

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT BİLİM DALI**

**GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE
MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI:
RUSYA ÖRNEĞİ**

(DOKTORA TEZİ)

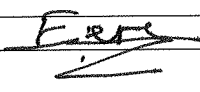
Esra GÜLER ÇOKÜNLÜ

**DANIŞMAN
Prof.Dr. Nalan ÖLMEZOĞULLARI**

BURSA 2007

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..... Anabilim/Anasanat Dalı,
..... Bilim Dalı'nda numaralı
.....'nın hazırladığı "....."
....."
konulu (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile
ilgili tez savunma sınavı,/...../ 20.... günü -saatleri arasında yapılmış, sorulan
sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız)
olduğuna(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı) Akademik Unvanı, Adı Soyadı Üniversitesi	Üye Akademik Unvanı, Adı Soyadı Üniversitesi
Üye Akademik Unvanı, Adı Soyadı Üniversitesi	Üye Akademik Unvanı, Adı Soyadı Üniversitesi
Üye Akademik Unvanı, Adı Soyadı Üniversitesi	
Prof. Dr. Ercan Eren Yıldız Teknik Üniversitesi/...../ 20....
	

ÖZET

Yazar : Esra Güler Çokünlü
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : İktisat
Bilim Dalı : İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : ix + 356
Mezuniyet Tarihi : .../.../.....
Tez Danışman(lar)ı : Prof.Dr. Nalan Ölmezoğulları

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI: RUSYA ÖRNEĞİ

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991'de eski SSCB'nin dağılması, dünya ekonomisini köklü bir şekilde değiştirmiş ve iktisat biliminde çok büyük bir literatür ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sözkonusu dönemde Orta ve Doğu Avrupa ile eski SSCB'de merkezi planlama sistemi ortadan kalkmış ve bu ülkelerde sosyalizmden piyasa ekonomisine geçiş başlamıştır. Hatta Çin ve Vietnam gibi halen daha sosyalist ya da komünist olarak düşünülen ülkelerde bile ekonomik koordinasyon mekanizması geniş kapsamda devlet müdahalesinden piyasa dağıtıma doğru şekil değiştirmiştir. Böylelikle, 1990'dan itibaren sosyalizmden piyasa ekonomisine doğru hareket eden ülkeler, özel bir sınıflandırmayla "geçiş ekonomileri" olarak adlandırılmışlardır.

Sosyalizmden piyasa ekonomisine geçiş, çeşitli ekonomik faaliyet alanlarından oluşan son derece kapsamlı ve karmaşık bir süreçtir. Makroekonomik istikrar da bu sürecin önemli bir bileşenidir. Eski merkezi planlı ekonomilerin geçişi Polonya ile başlamıştır. Bu ülke, demokrasiye geçişte ve uluslararası yardım ve tavsiye almada ilk olmuştur. Polonya'da politika yapıcılar serbest piyasa ekonomisine yönelmiş ve hızlı bir şekilde hiperenflasyonu durdurmak, bütçe açıklarını onarmak ve yapısal reformları başlatmak için "şok terapi" (big-bang) stratejisine gereksinim duyulduğu fikrine ikna edilmişlerdir. Benzer strateji, aşamalı bir geçiş stratejisi benimseyen Macaristan, Romanya ve Slovenya hariç, başlangıç durumları ve ayırt edici özellikleri dikkate alınmaksızın diğer geçiş ekonomileri için de tasarlanmıştır. Şok terapinin benimsendiği ülkelerde istikrardan büyümeye doğru hareket için gerçekte Washington Konsensusuna dayalı politika önerileri benimsenmiştir. Bu paketler temelde gelişmekte olan ülkelerde tecrübe edilmiş metodları uygulamıştır. Dolayısıyla, deregülasyon ve ticaret liberalizasyonunun eşlik ettiği politikaların, durgunluğun üstesinden gelmek ve büyümeyi başlatmak için yeterli olacağı varsayılmıştır. Fakat istikrar ve büyüme bazı ülkelerde hedefine ulaşmışsa da özellikle eski SSCB ülkelerinde elde edilen sonuçlar beklenilenin çok altında kalmıştır.

Bu çalışmada da temel amaç, sosyalizmden piyasa ekonomisine geçişin spesifik özelliklerine vurgu yaparak geçiş sürecinde yaşanan makro ekonomik istikrar sorunlarını ele almak ve Rusya özelinde bu sorunları ve ana akım iktisat çerçevesinde izlenen politikaların sonuçlarını incelemektir.

Anahtar Sözcükler

Geçiş Ekonomisi	Post-Komünist Ekonomiler	Post-Sosyalist Ekonomiler	Geçiş Ekonomilerinde Makroekonomik İstikrar
Geçiş Sürecinde Rus Ekonomisi	Rusya'da Makroekonomik İstikrar		

ABSTRACT

Yazar :Esra Güler Çokünlü
Üniversite :Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı :İktisat
Bilim Dalı :İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat
Tezin Niteliği :Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : ix + 356
Mezuniyet Tarihi : .../...../.....
Tez Danışman(lar)ı : Prof.Dr. Nalan Ölmezoğulları

MACROECONOMIC STABILISATION ISSUES IN TRANSITION ECONOMIES: THE CASE OF RUSSIA

The fall of Berlin Wall in 1989 and the collapse of the former USSR in 1991, changed world economy fundamentally and brought about emerging a huge literature in economics. In period at issue centrally planned system disappeared in Central and East Europe and the former USSR and in these countries transition began from socialism to market economy. Even in countries still considered socialist or communist, as China and Vietnam, the mechanism of economic coordination shifted to a great extent from state intervention to market allocation. Thus as of 1990, countries or economies which run from socialism to market economy have called as "transition economies".

Transition to a market economy is a lengthy and complex process comprised of various spheres of economic activities. Macroeconomic stabilisation is also one of the key component in this process. The transition of the former centrally planned economies began in the Poland. This country was the first in transition to democracy and also the first to benefit from international assistance and advice. In Poland, policy makers committed to the free market and their advisers rejoined in the feeling that a strategy of "shock therapy" (big-bang) was needed immediately to stop hyperinflation, to cure budget deficit and to initiate structural reforms. Alike strategy were later devised for the other countries in transition, whatever their initial situation and their distinctive features, except Hungary, Romania and Slovenia. In Hungary, Romania and Slovenia were adapted gradualist transition. Essentially in economies which adapted shock therapy were accepted policies based on Washington Consensus for movement from stabilisation to growth. This packages basically applied the methods already experimented within developing countries. Consequently, it was assumed that policies accompanied by deregulation and trade liberalization would be sufficient to conquer stagnation and launch economic growth. But though stabilisation and growth were achieved in some countries, they were below the initial hopes of experts and policy-makers, notably in the former USSR the outcomes were much worse than Central Europe.

In this study basic purpose is that to handle macroeconomic stabilisation problems in transition process with emphasis transition from socialism to a market economy and personally to investigate these issues and to investigate outcomes of policies that relied on mainstream economics and were adapted in transition process in Russia.

Key Words

Transition Economics Post-Communist Economies Post-Socialist Economies Macroeconomic Stabilisation In Transition Economies

Russian Economy In Transition Process Macroeconomic Stabilisation in Russia

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	viii
ŞEKİL VE GRAFİKLER LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

GEÇİŞ EKONOMİSİ: KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

I.1. GEÇİŞ TERMİNOLOJİSİ VE SINIFLANDIRMA.....	6
I.1.1. Geçiş Terminolojisi	6
I.1.2. Geçiş Ekonomilerinin Sınıflandırılması.....	12
I.2 GEÇİŞ EKONOMİSİ: TEORİK AÇIKLAMALAR.....	15
I.2.1. “Geçiş Teorisi” Oluşturmaya Yönelik Tartışmalar.....	15
I.2.2. Geçiş Ekonomisi ve İktisat Teorisindeki Yeni Eğilimler: Neoklasik İktisat-Kurumsal İktisat Tartışmaları ve Yeni Kurumsal İktisadın Geçiş Ekonomilerine Uygulanması....	23

II.BÖLÜM

GEÇİŞ SÜRECİNİ AÇIKLAMAYA YÖNELİK ALTERNATİF MODELLER

II.1. GEÇİŞ SÜRECİNİ AÇIKLAMAYA DÖNÜK MODELLERE GENEL BİR BAKIŞ...	44
II.2. NEOKLASİK GEÇİŞ MODELİ.....	48
II.2.1. Neoklasik Şok Terapi (Big Bang) Geçiş Stratejisi.....	50
II.2.1.1. Birincil Reform Bileşenleri ve Şok Terapi Stratejisi.....	52
II.2.1.2. İkincil Reform Bileşenleri ve Şok Terapi Stratejisi.....	60
II.2.2. Neoklasik Aşamalı (Gradualist) Geçiş Stratejisi.....	72
II.2.2.1. Birincil Reform Bileşenleri ve Aşamalı Geçiş Stratejisi.....	74
II.2.2.2. Reform Sürecinin İkincil Bileşenleri ve Aşamalı Geçiş Stratejisi.....	78
II.3. POST KEYNESYEN GEÇİŞ MODELİ.....	94
II.3.1. Post Keynesyen İktisadın Genel Özellikleri.....	94
II.3.2. Post Keynesyen İktisadın Geçiş Ekonomilerine Uygulanması.....	97

II.3.3. Reform Sürecinin İkincil Bileşenleri ve Post Keynesyen Model.....	104
II.4. PİYASA SOSYALİZMİ MODELİ:	119
II.4.1.Piyasa Sosyalizmi.....	119
II.4.2.Piyasa Sosyalizminin Geçiş Ekonomilerine Uygulanması.....	125
II.4.3. Çin Modeli Piyasa Sosyalizmi.....	129

III.BÖLÜM

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI

III.1. GEÇİŞ VE MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR.....	145
III.1.1.Geçiş Sürecinin Bir Bileşeni Olarak Makro Ekonomik İstikrar.....	145
III.1.2.Geçiş Sürecinde Yaşanan Makro Ekonomik İstikrar Sorunları.....	152
III.1.2.1.Geçiş Sürecinin Başlangıcında Makro Ekonomik Performansı Belirleyen Başlangıç Koşulları.....	152
III.1.2.1.1. Ortak Miras: Sovyet Tipi Merkezi Planlama Sistemi.....	154
III.1.2.1.1.1. Sovyet Tipi Merkezi Planlamanın Ortaya Çıkışı ve Temel Nitelikleri.....	154
III.1.2.1.1.2. Sovyet Tipi Merkezi Planlamanın Yayılışı.....	164
III.1.2.1.1.3. Merkezi Planlamada Yaşanan Tıkanıklıklar ve Geçiş Öncesi Reform Çabaları.....	170
III.1.2.1.2. Geçiş Sürecinde Farklı Başlangıç Koşulları.....	177
III.1.2.2.Geçiş Resesyonu Dönemi.....	184
III.1.2.2.1. Geçiş Resesyonunun Tanımı ve Temel Niteliği.....	184
III.1.2.2.2. Geçiş Resesyonunu Açıklamaya Yönelik Temel Yaklaşımlar.....	191
III.1.2.3. Enflasyon ve Fiyat İstikrarı.....	198
III.1.2.4. Bütçe Açıkları ve Kamu Dengesi.....	206
III.1.2.5. Ödemeler Dengesi ve Dış Açık.....	215
III.2. GEÇİŞ SÜRECİNDE UYGULAMAYA KONAN MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR POLİTİKALARI.....	223
III.2.1. Makro Ekonomik İstikrar Politikalarının Genel Özellikleri.....	223
III.2.2. İstikrar Politikaları Uygulamalarında Strateji Seçimi ve Bitmeyen Tartışma: Şok Terapi mi? Aşamalı Geçiş mi?.....	228

IV.BÖLÜM

GEÇİŞ SÜRECİNDE RUSYA'DA YAŞANAN MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI ve GENEL BİR DEĞERLENDİRME

IV.I. RUSYA'DA GEÇİŞİ HAZIRLAYAN BAŞLANGIÇ KOŞULLARI.....	243
IV.1.1. Çarlık Rusyası'ndan S.S.C.B.'ye: Rusya'da Sosyalizmin İnşası ve İlk Reform Denemeleri.....	243
IV.1.2. Merkezi Planlamadan Serbest Piyasa Ekonomisine Geçişin Başlangıç Koşullarını Hazırlayan Dönüm Noktası: Gorbaçov Dönemi.....	250
IV.1.2.1. Ekonomik ve Toplumsal Reform Gereksinimi.....	250
IV.1.2.2. Perestroyka ve Glasnost Dönemi (1985-1990).....	253
IV.1.2.3. Perestroyka ve Glasnost Sonrası Toplumsal Kaos ve Ekonomik Kriz Dönemi (1990-1991).....	257
IV.2. GEÇİŞ SÜRECİNDE RUSYA'DA YAŞANAN MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI	265
IV.2.1. IV.2.1. S.S.C.B.'den Rusya Federasyonu'na Piyasa Ekonomisine Geçişin İlk Adımları.....	265
IV.2.2 Rusya'da Geçiş Yönlendiren Temel Strateji ve Yaşanan Makro Ekonomik Sorunlar.....	270
IV.2.2.1. Temel Geçiş Stratejisi: Polonya Kökenli Şok Terapi (Big Bang).....	270
IV.2.2.2.Şok Terapi Kapsamında Uygulamaya Konan Liberalizasyon Programı ve Makro Ekonomik İstikrar Politikaları.....	275
IV.2.2.2.1. Yurtiçi Fiyat Liberalizasyonu.....	278
IV.2.2.2.2. Dış Ticaret Liberalizasyonu.....	280
IV.2.2.2.3. Para Politikası.....	286
IV.2.2.2.4. Maliye Politikası.....	294
IV.2.2.3. Makro Ekonomik İstikrar Politikalarının Sonuçları ve 1998 Krizi.....	299
IV.2.3. Geçiş Süreci Rusya'sında Şok Terapi ve IMF'nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme.....	315
SONUÇ.....	327
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	334
ÖZGEÇMİŞ.....	356

TABLolar LİSTESİ

Tablo2.1. Birincil Bileşenlere Dayalı Alternatif Geçiş Modelleri.....	46
Tablo2.2. İkincil Bileşenlere Dayalı Alternatif Geçiş Modelleri.....	47
Tablo2.3. Geçiş Ülkelerinin Demokratik Yapıya Göre Sınıflandırılmaları.....	60
Tablo3.1. Reform Öncesi Ekonomik Sistemin Yapısal Karakteristikleri.....	170
Tablo3.2. Doğu Avrupa ve S.S.C.B.'de Büyüme Oranları (net materyal üretimindeki % değişim).....	171
Tablo3.3. Başlangıç Koşullarını Oluşturan Temel Değişkenler.....	179
Tablo3.4. Ülkelere Göre Geçiş Resesyonu Döneminin Uzunluğu.....	186
Tablo3.5. Ülkelere Göre Geçiş Resesyonunun Derinliği.....	188
Tablo3.6. 1990-1999 Dönemi İşsizlik Oranları (Yıl Sonu Gerçekleşen).....	190
Tablo3.7. Geçiş Ekonomilerinde Enflasyon Oranları (TÜFE/Yıl Sonu).....	199
Tablo3.8. Geçiş Ülkelerinde Genel Kamu Mali Dengesi (1990-1998).....	212
Tablo3.9. Geçiş Ülkelerinde Cari İşlemler Dengesi (GSYİH'daki % Oran).....	221
Tablo3.10. Geçiş Ekonomilerinde Makro Ekonomik İstikrar Programlarının Uygulamaya Konuluş Tarihleri.....	226
Tablo4.1. Sovyetler Birliği'nde Yıllık Ücret Artış Oranları(1986-1991).....	259
Tablo4.2. Sovyetler Birliği'nin Konsolide Bütçe Açığı (1985-1990).....	260
Tablo4.3. Sovyet Dış Borcu (1985-1991) (Milyar Dolar).....	261
Tablo4.4. Sosyalist Olmayan Ülkelerle Olan Ticaret (1984-1989) (Milyon Ruble).....	262
Tablo4.5. Sovyet Petrol Üretimi ve Ticareti (1985-1990) (Milyon Ton).....	262
Tablo4.6. Sovyet Ticaret Dengesi (1985-1991) (Milyar\$).....	263
Tablo4.7. Doğu Avrupa'ya Yapılan Sovyet Enerji İhracatı (Milyon Ruble).....	264
Tablo4.8. Merkez Bankası Kredi Akımları (GSYİH %si Olarak -1992).....	288
Tablo4.9. Rusya'da Sermaye Kaçışı (Net Hata ve Noksanlar), 1994-1998.....	303
Tablo4.10. Rusya'nın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (1990-1999).....	306
Tablo4.11. Rusya Ekonomisinin Temel Sektörel Yapısı (GSYİH'ya Oran Olarak).....	309
Tablo4.12. Rusya'da Federal Devlet Bütçesi'nin Toplam Gelir ve Harcamaları ile Faiz Ödemeleri (Milyar Ruble).....	311
Tablo4.13. Rusya'nın Gini Katsayısı Değerleri.....	325

SEKİL VE GRAFİKLER LİSTESİ

Şekil1.1. Neoklasik Büyüme Modeli ve Kurumsal İktisat.....	29
Şekil3.1 Ekonomik Performansın Belirleyicileri.....	153
Şekil3.2. Sovyet Tipi Ekonomide Makro Ekonomik Sektörler ve Akımlar.....	160
Grafik4.1. Rusya’da İç Borcun Yapısı.....	311
Grafik4.2. İç Borcun Vade Yapısı.....	312

GİRİŞ

1989 yılından itibaren gerek Orta ve Doğu Avrupa ve gerekse eski S.S.C.B. coğrafyasında yaşanan gelişmeler, tüm dünyanın dikkatini üzerine çekerken, özellikle iktisat literatürünü zenginleştirici yeni bir kavramın doğup gelişmesine de öncülük etmiştir. Berlin Duvarı'nın yıkılıp Batı ve Doğu Almanya'nın birleşmesiyle tarihte yeni bir sayfanın açıldığı sözkonusu dönem, yirminci yüzyılın en büyük ve çarpıcı değişim süreci olarak da tarihteki yerini almıştır.

Uygulamadaki haliyle ilk kez, yine tarihin en büyük dönüşüm süreçlerinden biri olan 1917 Ekim Devrimi ile Çarlık Rusyası'nda doğup gelişen ve Marksist ideolojiyi temel alan sosyalist iktisadi sistem, II. Dünya Savaşı'nı takiben üç kıtaya yayılmış ve 80'li yılların sonuna kadar da hâkimiyetini sürdürmüştür. Başlangıçta çok büyük zorluklarla inşa edilmeye çalışılan sözkonusu sistemin en uzun süre egemen olduğu ve diğer sosyalist ülkelere göre en derin kök saldığı coğrafya ise kuşkusuz sistemin anavatanı olarak kabul edilebilecek olan eski Sovyetler Birliği olmuştur. 70 yılı aşkın bir süre sosyalist merkezi planlama sistemi altında yaşayan S.S.C.B., Stalin döneminde büyük bir sanayileşme hamlesi başlatarak, 50'li yıllarda altın çağını yaşamış ve II. Dünya Savaşı sonrasında iki kutuplu dünya düzeninde süper güç olarak yerini almıştır. Savaş sonrası dönemde Sovyet sanayileşme modeli, dünyanın diğer sosyalist sistemini benimsemiş ülkelerinde de örnek alınmış ve tüm bu ülkelerde benzer bir model uygulamaya konmuştur.

1917'de başlayıp 1950'li yıllarda Asya, Avrupa ve Afrika'dan oluşan üç kıtaya yayılan sosyalist sistem, 60'lı yılların ortalarına gelindiğinde ilk reform denemelerine sahne olmuş ve özellikle Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, katı merkezi planlama sisteminin yol açtığını düşündükleri tıkanıklıkları aşmak üzere birtakım reform çabalarına girişmişlerdir. S.S.C.B. de de Kruşçev'in başkanlığı dönemine rastgelen sözkonusu reformlar, sosyalist sistemden ayrılmadan, mevcut sistem içerisinde ortaya çıkan darboğazların aşılmasına yönelik olmuş, fakat Avrupa'nın diğer sosyalist ülkelerinden görece daha gevşek bir merkezi planlama uygulayan Macaristan ile

“Özyönetimci Sosyalizm” adı altında farklı bir sistem uygulayan Yugoslavya dışında bu dönem reformlarından beklenen başarı elde edilememiştir. Sözkonusu döneme ilişkin reform çabaları, sosyalist bir sisteme piyasa ekonomisinin birtakım mekanizmalarının adapte edilmeye çalışılması olduğundan, piyasa ve planlama koordinasyonu anlamında “piyasa sosyalizmi” tartışmalarını da yeniden gündeme taşımıştır. Bu süreç 80’lerin sonuna kadar devam etmiş ve nihai olarak 1985’te Gorbaçov’un S.S.C.B.’nin başına geçmesiyle yepyeni bir yola girilmiştir. Gorbaçov’un, iktisadi alanda yeniden yapılanma anlamına gelen “perestroyka” ve açıklık anlamına gelen ve demokratikleşme sürecine işaret eden “glasnost” politikaları sadece Sovyetler Birliği için değil, tüm Orta ve Doğu Avrupa sosyalist ülkeleri için de bir dönüm noktası oluşturacak gelişmelerin başlangıcı olmuştur.

İktidara geldiği dönemde, ABD ile uzay yarışlarına giren bir ülkenin kendi içinde en temel gereksinim ihtiyaçlarını bile karşılayamadığı ve kaynakların büyük bir kısmının savunmaya aktarıldığı, askeri açıdan güçlü ama bir o kadar da çağın gerisinde bir ülke görünümüne sahip olan Sovyet komünizmini reforme edilebileceği inancıyla hareket eden Gorbaçov, bu inançla uygulamaya koyduğu radikal ve köklü reformlarla hem sistem hem de Sovyetler Birliği için sonun başlangıcı olmuştur. Bir anlamda tarihin akışını değiştiren olaylar, Orta ve Doğu Avrupa için Berlin Duvarı’nın yıkılmasıyla başlamış, perestroyka ve glasnostu takiben de 1991’de S.S.C.B.’nin dağılmasıyla devam etmiştir. 1991’de Sovyetler Birliği’nin resmi varlığına son verilmesi ve bu birliğe bağlı 15 Cumhuriyetin tek tek bağımsızlıklarını ilan etmesi, sözkonusu coğrafyada merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistemin de sonu olmuştur.

Batı öncülüğünde gelişen bilimsel tanımlamaya göre, 1989 yılını takiben gelişen süreçte merkezi planlamanın ortadan tamamen kalktığı ülkeler “geçiş” ülkeleri olarak tasnif edilmiş ve tam anlamıyla piyasa ekonomisine geçmemekle birlikte Çin dahil tüm eski sosyalist ülkeler “merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine yönelen” ülkeler olarak “geçiş ekonomisi” tanımına dahil edilmişlerdir.

60'lı yılların ortalarından 80'li yılların sonuna doğru uzanan süreçte, merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistemin yaşadığı sorunlar ve bu arada Gorbaçov dönemi ile sistemin anavatanı S.S.C.B.'de başlayan radikal reform dönemi, her ne kadar batı dünyası için sosyalist sistemin artık sonlarına gelindiği yönünde öngörülerini artırmış olsa da, yaşanan dönüşüm süreci, gerek IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar ve gerekse birçok bilim adamı için son derece şaşırtıcı bir süreç olmuştur. Fakat bu şaşkınlık dönemi çok uzun sürmemiş ve gün geçtikçe artan bilimsel çalışmalar çok zengin bir "geçiş ekonomisi" literatürünün oluşmasına yol açmıştır.

Geçiş ekonomilerine ilişkin yapılan ya da yapılmaya çalışılan bilimsel çalışmaların en güç yanı, tarihte benzeri olmayan bu dönüşüm sürecine ilişkin halihazırda mevcut bir "geçiş teorisi"nin olmamasıdır. Dünya tarihi zaman içerisinde birçok köklü ve radikal değişim süreçlerine tanıklık etmesine rağmen, merkezi planlamaya dayalı sosyalist bir ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişe ilk kez tanıklık etmektedir. Dolayısıyla bu denli kapsamlı ve bir o kadar da karmaşık bir dönüşüme işaret eden geçiş sürecini tüm yönleriyle kavrayıp izah etmeye çalışmak da oldukça zordur. Aslında geçiş ekonomileri ve özellikle de daha önce piyasa ekonomisi tecrübesi olmayan eski Sovyetler Birliği ülkeleri için bu durum, tamamen farklı bir kültür ve toplumsal yapıdan gelen birinin dilini bile bilmeden gittiği yabancı bir ülkede ne yapacağını, nereye gideceğini bilmemesine benzetilebilir. Geçiş ülkelerinin tamamı için geçerli bu durum, süreci takiben sözkonusu ülkelere izleyecekleri yolu göstermekle kalmayıp, bizzat uzmanlar göndererek ülke içi politikalara şekil vermeye çalışan başta ABD olmak üzere tüm batılı ülkeler için hakim iktisat ideolojisini (ortodoks ya da neoklasik iktisat) etki alanını genişletecek bir fırsat kapısı olmuştur. Sosyalist sistemin bir dönemler en büyük kalesi olarak görülen eski S.S.C.B.'de ve piyasa ekonomilerine hem coğrafik hem de ideolojik olarak her zaman bir adım daha yakın olmuş olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde geçiş sürecinin akabinde uygulamaya konan politikalar da, bu fırsat kapısının bir yansıması olarak günümüz dünya ekonomisine hakim ana akım (mainstream) iktisat ideolojisi çerçevesinde geliştirilmiştir.

Ortodoks ya da Neoklasik iktisadın alternatifsiz bir model olarak sunulduğu ülkelerin birçoğu bu ideoloji çerçevesinde şekillenen politikaların içinde halen daha geçişe ilişkin ciddi sorunlar yaşamaktadır. Çalışmanın temel ülke örneğini oluşturan Rusya da bu ülkelerden biridir. Diğer eski birlik ülkeleriyle kıyaslanamayacak ölçüde ileri bir gelişme düzeyine sahip Rusya Federasyonu, bugün hala daha geçişin, daha doğrusu geçiş sürecinde izlenen hatalı politikaların sancısını çekmektedir. Geçiş süreci ilerledikçe ve ekonomik sistemler arasında önyargılı değerlendirmelerden arındıkça yapılan analiz ve çalışmaların geçiş ekonomileri genelinde uygulanan politikaların doğruluğunu da gün geçtikçe sorgulayarak ele aldığı görülmektedir. Bu bağlamda özellikle 21.yüzyılın yükselen ekonomisi Çin ile Rusya arasında izlenen politika ve stratejilere ilişkin karşılaştırmaların ve değerlendirmelerin oldukça yol gösterici olduğu söylenebilecektir.

Rusya örneği üzerinden geçiş sürecinde yaşanan makro ekonomik istikrar sorunlarının ve bu sorunlara yönelik izlenen politikalar ile bu politikaların sonuçlarının değerlendirildiği sözkonusu çalışma dört bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde, 80'li yılların sonunda iktisat literatürüne giren ve o günden bugüne gelişerek devam eden “geçiş” literatürüne ilişkin ayrıntılı analizler yapılmaktadır. Öncelikle geçiş terminolojisi üzerine yoğunlaşmakta ve farklı ideolojik esaslı tanımlamalara yer verilerek, bir geçiş teorisi oluşturma yönündeki çabalara açıklama getirilmektedir. Sözkonusu bölümün son kısmı ise, özellikle geçiş sürecinin ilerlemesiyle gözlemlenen gelişmeler ışığında hız kazanan bir eğilim olarak kurumsal iktisadın geçiş sürecini açıklamadaki önemini ele almaktadır.

Geçiş sürecinde uygulamaya konabilecek alternatif modellerin ayrıntılı olarak ele alındığı ikinci bölümde, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş olarak tanımlanan sürecin alternatifsiz bir süreç olmadığını işaret eden farklı ideolojik temelli modellere yer verilmektedir. Öncelikle, Çin hariç hemen hemen tüm ülkelerde benimsenen ortodoks ya da neoklasik model çerçevesinde uygulanan farklı geçiş stratejileri açıklandıktan sonra, alternatif olabilecek diğer modeller (Post Keynesyen ve

Piyasa Sosyalizmi) reform sürecini oluşturan temel bileşenler kapsamında ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, Orta ve Doğu Avrupa ile S.S.C.B.'den oluşan geçiş ekonomilerinde geçiş sürecinde yaşanan makro ekonomik istikrar sorunlarını, merkezi planlama sisteminin özelliklerini de dikkate alacak şekilde irdelenmektedir. Bu bölümde, özellikle sürecin ilk dönemlerinde ülkelerin gösterdiği makro ekonomik performans üzerinde etkinsinin son derece kuvvetli olduğu bilimsel analizlerle de kanıtlanan başlangıç koşullarının nitelikleri belirtilerek, bu koşullar etkisinde oluşan bir ülke sınıflandırması dahilinde makro ekonomik istikrar sorunları ele alınmaktadır. Bu bağlamda geçiş ülkelerinin geçmişten devraldıkları ortak mirasın diğer bir ifadeyle, Sovyet tipi merkezi planlamanın özellikleri de dikkate alınarak, son derece kapsamlı ve bir o kadar da karmaşık bir sistem değişikliğinin süreç içerisinde ne gibi makro ekonomik sorunlar doğurabileceği ve bu sorunların ne tür politikalarla aşılmaya çalışıldığı irdelenmektedir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümü ise genelde üçüncü bölümde ele alınan geçiş ekonomilerindeki makro ekonomik sorunların Rusya özelinde nasıl geliştiğini ele almaktadır. Bu çerçevede öncelikle, Rusya'nın geçiş sürecinde özellikle ilk yıllarda gösterdiği performansı etkileyen başlangıç koşulları açıklanmakta daha sonra da, geçiş sürecinde yaşanan makro ekonomik istikrar sorunları tartışılmaktadır. Bu sorunlar kapsamında, Ağustos 1998'de yaşanan derin ekonomik kriz ve bu krizin temel nedenleri sorgulandıktan sonra, izlenen politika ve geçiş stratejisi bağlamında Rus ekonomisinde gelinen nokta değerlendirilerek, somut bir sonuca ulaşılmaya çalışılmaktadır.

I.BÖLÜM

GEÇİŞ EKONOMİSİ: KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

I.1. GEÇİŞ TERMİNOLOJİSİ VE SINIFLANDIRMA

I.1.1. Geçiş Terminolojisi

Geride bıraktığımız yüzyılın en önemli olaylarından birisi şüphesiz ki, 1989 yılının sonlarında Berlin Duvarı'nın yıkılması ve hemen ardından 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (S.S.C.B.) dağılmasıdır. Bu süreç dünya ekonomisini köklü bir şekilde değiştirmiş ve aslında 1970'li yılların sonu ve 80'li yılların başında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (A.B.D) muhafazakarların piyasa ekonomisini devletin etki alanından çıkarmasıyla (deregulation) başlayan Yeni Ekonomik Düzen'in (Kazgan,2005,S.79) tamamlayıcısı olmuştur.

Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlayıp yetmiş yılı aşkın bir süre varlığını sürdüren eski S.S.C.B.'nin dağılmasıyla devam eden süreç, son derece kapsamlı ve bir o kadar da karmaşık yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu dönemde, yıllarca kapitalizme rakip olmuş bir düzen olan sosyalizmin bir anlamda en büyük kalesi yıkılmış ve kapitalist düzen adeta rakipsizleşmiştir. Yıllarca sosyalist merkezi planlama sistemiyle idare edilen ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçtiklerinin resmen ilan edildiği bu süreçte, böylesi bir düzen değişikliğine maruz kalan tüm ülkeler için "Geçiş Ekonomisi" (Transition Economics) tanımlaması kullanılmaktadır. Her ne kadar bu gruba dahil ülkelerin özellikleri ve yaşadıkları süreç birbirinden çok farklı da olsa, ortak noktaları merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçmek olduğundan tamamı "geçiş ekonomisi" kavramı içine dahil edilmişlerdir.

Oldukça büyük bir coğrafyada piyasa ekonomisine geçişin başlamasıyla yaşanan kısa dönemli şaşkınlık ardından büyük bir iktisatçı grubu, yaşanan bu büyük ve köklü değişim süreci üzerinde çalışmaya başlamış ve bu alan iktisat literatürüne "Geçiş

Ekonomisi” olarak yerleşmiştir. Geçiş ekonomilerine yönelik bilimsel çalışmaların 90’lı yıllardan günümüze giderek artması ve bu alanda çok ciddi ve önemli çalışmaların yapılması “geçiş”i iktisat biliminin en popüler alanlarından biri haline getirmiş ve “geçiş bilimi” (transitology) olarak da adlandırılan bir literatürün oluşmasına sebep olmuştur. Hatta özel olarak bu alanda çalışan araştırmacılara da transitolog denmiştir (Prokopijevic,2001,s.2).

Geçiş kavramı belli bir üretim tarzından başka bir üretim tarzına değişim ve iktisadi sistemin dönüşümü çerçevesinde ele alındığında sözkonusu kavramın kullanılışı aslında yeni değildir. 20.yüzyıl dünya tarihi, kapitalizmden sosyalizme ve daha sonra komünizme geçiş; kapitalizmden post-endüstriyel, post-ekonomik topluma geçiş gibi birçok geçişe tanıklık etmiştir. Balcerowicz (1995,s.145) 1990’lara kadar olan süreçte meydana gelen tarihsel geçişlerin sınıflandırmasını şu şekilde yapmaktadır:

-1860-1920 arasında kapitalist ulusların liderliğinde demokrasinin yayılma sürecini ifade eden Klasik Geçiş

-İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki demokratik gelişmeler çerçevesinde meydana gelen Neo-Klasik Geçiş (1940’larda Batı Almanya, İtalya ve Japonya’da; 1970’lerde İspanya ve Portekiz’de; 1970 ve 80’lerde bazı Latin Amerika ülkelerinde ve 1980’lerde Güney Kore ve Tayvan’da)

-Komünist olmayan ülkelerdeki piyasa yönelimli reformlar. (1970’lerde Şili’de ve 1980’lerde Meksika ve Türkiye’de ve 1990’larda Arjantin’de)

-Post komünist geçişin Asya senaryosu (1970’lerin sonunda Çin ve 1980’lerin sonunda Vietnam).

Gerçekte 90’lı yıllarla birlikte geçiş literatürüne hakim olan bu kavram, tarihte benzeri olmayan bir süreç olarak merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisi sistemine kapsamlı bir değişimi ifade etmek üzere özel bir anlam kazanmış ve bu süreci

yaşayan tüm ülkeler de “Geçiş Ekonomisi” kapsamı içerisinde özel bir değerlendirmeye dahil edilmişlerdir. Genellikle ABD kaynaklı geçiş literatüründe, “geçiş ekonomisi” kavramı, üç büyük hareket etrafında tanımlanmaktadır. Bunlardan birincisi; kontrolden uzaklaşıp serbest piyasa modeline doğru hareket, ikincisi; otoriter sistemden demokratik politik sisteme doğru hareket ve üçüncü olarak da, Amerikan yasal sistemi tarafından kabullenildiği gibi bir fikri mülkiyet hakları kavramına dayalı ekonomik ve politik modellere doğru hareket (Arthus,2001,s.567).

Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçiş, ilk olarak 1980’lerin sonunda Balcerowicz öncülüğünde Polonya’da hızlı ve radikal, Macaristan’da da aşamalı piyasa reformlarıyla başlamıştır. Daha sonra Ocak 1990’da Sofya’da Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi’nin (CMEA veya COMECON) tarihi toplantısında alınan kararlar ticaretin bundan sonra dünya fiyatlarına dayalı güçlü bir parayla yürütülmesi kararı, entegre bir ekonomik birlik olarak Sovyet blokunu sona erdirmiştir. Ağustos 1991’de başarısız bir darbe girişimini takiben eski S.S.C.B. yıkılmış ve Ekim 1991’de köklü bir ekonomik reform programı ilan edilmiştir. Böylece 1990 ve 1991 yılları eski S.S.C.B. için, bir taraftan politik yapı değişikliği olarak demokrasiye yönelme diğer taraftan da, 70 yılı aşkın bir süre varlığını sürdüren bir imparatorluğun yıkılışı ve “geçiş”in başlangıcı olmuştur (Stern,1996,s.1).

“Geçiş Ekonomisi” kadar yaygın kullanılmamakla beraber uluslararası literatürde yine sözkonusu sistem değişikliğini ifade etmek üzere “Dönüşüm Ekonomisi” (Transformation Economics), “Post-Komünizm” (Post-Communism) veya “Post-Sosyalizm” (Post-Socialism) gibi tanımlamaların da kullanıldığını görmekteyiz. Fakat bu tür ifadeler kesin bir tanımla yapılamayan, daha ziyade belirsiz ifadelerdir. Bunun bir nedeni aslında yaşanan sürecin özellikle birçok ülke açısından halen daha belirginleşme aşamasında olmasıdır. Diğer bir neden ise, komünizm ve sosyalizm kelimeleri üzerindeki tartışmalar ve bu sistemlerin farklı ülkelerde farklı şekillerde yorumlanıyor olmasıdır. Örneğin, geçmişte komünist sistemin hakimiyetindeki eski Çekoslovakya ile günümüzde halen daha bu sistemi sürdüren Küba gibi farklı kültürel arka planlara sahip ülkelerde bu kavram farklı şekillerde yorumlanmış ve uygulanmıştır

(Holmes,1997,ss.27-28). Dolayısıyla, Post-Komünizm ya da Post-Sosyalizm kavramları alternatif bir sistemin benimsenmesinden ziyade komünist ya da sosyalist olarak adlandırılan sistemlerin reddedilmiş olması anlamını taşıyan ucu açık bir süreci ifade etmektedir.

Zbigniew Brzezinski post-komünizmin anlamını şu şekilde açıklamıştır: “*Artık yeni bir fenomen –post komünizm- ortaya çıkıyor...post komünist sistem, komünizmin sönümlenişinin kamu politikasının –böyle bir politika olacaksa- ne Marksist teorinin ne de geçmiş komünist pratiğin dikte ettiği bir noktaya kadar ilerletildiği bir sistem olacaktır. Çok basit biçimde ifade etmek gerekirse, post komünizm, kendilerini “komünist” olarak deklare edenlerin komünist doktrini ciddi biçimde toplumsal politika rehberi olarak görmedikleri bir sistem olacaktır...*”(Holmes,1997,s.46). Uluslararası geçiş literatüründe de çoğu kez bilinçli bir tercihle kullanılan post-komünizm ya da dönüşüm kavramları sürecin pür bir piyasa ekonomisine geçişten ziyade ucu açık bir süreç olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, batılı kaynakların birçoğunda ve IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların yayınlarında sıklıkla “geçiş ekonomisi” kavramının kullanılması da rasgele bir tercih değildir. Çünkü neo-klasik iktisat akımı içinde çok yaygın olarak kullanılan “geçiş ekonomisi” kavramı, merkezi planlama sisteminin yerine gelebilecek alternatif tek sistemin kapitalizme dayalı piyasa ekonomisi olacağına işaret etmektedir. Bu nedenle de, geçiş, sosyalizmden kapitalizme doğru bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Marangos,2006,s.64).

Bir durumdan diğer başka bir duruma değişimi ifade etmek üzere bazen “evrim”, “devrim”, “reform” ya da “yeniden yapılanma” gibi kavramların da kullanıldığı görülmektedir. Oysa *evrim*, kendiliğinden ortaya çıkan bir değişimi ifade ederken, *devrim*, kısa zamanda meydana gelen köklü değişimi ifade etmekte ve çoğu zaman “ihtilal” kelimesiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. *Reform* ise, düzeltmek, iyileştirmek anlamına gelmektedir. Organizasyonun örgüt yapısının dışında, yapı, sistem ve süreçlerinin yeni baştan düzenlenmesi anlamına gelen *yeniden yapılanma* ise, yine değişim ile genellikle aynı anlamda kullanılan kavramlardan bir diğeridir (Aktan

1999,ss.1-2). Bir durum değişikliğini ifade etmek için kullanılan *geçiş* kavramı ise aslında tüm bu kavramları içeren geniş içerikli bir anlama sahiptir.

Geçiş, sistematik ve şok edici değişmeyle birbirinden ayrılan psikolojik ve teorik olarak iki zıt düzenleme arasındaki durum olarak tanımlandığında ise (Papava,2005,s.80) günümüz iktisat literatüründe ifade edilen geçiş kavramı, daha önceki ekonomik reformlardan daha da belirgin şekilde ayrılmaktadır. Bu perspektiften bakıldığında reform, devlet mülkiyeti, politik diktatörlük gibi geleneksel modelin sadece bazı önemli unsurlarındaki değişimi ifade etmesine karşın, 1989'dan itibaren yaşanmakta olan geçiş süreci, geleneksel modelin reformu değil, geleneksel sistemin topyekun özel mülkiyete dayalı büyük ölçekli piyasa ilişkileri ve liberal demokrasi gibi farklı bir ekonomik organizasyonla yeniden oluşturulmasıdır (Ellman,1993,s.1).

Geçiş kavramı değerlendirilirken göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli nokta, her durum değişikliğinin *geçiş* olarak tanımlanmaması gerektiğidir. Dünya tarihi açısından baktığımızda örneklerini görebileceğimiz birçok değişimin (sömürgecilik sonrası Hindistan ekonomisinde olduğu gibi) *geçiş* kavramı içerisinde değerlendirilmesi hatalı olacaktır. İktisat ve birçok sosyal bilim alanında bugünkü kullanımıyla *geçiş ekonomisi* merkezi planlama sistemine ait tüm eski ekonomik ve siyasi kurum ve yapıların nitelik ve işleyişlerinin köklü bir şekilde değişmesi, bazı kurum ve yapıların ortadan kalkması, bazılarının da sıfırdan tesis edilmesini içermektedir. Bu nedenle, "*geçiş ekonomisi aslında bir kopuş sonrası ekonomisi, geçiş teorisi de yeni bir üretim biçiminin başlangıcı*" teorisidir demek daha doğru olacaktır (Bettelheim,1973,s.28).

Geçiş, doğası gereği birçok zorluğu da beraberinde getiren karmaşık bir süreçtir. İktisadi anlamda belirgin bir üretim biçiminden farklı başka bir üretim biçimine geçmek, bir başka deyişle yeni bir ekonomik sistemin ikame edilmesi, gerçekte bir ülkenin insanlık tarihinin bir dönemden başka bir döneme geçmesi anlamına gelmektedir. Belirli bir sistem çerçevesinde insanların ekonomik faaliyetlerini düzenleyen hukuki kurallar bütünü oluşturulan *rejim* kavramını da içinde barındıran

ekonomik sistem, bir ekonomide *neyin, nerede, kim için ve nasıl* üretileceği gibi temel sorunların çözümüne yönelik kararların üretim, tüketim ve dağıtım alanlarında oluşturulmasını sağlayan bir mekanizma (Ölmezoğulları,1999,s.6) olduğuna göre, ekonomik sistem değişikliği şeklinde başlayan geçiş sürecinin aslında ne denli karmaşık bir süreç olduğu da açıkça görülmektedir. Bu karmaşa her şeyden önce, bir geçiş ekonomisini karakterize eden şeyin, en azından geçiş sürecinin ilk yıllarında, farklı üretim biçimlerinin birlikte yaşama ya da zamandaş varlık ve karşılıklı etki biçimlerinin olması gerekliliğinden kaynaklanmaktadır (Bettelheim,1973,s.18). Bu nokta, daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacak olan bir “geçiş teorisi” oluşturma yönündeki tartışmaların da önemli bir boyutunu yansıtmaktadır.

Geçiş ekonomisini aslında bir kopuş sonrası ekonomisi olarak tanımlayan Bettelheim’e göre geçiş süreci temelde iki aşamalı bir süreçtir (Bettelheim,1973,s.28):

Birinci Aşama: Kopuş evresidir. Bu aşama, yeni toplumsal oluşumun kaderinin henüz kararlaştırılmadığı ya da bunun belirsiz olduğu aşamadır. Sözkonusu bu süreç, daha önce hakim olan bir üretim tarzından kopuş veya eski hakim mekanizmanın ciddi olarak sarsıldığı bir süreçtir.

İkinci Aşama: Geçiş evresidir. Bu aşamayı karakterize eden şey, kararsızlık ya da hakim olma eksikliği değil, bundan böyle hüküm sürececek olan yeni toplumsal ilişkiler ile üretim güçleri arasındaki uyumsuzluktur.

Geçişin bir süreç olma özelliğini ve günümüz geçiş ekonomilerinin yaşadıkları tecrübeleri de dikkate alarak Bettelheim’in tanımladığı bu iki temel aşamaya iki aşama daha ilave edilebilir. Buna göre;

Üçüncü Aşama: Geçişin olgunlaşma aşaması olup, yeni toplumsal ve üretim ilişkilerinin iyice yerleştiği ve bir önceki aşamadaki uyumsuzlukların giderildiği bir süreci ifade eder.

Dördüncü Aşama: Geçişin tamamlandığı aşamadır. Artık yeni ekonomik sistem tüm kural ve kurumlarıyla işlemektedir.

Birbirinden oldukça farklı özelliklere sahip geçiş ülkeleri başlangıçtan bu güne kadar olan süre zarfında gösterdikleri farklı performanslarla farklı aşamalara ulaşmışlardır. Özellikle de Mayıs 2004'te Avrupa Birliği'ne katılan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Slovenya ve Slovakya'nın eski Sovyet coğrafyasında yer alan diğer ülkelerle kıyaslandığında çok daha ileri bir aşamada oldukları gerçektir. Fakat özellikle belirtilmesi gereken nokta, sürecin bir bütün olması ve geçiş ekonomilerine yönelik sorunların da bu süreç içerisinde bütünsel olarak ele alınması gerekliliğidir.

I.1.2. Geçiş Ekonomilerinin Sınıflandırılması

Geçiş kavramı ve geçiş ekonomisine yönelik olarak yukarıda yapılan açıklamalar ışığında ele alınması gereken önemli bir husus da geçiş ekonomilerinin nasıl sınıflandırıldığı ve geçiş sürecinin ne zaman biteceği, bir başka ifadeyle, geçişin tamamlandığı aşama olan dördüncü aşamaya gelinip gelinemeyeceğidir. Ekonomistler genellikle iki tip geçiş ekonomisi sınıflandırmasında bulunmaktadır: Birincisi; geleneksel geçiş ekonomileri diğeri ise yeni geçiş ekonomileridir. Geleneksel geçiş ekonomileri tropikal Afrika ve Güney Asya tipi geçiş ekonomilerinden, yeni olanlar da Doğu ve Orta Avrupa, eski S.S.C.B., bazı Latin Amerika ülkeleri ve Çin'den oluşmaktadır. Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisi sistemine yönelik geçiş aşamasında bunların dışında birçok ülke olmasına rağmen (bunların 30 kadarı sadece Afrika'da bulunmaktadır) literatürde yaygın olarak kabul edilen geçiş ekonomileri* sadece Orta ve Doğu Avrupa, eski S.S.C.B., Çin ve Moğolistan'dır (Papava,2005,s.77).

* Bu çalışmada "geçiş ekonomileri" ile kastedilen de ikinci grupta yer alan yeni geçiş ekonomileridir. Fakat bu gruba giren ülkeler, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve eski S.S.C.B. ile sınırlandırılmıştır. Bu nedenle çalışma boyunca özel olarak belirtilmediği sürece geçiş ekonomileri ile kastedilen sadece bu grup ülkeler olacaktır.

Geçiş ekonomilerinin bir sınıflandırması da Uluslararası Para Fonu (IMF,2000) tarafından şu şekilde yapılmıştır:

1.Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği Geçiş Ekonomileri

a)Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri: Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Romanya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya

b)Baltık Cumhuriyetleri: Estonya, Letonya ve Litvanya

c)Eski Sovyet Ülkeleri: Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna.

2.Asya'daki Geçiş Ekonomileri: Çin, Kamboçya, Laos Halk Cumhuriyeti.

IMF tarafından yapılan bu sınıflandırma dikkate alındığında geçişin, ikinci gruptaki ülkeler hariç sadece Avrasya'da 24 milyon km²'de, 380 milyon insanın yaşadığı, 30'a yakın devletin içinde bulunduğu, tarihteki en büyük ekonomik ve sosyal olaylardan birini temsil ettiği görülmektedir (Prokopijevic,2001,s.1)

Geçiş süreci boyunca birbirinden oldukça farklı performans sergileyen geçiş ekonomileri yukarıdaki sınıflandırma bağlamında özellikle piyasa ekonomisi özellikleri açısından değerlendirildiğinde ise ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulabilirler. Bu durumda yine ikinci grupta yer alan Asya geçiş ekonomileri hariç, iki ülke grubu ortaya çıkmaktadır. Birinci grup, Avrupa Birliği adaylığına kadar gelip piyasa ekonomisine geçişte büyük ilerlemeler kaydetmiş hatta Geçiş sürecini tamamlamış olarak kabul edilen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetleri, ikinci grup da piyasa ekonomisine geçişte henüz arzulanan seviyeye ulaşamayan, özellikle mülkiyet haklarının korunması ve uygulanmasında önemli eksikliklerin olduğu eski S.S.C.B. ülkeleridir (Egeli ve Emsen,2002,s.257).

Geçiş, her şeyden önce bir süreç olduğuna göre bu sürecin tamamlanacağını beklemek de doğaldır. Fakat bu konuda da bilim adamları arasında önemli fikir ayrılıklarının olduğu görülmektedir. Örneğin Janos Kornai (2000,s.40), geçişin komünist partilerin monopolcü politik gücünü kaybettiği, ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılasının (GSYİH) çok büyük bir oranını özel sektörün oluşturduğu ve piyasanın ekonomik faaliyetlerin hakim koordinatörü olduğu bir durumda tamamlanacağını ileri sürmektedir. Bu düşünce doğrultusunda politik yapıda radikal bir değişim ve ekonomide köklü yapısal değişimi gerçekleştirmiş birçok ülke -özellikle AB'ye üye olan Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık Cumhuriyetleri- bu süreci tamamlamış ya da tamamlamaya yakın görünmektedir.

Alan Gelb (1999,s.117) ise, konuya farklı bir açıdan bakmakta ve bugünün geçiş ülkelerinin karşı karşıya kaldıkları problemlerin ve politik sorunların benzer seviyede gelişmişlik düzeyine sahip diğer ülkelerin karşılaştıkları sorunlara benzediği bir durumda geçişin sona ereceğini belirtmektedir. Bu açıdan bakıldığında geçişin büyük ölçüde tamamlandığı iddia edilebilecektir. Çünkü Morgan Stanley gibi birtakım özel sektör analistleri ve The Economist gibi yayıncılar, ileri geçiş ülkelerini bu görüşü destekler nitelikte “yükselen piyasa ekonomileri” (emerging markets) kategorisine yerleştirmektedirler (Svejnar,2001,s.32).

Geçişin tamamlanmasına yönelik önemli bir yaklaşım da Gerard Roland'a aittir. Roland (2000:s.xix), bu sürecin başarılı kapitalist ekonomilere dönüşümle sonuçlanacak bir süreç olduğunu iddia etmenin olanaksız olduğunu belirterek, kalkınma politikaları ile bir benzerlik kurmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmiş ülkeleri yakalama amacına yardımcı olmak için formüle edilen kalkınma politikalarının “Asya Kaplanları” olarak anılan ülkelerde başarılı olurken, özellikle Afrika'daki ülkelerde aynı başarıyı yakalayamadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla geçiş, ulaşılabilecek noktası belli olmayan bir süreçtir.

I.2 GEÇİŞ EKONOMİSİ: TEORİK AÇIKLAMALAR

I.2.1. Geçiş Teorisi Oluşturmaya Yönelik Tartışmalar

1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlayan geçiş sürecine bir anlamda hazırlıksız yakalandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar S.S.C.B.'nin yıkılacağı ve merkezi planlama sisteminin sona ereceği öngörülerini yapıyor olsa da bu süreç, hem batılı uzman ve uluslararası organizasyonlar hem de birçok bilim adamı için şaşırtıcı olmuştur (Lavigne,1995,91).

Şaşkınlık dönemi ardından giderek hızlanan geçiş sürecine ilişkin çalışmaların başlangıçta ilgi odağı çoğunlukla politik yönlü olduğundan, kapsamı da daha ziyade politik makale ve çalışmalar çerçevesinde kalmıştır. Fakat ilk başlardaki politik heyecan zamanla hafiflemiş ve bu alandaki çalışmalar politik kapsam yanında, özellikle hem teorik hem de analitik bir çerçevede içinde ele alınmaya başlamıştır. Sayıları gün geçtikçe artan ve özel olarak sadece geçiş ekonomilerine yönelik akademik yayınlar, gerek ABD ve gerekse AB kapsamında geçiş ekonomilerine yönelik düzenlenen çok sayıda özel konferans ve oturumlar bu gelişmeyi ispat etmektedir. Yine bu süreç içerisinde birçok iktisadi araştırma kuruluşu özel olarak geçiş ekonomisi üzerine araştırmalar yapmak üzere kurulmuşlardır. Örneğin; The William Davidson Enstitüsü, Stokholm Geçiş Ekonomisi Enstitüsü (SITE), Reform ve Dönüşüm Merkezi (CERT), Finlandiya Geçiş Ekonomisi Enstitüsü (BOFİT) gibi kuruluşlar bu amaç için kurulmuş özel araştırma kuruluşlarından bazılarıdır. Bunun yanında özellikle batılı birçok üniversitenin iktisat bölümlerinde "geçiş ekonomisi" ayrı bir ders olarak okutulmaya başlamıştır. Yine bu süreçte, özel bir uluslararası kuruluş olarak Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) geçiş sürecini desteklemekle görevlendirilmiştir (Blejer ve Scrb,1997,s.1). Nitekim geçiş ekonomilerine yönelik birçok teorik ve analitik çalışmada yararlanılan sayısal veri ve indeksler önemli ölçüde bu kuruluş tarafından sağlanmaktadır.

Merkezi planlama sisteminden serbest piyasa ekonomisine geçiş, ekonomik bir sistem değişikliği olduğu kadar aynı zamanda siyasi, politik ve toplumsal bir değişime

işaret eden son derece karmaşık ve zor bir süreçtir. Hatta bilimsel çevrelerde çok yaygın bir şaka yollu benzetmeyle komünizmden kapitalizme geçiş, sürecin zorluğunu vurgulamak maksadıyla “*balık çorbasından akvaryum yapmak*” olarak ifade edilmiştir. (Aslund,1992,s.24) Dolayısıyla sözkonusu süreç, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda kapsamlı bir kurumsal, yapısal ve davranışsal uyumu kapsayan bir fenomendir. Eğer geçişi üç dönemeçli bir hareket olarak ele alacak olursak, diktatörlükten demokrasiye; tek parti yönetiminden çoğulculuğa dayalı hukuki bir yönetime ve planlı bir ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sözkonusu olacak ve böylesi bir dönüşüm de toplumsal yaşamı her yönüyle değiştirecektir (Prokopijevic,2001,s.5).

Geçiş sürecinin sadece iktisadi yönü bile tek başına son derece karmaşık ve zordur. Merkezi planlama sistemine yönelik yerleşik mekanizmaların, bu mekanizmalara tamamen zıt piyasa ekonomisi mekanizmalarıyla ikame edilmesi ve böylesi bir değişimin tarihte benzerinin olmaması özellikle iktisadi anlamda süreci anlama, değerlendirme ve sorunlara çözüm getirmede büyük zorlukları da beraberinde getirmiştir. Sürece hazırlıksız yakalanılması, eski sistemin doğasından kaynaklanan birtakım zorluklar, halihazırda bir geçiş teorisinin olmaması ve özellikle geçişin ilk yıllarındaki doğru ve güvenilir istatistiksel veri kıtlığı bu alanda yapılan çalışmaları oldukça sınırlandırmıştır. Hatta geçişin başlangıcında geçiş ekonomilerine yönelik politika önerilerinin birçoğu mevcut iktisat ders kitaplarından elde edilmiştir (Roland,2001,s.29). Bu nedenle de geçiş ekonomileri genelinde uygulamaya konan reform programları ve önerilen politikalar çoğunlukla neo-klasik iktisat teorisi kapsamında şekillenmiştir.

Geçişe yönelik akademik analizlerde de dikkate değer bir karmaşa olduğu görülmektedir. Bir yanda Sovyetler Birliği üzerine uzmanlaşmış, sadece o bölgenin gelenekleri ve dillerinde deneyimli, dolayısıyla piyasa ekonomileri ve onların değişik versiyonları konusunda tecrübeleri eksik sovyetologlar, diğer yanda genel olarak sosyalist merkezi planlama ekonomileriyle ilgili çok az bir bilgi birikimine sahip akademik iktisat, özellikle de makro iktisat. Bu durum uluslararası kuruluşlar için de geçerlidir. Bu kuruluşların da geçişe yönelik sınırlı tecrübeleri, merkezi planlama

sisteminin dağılmasının ortaya çıkardığı problemlerle başa çıkmada fazla yardımcı olamamıştır. Spesifik bilgi eksikliği, gelişmekte olan ülkelere yönelik tecrübelerle kapatılmaya çalışılmış ve büyük dönüşümün karmaşık sorunlarına çözüm getirme amacıyla mevcut deneyimler aktarılmıştır. Dolayısıyla geçiş ekonomilerinin yerel koşulları çok fazla dikkate alınmadan, kurumsal ve tarihsel yaklaşım çerçevesinde değerlendirilmeden, kendi içinde tutarlı olarak görülen teorilerin rastgele bu ülkelere sözkonusu olmuştur. Bu da beraberinde birçok olumsuz durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir örnek vermek gerekirse; Macaristan'daki kamu hizmetlerinin ön bir düzenleme yapmaksızın 1995 sonlarında bir çırpıda özelleştirilmesi ile kamu monopolleri özel monopollere dönüşmüş, bu da ekonomik etkinliği olumsuz yönde etkilemiştir (Csaba,2003,s.7). Bir başka örnek de Rusya'dan verilebilir; Rusya, hükümet ortaklığı çerçevesinde Anglo-Sakson ülkelerinden birçok başarılı kanunu kopya etmiş, fakat bu kanunlar yürütülememiştir (Stiglitz,2004,s.188). Oysa belki de sürece yönelik özel bir takım kurumların tasarlanması daha olumlu sonuçların alınmasını sağlayabilecekti. Fakat asıl önemli noktalardan bir tanesi, bu geçiş süreci kurumlarının daha iyi kurumlara doğru bir basamak oluşturup oluşturmayacağı idi (Roland,2001,s.30).

Geçiş sürecinin başlangıcından bu yana -özellikle uzman ekonomistleri geçiş ülkelerindeki reform çalışmalarının bizzat içinde olan IMF gibi uluslararası kuruluşlar içinde- kayda değer en önemli tartışmaların, hızlı (şok terapi) ya da aşamalı(gradual) reform stratejileri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Horne,1995,s.382). Spesifik bir geçiş teorisi mevcut olmadığından ya da henüz oluşturulamadığından, geçiş ülkelerinin birçoğunda politika yapıcılar uygun politika tercihini belirlemede oldukça zorlanmışlardır (Staeher,2003,s.7).

Bir geçiş teorisinin gerekliliği üzerindeki tartışmalarda Vladimer Papava'nın (2005,s.77) post-komünist geçiş olarak adlandırdığı geçiş sürecine yönelik değerlendirmesinde şu saptamaları oldukça ilgi çekicidir: Papava, yıllar önce eski S.S.C.B.'den göç eden ünlü Rus ekonomist Prof. Igor Birman'a atıfta bulunarak, Birman'ın kapitalizmin yüzyıllardır geliştiğini, bu sürecin hiçbir zaman bu alanda

eğitim alan iktisatçılara ve onların tavsiye ve reğetelerine bağlı olmadığına dikkati çektiğini belirtmiştir. Her ne kadar bu iddia hiçbir surette kesin olmasa da bilimin, uygulamaların sadece bir yansıması olduğu ve ekonomi biliminin gelişimindeki tarihsel aşamayı kastetmesi açısından önemlidir. Papava'ya göre, iktisat, bilim olarak uzun bir tarihi geçmişe sahiptir, fakat her zaman uygulamaların ortaya çıkardığı tartışmalı sorunlara yerinde ve doğru cevaplar sunamamıştır. Fakat yine de, çok kısa sayılabilecek bir süre içinde özellikle ekonomik büyümenin uygulamadaki sorunlarına yeni çözümler oluşturma yönündeki araştırmaları harekete geçirerek, bu sorunlara çözüm getirmeyi amaçlamıştır. Nitekim Keynesyen Ekonomi'nin ortaya çıkışı ve gelişimi bu önermeyi destekleyen en çarpıcı örneklerden biridir Buna rağmen dünya genelinde gözlemlenen olgu, iktisat biliminin özellikle “değişim” dönemleri boyunca ortaya çıkan sorunlara yönelik sorulara fazla yardımcı olamaması ve sert politika ve değişikliklerin ilgili ekonomilerde çok büyük aksamalara yol açarak, istenmeyen durumlar yaratmasıdır (Kızılyallı,1993,s.5).

Birçok bilimsel çalışmada, piyasa ekonomisine geçiş problemleri, özellikle “Doğu Asya” ülkeleriyle birlikte popülerite kazanan ve “ekonomik mucize” olarak adlandırılan bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Fakat, sözkonusu Doğu Asya ülkelerini bir anlamda yeniden şekillendiren 20. yüzyıl sonundaki finansal krizler, ekonomik söylemde “mucize” kelimesinin kullanımını haklı çıkaracak nedenleri büyük ölçüde azaltmıştır (Papava,2005,s.78). Sonuç olarak, ana akım iktisat teorisinin (neoklasik iktisadın) merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçişe ilişkin birçok probleme teorik ve uygulama düzeyinde tatmin edici çözümler getirdiğini ya da getireceğini söylemek çok da doğru olmayacaktır.

Bu tespitler ışığında, bilimsel çevrelerce de sıklıkla tartışılan bir soru gündeme gelmektedir: Acaba bir geçiş teorisine gereksinim var mıdır? Yoksa ana akım iktisat (mainstream economics) ya da diğer bir deyişle neoklasik veya ortodoks iktisat teorileriyle geçiş sürecinin mikro ve makro düzeyde problemlerine çözüm getirmeye çalışmak yeterli midir?

Bu son derece önemli tartışma ile ilgili olarak birbirinden oldukça farklı çeşitli yaklaşımların sergilendiği görülmektedir. Batılı iktisatçıların bazıları, piyasa ekonomisine geçişe vurgu yapmaksızın, merkezi planlama sisteminin problemlerini, genel olarak kabul edilen kapitalist normdan bir sapma olarak görmekte (Papava,2005,s.87) ya da merkezi planlama sisteminin artık bir sistem olmadığını ve geçiş ülkelerinin bundan böyle deneyimli bir piyasa ekonomisine dönüşüyor olduklarını belirterek spesifik bir geçiş teorisine de ihtiyaç olmadığını ileri sürmektedirler (Lavigne,1995,s.248).

Aslında bu tarz yaklaşımlar, dünya sistemine bir “dünya ekonomisi” sistemi olarak yaklaşan ve bu sistemi kesintisiz bir süreç (Frank ve Gills,2003) olarak tanımlayan yaklaşımlarla bir ölçüde paralellik arz etmektedir. Çünkü bu tarz yaklaşımlar, “dünya sistemleri” kavramına karşılık bir “dünya sistemi” kavramını savunmaktadır. Bunun yanında, dünyanın iyi tanınan birçok iktisatçısı da, piyasa ekonomisine yönelik geçişin 1990’lı yılların başından bu yana ekonomik araştırmaların anahtar konusu haline geldiğine inanmakta ve bu bakış açısıyla post-sosyalist geçiş ışığında mevcut iktisat teorilerinin aksayan yanlarının da gözden geçirilmesi fırsatının yakalandığına işaret etmektedirler (Papava,2005,s.88). Bir başka deyişle neoklasik iktisat çerçevesinde yönlendirilen geçiş süreci deneyimleri, bir yandan ekonomik sistemlerin daha iyi bir şekilde analizini sağlarken, diğer taraftan da mevcut iktisat teorilerinin test edilmesini sağlamaktadır.

Buna benzer bir diğer görüş, geçişe yönelik spesifik araştırmaların tek başına başarılı bir şekilde gelişmeyeceği ve farklı uzmanlık alanlarından istifade etmek için iktisadın diğer alanlarıyla etkileşim içinde olmanın daha yararlı olacağına ilişkindir. Bu görüş doğrultusunda, iktisadın diğer alanlarıyla zenginleştirilen bir geçiş ekonomisi çalışması, geçişin de ötesine geçerek, genel iktisat çözümlerinin de gelişmesine katkıda bulunacaktır. Özellikle kurumsal değişimin analiz edilmesi bu yöndeki katkıları artıracaktır (Roland,2001,s.30).

Çin'deki araştırmalarından bir genelleme yaparak kapsamlı bir piyasa geçiş teorisi oluşturmaya yönelik bir çaba da Victor Nee tarafından ortaya konulmuştur. Nee öcölüğünde geliştirilen geçiş teorisi önerisi, sosyalist bir yeniden dağıtım sistemi içinde piyasa oluşturma yönünde birey ve özel şirketlerin rolüne vurgu yapmaktadır. Buna göre, teorinin içerdığı anahtar önermeler şunlardır (Gerber ve Hout,1998,s.1):

1.Piyasa fırsatları, hem eğitim hem de girişimci insiyatifine yönelik yatırımları artırmaktadır.

2.Piyasa geçişi, politik elitlerin yeniden dağıtım güçlerinden kaynaklanan rant kollama avantajlarını azaltmaktadır.

3.Beşeri sermaye ve teşvike yönelik kazançların artmasıyla oluşacak dengesizlik, politik sermaye temelindeki eşişsizliğin azalmasıyla dengelenecektir.

Geçiş teorisine yönelik bir diğer yaklaşım da, plan ve piyasa arasında üçüncü bir yolun olmadığı, dolayısıyla bir geçiş teorisine de ihtiyaç olmadığı yolundadır. Bu yaklaşıma göre geçiş, piyasa yönünde liderlik yapmaktadır ve bir piyasa teorisi de zaten mevcuttur. İhtiyaç duyulan şey, bir geçiş teorisinden ziyade, en kısa zamanda ve minimum maliyetle piyasayı oluşturacak en iyi stratejilerin tanımını yapması gereken bir politika yaklaşımıdır (Lavigne,1997,s.248). Bu görüş doğrultusunda da, geçiş sürecine yönelik tartışmalar özellikle uygulamaya konan ya da konulacak olan reformların hızı (speed) ve sıralaması (sequencing) üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Bu yaklaşımın tam zıttı sayılabilecek bir diğer yaklaşım da, “yakınlaşma” (convergence) hipotezi çerçevesinde dile getirilmiştir. Ekonomik sistemler literatüründe “yakınlaşma” kavramı sosyalist sistemle kapitalist sistemin birbirine yakınlaşması ve üçüncü bir yolun oluşturulması anlamında kullanılmaktadır (Ölmezoğulları,1999,s.261) Yakınlaşma hipotezinin temel kaynağı, uygulamada her iki sistemde ve onların farklı uygulamalarla yer alan modellerinde eksik ve sakıncalı yanların olduğunu gören bazı düşünürlerin, iki sistemin de iyi yönlerini alıp iyi bir sentez oluşturmaya çalışarak yeni

bir (üçüncü) sistem önermeleridir Bu önermelerin temelinde yatan üç yorum vardır: Birincisi; kapitalist sistem, uygulamadaki şekliyle sosyalist sistemden planlama tekniklerini alırken, sosyalist sistem de kapitalist sistemin piyasa araçlarından bazılarını bünyesine katmıştır. Dolayısıyla sistemler arası karşılıklı alış-verişler her iki sisteme de karma bir nitelik katmaktadır. İkinci yorum; her iki sistemde de teknolojik gelişme hızına bağlı olarak birbirine benzeyen toplum tiplerinin yaratılmasıdır. Sonuncusu da; dünyanın birbirine düşman iki farklı sisteme bölünmesinin tehlikelerine dikkat çeken yorumdur. Buna göre, her iki sistem de ülkelerin bölgesel özelliklerine göre oluşmuştur ve sadece sınırlı ülkeler için uygulanabileceğinden üçüncü dünya olarak adlandırılan ülkeler grubu için geçerli olmayacaktır. Bu da tüm insanlık için tehlikeli bir durumdur Dolayısıyla her ülkeye uygulanabilecek genelleşmiş bir ekonominin oluşturulması gerekmektedir. Böylece, her iki sistemin de özel durumları oluşturulmuş olacaktır (Hamitoğulları,1978,s.725).

Aslında “üçüncü yol” kavramı bize 1940’lı yılların sonlarına doğru “Ekonomik Düzen” teorisinden hareketle, Alfred Müller-Armack öncülüğünde geliştirilen “Sosyal Piyasa Ekonomisi”ni hatırlatmaktadır. Bu görüşün taraftarları da “sosyal piyasa ekonomisi” adını verdikleri düzeni bir “üçüncü yol” olarak görmektedirler. Almanya’da Freiburg Okulu’nun temsilcileri Walter Eucken ve Franz Böhm tarafından geliştirilen Ekonomik Düzen Teorisi’nin temel amacı, insan hak ve özgürlüklerini güvence altına alacak bir ekonomik ve sosyal düzenin temel ilke, kural ve kurumlarının oluşturulmasıdır. Bu teoriden esinlenilerek geliştirilen sosyal piyasa ekonomisi, laissez-faire (bırakınız yapsınlar) liberalizminin “minimal devlet” ve klasik liberalizmin “sınırlı devlet” anlayışını eleştirmiş ve devletin aktif, yapıcı, düzenleyici ve fonksiyonel olması gerektiğini savunmuştur. Bir başka deyişle, devlet bir yandan piyasa ekonomisinin aksaklıklara yol açtığı veya yetersiz kaldığı durumlarda tamamlayıcılık rolü üstlenirken, diğer taraftan da, piyasaya uygunluk ilkesi çerçevesinde piyasa sisteminin işleyişini bozmayacak şekilde müdahalede bulunmalıdır (Aktan,2004,s.125-161)

Öte yandan, özellikle 1990’lı yılların başından itibaren küreselleşme sürecine kontrol olarak ortaya çıkan sosyal refah devleti anlayışı kapsamında yeniden yükselişe

geçen üçüncü yol yaklaşımı, liberal kapitalist sistemi benimsemiş ülkelerle, sosyal demokrat sistemi benimsemiş ülkelerin kendi karakteristiklerini karşılıklı harmanlamak suretiyle, bir üçüncü yolda bir araya gelmelerini ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Eski İngiltere başbakanı Tony Blair ile Almanya Başbakanı Gerhard Schröder'in "Avrupa: Üçüncü Yol" başlıklı bir ortak bildiri yayınlamaları ile şekillenen bu süreç (Giddens,2001,ss.1-3) liberal anlayışla sosyal demokrat anlayışı yeni bir yolda birleştirmesi itibarıyla da yakınlaşma hipotezine uygun düşmektedir

Geçiş ekonomileri kapsamında bu "yakınlaşma" hipotezi Janos Kornai (2000,s.34) tarafından "karma ekonomi" (mixed economy) kavramıyla kullanılmıştır. Kornai, bu kavramı her iki sistemin de özelliklerini taşıyan bir üçüncü yol izlenebileceği anlamında kullanmaktadır. Ona göre, piyasa ekonomisinin temel mekanizmaları yanında, devlet ekonomide, farklı derecelerde düzenleme (regülasyon), yeniden dağıtım, hatta belli mal ve hizmetlerin doğrudan sağlanmasının (eğitim, sağlık, ve emeklilik güvencesi gibi) da dahil olduğu farklı ölçülerde rol alabilir. Devletin ekonomide bu tür işlevler üstlenmesi sosyalist bir sisteme doğru hareket edildiği anlamına gelmeyecektir. Kornai, bu önermesini açıklığa kavuşturmak için de Hindistan örneğini vermektedir. Diğer kapitalist ülkelerden çok daha fazla devlet mülkiyeti ve bürokratik kontrolün olduğu ve çok uzun yıllar birtakım sosyalist özellikler sergileyen bir ideolojiye sahip bir parti yönetiminin hakim olduğu Hindistan'da, partinin programında ne özel mülkiyet ne de piyasanın dışlanması sözkonusu değildir İktidarı elinde bulunduran "milliyetçi" ve "sosyal demokrat" nitelikteki "Kongre Partisi" "karma ekonomi"yi bugüne kadar ısrarla savunmuş ve uygulamıştır (Tanilli,2006,s.310) Bu anlamda benzer kombinasyonlar geçiş sürecindeki ekonomilere de uygulanabilecektir. Fakat Kornai, (2000,s.34) kesin ve tam bir yargıya ulaşmak için erken de olsa, karma durumların nihai olarak kapitalist bir gelişme yoluna dönmeye yönelimli olduğunun da altını çizmektedir

Geçiş ekonomilerine yönelik olarak ileri sürülen bu tarz yaklaşımları reddeden ve bunun, kendilerini henüz tam olarak eski sistemden ayıramamış ülkelerde sürecin tamamlanmamışlığı üzerindeki bir hüküm olarak gören yaklaşımlar da vardır. Örneğin; Fransız iktisatçı Bernard Chavence, "karma post-sosyalist geçiş ekonomisi" hakkında

daha ziyade kötümserdir. Chavence'nin kötü senaryosuna göre, karma bir yapı; etkin olmayan bir devlet sektörü, durgun üretim, düşük modernizasyona sebep olacaktır. Hükümetler, sosyal patlama korkusuyla etkin olmayan işletmelerin iflasından kaçınacaklardır. Özel sektör kendisini dışlayan (crowding-out) kamu sektörünün varlığı ile sıkıntıya girecek, dolayısıyla özel yatırım seviyesi de düşecektir. Daha iyimser bir senaryo ise, aktif bir sanayi, tarım, istihdam ve bölgesel bir politika ile daha müdahaleci bir devlet rolüne işaret etmektedir (Lavigne,1997,s.245).

Sonuç olarak, merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçişe yönelik özel bir “geçiş teorisi”nin olmaması, ekonomik düzen tartışmalarını daha ziyade devletin ekonomideki rolü etrafında yoğunlaştırmaktadır. Dolayısıyla bu noktada devletin rolünün açık bir şekilde belirleneceği politikalara ihtiyaç duyulacaktır.

1.2.2. Geçiş Ekonomisi ve İktisat Teorisindeki Yeni Eğilimler: Neoklasik İktisat-Kurumsal İktisat Tartışmaları ve Yeni Kurumsal İktisadın Geçiş Ekonomilerine Uygulanması

Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisi sistemine geçişin, ekonomik, siyasi, politik, kültürel ve sosyal dönüşümleri içeren çok boyutlu bir süreç olması, bu süreci anlama ve uygun şekilde yönlendirmede birçok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Bu amaca hizmet edecek özel bir “geçiş teorisi”nin olmaması ve sözkonusu sürecin çoğunlukla yerleşik (neoklasik) iktisat çerçevesinde ele alınması, bu çok boyutlu ve karmaşık sürecin ortaya çıkardığı problemlerin anlaşılması ve uygun çözümlerin geliştirilmesini sınırlandırmıştır.

Bir taraftan eski sistemin mirası başlangıç koşulları, diğer taraftan yeni bir ekonomik düzenin tüm kural ve kurumlarıyla inşa edilmesi zorunluluğu, geçiş sürecinin en kapsamlı ve bir o kadar da en karmaşık yönlerinden birisidir. Geçiş ekonomilerine yönelik yapılan bilimsel araştırmalarda ilk zamanlarda daha ziyade makro ekonomik istikrar üzerinde durulmuş ve benimsenen temel stratejiler doğrultusunda yapılan reformların sonuçları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Makro ekonomik istikrar;

gayri safi yurtiçi hasıla, enflasyon, bütçe açıkları, özelleştirme, dış ticaret gibi makro bileşenlerin gelişimi dikkate alınarak değerlendirilmiş ve çeşitli ekonometrik modeller de kullanılarak reformların ekonomik performans üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Bu tarz bir yönelimde şüphesiz izlenen neoklasik iktisat politikalarının ve bu bağlamda IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların etkisi vardır. Çünkü bu teori kapsamında uygulanan reform stratejilerinin öncelikli amacı bir an evvel serbestleşme (liberilizasyon) sürecinin başlatılması ve özel mülkiyete dayalı bir piyasa ekonomisinin inşaa edilmesidir. Dolayısıyla neoklasik iktisat politikaları; ekonomik faaliyetler üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması (deregülasyon), liberalizasyon, minimal bir devlet, ekonominin dışa açılması gibi birçok alanda, ilgili ülkenin başlangıç koşulları, büyüklüğü, kaynak rezervi, sosyal yapısı, kurumları, uluslararası ilişkileri ve tarihsel gelişimi dikkate alınmaksızın devreye sokulmuştur.

Oysa geçiş, her şeyden önce kurumsal bir değişimdir ve geçişin bu yanı bilimsel araştırmalarda uzunca bir süre ihmal edilmiştir. Özellikle de neoklasik iktisadın kurumsal içerik eksikliği, hem teorik seviyede hem de uygulama seviyesinde bir sorun haline gelmiştir. Teorik düzeyde sözkonusu sorun, yeni kavram ve analitik araçların geliştirilmesi ihtiyacı şeklinde yaşanırken, uygulama seviyesinde ise, alternatif yeni modellerin yaratılmasıyla elde edilecek sonuçların karşılaştırılması şeklinde olmuştur (Rutherford,2001,s.186) Aslında ne iktisat teorisi ne de ekonometri tarihinin ekonomik süreçlerdeki kurumların rolüne çok fazla önem vermemesi gerçeği, kurumları iktisada etkin bir şekilde entegre edebilecek uygun analitik araçların eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Redek ve Suşjan,2005,s.996). Buna rağmen özellikle son zamanlarda “geçiş”in kurumsal değişimi üzerine ağırlık veren çalışmaların giderek arttığı ve bu konuda literatüre ciddi katkıların yapılmakta olduğu gözlenmektedir.

Kurumsal İktisadın geçiş ekonomileri gerçeği karşısında yeniden yükselişi olarak da yorumlanabilecek bu süreç, 90’lı yıllarla başlayan ve günümüze kadar da devam eden bir döneme işaret etmektedir. Nitekim geçiş ekonomilerinin birçoğunda, piyasa ekonomisine geçişi yönlendiren ve çoğunlukla “Washington Konsensüsü” olarak adlandırılan politika önerilerinden oluşan “şok terapi” stratejisinin (Kolodko,1998,s.4)

beklenen sonuçları vermemesi, dikkatleri yeniden kurumların önemine yöneltmiştir. 90'lı yılların ilk yarısında, gerek geçiş ekonomilerinin gerekse Latin Amerika ülkelerinin yaşadıkları acı tecrübelerin de etkisiyle yeniden şekillendirilen ve Post-Washington olarak adlandırılan politika önerilerinde kurumlara özel bir vurgu yapılması bunun an açık göstergesidir.

Geçiş süreci, bir anlamda serbest piyasa ekonomisi ya da kapitalizme yönelik bir kurumsal düzenleme ve koordinasyon sürecine işaret ettiği için bu süreci kavrama, aynı zamanda çok büyük ölçekli bir kurumsal değişimin de anlaşılmasını gerekli kılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi yerleşik iktisadın kurumsal değişim yönündeki katkısının sınırlı olması bu açıdan oluşan eksikliğin “Yeni Kurumsal İktisat”ın geçiş sürecine uygulanmasıyla bir ölçüde de olsa giderilmeye çalışılmaktadır. Fakat bunun çok yeni bir uygulama olduğunun da vurgulanması gerekir. Buna rağmen şu ana kadar yapılan çalışmalar geçiş sürecine yönelik birçok unsurun aydınlığa kavuşmasında rehberlik işlevi görmektedir. Yeni kurumsal iktisadın geçiş sürecine uygulanmasına dönük açıklamalara geçmeden önce, genel olarak “kurumsal iktisat”ın (institutional economics) gelişiminden söz etmek hem konuyu daha iyi kavrayabilmek açısından hem de yerleşik iktisadın geçiş sürecine yönelik açıklamalarındaki eksikliklerin anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

“Yeni Kurumsal İktisat”ın ortaya çıkmasıyla “Eski Kurumsal İktisat” (Old Institutional Economics), “Orijinal Kurumsal İktisat” (Original Institutional Economics) ya da “Amerikan Kurumsal İktisadı” (American Institutional Economics) olarak adlandırılmaya başlayan kurumsal iktisadın ilk ortaya çıkışı, iç savaş ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Amerikan ekonomisinde yaşanan gelişmelerle tetiklenmiştir. Söz konusu dönemde Amerika dünyanın en güçlü ve büyük ekonomisi haline gelirken, bu gücün toplumun bütün kesimlerine aynı şekilde yansıtılamaması gelir grupları arasındaki farkı derinleştirmiştir. Ücretlilerin yaşam koşulları beklenilenin altında kalırken, birçok sosyal güvencelerden de mahrum bırakılmışlardır. Bir yandan ücretler düşerken, diğer yandan özellikle işçiler üzerine yüklenen vergi yükü artmıştır. Politik yozlaşma giderek artarken, usulsüzlükler de yaygınlaşmıştır. Bu koşullar altında,

iktisatçıların da mevcut iktisat teorisine dolayısıyla “laissez faire” liberalizmine güvenleri sarsılmıştır. İlgilerini tekelleşme, fakirlik, durgunluk gibi konulara yönelten iktisatçılar, bu olumsuz tablonun mevcut iktisat teorisi ile açıklanamayacağını ileri sürmüş ve devletin kontrolü ve reformlar yoluyla sistemin bir anlamda onarılmasını savunmuşlardır. Bu koşullar altında doğan eski kurumsal iktisadın önde gelen temsilcileri de, Thorstein Veblen, Wesley Mitchell ve John R. Commons olmuştur (Savaş,2000,s.645).

Kurumculuğun teorik temellerini oluşturan Veblen’e göre “*iktisat bir süreç, bir düzeni gösterme teorisidir*” ve kurumlar da bu süreci biçimlendirmektedir (Redek ve Suşjan,2005,s.996). Veblen’in teorisinin temel özelliği, kurumsal değişimin bağımlılık patikası ya da patika bağımlılığı (path-dependence) ve kümülatif niteliğine, kurumsal değişime neden olan yeni teknolojinin rolüne ve Amerikan kurumlarının parasal karakterine vurgu yapmasıdır (Rutherford,2001,s.174). Burada sözü edilen patika bağımlılığı, rastlantısal küçük tarihsel olayların sonradan meydana gelen gelişmelerin yönünü belirlemesini ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, ekonomik ajanların karar alma süreçlerinde geçmiş tecrübelerinden faydalanmalarını ve mevcut koşullar yanında rastlantıların da önemli olduğuna işaret etmektedir. Buna karşılık ana akım iktisatta (mainstream economics) tesadüfi tarihsel olayların yeri yoktur (Gökten,2006,ss.31-32). Dolayısıyla bu noktada Veblen, ekonominin statik değil, dinamik bir süreç içerisinde incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre yerleşik iktisat, sınıflandırmacı bir tavırla ekonomiyi ve bileşenlerini sınıflara ayırmakta fakat bunları değişen ve gelişen kurumlar olarak ele almamaktadır. Düşünceleriyle “evrimci iktisat”ın gelişmesine de katkıda bulunmuş olan Veblen, statik yaklaşımı nedeniyle yerleşik iktisat teorisinin Darwin-öncesi bir teori olduğunu ileri sürmüş ve bu özelliği ile de iktisadın fizik, biyoloji gibi bilim dallarından geri kaldığını belirtmiştir. Veblen’e göre iktisadın konusu, zaman ve yer farkının göz ardı edilerek, dengeye ulaşma ya da evrensel yasalar bulmaya çalışmak değil, “düşünce alışkanlıkları” olarak tanımladığı kurumlardan oluşan yapının gelişmesini incelemek olmalıdır. Bu nedenle de mevcut bir kültür ancak ve ancak kendinden önceki kültürler yardımıyla anlaşılabilir olduğundan, evrimci bir perspektifin kullanılması gereklidir (Savaş,2000,s.652)

Eski kurumsal iktisadın temsilcilerinden bir diğeri olarak kabul edilen Commons da kurumu, bireysel davranışı özgür kılan, kontrol eden ve genişleten kolektif hareket olarak tanımlamaktadır. Commons'ın deyişiyile kurum, *“bireysel fiilin kontrolündeki kolektif fiil”*dir (Redek ve Suşjan,2005,s.996). Yerleşik iktisadın, koşulların değışmesiyle ortaya çıkan çatışmaların sadece rekabetçi piyasalar aracılığı ile çözümleneceğı ve bunun her türlü devlet müdahalesini yaratacağı çözümlerden üstün olduğu iddiasını reddeden Commons, kültürel, sosyolojik, psikolojik ve hukuki unsurların analiz dışında bırakılmasını da eleştirmiş ve arzu edilir sosyal sonuçların ortaya çıkması için çoğu kez devlet müdahalesinin gerekli olduğunun kabul edilmesini savunmuştur. Ona göre iktisadın temel uğraşı, kolektif hareket vasıtasıyla yaşamı ve toplumu şekillendiren kurumların incelenmesidir (Savaş,2000,ss.658-659).

Bir diğeri eski kurumsal iktisat öncülerinden Mitchell de, konjonktür teorisine önemli katkılarda bulunmuş ve her konjonktürel dalgalanmanın kendine özgü koşulları olduğunu öne sürerek, genel bir teori oluşturmanın imkansız ve de faydasızlığına işaret etmiştir. Clark da, Veblen'le benzer şekilde, marjinal fayda teorisini eleştirmiş ve insan davranışının, belli bazı ihtiyaçları tatmin etmek için rasyonel hesaplamalar yapan varlıkları değil, bazı dürtü ve parasal çıkarları yansıttığını ileri sürmüştür. Clark ayrıca, *“sosyal iktisat”* deyimini ortaya atarak, iktisadın amacının, toplumsal amaçlara ulaşmak için bütün ekonomik sistemin etkinliğini incelemek olduğunu belirtmiştir (Savaş,2000,s.660-661).

Genel hatlarıyla özetlenmeye çalışılan eski kurumsal iktisadın, gerçekte karmaşık bir yapıya sahip ekonominin piyasadan daha fazla bir alanı kapsadığını iddia etmesi ve kurum kavramını ekonomik ve toplumsal yapıyı oluşturan çok geniş bir çerçeveye oturtması, dolayısıyla bu karmaşık yapının kurumlar tarafından şekillendirildiğini ileri sürmesi geçiş ekonomileri bağlamında da ilginin kurumlara çevrilmesi açısından son derece önemlidir. Geçmişten gelen ağır bir yükün altındaki geçiş ekonomileri 90'lı yıllardan bu yana geçen süre zarfında Veblen'in *“kurumlar geçmiş sürecin ürünüdürler, geçmiş şartlara göre benimsenmektedirler ve bu nedenle asla tümüyle şimdinin gereklerine uymamaktadırlar”* şeklindeki görüşünü haklı çıkaracak en kapsamlı

kanıtlardan birini oluşturmaktadırlar (Redek ve Suşjan,2005,s.997). Özellikle son zamanlarda geçiş ekonomilerine yönelik bilimsel çalışmalarda da bunun etkisi açıkça görülmektedir. Bunun bir yansıması olarak, komünizmin yıkılmasından sonra büyük bir revizyona uğrayan karşılaştırmalı politik ekonomideki ilerleme, farklı yasal politik ve sosyal kurumların ekonomik davranışı nasıl şekillendirdiği ve ekonomik performansı nasıl etkilediğinin incelenmesiyle kendini göstermektedir (Boettke vd.,2005,s.281).

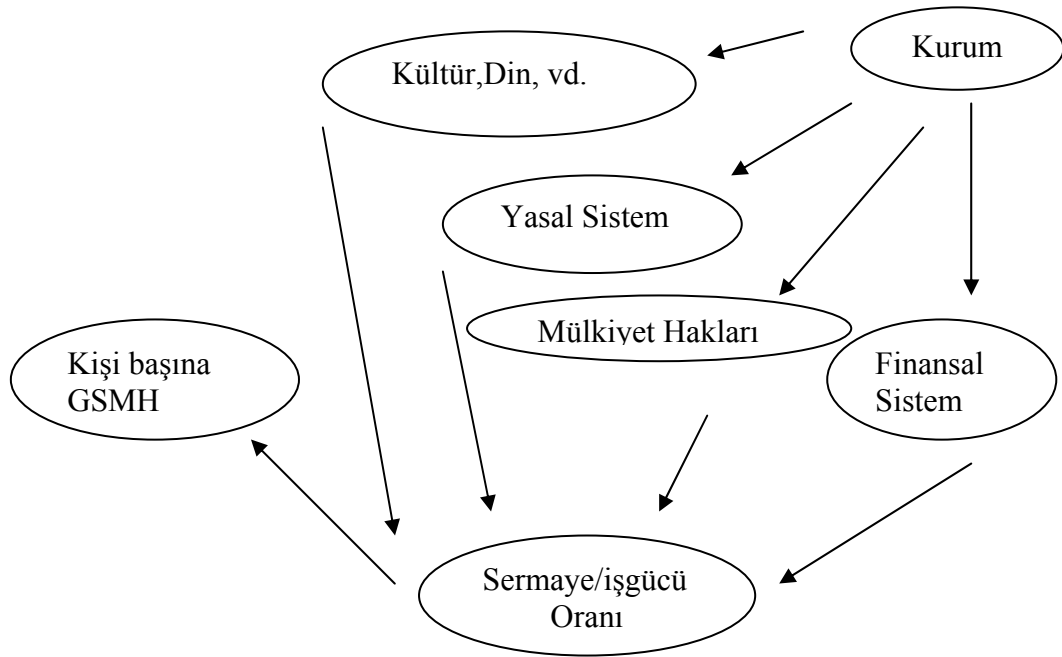
Olivier Williamson'ın 1975'de yayınladığı "Piyasalar ve Hiyerarşiler: Çözümleme ve Antitröst İçerimler" (Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications) adlı eseriyle popüler hale gelen "**Yeni Kurumsal İktisat**"ın ise fikri temelleri Ronald Coase'un 1937 yılında yayınladığı "Firmanın Doğası" (The Nature of The Firm) adlı makalesiyle atılmıştır. Sözkonusu iktisadi düşünce, kural ve kurumların önemine işaret eden Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat, Freiburg Okulu ve Ordo Liberalizmi, Avusturya İktisat Okulu ve Mülkiyet Hakları ve İşlem Maliyetleri'nden oluşan çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu okulların dışında Yeni Kurumsal İktisat'ın önde gelen düşünürlerinden biri de Douglass North'dur.

Her ne kadar kurumsal iktisat geleneğinde "eski" ve "yeni" ayrımına gidilmişse de, hem eski hem de yeni kurumsal iktisadın ortak paydası, ekonomide açıklayıcı bir faktör olarak kurumları esas almış olmalarıdır. Fakat yeni kurumsalcılar kullanılan teorik ve analitik araçlar ve metodoloji yönünden eski kurumsalcılardan ayrılmaktadır. Yine de, yeni kurumsal iktisat düşüncesinin bazı açılardan eskiyle bağlantı kurduğu da söylenebilir. Eski ve Yeni arasındaki bağlantının bir örneği, Williamson'ın işlem maliyetleri iktisadı ve organizasyonlarla ilgili fikirlerinin kaynağına ilişkin açıklamalarında bulunabilir. Williamson, Commons'un "işlem" kavramı kullanımını faaliyetin temel birimi olarak dikkate almakta ve hukuk ve iktisattaki daha önceki kurumsalcı geleneğe doğrudan göndermede bulunmaktadır (Rutherford,2001,s.187). Ayrıca, gerek eski gerekse de yeni kurumsal iktisatçılar Veblen'in "*iktisat, bir süreç, bir düzeni gösterme teorisidir*" görüşünü benimsemekte ve kurumların da bu süreci biçimlendirdiğine inanmaktadırlar. Bu, Paul Bush ve Mare Tool'un kullandığı deyimle, eski ve yeni kurumsal iktisatçıların "*yakınlaşma noktası*" (point of convergence) dir Bu

nokta aslında katı neoklasiklerin bile, kurumsal iktisadın çözümlemelerini en azından teorilerinin bir tamamlayıcısı olarak dikkate almaları için uygun bir zemin sağlamaktadır. Aşağıdaki şekil, kurumsal iktisadın ekonomik büyüme sürecini açıklamada neoklasik büyüme teorisini nasıl tamamladığını göstermektedir ((Redek ve Suşjan,2005,s.997).

Şekil.1.1

Neoklasik Büyüme Modeli ve Kurumsal İktisat

Şekil 1.1., büyüme sürecinin, neoklasik büyüme modelinde gösterildiği gibi sadece etkin işgücünün basit bir fonksiyonu olmadığını; bu sürecin oluşmasında sermaye/işgücü oranını etkileyen yasal sistem, mülkiyet hakları, finansal sistem gibi kurumların da tamamlayıcı unsurlar olduğunu göstermektedir.

Yeni kurumsal iktisadın temel çıkış noktası aslında neoklasik iktisadın tatminsizliğidir. Bu düşünce sisteminin, mülkiyet hakları, işlem maliyetleri, gibi çeşitli kollarının olması ve düşünsel olarak iktisadın yanı sıra hukuk, politika, sosyoloji,

organizasyon teorisi ile temas halinde olması ona interdisipliner bir karakter kazandırmaktadır. Özellikle de North ve Williamson'un kurumların niçin önemli olduğu yönündeki bilimsel katkıları ve bu yaklaşımı geçiş ekonomilerine de uygulamaları, geçiş ülkeleri arasındaki farklılıkların açıklanmasına yönelik önemli bir katkı sağlamıştır (Banarjee ve Ghatak,2005,s.421).

Douglass North (2002,s.9) kurumları, bir toplumda oynanan oyunun kuralları olarak tanımlamaktadır. Diğer bir deyişle kurum, insanlar arasındaki etkileşimi şekillendiren ve yine insanların getirdiği kısıtlamalardır. Kurumsal değişim ise, tarihsel değişimi anlamının anahtarı olarak, zaman içinde toplumların nasıl evrimleştiğini gösterir. North'a göre, kurumların ekonominin performansını ve evrimleşme biçimlerinin de ekonominin zamanla değişen performansını etkilediği tartışmasızdır fakat yerleşik iktisatta kurumların bu rolü yeterince değerlendirilmemektedir. Bunun da nedeni, kurumları iktisada etkin bir şekilde entegre edecek uygun analitik araçların olmamasıdır. Bu eksiklik başta North ve Williamson olmak üzere yeni kurumsal iktisatçılar tarafından giderilmeye çalışılmaktadır. Bu anlamda, geçiş ekonomilerinin karşılaştığı problemlere yönelik yeni kurumsal iktisadın uygulanışı da henüz daha gelişmekte olan bir safhadadır.

North'un ifadesiyle "*oyunun kuralları*" olan kurumlar, hem yazılı (formel) hem de yazılı olmayan (informel) kurallardan oluşmaktadır. Formel kurallar, siyasi ve ekonomik kurallarla, sözleşmelerden oluşmaktadır ve dolayısıyla, anayasadan yasalara ve tek tek sözleşmelere kadar tüm kuralları kapsamaktadır. Informel kurallar ise, insanlar arasındaki ilişkilere bir yapı kazandıran ve en gelişmiş toplumlarda bile formel kurallardan daha geniş bir alanı kapsayan, kuşaklar arası aktarılan kültürün bir parçasıdır. Gelenek ve görenekler gibi tüm yazılı olmayan kurallar bu kavramın içine girmektedir. North ayrıca, kurumlarla kuruluşlar arasındaki farka da dikkati çekerek, kuruluşları, belli hedeflere ulaşmak şeklinde ortak bir amaç güden bireylerin oluşturduğu bir topluluk olarak tanımlamıştır. Kurumsal yapı, hangi kuruluşun ortaya çıkacağını ve nasıl gelişeceğini etkilerken, kuruluşlar da kurumsal yapının nasıl evrimleşeceğine yön vermektedir (North,2002, s.51-64).

Bu tanımlamalar ışığında geçiş ekonomileri incelendiğinde, sürecin başlangıcından bugüne kadar olan zaman içerisindeki farklılıklara daha tatmin edici açıklamalar bulmak da mümkün olacaktır. Geçişin ilk yıllarında birçok geçiş ülkesinin hızlı bir şekilde piyasa yönelimli demokrasilere dönüşmeleri beklenmiştir. Bununla birlikte yaşanan süreç göstermiştir ki; bu ülke grupları içerisinde, Baltık Cumhuriyetleri (Estonya, Letonya ve Litvanya), Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Hırvatistan bu beklentilere cevap verirken, Rusya da dahil Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkelerinin bu yolculuğun tam olarak neresinde olduğu net değildir. Bu iki grup geçiş ülkelerinin hem ekonomik hem de politik düzen bağlamında aralarında gittikçe büyüyen açığı sadece Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki başlangıç koşullarıyla açıklamak yetersizdir. Bu fark, kurumsalcı perspektiften değerlendirildiğinde, daha ziyade bu ülkelerin geleneklerini ve sosyal çevrelerini şekillendiren kültürel ve tarihsel koşullardaki farklılıklara dayanmaktadır (Zweynert ve Goldschmidt,2006,s.895). Gerard Roland (2001) da, yaşanan geçiş süreci tecrübelerinin, başarılı bir kapitalist ekonominin temelini oluşturan çeşitli kurumların önemine vurgu yaparak, ilginin kurumsal değişim üzerine odaklanmasına neden olduğunu belirtmiştir. Geçiş deneyimi, yeterli bir kurumsal temel üzerine oturtulmayan liberilizasyon, makro ekonomik istikrar ve özelleştirme politikalarının başarılı sonuçlar vermediğini göstermiştir. Roland'a göre, geçiş tecrübesinin düşündürdüklerinin yanı sıra, özellikle yeni kurumsal iktisadın alanına giren mülkiyet hakları teorisi, politik ekonomi, hukuk ve iktisat gibi alanlardaki gelişmeler de kurumsalcı bir perspektife doğru yönelimi artırmaktadır.

Geçiş ekonomilerinin kurumsal analizinde en çok dikkati çeken nokta, kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ekonometrik modeller de kullanılarak araştırılmasıdır. Bu tip araştırmalardan elde edilen ortak sonuç, kurumsal gelişme ile ekonomik büyüme arasında çok güçlü bir ilişkinin olmasıdır. İzlenen farklı politikalar, farklı başlangıç koşulları ve reform stratejilerine dayalı büyüme performanslarını açıklamaya yönelik çok kapsamlı bir geçiş literatürü varken, bir değişken olarak kurumsal değişimin büyüme üzerindeki etkisini ölçen bu tür araştırmalar gün geçtikçe de artmaktadır. Örneğin, Geoffrey Hodgson (2006) tarafından yapılan ekonometrik bir

analizde, öncelik makro ekonomik değişkenlerden ziyade kurumlara verilmiş ve özellikle geçişin ilk yıllarında geçiş ülkelerinin hemen hemen tamamında yaşanan resesyon (durgunluk) ile akabinde yaşanan iyileşmede ülkeler arasındaki performans farklılıkları açıklanmaya çalışılmıştır.

Kurumsal gelişimin ekonomik büyüme performansı üzerindeki etkisinin değerlendirilmesinde önemli bir nokta da, hangi kurumların ekonomik büyümede etkili olduğunun belirlenmesidir. Örneğin; Dani Rodrik (2006,ss.973-975) kurumların büyüme performansı üzerinde etkili olduğuna dikkati çekmiş ve mülkiyet hakları, düzenleyici kurumlar, makroekonomik istikrar kurumları, sosyal sigorta kurumları ve ihtilaf (çatışma) yönetimi kurumlarının bu süreci etkileyen kurumlar olarak dikkate alınmasını savunmuştur. Rodrik'e göre belirtilen bu kurumlara ilaveler yapılabilecek olsa da, kurumların göreceli olarak bu beş kategoride sınıflandırılması büyüme açısından önemli olanlarını içermektedir. Bu bağlamda, özel mülkiyetin ve hukuki bir teşvik sisteminin önemi, yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Diğer taraftan, istikrarlı bir makro ekonomi büyüme için yeterli olmasa da gerekli bir koşuldur. Sosyal sigorta ve ihtilaf yönetimi kurumları da toplumdaki uyumu artıracığı için ekonomik büyümeye önemli ölçüde katkıda bulunacaktır.

Rodrik tarafından yapılan bu sınıflandırmanın dışında, dünya genelinde özgürlüğün yayılmasını destekleyen bir sivil toplum kuruluşu olan "Freedom House", kamu politikası araştırma enstitüsü "Heritage Foundation" ve bir düşünce kuruluşu olan "Fraser Institute" gibi kuruluşlar tarafından yapılan sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Freedom House'a göre, kurumların niteliği, tamamı ekonomik performansı etkileyen üç alanın derecelendirilmesiyle ölçülmektedir. Bunlardan ilki; politik süreç, sivil toplumun rolü, medyanın bağımsızlığı ve yönetim ve kamu idaresinin etkinliğini gözönüne alarak derecelendirilen **demokratikleşme süreci**, ikincisi; anayasa, yasama ve yargı yapısı ve yolsuzluk düzeyi olarak derecelendirilen **hukukun üstünlüğü**, ve son olarak da; özelleştirme, makro ekonomik ve mikro ekonomik politika başarısını gözönüne alarak derecelendirilen **ekonomik liberalizasyondur** (Redek ve Suşjan,2005,s.998).

Heritage Foundation ise, ekonomik performansı doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen on kurumsal değişken belirlemiştir. Bunlar; ticaret politikası, devletin mali yükü, devletin ekonomiye müdahalesi, para politikası, ücret ve fiyatlar, mülkiyet hakları, sermaye akımları ve yabancı yatırım, bankacılık ve finans, düzenleme ve informel piyasa faaliyetleri. Bu on alanın tamamının ekonomik büyüme için son derece önemli olduğu kabul edilmektedir (Redek ve Suşjan,2005,s.998).

Fraser Enstitüsü'nün ekonomik özgürlük indeksinin bileşenleri ise yedi alan altında belirlenmektedir. Bunlar; kamunun büyüklüğü, para politikası ve fiyat istikrarı, ekonominin yapısı, alternatif paraları kullanma özgürlüğü, hukuki yapı ve mülkiyet hakları, uluslararası değişim (mübadele) ile sermaye ve finans piyasalarındaki değişim özgürlüğüdür (De Haan vd.,2004,s.162).

Farklı sınıflandırmalardan elde edilen veriler sonuç olarak, ekonomik büyümede kurumsal gelişimin önemini göstermede önemli bir kaynak temin etmektedirler. Bu temele dayanarak yeni kurumsal iktisadın geçiş sürecine uygulanmasında iki temel yaklaşım ileri sürülmektedir. Bunlardan biri; makro analitik **kurumsal çevre** yaklaşımı, diğeri ise; mikro analitik **kurumsal düzenleme** yaklaşımıdır. Davis ve North bu iki yaklaşım arasında şu şekilde bir ayırım yapmaktadır: Kurumsal çevre, üretim, değişim ve bölüşüm için temel oluşturan politik, sosyal ve hukuki zemin kuralları setidir. Kurumsal düzenleme ise, ekonomik birimlerin birbirleriyle rekabet edebilme ve/veya işbirliği şekillerini düzenleyen, ekonomik birimler arasındaki bir düzenlemedir. Bu yaklaşımlardan kurumsal çevre yaklaşımının temel amacı, kurumların gelişme şeklini açıklamaktır. Bu anlamda da, yeni iktisat tarihi (klimetri) ve evrimci teorilerle temsil edilmektedir. Diğer taraftan kurumsal düzenleme yaklaşımı ise en iyi mülkiyet hakları ve işlem maliyetleri ile temsil edilmektedir (Smyth,1998a,s.363).

Başlangıç yılı olarak 1957 yılı kabul edilen **Yeni iktisat Tarihi** ya da diğer adıyla **Klimetrik Akım**, iktisat teorisi ile nicel (kantitatif) tekniklerin tarih araştırmalarına uygulanması demektir. Bir diğer ifadeyle, iktisat teorisi ile birlikte çeşitli istatistiki ve ekonometrik araç ve tekniklerin, tarihi olayların ampirik olarak analiz edilmesinde

kullanılmasıdır. Fakat sözkonusu ekol sadece ekonometrik çalışmalarla sınırlı kalmamış, özellikle sosyal kurumların performansı ve yapısı ile ilgili araştırmaları da analizlerine katmıştır. Kendisi de bu ekolün temsilcilerinden olan Douglass North'a göre, yeni iktisat tarihi, kurumlar veri iken ekonomilerin olumlu performans gösterme sebeplerini anlamaya yardım eden analizler yapmaktadır (Uzun,2001,s.84,85). Dolayısıyla klometrik ekol, aynı zamanda geçiş sürecinde karşılaşılan problemlerin açıklanması ve kurumsal değişimin analizinde önemli bir kaynak sağlamaktadır.

Kurumsal çevre yaklaşımının temsil edildiği diğer bir analiz, **Evrimci İktisat**'tır. Anlam olarak, zaman içinde gerçekleşen ve adım adım ilerleyen değişiklikleri ifade eden evrim kavramının belirgin bir şekilde iktisada uyarlanması ilk olarak, Marx, Veblen, Marshall ve Schumpeter gibi düşünürlerin çalışmalarında görülmüştür. Aralarındaki farklı bakış açılarına rağmen bu düşünürlerin temelde Evrim Teorisi'nin kurucusu Darwin'den etkilendikleri bilinmektedir. Evrimci iktisat analizinin en temel özelliği, dinamik bir süreci esas alması ve ele alınan sorunun değişkenlerinde birtakım yenileme ve yönlendirme etkilerine sahip olan tesadüfi öğeleri içermesidir. Bu temel niteliği, ekonomik gelişimin tesadüfi tarihsel olaylardan etkilenemeyeceğini ileri süren yerleşik iktisatla tam bir zıtlık içermektedir. Ayrıca, Schumpeter'in özellikle yenilik (innovation), icat, yaratıcı yıkım, girişimcilik gibi kavramlara bakış açısı ve yenilik ve teknolojiyi içsel bir değişken olarak değerlendirmesi, yenilik ve firma teorisi gibi alanlarda neoklasik iktisada önemli bir alternatif olmuştur (Gökten,2006,ss.27-40).

Evrimci iktisat teorisinin geçiş ekonomilerine uygulanmasının temelinde iki argüman ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki; evrimci analizin statik değil, büyüme ve değişimi sağlayan dinamik mekanizmalara dayanmasıdır. Bu durum, evrimci iktisadın büyümenin bir kaynağı olarak "yenilik"e yaptığı vurgunun bir sonucudur. Fakat burada yenilik sadece teknolojik değil, aynı zamanda organizasyonel ve kurumsal yeniliği de içine alacak şekilde daha kapsamlı olarak tanımlanmaktadır. İkinci temel argüman ise; yapılacak analizin, belirsizliğin birey ve organizasyonların (şirketlerin) bilgi kaynakları üzerine getireceği yükü de dikkate alması gerekliliğidir. Bu açıdan evrimci yaklaşım, ekonomik birimleri sadece finansal ve maddi kısıtlamalarla değil, aynı zamanda bilgi

işleme kapasitesindeki kısıtlamalarla da sınırlandırılmış olarak ele almaktadır. Mükemmel olmayan bilgi nedeniyle oluşan kısıtlamaların üstesinden gelmek için bireylerin etkileşim yoluyla ve organizasyonların da tekrar yolu ile bilgi akışını işleyecek ve yorumlayacak yönelimler geliştirileceğini öne sürmektedir (Smyth,2006,ss.382-383).

Organizasyonların ticari davranışının yeniden üretilmesiyle oluşturulan kural ve methodlar olarak tanımlanan “rutin” (routine) kavramı, yeni firma teorisinin anahtar bir araçtır. Önemli varsayımlarını bu “rutin” analizinden çıkaran evrim iktisadının takipçileri, yeni piyasa tarzı organizasyonların teşvik edilmesi, fakat tedrici (aşamalı) dönüşüm sürecinde bu organizasyonların eskilerle bir arada olması gerektiğini savunmuşlardır. Buna bağlı olarak da piyasa ekonomisine geçişte iki farklı yol vardır: Yukarıdan aşağıya (top-down) ve aşağıdan yukarıya (bottom-up). İlk yol, devlete ait işletmelerin zorunlu özelleştirilmesinden oluşurken, diğeri ekonomik yapının, yeni şirketlerin kurulması ve var olan özel şirketlerin de gelişmesinin teşvik edilmesi yoluyla yeniden şekillendirilmesini gerektirmektedir (Papava,2005,s.87).

Mevcut bilgi stoğu ile sınırlandırılmış olan organizasyon, bu bilgileri onları rutinlerin dışına çıkaracak birtakım olaylar olana kadar benzer rutinler içerisinde işlemektedir. Murrell (1992,s.39) kapitalist ekonomilerde böylesi üç mekanizma olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan biri, yeni organizasyonların bir türünün oluşturulacağı giriş sürecidir. Bu süreç, etkin bir organizasyonel yapının oluşmasına etki edecektir. İkinci mekanizma, devralmaların, birleşmelerin ve iflasların olduğu süreçtir. Bu süreç de etkin olmayan organizasyonların ortadan kalkmasına neden olacaktır. Sonuncusu ise, piyasaya yönelik kaynak dağıtım fonksiyonudur ve bu yolla da, kaynaklar etkin olmayan organizasyonlardan etkili olan organizasyonlara doğru yeniden dağıtılmış olacaktır.

Geçiş sürecindeki reformlar için savunduğu reçete evrimci yaklaşım çerçevesinde olan Murrell, (1995,s.165) herhangi bir başarılı sistemin merkezindeki kurumsal yapının aşamalı (gradualist) bir şekilde ortaya çıkarılması gerektiğini öne sürmektedir. Çünkü

O'na göre işletmeler, sadece küçük miktarda kurumsal değişime maruz kaldığında etkinlikte önemli bir kayıp olmaksızın yeni rutinler geliştirebilmektedir. Böylelikle, daha sonra ayrıntılı olarak incelenecek olan geçiş stratejilerinden aşamalı geçiş, evrimci bir model kullanılarak bir anlamda mantıksal bir çerçeveye oturtulmaktadır.

Evrimeci yaklaşım için önemli bir araç olan “rutin” kavramı, radikal bir strateji olarak değerlendirilebilecek “ani geçiş” (şok terapi) ya da “big-bang”i desteklemek için de kullanılmaktadır. Aşamalı stratejiye alternatif olan bu yaklaşımda, reformları ilerletecek gerekli güvenilirliğe sahip bir ortam oluşturulması için, geçmişteki uygulamalardan radikal bir ayrılığa ihtiyaç vardır. Dolayısıyla reform önlemleri tek bir seferde ve köklü olmalıdır. Böyle bir yaklaşımın gerekçesi de, reform sürecinin başlangıçta oldukça güç olması nedeniyle, işletmelerin gerekli düzenlemeleri yapmaktan ziyade, kendilerini daha fazla güvende hissettikleri geçmişin rutinlerine geri dönme teşebbüsleridir ki, bu da reform sürecini olumsuz etkileyecektir (Lipton ve Sachs,1990,ss.77-79). Bu nedenle, geçişin aşamalı olması gerektiğini savunanlar, daha ziyade açık uçlu bir süreç olarak gördükleri değişim sürecini, “geçiş” (transition) yerine “dönüşüm” (transformation) olarak adlandırırken, ani geçiş taraftarları ise “pür piyasaya geçiş”i savunmakta ve süreci “geçiş” kavramıyla ifade etmeyi daha uygun bulmaktadırlar.

Yeni kurumsal iktisadın geçiş sürecine uygulanmasında ileri sürülen yaklaşımlardan bir diğeri olan “kurumsal düzenleme”, en iyi “**mülkiyet hakları**” ve “**işlem maliyetleri**” teorileriyle temsil edilmektedir. Geçiş ekonomilerinin karşılaştığı özel sorunlara uygulanan geniş bir mülkiyet hakları literatürü vardır ve bu literatür mülkiyet haklarının; a) genel olarak sosyalizm ve post-sosyalist geçişe uygulanmasını, b) Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. deki geçiş ekonomilerinin karşılaştığı sorunlara uygulanmasını ve c) Çin ekonomisinin karşılaştığı problemlere uygulanmasını kapsamaktadır (Smyth,2006,s.364).

Coase'un adıyla anılan mülkiyet hakları teorisi, piyasanın başarısızlığı teorisine karşı geliştirilen kamunun başarısızlığı teorisi içinde yer alan ve dışsallıklar,

bölünemezlik, eksik bilgi gibi nedenlerle ortaya çıkan piyasa başarısızlıklarının mülkiyet haklarının tanımlanmasıyla ortadan kalkacağını ileri sürmektedir (Ölmezoğulları,1999). Mülkiyet hakları literatürü yoluyla oluşan temel çıkarım, bir piyasa ekonomisini teşvik etmeye niyetli hükümetlerin etkili bir yasal sistemi oluşturması gerekliliğidir. Bu yasal sistem içerisinde mülkiyet hakları açık ve net olarak tanımlanmalı, güvenli ve serbestçe devredilebilir olmalıdır. Mülkiyet hakları teorisinin savunucularından Cooter da, yasama organının mülkiyet ve sözleşmeye dayalı hakları açık bir şekilde tanımlaması ve yasal sistemin bu hakları uygulamaya koymasının gerekliliğine işaret etmektedir (Smyth,2006,s.364).

Mülkiyet hakları teorisinin geçiş ekonomilerine uygulanmasında beklenilenin ötesinde zorluklarla karşılaşmıştır. Örneğin; Çek Cumhuriyeti'ndeki reformlar ve daha düşük ölçüde olmak üzere Polonya ve Rusya'dakiler, devletin izole edildiği, piyasanın kabul edilebilir yeni düzenlemeleri temin etmede ve boşluğu doldurmada güvenilir olacağı fikrinde öncü gibiydiler. Lipton ve Sachs, geçişi devletten piyasaya kesintisiz bir süreç olarak tanımlamışlardır. Kornai de, başlarda reformların bir yıl gibi kısa bir süre içerisinde uygulamaya konulabileceğini düşünmüştür. Fakat yaşanan tecrübe, reformların başlangıçta düşünülen çok daha uzun bir zaman alacağını göstermiştir. Problem, bilhassa özelleştirme sürecinin, dolayısıyla da mülkiyet haklarının karmaşıklığına dayanmaktadır. Bu süreçte mevcut olanla ideal olan arasında uyumu bozan birtakım engeller ortaya çıkmıştır. Bir örnek vermek gerekirse; özellikle Rusya'da yaygın olarak karşılaşılan, işletme çalışanlarına ya da diğer bir ifadeyle içeridekilere (insider) satış yöntemiyle yapılan özelleştirmeler genellikle içeridekilerin kontrolü ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Doğal olarak bu durum beraberinde birtakım zorlukları da getirmiştir. Her şeyden önce, içeridekilerin kontrolü, özelleştirme sürecinde rekabeti azaltmış ve işletmenin yeniden yapılanmasını engellemiştir. Ayrıca, içeridekilerin hedefleri çoğu kez, şirketin büyük çıkarlarıyla örtüşmemektedir (Nutı,1997s.127). Özellikle Rusya'da, sıklıkla rastlanan bir başka durum da, bu tarz özelleştirilen şirketlerde bir dizi yolsuzlukların saptanmasıdır. Oysa geçiş ekonomilerinde özelleştirmenin temel gerekçesi, rekabete dayalı bir piyasa ekonomisinin oluşturulması ve ekonominin yeniden yapılanmasıdır.. Bu ve benzeri

durumlar, en azından kısa dönemde, görel olarak güçsüz kalabilen mülkiyet haklarına odaklanmaktan ziyade, daha geniş anlamda bir piyasa kültürünün oluşturulması gerekliliği yönündeki inancı artırmıştır. Bu anlamda Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Baltık Cumhuriyetleri de dahil, eski S.S.C.B. ekonomilerinden daha şanslı oldukları söylenebilir. Çünkü sözkonusu ülkeler, eski S.S.C.B. ülkelere kıyasla, piyasa ekonomisine her zaman çok daha yakın olmuşlardır. Üstelik günümüzde bu ülkelerden birçoğunun AB'ye üye oldukları gözönüne alınırsa, bu durum daha iyi anlaşılabilir.

Yang (1994) reforma yönelik mülkiyet hakları yaklaşımı ile ilgili temel problemi, güçlü bir mülkiyet hakları yapısının gelişebilmesinden önce, istikrarlı bir piyasa ve kural geleneği periyodunun olmamasına bağlamaktadır. Fakat Yang, uygun piyasa geleneği inşa etmenin zaman alacağı sonucuna varmıştır. Kurallar ani olarak değiştirilebilirken, bu kurallar setine meşruluk sağlayan informel normlar genellikle tedrici (aşamalı) olarak değişmektedir. Netice olarak geçiş süreci, yeni piyasa kurallarının ortaya çıkmasının gerektiği yerde aşamalı bir süreç olacaktır.

Geçiş ekonomilerinin bir çoğunda uygulanan ve IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da tavsiye edilen “şok terapi” ya da “big-bang” tarzı stratejilerin altında yatan temel düşünce aslında piyasa düzeninin otomatik olarak, kendiliğinden ortaya çıkabileceği fikridir. Oysa daha sonraki bölümlerde de inceleneceği gibi, yaşanan tecrübeler bunun gerçekleşmediğini göstermektedir. Aslında geçiş ekonomilerine ilişkin farklı deneyimler, bu anlamda Karl Polanyi'nin “Büyük Dönüşüm”ünü de yeniden tartışma gündemine taşımıştır. Büyük Dönüşüm'ün yazarı Polanyi'nin (2000,s.21) ifadesiyle, “*laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktu; işler oluruna bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkamazdı*”. Piyasa sisteminin kendiliğinden oluşamayacağını savunan Polanyi'ye göre ekonomi, kıt kaynakların sınırsız istekleri karşılamak üzere alternatif kullanımları arasında dağıtılmasıyla ilgili faaliyet değil, insan tarafından kurulmuş bir “süreç”tir. Dolayısıyla insan davranışlarını belirleyen de toplumu oluşturan kurumlar bütünüdür Büyük

Dönüşüm'ün, kapitalist sistemin rakibi olan sosyalizmin en güçlü kalelerinden birinin yıkıldığı bir dönemde gündeme gelmesi de ayrıca vurgulanması gereken bir noktadır.

Mülkiyet hakları teorisinin geçiş ekonomilerine uygulanmasına ilişkin olarak Williamson'ın (1990,ss.61-71) karşılaştırmalı sözleşme perspektifi çerçevesindeki tartışmaları da belirtmek gerekir. Williamson, piyasa kültürünün henüz ortaya çıktığı bir ara geçiş dönemini açıklamaya dönük mülkiyet hakları yaklaşımının, piyasa ve piyasa dışı kurumların potansiyel olarak önemli rolünü kabul etmede başarısız olduğunu ifade etmiş ve özellikle vurguyu piyasa dışı kurumlara yapmıştır. Williamson'ın piyasa dışı kurumlara atfettiği önem, yoğunlaşmanın bizatihi bir piyasa ekonomisi inşa etmekten ziyade, kurumları inşa etme üzerinde olması gerektiğini ifade eden daha geniş bir perspektif sunmaktadır. Bunun anlamı, piyasa ekonomisinin inşa edilebilmesi için öncelikle güçlü bir yasal (hukuki) çatının oluşturulması gerektiğidir. Bu açıdan bakıldığında, Williamson perspektifinin, piyasa ekonomilerine geçiş sürecindeki ülkeler için Coase'un mülkiyet hakları yaklaşımından çok daha uygun olduğu düşünülmektedir.

1937 yılında yazdığı "Firmanın Doğası" (The Nature of the Firm) adlı çalışmasıyla işlem maliyetleri ile ilgili teorik çalışmaların temelini atan Coase'a göre, üretim ve tüketimde ortaya çıkan dışsallıkların olumsuz etkileri, devlet müdahalesi ile değil, yine piyasa tarafından ortadan kaldırılacaktır (Ölmezoğulları,1999,s.128). Bunu sağlayacak olan mekanizma da, taraflar arasındaki müzakere (pazarlık) ve uzlaşmadır. Coase, işlem maliyetlerine yaptığı vurgu ile pazarlık olanaklarının mevcut olduğu bir ortamda devletin vergi ve mali yardım benzeri araçlarla müdahalesinin bir maliyeti olduğunu ve bu maliyetin beklenen faydayı aşabileceğini savunmuştur (Savaş,2000,s.846). Coase, firmayı piyasadan farklı olarak üretimi koordine etmenin alternatif yöntemi şeklinde ele alarak, firma ve piyasa maliyeti arasında ayrıma gitmiş ve yeni firma teorisinin de öncülüğünü yapmıştır. İşlem maliyetlerini fiyat mekanizmasının işletilmesi ile ilgili maliyetler olarak tanımlayan Coase, firma şeklinde organizasyonların ortaya çıkış nedenini de bu işlem maliyetleri ile ilişkilendirmiştir (Yılmaz,2002,ss.160-161).

Williamson (1990,ss.61-71), Coase'un yapmış olduğu firma ve piyasa ayırımına sadık kalarak, O'nun çalışmasını daha işlevsel hale getirmiştir. Williamson, piyasa işlemlerinin maliyetini açıklarken, beşeri faktörlere dayanan iki temel varsayımda bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; bireylerin fırsatçı veya kurnazlık peşinde koşan kişisel çıkarla hareket etmesi, ikincisi de; ekonomik birimlerin sınırlı rasyonaliteye sahip olmalarıdır. Bu iki temel varsayım, ekonomik birimlerin çoğunlukla, aldatma, gizleme ve yanıltmaya yönelik tarzlarda bilgiyi ifşa ettiğini ileri sürmektedir. Bunun en doğal sonucu da, bilginin asimetrik olarak dağılması ve maliyetli olmasıdır. Williamson, piyasa ve firma şeklinde iki ayrı organizasyon şeklinin ortaya çıkma nedenini açıklarken, işlemlerin farklı boyutlara sahip olduğunu gösteren üç temel varsayıma dayanmaktadır: 1) İşlemlerin sıklık derecesi ve dolayısıyla maliyetlerin oluşma sıklığı, 2) işlemlerin maruz kaldığı belirsizliğin türü ve derecesi 3) Varlık (aktif) özgüllüğüdür. Yani, bir varlığın (aktifin) farklı kullanımlara yeniden kaydırılabilme derecesi.

Karşılaştırmalı sözleşme yaklaşımı geçiş ekonomilerine uygulandığında, Williamson, mülkiyet hakları literatürünün ağırlığının sınırlı olduğunu savunmaktadır. O'na göre, önemli olan sorun-özellikle de piyasa ekonomisinin oluşturulmaya çalışıldığı geçiş ekonomilerinde- özel mülkiyet haklarının var olup olmaması değil, güvenli olma derecesidir. Çünkü mülkiyet hakları North'un ifadesiyle "oyunun kuralları" ise, ancak oyuncunun oyuna bağlılığının güvenilir olması durumunda işleyecektir. Fırsatçı ekonomik birimler, şayet verilen taahhütlerin güvenilirliği yoksa, sorumlu davranmayacaklardır. Mesela, kamulaştırma riskinin yüksek olduğu yerlerde varlık özgüllüğü problemleri daha belirgin şekilde ortaya çıkacak ve bu da özel yatırımları caydıracaktır. Özellikle de, bireysel hakların yasal olarak korunması yönünde hiç tecrübesi olmayan ya da çok sınırlı bir tecrübeye sahip ülkelerde, mülkiyet hakları ile ilgili yasal düzenlemeler, devletin mülkiyete el koyması ya da vergi ve benzeri yollarla yatırımcı kazançlarını etkilemesi yoluyla bulandırılarak, mülkiyet haklarının ihlal edilmesi durumunda bu ihlallerin tazmini de aratan işlem maliyetleri ile birlikte zorlaşacaktır. Bu nedenle, Williamson için temel mesele, öncelikle fiili yasal hakların güvenliğidir. Ayrıca devlet otoritesine karşı bireysel ve toplumsal özgürlükleri koruma yönünde politik güce sınırlamalar getirecek bir yasal yapılanma, sadece politik gücün

niteliğini değiştirmeyecek, aynı zamanda politik bir güvenilirlik işareti olarak görev alacak ve böylece seçmenler üzerinde bir güven oluşturularak, reformlar için son derece önemli olan politik destek güçlendirilecektir (Tanzi,1997,s.313). Bunun tersine, devletin düzenleyici rolün ötesine geçerek, birçok politikayı kendi mülkiyet haklarını kullanma yoluyla yürüten devlet, güvenilir taahhüdün oluşumunu olumsuz etkileyecek ve böylece ekonomi politikasının izlenmesinde keyfiliğin derecesi da artacaktır (Rapaczynski,1996).

Yeni kurumsal iktisadın geçiş ekonomilerine uygulanması tartışmalarında, kayda değer bir yere sahip, bir teori de, “**Kamu Tercih Teorisi**” (Theory of Public Choice). veya “**Yeni Politik Ekonomi**” (New Political Economy)dir. Geçişin, ekonomik ve politik boyutu, birlikte dikkate alındığında, ekonomik ve politik özgürlükler arasındaki karşılıklı ilişki, piyasa ekonomisine yönelik geçiş sürecini etkileyen unsurların politik faktörler yoluyla anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Bu da, Kamu Tercih Teorisi’nin bu sürece uygulanabilirliğini cazip hale getirmektedir (Papava,2005). Bu teorinin gelişimine katkıda bulunan iktisatçı James Buchanan sözkonusu teoriyi şöyle tanımlamaktadır: “*Kamu Tercih Teorisi, esas olarak ekonomi teorisinde oldukça ayrıntılı analizler için geliştirilmiş araç ve metotları almakta ve bunları politik sürece ve kamu sektörüne uygulamaktadır. Kamu tercihi, siyasal karar alma sürecinde rol alan kimselerin; örneğin, seçmenlerin, politikacıların ve bürokratların davranışlarını gözlemlediğimiz veya gözlemleyeceğimiz sonuçların bileşimi ile ilişkilendirmeye çalışmaktadır*” (Aktan,2004:s.81).

Yeni oluşan piyasalarda, başlangıç koşulları ve geçiş şokunun getirdiği istikrarsızlıktan ayrı olarak, piyasa ekonomilerindekine benzer başarısızlıkların yaşanması ve geçiş sürecinin politik faktörlerden çok fazla etkilenmesi nedeniyle, bu sürecin mantığını analiz etmek için ilgi, Kamu Tercih Teorisi’ne yönelmiştir. Bu teori kullanılarak, geçiş ekonomilerindeki politik süreç, ekonomik problemlerin analizine entegre edilmiştir. Bu bağlamda, geçiş ekonomilerine uygulanan Kamu Tercih Teorisi veya Politik İktisat, normatif ve pozitif politik iktisat olarak iki temelde yürütölmektedir. Geçiş ekonomilerine uygulanan yönüyle normatif politik iktisat,

politik kısıtlamalara konu olan reformcuların karar alma problemlerine odaklanmaktadır. Reformcular, iki tip politik kısıtlamayla karşı karşıyadırlar. Bunlardan ilki; ex-ante politik kısıtlamalar olarak adlandırılan uygulanabilirlik kısıtlamalarıdır. Bu tip kısıtlamalar, karar almayı ya da alınan kararların uygulanmasını engelleyebilmektedir. İkinci tip politik kısıtlama ise, ex-post politik kısıtlamalardır ve reformlar uygulamaya koyulduktan ve sonuçları gözlenmeye başladıktan sonraki ortaya çıkabilecek ani ve sert tepkilere ve reformların geri tepmesine ilişkindir. Reformlar uygulamaya koyulduğunda geriye dönüş çok maliyetli olabileceğinden, bu ters tepki reform üzerindeki ex-ante kısıtlamaları artırırken, ex-post kısıtlamaları azaltacaktır. Aslında bu iki tip kısıtlamanın altında yatan temel unsur bireysel ve toplam düzeyde mevcut olan belirsizliktir. Bireysel belirsizlik, reformlardan kazançlı çıkacaklarla kaybedecek olanların belirsiz olması durumunda ortaya çıkmaktadır. Toplam belirsizlik ise, reform programlarının ekonomi genelindeki etkilerinin belirsiz olması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, reformların uygulamaya konması için, politik kısıtlamaları gevşetecek dört olası strateji vardır: (Roland,2001,ss.4-5):

- 1.Kaybedenlere yönelik telafi edici transferleri mümkün kılacak reform paketlerinin hazırlanması,
- 2.Reformlara karşı olumsuz tepkiyi azaltmak için kısmi reformların yapılması,
- 3.Telafi edici transferlere yönelik bir taahhüdü güvenilir hale getirecek kurumların oluşturulması,
- 4.Reformu daha çekici kılmak için mevcut durumun (statüko) bozulmasının beklenmesi.

Kamu Tercihi Teorisi ya da Politik iktisat'ın geçiş ekonomilerine uygulanmasında esas alınan pozitif politik iktisat ise, çıkar gruplarının çatışmasını analiz etmektedir. Diğer bir ifadeyle pozitif politik iktisat, rant-kollama faaliyetinin kapsamındaki farklılıkları ve özel çıkar gruplarının düzenleyici organları nasıl etkili bir şekilde ele geçirdiğine yönelik açıklamalar getirmeye çalışmaktadır. Örneğin, rant kollamanın etki

ve derecesini araştırırken, gerekli çözümlenmeleri, etkin bir veto gücüne sahip aktörlerin sayısı, güçler ayrımının derecesi, politik rejimin başkanlık mı yoksa parlamenter sistem mi olduğu, yasama organının yapısı gibi kurumların yapısı içinde aramaktadır (Roland,2001,ss.10-11).

Kamu Tercih Teorisyenlerine göre, çıkar gruplarının düzenleyici organları ele geçirmesi yoluyla birtakım imtiyazlar elde etmeleri ve rant kollama gibi sorunlar, bizzat sistemin kendisi tarafından yaratıldığı için, anayasal, yasal ve kurumsal çerçevenin bu sorunlara yol açmayacak şekilde ya da en azından bu sorunları azaltacak biçimde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir (Ölmezogulları,1999,s.127). Böylelikle Kamu Tercih Teorisi Kapsamında “Anayasal İktisat” da geçiş ekonomilerine yönelik bir uygulama alanı kazanmaktadır.

Sonuç olarak, bileşimindeki çok kapsamlı alanla interdisipliner bir karaktere sahip kurumsal perspektifin geçiş ekonomilerine uygulanması, genel yaklaşımlar sunmakla birlikte, özellikle yerleşik iktisadın kurumsal analiz boşluğunun doldurulması açısından son derece önemli ve gereklidir. Sözkonusu bu perspektif içerisinde yapılan değerlendirmeler, hem geçiş sürecinde karşılaşılan problemlere dönük tatmin edici çözümlenmeler getirirken, hem de geçişe yönelik alternatif modellerin geliştirilmesine zemin hazırlamaktadır.

II.BÖLÜM

GEÇİŞ SÜRECİNİ AÇIKLAMAYA YÖNELİK ALTERNATİF MODELLER

Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisi sistemine geçen tüm ülkelerde, bir piyasa ekonomisi oluşturmaya yönelik reform sürecinde uygulanabilecek farklı geçiş modelleri sözkonusudur. Geçiş ülkelerinin sürecin başlangıcından bugüne kadar geçen dönemde gösterdikleri ekonomik performansın açıklanmasında, birçok faktörün yanı sıra tercih edilen ve uygulamaya konan modellerin de önemli bir yeri vardır.

Geçiş ekonomilerindeki reform sürecine yönelik bilimsel çalışmalar başlangıçta, fiyat politikası, para politikası, maliye politikası, işsizlik gibi münferit değişkenlerle sınırlı kalmış ve uygulanan reformların bileşenleri arasındaki ilişki gözardı edilmiştir. Fakat zamanla, geçiş sürecine yönelik olarak yapılan çalışmaların tek tek bileşenlerle değil, bu bileşenler arasındaki ilişkileri de dikkate alacak şekilde bütünleştirici bir bakış açısıyla yapıldığı görülmektedir. Bu nedenle çalışmanın bu kısmında, bu bütünleyici bakış açısıyla geçiş sürecinde uygulanan alternatif geçiş modelleri incelenmeye çalışılacaktır. Bu modeller, hem geçiş sürecinin daha iyi kavranmasında hem de ülkeler arasında mevcut olan ekonomik performans farklılıklarını anlamada temel bir kaynak teşkil etmektedir.

II.1. GEÇİŞ SÜRECİNİ AÇIKLAMAYA DÖNÜK MODELLERE GENEL BİR BAKIŞ

Geçiş süreci ekonomik olduğu kadar politik yapıyı da kapsadığından, benimsenen modeller de politik ekonomi yaklaşımı çerçevesinde ele alınmaktadır. Politik ekonomi, ekonomik ilişkileri anlama ve yorumlamanın belirli bir politika bilinilirliği olmaksızın yapılamayacağını vurgulamaktadır. Bununla birlikte ekonomik analizin bu politik boyutu, sözkonusu analizi anlaşmazlıklar yönünde eğilimli kıldığından, alternatif modelleri de beraberinde getirmektedir (Marangos,2005a,s.307).

Alternatif geçiş modelleri, farklı **ekonomik analiz yöntemlerinin**, geçiş politikalarını ya da reformları uygulamadaki farklı **hızların** ve farklı **politik yapıların** bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede geçiş sürecinde uygulanan modeller temelde üç farklı gruba ayrılabilir (Marangos,2005a,s.307):

1.Neoklasik (Ortodoks) Geçiş Modeli

- a)Şok Terapi ya da Big Bang Stratejisi (Shock Therapy)
- b)Aşamalı Strateji (Gradualism)

2.Post Keynesyen Geçiş Modeli

3.Piyasa Sosyalizmi Modeli

- a)Çoğulcu Piyasa Sosyalizmi Modeli
- b)Çoğulcu Olmayan Piyasa Sosyalizmi Modeli (Çin Modeli Piyasa Sosyalizmi)

John Marangos (2005a,s.307) geçiş sürecini hem politik hem de ekonomik açıdan ele aldığı geniş kapsamlı incelemesinde, reform sürecinin temel bileşenlerini birincil (primary) ve ikincil (secondary) bileşenler olmak üzere iki grupta toplamıştır. Sözkonusu çalışmada Marangos'un birincil bileşenler olarak gruplandığı öğeler, aynı zamanda alternatif geçiş modellerinin de temelini teşkil eden, **iktisadi analiz**, **hız** ve **politik yapıdır**. Ekonomik analiz, bir piyasa ekonomisi oluşturmaya yönelik geçiş sürecinde uygulamaya konan reformların ne tür bir iktisadi analiz çerçevesinde düzenlendiğine ilişkindir. Hız, reformların ivedi ya da radikal bir hızda mı, yoksa aşamalı ya da yavaş bir hızda mı uygulanacağına işaret etmektedir. Politik yapı ise, çoğulculuğa dayanan demokratik bir yapı ile daha ziyade tek parti hakimiyetine dayanan (Çin gibi) politik bir yapıyı ifade etmektedir Aşağıdaki tablo geçiş reformunun bu birincil bileşenlerine dayalı alternatif geçiş modellerini göstermektedir.

Tablo 2.1.

Birincil Bileşenlere Dayalı Alternatif Geçiş Modelleri

Birincil Bileşenler	Şok Terapi Modeli	Aşamalı Model	Post Keynesyen	Çoğulcu Piyasa Sosyalizmi	Çoğulcu Olmayan Piyasa Sosyalizmi
Ekonomik Analiz	Neoklasik	Neoklasik	Post Keynesyen	Marksizm	Marksizm, Maoizm
Hız	Şok Terapi	Aşamalı	Aşamalı	Aşamalı	Aşamalı
Politik Yapı	Çoğulcu	Çoğulcu	Çoğulcu	Çoğulcu	Çoğulcu Olmayan

Kaynak: (Marangos,2005a,s.309)

Reform sürecine yönelik birincil bileşenler içerisinde üzerinde en çok tartışılan öge, reformların hızı olmuştur. Bu bağlamda reformların hızlı ve radikal bir şekilde uygulanmasına işaret eden şok terapi (shock therapy) veya big bang ile tedrici bir sürece işaret eden aşamalı (gradualist) strateji, sözkonusu tartışmaların odağında yer alan iki temel stratejidir. Fakat “strateji” kelimesini kullanırken, bir noktanın altını çizmek gerekmektedir. Literatürde şok terapi ya da aşamalı reform uygulamalarını belirtmek için kullanılan strateji kavramı, geçişin başlangıcında en ince ayrıntısına kadar hazırlanmış bir planlar seti anlamına gelmemektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, geçiş sürecini açıklamaya dönük sistemli bir geçiş teorisi yoktur. Dolayısıyla, toplam belirsizliğin çok yüksek olduğu karmaşık bir süreci ifade eden geçiş sürecinde takip edilecek bir yol haritası da mevcut değildir. Bu nedenle de tercih edilen yollar, aslında beklenmedik olaya yönelik doğaçlama tepkilerdir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; uygulamaya konan stratejiler tüm ülkelerde aynı olan bir tercih seti olmadığı gibi, sadece basit bir tercih meselesi de değildir. Çünkü geçiş ülkelerinin başlangıç koşullarındaki ve politik kısıtlamalardaki farklılıklar bu tercihte önemli bir rol oynamıştır. Yine de bu, farklı stratejiler arasında tercihte bulunulmadığı ya da her ülkenin içinde bulunduğu spesifik koşullara göre en optimal tercihi yaptığını da düşündürmemelidir (Roland,2000,s.14).

Marangos’un (2005a,s.309) geçiş süreci reformlarının ikincil bileşenleri olarak adlandırdığı grup içerisinde yer alan temel öğeler ise; **fiyat liberalizasyonu** ve **fiyat**

Tablo 2.2.**İkincil Bileşenlere Dayalı Alternatif Geçiş Modelleri**

İkincil Bileşenler	Şok Terapi Modeli	Aşamalı Modeli	Post Keynesyen	Çoğulcu Piyasa Sosyaizmi	Çoğulcu Olmayan Piyasa Sosyalizmi
Fiyat liberalizasyonu ve istikrarı	İvedi fiyat liberalizasyonu devlet müdahalesinin hızlı bir şekilde kaldırılması	Aşamalı fiyat liberalizasyonu ve devlet müdahalesi kaynaklarının aşamalı olarak kaldırılması	Aşamalı fiyat liberalizasyonu, sanayi ve gelir politikaları ve aşamalı düzenleme	Aşamalı fiyat liberalizasyonu ve piyasa planlaması	Aşamalı fiyat liberalizasyonu, piyasa planlaması ve merkezi emirler
Özelleştirme	Sahibine iade, açık artırma ve sertifika veya kupon yoluyla ivedi bir özelleştirme	Açık artırma yoluyla aşamalı özelleştirme	Sahibine iade, kupon dağıtımı, devlet finansal araçları veya bunların bir kombinasyonu ve çalışana satış yoluyla özelleştirme	İşçiler tarafından sahiplenilme (işgücü yönetimli şirketler). Toprak ve sermaye ekipmanının kiralanması, küçük işletmelerin özelleştirilmesi	Özel ekonomik bölgelerde özel firma ve TVE'lerin gelişimi ve toprağın kiralanması
Kurumlar	Piyasa güçlerinin ürünü formel ve informal kurumlar	Piyasa güçlerinin ürünü formel ve informal kurumların aşamalı gelişimi	Devlet faaliyetinin ürünü formel kurumlar ve piyasa güçlerinin ürünü informal kurumlar	Devlet faaliyetinin ürünü formel kurumlar ve piyasa güçlerinin ürünü informal kurumlar	Piyasa güçlerinin informal kurumları
Para Politikası ve Finansal Sistem	Bağımsız bir merkez bankası ve özel mülkiyetli bankaların ivedi olarak tesis edilmesi	Bağımsız bir merkez bankası ve özel mülkiyetli bankaların aşamalı olarak tesis edilmesi	Devlet kontrolünde bir merkez bankası ve özel ve devlet bankaları	Devlet kontrolünde merkez bankası ve devlet bankaları	Devlet kontrolünde merkez bankası ve devlet bankaları
Maliye Politikası	Nötr bir vergileme sisteminin ve dengeli bir bütçenin ivedilikle oluşturulması	Aşamalı nötr vergi sistemi ve aşamalı bütçe dengesi	Duruma göre vergi sistemi ve maliye politikası	Duruma göre vergi sistemi ve maliye politikası	Duruma göre vergi sistemi ve maliye politikası
Uluslararası Ticaret ve Dış Yardım	Serbest ticaret ve tam konvertibil bir paranın ivedi olarak oluşturulması ve şarta bağlı dış yardım	Ödemeler Birliğinin oluşturulması ve şarta bağlı dış yardım	Kliring Birliği ve şarta bağlı dış yardım	Sosyalist Gümrük Birliği	Tarife ve tarife dışı engeller, duruma bağlı döviz kuru politikası
Sosyal Politika	Güvenlik ağının ivedi olarak tesis edilmesi	Aşamalı güvenlik ağı	Refah devleti	Refah devleti ve yaşanabilir temel gelir düzeyinin garanti edilmesi	İşletmenin finanse ettiği sosyal güvenlik (demir pirinç kasesi)

Kaynak: (Marangos, 2005a, s.309)

istikrarı, özelleştirme, kurumlar, para politikası ve finansal sistem, maliye politikası, uluslararası ticaret ve dış yardım ve sosyal politikadan oluşmaktadır.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, ikincil bileşenlere ilişkin politikalar kapsamında farklı geçiş modelleri, farklı yaklaşımlara sahiptir. Çalışmanın bu kısmında her model, sırası geldikçe sözkonusu ikincil bileşenler açısından detaylı olarak incelenecektir.

II.2. NEO-KLASİK GEÇİŞ MODELİ

Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'ndeki geçiş ülkelerinin çoğunda, neoklasik (ortodoks) geçiş modelinin uygulamaya konulduğu görülmektedir. Sözkonusu modelin tercih edilmesindeki temel dayanak noktası, bu modelin merkezi planlı ekonomilerle piyasa ekonomileri arasındaki farklılıklara tatmin edici bir açıklama sağladığının düşünülmesidir (Horne,1995,s.382).

Neoklasik geçiş modeli, ya ivedi ve radikal bir geçişi simgeleyen şok terapi/big bang ya da tedrici geçişi simgeleyen aşamalı geçiş stratejileri şeklinde uygulanmaktadır. Bu bağlamda, merkezi planlı bir sistemden kapitalist bir piyasa ekonomisine geçişte esas alınan neoklasik model, neoklasik analiz metoduna dayalı liberalizasyon, istikrar ve özelleştirme politikaları seti sunmakta (Marangos,2002a,s.259) fakat belirlenen stratejiye göre bu modelin uygulama hızı ve şekli değişmektedir.

Temelde, *toplumun* bağımsız, özgür ve eşit bireylerden oluşan bir bütün olarak, *piyasanın* da, bireylerin faaliyetleri arasındaki uyumu sağlamada belirleyici bir konuma sahip araç olarak kabul edildiği neoklasik iktisat, günümüzün hakim iktisat ideolojisi durumundadır. Zira, Nobel iktisat ödüllerinin sıklıkla neoklasik model içerisinde kalan iktisatçılara veriliyor olması da bunun bir çeşit göstergesidir (Guerrien,1991,s.7).

Neoklasik iktisat temel dayanaklarını klasik iktisattan devralmıştır. Bu bağlamda da, günümüz dünya ekonomisine egemen bir iktisadi düzen olarak çelişkili gibi görünse de,

birtakım soyutlamalara dayanan varsayımlarla yaşanan ekonomik gerçeklikleri açıklama iddiası taşımaktadır (Berksoy,2004,s.165).

Kökleri klasik iktisada uzanan neoklasik iktisadın merkezinde, kendiliğinden işleyen bir doğal düzen anlayışı kapsamında özel çıkarları peşinde koşan, iktisadi ve siyasal açıdan özgür birey vardır. Buna göre, özel çıkar güdüsü ve çıkarını ençoklaştırma ilkesiyle hareket eden bir varlık olarak birey, piyasa ekonomisini de şekillendirmektedir. Bir başka deyişle, piyasa ekonomileri birey kararları ile şekillenmekte ve işlemektedir. Çok sayıda bireyin kendi özel çıkar güdüsüyle hareket ettiği bir yapıda, piyasa ekonomisinin ahenkli bir şekilde işlemesi için gerekli uyum, bir anlamda ilahi bir güç olarak görülen görünmez el yardımı ile sağlanmaktadır. Ortodoks iktisat ideolojisi içinde görünmez el, fiyat mekanizması yoluyla somuta dönüştürülmekte ve doğal düzenin işleyişini belirlemektedir. Bu ideoloji, piyasa sisteminin merkezinde yer alan bireyin her zaman rasyonel davrandığı ve anlık izlenim ya da ihtiraslardan çok, iktisadi verileri dikkate alarak hareket ettiğini varsaymakta ve bu şekilde davranan bireyin kendi çıkarına hizmet etmenin de ötesinde toplumsal çığara da hizmet edeceği öngörülmektedir. Bireysel çıkarla toplumsal çıkar arasında dengeyi sağlayacak olan da, serbest ve rekabete açık bir piyasa ekonomisi yapısıdır. Böyle bir piyasa ekonomisi yapısının da pareto optimumu çerçevesinde toplumsal refahı artıracığı ileri sürülmektedir (İşgüden ve Köne,2002,s.98; Berksoy,2004,ss.166-167).

Geçiş ekonomilerinde neoklasik iktisadın yol göstericiliği altında uygulamaya konan piyasa reformları, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların da geçiş sürecine yönelik yapısal uyum ve şarta bağlı (conditionality) politikalarını destekleyen ve büyük ölçüde Washington Uzlaşması (Washington Consensus) na dayalı politikalarıdır. Bu esasa dayalı politikalar temelde piyasa disiplininin arz ve talebi dengeleyecek bir fiyat yapısına sahip ekonomiye bırakılması, özelleştirme yoluyla kamu sektörünün küçültülmesi, serbest ticaretin teşvik edilmesi, yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi, yerel paranın değerinin dünya piyasa değerlerine yaklaştırılması ve sübvansiyon, sosyal refah, sağlık ve eğitim

harcamalarında kesintilere gidilerek bütçe açıklarının azaltılması üzerine odaklanmaktadır (Graham,2001,s.38-39).

Ortodoks içerikli bu tarz politikaların altında yatan iki temel ilke sözkonusudur. Bunlardan ilki; fiyatlar üzerindeki devlet müdahalesinin kaldırılmasıyla ekonomide arz ve talep dengesini sağlayacak bir fiyat sisteminin oluşturulması, ikincisi de; dış ticaret ve döviz piyasaları üzerindeki kontrol ve kısıtlamaların kaldırılmasıyla ekonominin dış dünya ile etkileşiminin sağlanmasıdır (Doğruel ve Doğruel,2006,s.65).

Neoklasik model kapsamında reform sürecinin üzerinde en çok tartışılan noktalarından biri, reformların hızı noktasında yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda birbirinden farklı iki temel neoklasik strateji, daha önce de belirtildiği gibi, şok terapi ya da big bang ile aşamalı geçiş stratejileridir. Şimdi sırasıyla bu stratejilerin temel özelliklerini inceleyelim.

II.2.1. Neoklasik Şok Terapi (Big Bang) Geçiş Stratejisi

Şok terapi ya da big bang olarak adlandırılan strateji, temelde talep daralması, yerli paranın devalüe edilmesi ve tek hamlede (one-shot) fiyat liberalizasyonu yoluyla çarpıcı bir biçimde makro ekonomik istikrarı sağlamak ve etkin bir arz yönlü tepki oluşturmak, ekonomik etkinliği artırmak ve ekonomiyi yüksek bir büyüme yoluna koymak için ticaret, finans, işgücü piyasası gibi çeşitli alanlarda ekonomiyi eş zamanlı liberalize etme stratejisidir (Solimano,1994,s.4).

Şok terapi modeli adını, Polonya'da 1 Ocak 1990'da başlatılan istikrar ve liberalizasyon programından almıştır. **Polonya** dışında bu modeli benimseyen ülkeler uygulamaya konma tarihleri de dikkate alınarak sırasıyla; eski adıyla **Çekoslavya** (1 Ocak 1991), **Bulgaristan** (1 Şubat 1991), **Rusya Federasyonu** (2 Şubat 1992), **Arnavutluk** (Temmuz 1992), **Estonya** (Eylül 1992), ve **Litvanya** (5 Haziran 1993)dır (Marangos,2005a,s.41).

Geçiş ekonomileri üzerine incelemelerde bulunan birçok gözlemci, farklı ülkelerde farklı geçiş stratejilerinin tercih edilmesinde, başlangıç politik koşullarının önemine atıfta bulunmuş ve geçişin başlangıcında ülkelerin içinde buldukları durumun, strateji belirlemede önemli olduğunu vurgulamışlardır. Bu yaklaşıma göre, şok terapi politikaları, reform öncesi başlangıç ekonomik koşulları aşırı derecede tahrip olmuş ve reform sürecinin başında radikal ekonomik reformlara taraftar bir politik iklimin hakim olduğu ülkelere benimsenmiştir (De Melo ve Denizer,1997,s.4-5). Radikal veya şok bir yaklaşımın gerekçesi, ekonomik ve finansal dengesizlik olarak gösterilmiştir. Bu nedenle, derin ve önemli bir dengesizlik radikal bir yaklaşımın temel nedeni olarak gösterilmektedir (Kolodko,2004,s.3). Daha sonra incelenecek olan aşamalı politikalar ise, nispeten istikrarlı politik ve makro ekonomik koşulları sağlayan ülkelere uygulanmıştır.

Şok terapi geçiş stratejisi, Tablo2.2'den de izlenebileceği gibi, neoklasik iktisat temelinde, ivedi bir fiyat liberalizasyonunu, devlet müdahalesinin minimuma indirilmesini, piyasa güçlerinin ürünü bir kurumsal yapıyı, bağımsız bir merkez bankasını, tarafsız bir vergi sistemini, dengeli bir bütçeyi, serbest bir uluslararası ticaret ve tam konvertibil bir parayı kapsayacak şekilde reformların eş anlı (simultane) bir şekilde uygulamaya konmasını ve bunların aynı zamanda politik süreç tarafından da desteklenmesini gerektirmektedir. Strateji kapsamında önerilen bu politikalar, temelde "Washington Uzlaşması" olarak adlandırılan ve ilk kez Latin Amerika ülkelerinin yaşadıkları krizlere reçete olarak geliştirilen, daha sonra da IMF ve Dünya Bankası tarafından tüm gelişmekte olan ülkelere de uygulanan politikalardan esinlenilerek oluşturulmuştur (Kolodko,1998,s.4). Sözkonusu reçete on politika önerisinden meydana gelmektedir. Bunlar; (Williamson,2005,s.8)

- 1.Enflasyon vergisine başvurmaksızın bütçe açıklarının finanse edilebilecek ölçüde azaltılması,
- 2.kamu harcamalarının eğitim, sağlık, altyapı gibi gelir dağılımını iyileştirme potansiyeline sahip olan yüksek ekonomik kazanç sağlayan alanlara doğru yeniden yönlendirilmesi,

- 3.vergi tabanının genişletilmesi ve marjinal vergi oranlarının düşürülmesini sağlayacak vergi reformunun yapılması,
- 4.nihai hedef olarak faiz oranlarının piyasa koşullarında belirlenmesini kapsayan finansal liberalizasyonun gerçekleştirilmesi,
- 5.döviz kurunun birleştirilmesi ve geleneksel olmayan ihracatta hızlı büyümeyi sağlayacak ölçüde rekabetçi bir seviyede olmasının sağlanması,
- 6.dış ticarete miktar kısıtlamalarının hızlı bir şekilde tarifelerle yer değiştirmesi ve aşamalı olarak tarife oranlarının düşürülmesi,
- 7.doğrudan yabancı yatırım girişine yönelik engellerin kaldırılması,
- 8.devlet mülkiyetindeki işletmelerin özelleştirilmesi,
- 9.yeni firmaların piyasaya girişini engelleyen ya da rekabeti kısıtlayan düzenlemelerin kaldırılması
- 10.yasal sistemin mülkiyet haklarının güvenliğini sağlaması ve informel sektöre yönelik uygulanabilir hale gelmesi.

Şok terapi modeline ilişkin bu genel tanımlamadan sonra şimdi sözkonusu modeli, birincil ve ikincil reform bileşenleri açısından tek tek inceleyebiliriz.

II.2.1.1. Birincil Reform Bileşenleri ve Şok Terapi Stratejisi

Geçiş modellerinin dayandığı birincil bileşenlerden bir tanesi **ekonomik analizdir**. Bu bağlamda şok terapi stratejisi neoklasik iktisat teorisinin analiz metodunu kullanmaktadır. Bilindiği gibi bu analizin temel varsayımlarından bir tanesi, bireylerin rasyonel olması ve açık ve tam bir tercihler setine sahip olmalarıdır. Bireyler, teknolojinin ve kaynakların sunduğu imkanların sınırlılığında kaynaklanan şartlarda bile, “özgür” ve “eşit” olarak sayılmakta ve ellerindeki imkanları en iyi şekilde kullandıkları varsayılmaktadır (Guerrien,1991,ss.8-9).

Bireylerin, tercihlerini faydalarının bir yansıması olan piyasa süreci yoluyla ifade ettiklerinin kabul edildiği neoklasik iktisatta, bireysel tercihlerle toplumun değerleri arasında bir ayrım sözkonusu değildir. Toplumun seçimi bireysel seçimlerin toplamı

olduğundan, piyasa sonucu, adil ve tüm piyasa katılanlarına yönelik olarak kabul edilebilirdir. Piyasa, bireye çok yüksek bir derecede otonomi ve imkân verdiği için, zorlama yoktur. Ayrıca, işgücünün bölünmesi ve uzmanlaşmanın faydalarından yararlanan toplum, etkin bir şekilde karışıklıklarla başa çıkabilmektedir. Özel mülkiyet ekonomik özgürlüğün temelidir ve piyasanın etkin olarak işleminin temel unsurudur. Devlet mümkün olduğunca minimum düzeyde kalmalıdır. Zira neoklasik iktisadın, uygar toplumların tarihine sonsuz bir özgürlük geliştirme çabası olarak bakması da bu varsayımından ileri gelmektedir (Marangos,2002b,s.43).

Neoklasik analizde önemli bir nokta da, “Pareto Optimumu” kuralının geçerli olması ve “etkinlik” kavramının bu kurala dayalı olarak kullanılmasıdır (Hunt,2005,s.481). Sözkonusu kural, *“ancak, hiç kimsenin refahında bir azalma olmaksızın en az bir kişinin refahı artarsa, toplumsal refah artışından söz edilebileceği”* (Ölmezoğulları,1999,s.218) esasına dayanır. Bu varsayım, geçiş ekonomilerine yönelik olarak benimsenen neoklasik analiz metodunun dolayısıyla şok terapi stratejisinin en çok eleştiri alan noktalarından birini oluşturmaktadır.

Geçiş ekonomilerindeki reform sürecine yönelik birincil bileşenlerden bir diğeri de, aynı zamanda geçişin başlangıcından bu yana üzerinde en çok tartışılan unsurlardan biri olan “hız” dır. Şok terapi yaklaşımı bu anlamda, ekonomik ilişkilerin karşılıklı etkileşim ve birbirini destekleme karakterine vurgu yapmakta, ve bu nedenle de reformların eşanlı ve ivedi olarak uygulamaya konmasını savunmaktadır. Nitekim, Polonya’da uygulanan şok terapi stratejisinin mimarlarından olan Sachs, reform programını *“piyasa ekonomisine sıçrayış”* (leap to a market economy) olarak tanımlamış ve nasıl ki derin bir yarığın tek bir sıçrayışta geçilmesi gerekiyorsa, geçişe yönelik reform sürecinin de aşamalı olarak değil, tek bir hamlede başlatılması gerektiğini belirtmiştir (Lipton ve Sachs,1990, s.1). Aslında sözkonusu stratejinin “şok” ya da “big bang” ya da “radikal olarak nitelendirilmesinin nedeni de, bu yaklaşımdır. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre, geçişe yönelik reformları yapmanın tek olası yolu, bu reformları eş zamanlı ve tek bir hamlede uygulamaya koymaktır.

Şok terapi stratejisi taraftarlarına göre yeniden yapılanma, etkin bir fiyat sistemi olmadan, etkin bir fiyat sistemi konvertibil bir para olmadan, konvertibil bir para ekonomiyi uluslararası rekabete açmadan mümkün değildir. Uluslararası rekabet ise yeniden yapılanma olmaksızın gerçekleşmeyecektir. Bu nedenle, şok terapi taraftarlarına göre, ya reformlar radikal bir tarzda ivedilikle uygulamaya konmalı ya da tümüyle hatalı olan aşamalı (gradualist) strateji benimsenmelidir. Fakat buradaki tercih bir değiş-tokuş (trade-off) değil, tersine, bir tamamlayıcılıktır (Roland,2000,s.28; Marangos,2002b,s.44). Yine bir benzetmeyle, şok terapi, “*bir kişinin ilk adımını atarken diğerini bekletemeyeceği*” anlamına gelmektedir (Woo,1994,s.278). “*Acı ilacı tek bir dozda almak, uzayan seri dozlarda almaktan daha kolaydır*” diyerek Balcerowicz de başka bir benzetmeyle reformların hızı konusunda şok terapinin geçerliliğini açıklamaya çalışmıştır (Balcerowicz,1994,s.87).

Şok terapi yaklaşımı kapsamında bazı iktisatçılar geçişin çok kısa bir zaman içerisinde gerçekleşebileceğini düşünmüşlerdir. Örneğin Lipton ve Sachs (1990,s.75) geçişi, devletçi bir yapıdan piyasaya yönelik kesintisiz bir süreç olarak tanımlamış ve Sachs Polonya’nın hedefinin, sadece bir yıl içinde özel sektör piyasa ekonomisine dayalı ekonomik, hukuki ve kurumsal yapıyı oluşturmak olduğuna işaret etmiştir. Kornai (1990) de başlangıçta, reformların bir yıl içerisinde uygulamaya konabileceğini ve bunun gerekli olduğunu belirtmiştir

Şok terapi stratejisine göre, reform sürecine yönelik olarak ortaya çıkabilecek olumsuz sonuçlar (yaşam standartlarının düşmesi, işsizlikte artış gibi), reform programı bir bütün olarak uygulandığı sürece minimize edilebilecektir. Buna göre, geçiş ekonomileri dönüşümsel resesyona (transformational ressession) katlanmalıdır çünkü, uzun dönemde ekonomik büyüme garanti edilmektedir (Lipton ve Sachs,1992,s.215). Fakat belirtmek gerekir ki, radikal reformlar ne yukarıda ifade edilen öngörüler gibi kısa süre içinde (genellikle bir yıl) işleyen bir piyasa ekonomisinin oluşmasıyla sonuçlanmış, ne de uzun dönemli istikrarlı bir büyüme sağlamıştır.

Reform sürecine yönelik birincil bileşenlerden bir diğeri olan “politik yapı” açısından şok terapi yaklaşımını değerlendirdiğimizde ise, bu strateji taraftarlarının başarılı bir piyasa ekonomisi için demokratik yapıyı şart koştuklarını görmekteyiz. Bir başka ifadeyle, başarılı bir yeniden yapılanma için, politik açıdan çoğulculuğa (pluralism) dayalı demokratik yapı esastır. Bunun anlamı, farklı görüş ve amaçları yasama, kurumsal düzenleme ve piyasa süreci yoluyla sınırlandıracak bir yapının mevcut olmasıdır (Marangos,2002b,s.47).

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, 1980’li yılların sonunda Orta ve Doğu Avrupa’da komünist rejimlerin yıkılması ile başlayıp, 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla devam eden süreçte yaşanan geçiş, bir yandan bir ekonomik sistem değişikliğine işaret ederken, diğer yandan da politik bir yapı değişimini ifade etmektedir. Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçen ülkelerde aynı zamanda politik yapı da değişmiş ve sözkonusu ülkeler, “tek parti” ya da “tek adam” a dayalı otoriter bir yapıdan demokratik politik bir yapıya geçiş süreci içerisine girmişlerdir. Her ne kadar, bugün gelinen nokta itibarıyla bu yöndeki bir politik yapı değişimi tüm geçiş ülkelerinde aynı seviyede ve aynı özellikte olmasa da, en azından birçok ülkede otoriter rejime dayalı bir yönetimden daha liberal ve daha demokratik bir yönetime doğru eş zamanlı bir hareket sözkonusudur (Carothers,2002,s.5).

Şok terapi taraftarlarınca demokratik bir yapının gerekliliğinin temelinde, eski elit sınıfın gücünü ortadan kaldırmak ve yeni politikaların güvenilirliğinin sağlanmasıyla, yine bu sınıfın geçiş sürecine ait rant kollama (rent seeking) girişimini etkisiz hale getirmek düşüncesi yatmaktadır. Aksi takdirde, demokratikleşme olmadan sivil toplum zayıf kalacak ve eski elit sınıfın gücü, antidemokratik bir oluşuma transfer edilecektir (Aslund,1992,ss.24-29).

Reform sürecinin önemli bileşenlerinden biri olan politik yapı, aslında üzerinde önemli tartışmaların yapıldığı konulardan biri olmuştur. Bu tartışmalar, özellikle ekonomik ve politik reform arasındaki ilişki temelinde sözkonusu olmaktadır. Bu bağlamda bir grup görüş, politik reformların ve özellikle de çoğulculuğa dayanan

demokratik bir yapının ekonomik reformlar için uygun ortamı hazırlayacağı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu görüşün temelinde iki önemli argüman vardır. Bunlardan biri; politik özgürlük ya da demokrasinin eski elit sınıfın direncini kırmak ve ekonomik sistemde anlamlı bir değişikliğe gitmek için gerekli olması, diğeri de; politik çoğulculuğun, kaynakların yanlış dağılımını ve tek partinin politik keyfilğini, önleyici zorunlu bir faktör olmasıdır. Fakat bu argümanla ilgili sorun, kaynakların yanlış dağılımın sadece otoriter değil, demokratik yönetimlerde de ortaya çıkabilmesidir. Bir başka ifadeyle, demokratik süreç de tıpkı otoriter yapılarda olduğu gibi, partizan ya da hizipçi grupların kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için kullanılabilir. Üstelik bu durum, seçim sürecine ilişkin kısıtlamalarla daha da kolaylaşmaktadır. Sonuç olarak, hükümetler demokratik bir yapı içinde de olsa, uzun vadede reformlardan elde edilecek politik kazanımların semeresini almak için yeterince iktidarda kalmaya güvenemediklerinden, optimal politikalar, çıkar gruplarının lobi faaliyetleri ve seçim baskılarını yoğunlaştırmalarıyla, terk edilmektedir (Smyth,1998b,ss.378-379.).Bu durumda, özel sektörü politik çıkar girişimlerinden korumak amacıyla oluşturulacak bir kurumsal düzenleme, ekonomik gelişme için, formel bir demokrasiden çok daha önemli hale gelecektir (Ho, 1995,s.65).

Geçiş sürecinin demokrasi, piyasa ekonomisi ve hukuk düzeni olmak üzere temelde üç önemli hareketten oluştuğunu belirten Prokopijević (2001,ss.4-5), bu üç unsurun da reform sürecinde farklı rol ve gereksinimlere sahip olduğunu ve bu alanlarda yaşanan gelişmelerin de geçişin başarısını belirleyeceğini ifade etmiştir. Demokrasinin, kişisel tercihleri göz önünde tutmaya öncülük edeceğini düşünen Prokopijević, özellikle demokratik bir yapıya vurgu yaparak, işleyen bir demokrasinin reformların başlangıcında piyasa ekonomisi ve hukukun üstünlüğü için de bir test olacağını ileri sürmüştür. Bir ülkedeki ilgili politik partilerin özgür ve adaletli seçim ilkelerini gözetme konusunda hemfikir oldukları an çalışmaya başlayacak olan demokrasideki hızlı ilerlemeler, piyasa ekonomisi ve hukuk düzeni oluşturmak için gerekli ortamı hazırlayacağı gibi, geçiş sürecinin tüm reformları için de meşru bir zemin sağlamış olacaktır. Eğer bir ülkede, demokrasi rahat işleyemiyorsa, orada hukuk düzeni ve piyasa ekonomisinin işlemesini beklemenin de anlamı olmayacaktır (Prokopijević,2001,s.4-5).

Demokratik bir politik yapı ile ekonomik reformların başarısı arasındaki ilişki birçok ampirik araştırmayla da belirlenmeye çalışılmıştır. Mesela, Byung-Yeon, Kim ve Jukta Pirttila, (2003,s.19) yaptıkları ekonometrik bir çalışmada, politik özgürlükteki artışla reform sürecindeki ilerleme arasında pozitif bir korelasyon olduğunu göstermişlerdir. Bunun anlamı, demokratik bir yapı yönündeki ilerlemenin reform sürecinde ilerlemeyi de beraberinde getirmesidir. Benzer bir diğer çalışma da, John Helliwell (1994) tarafından yapılmıştır. Helliwell demokrasi ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelerken, bu iki değişken arasındaki etkileşime de dikkat çekmiştir. Buna göre gelirin demokrasi üzerindeki etkisi güçlü ve pozitifken, demokrasi de büyüme ve dolayısıyla gelir seviyesini etkilemektedir. Demokrasinin büyüme üzerindeki dolaylı ve doğrudan etkisini analiz eden Helliwell, sistematik net etkileri teşhis etmenin imkânsızlığına dikkati çekerek, genel etkinin pozitif olduğu sonucuna varmıştır.

Janos Kornai (2000,ss.6-7) de demokrasinin politik organizasyonların, kurumların ve sosyal normların bir bileşimi olduğunu ve toplumda belli koşulları sağlayan davranış şekillerini tayin ettiğini ifade etmektedir. Kornai'ye göre işleyebilir bir demokrasi için dört minimum koşul vardır. Bunlar:

1.Hükümet görevden uzaklaştırılabilmelidir fakat bu, demokratik bir tarzda yapılmalıdır. Bunun anlamı, egemen yönetimlerin görevden uzaklaştırılmalarının cinayet, darbe, ya da hapis gibi demokrasi dışı şekillerden uzak olmasıdır.

2.Demokrasilerin, geliştirilebilmesi için, kanunlar tarafından kontrol edilen bir seçim yöntemi kullanılması gerekmektedir. Seçim yöntemi, bir bakıma halkın politik sempatilerini ya da tersini yansıtmalıdır.

3.Bir demokraside hiçbir politik güç ya da politik ideoloji, devlet gücü tarafından teminat altına alınan bir tekelci konuma sahip olmamalıdır. Politik süreç farklı partilerin ve politik grupların oy toplama ve politik destek için birbirleriyle rekabet etmesine dayandığı için, her demokrasi çok partili bir sistemle çalışacaktır.

4. Demokrasî sadece politik özgürlükleri kanunla düzenlemekle kalmamalı, aynı zamanda uygulamada bunu garanti altına da almalıdır. Devlet zorlama ve baskı yoluyla ifade ve basın özgürlüğüne engel olmamalıdır.

Kornai, bu dört minimum şartı sağlayan bir demokrasiyi oluşturmak için özel mülkiyet ve piyasaların gerekli fakat yeterli olmadığını vurgulamıştır. Pratikte, demokratik olmayan hatta otoriter rejimlerin olduğu bazı ülkelerde de ekonomiye özel mülkiyet ve piyasa koordinasyonunun hakim olduğu görülmektedir. En azından kısa vadede böyle bir bileşim geçerli olabilmektedir. Uzun dönemde ise, piyasa yönelimli reformların demokratik bir politik yapının ortaya çıkmasına neden olacağı yönündeki önerme, her ne kadar Latin Amerika ülkeleri gibi bazı örnekler mevcut ise de, henüz daha ikna edici olmaktan uzaktır. (Barro,1996,s.279). Dolayısıyla bu tarz bir önerme ne tamamen reddedilmekte ne de tamamen kabul edilmektedir. Geçiş ekonomilerinden elde edilen tecrübeler, bu önermenin gelecekteki şeklini belirlemede yardımcı olacaktır.

Özellikle bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile eski S.S.C.B. ve Çin’de ekonomik reformlara eşlik eden politik reform sürecinde, ekonomik reformların fırsatçı girişimleri beslediği konusunda birçok yorumcu arasında genel bir uzlaşma oluşmuş durumdadır. Örneğin, Çin’de farklı düzeylerdeki kadroların özel mülkiyeti tercih etmesinin altında yatan neden, bunun kendilerine açık bir şekilde servet biriktirme imkânı vermesidir. Yerel kadrolar sıklıkla yönetici pozisyonuna gelen girişimcilere dönüşmüş ve kişisel servetlerini artırma yönünde hareket etmişlerdir (Nee ve Young,1990,s.295).

Reform süreci ve politik yapı arasındaki ilişkiye yönelik tartışmalarda, serbest piyasa ekonomisine yönelik reformların, zorlama ve baskıya dayanan bir anlayıştan kurtulma anlamında politik özgürlükleri de beraberinde getireceği yönünde de fikirler mevcuttur. John Marangos (1999,s.39), piyasa sürecinin nimetlerinden yararlanan insanların otoriter yönetimlerin gücünü sorgulamaya başlayacağını ve bu gücü zamanla zayıflatacağını ileri sürmektedir. Marangos’a göre, piyasa ilişkileri yoluyla özgürlüğün faydalarından yararlanan bireylerin politik süreçte de özgürlüğü talep etmeleri beklenmektedir. Bu anlamda piyasa ve özgürlükler birbiriyle bağlantılıdır.

Ekonomik reform ile politik yapı arasındaki ilişkinin belirlenmesi yönünde farklı fikirlerin ve tartışmaların olması aslında, politik iktisat kapsamında demokrasinin yorumu üzerindeki bir uzlaşının olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de tek tip bir demokrasiden bahsetmek mümkün olmamaktadır. Örneğin, farklı demokrasi türlerine ilişkin önemli bir çalışma David Held tarafından yapılan kapsamlı bir çalışmadır. Held, “Demokrasi Modelleri” (Models of Democracy) adlı sözkonusu çalışmasında modern demokrasi modellerini, “Rekabetçi Elitizm” (Competitive Elitism), “Çoğulculuk” (Pluralism), “Yasal Demokrasi” (Legal Democracy), “Katılımcı Demokrasi” (Participatory Democracy) ve “Demokratik Otonomi” (Democratic Autonomy) olarak sınıflandırmıştır. Rekabetçi Elitizm tarzı demokrasi, güçlü bir yönetici sınıftan oluşan parlamenter bir yönetimi temsil etmektedir. Bu modelde vurgu, gerekli idari ve yasal kararları alma yeterliliğine sahip bir politik elitin seçilme modeli üzerine yapılmaktadır. Çoğulculuk, politik özgürlük yoluyla yönetimin oluşmasını ifade etmektedir. Yasal Demokrasi, hukukun üstünlüğü ile kuşatılması gereken çoğunluk yönetimini garanti eden bir modeldir. Katılımcı Demokrasi ise, eşit hakların sadece katılımcı bir toplumda gerçekleştirilebileceğine işaret eden bir yapıyı kastetmektedir. Son olarak, Demokratik Otonomi ise, bireylerin kendi yaşam standartlarını belirlemede özgür ve eşit olabilmelerine dayanmaktadır (Graham,2001,s.5).

Sonuç olarak, farklı demokrasi yapıları ve geçiş ülkelerinin bugüne kadar olan süreçte politik yapı anlamında ulaştıkları farklı düzeydeki politik hak ve sivil özgürlük düzeyleri, ekonomik reform ve politik yapı arasındaki ilişkinin kesin bir şekilde belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Ortak noktaları merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçmek olan Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği’ndeki ülkelerin politik hak ve sivil özgürlük göstergelerine göre içinde buldukları demokratik yapı sınıflandırmaları Tablo 2.3. de gösterilmektedir.

Tablo 2.3.

**Geçiş Ülkelerinin Demokratik Yapıya Göre Sınıflandırılmaları
(2006)**

Güçlü Demokrasiler	Yarı-Güçlü Demokrasiler	Geçiş Hükümetleri veya Karma Rejimler	Yarı-Güçlü Otoriter Rejimler	Güçlü Otoriter Rejimler
Slovenya	Romanya	Bosna	Ermenistan	Kazakistan
Estonya	Hırvatistan	Ukrayna	Kosova	Belarus
Slovakya	Sırbistan	Gürcistan	Kırgızistan	Özbekistan
Macaristan	Arnavutluk	Moldova	Rusya	Türkmenistan
Polonya	Makedonya		Tacikistan	
Litvanya			Azerbaycan	
Çek Cumhuriyeti				
Bulgaristan				

Kaynak: Freedom House,2006

Tablodan da görüldüğü gibi, geçiş ekonomileri politik yapı bağlamında demokrasiye geçiş anlamı da taşıyan süreçte birbirinden oldukça farklı bir gelişme göstermişlerdir.

II.2.1.2. İkincil Reform Bileşenleri ve Şok Terapi Stratejisi

Reform sürecine yönelik ikincil bileşenler başlıca, fiyat liberalizasyonu ve fiyat istikrarı, özelleştirme, kurumsal yapı, para politikası, maliye politikası, uluslararası ticaret ve dış yardım ile sosyal politikadan oluşmaktadır. Şimdi, sırasıyla şok terapi yaklaşımının bu bileşenleri nasıl ele aldığını inceleyelim:

•Fiyat Liberalizasyonu ve Fiyat İstikrarı:

Şok terapi taraftarları, piyasa sürecini bozacağı gerekçesiyle, fiyatlar üzerinde herhangi bir kısıtlamaya gitmeyi uygun bulmamakta ve dolayısıyla fiyatları serbest bırakmayı savunmaktadırlar. Bu nedenle de, fiyat seviyesinde ivedi bir artışı kapsayan, “fiyatlara dayalı” bir ayarlama yaklaşımını kullanmışlardır. Bu yaklaşıma göre, liberalizasyonla yükselen fiyatlar, bir yandan yeni işletmelerin gelişmesini, diğer yandan da, rekabeti teşvik edecektir çünkü bu koşullar altında çalışmak karlı olacaktır (Marangos,2002b,s.49).

Şok terapi kapsamında fiyat liberalizasyonu süreci aynı zamanda sübvansiyonların da ivedilikle kaldırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu her ne kadar daha yüksek fiyatların ortaya çıkmasına sebep olsa da, bütçe üzerindeki yükü hafifletecek ve bütçe kaynaklarının sosyal programlarda kullanılmasını sağlayacaktır (Aslund,1992,s.40).

Fiyatların serbest bırakılması, diğer taraftan döviz konvertibilitesinin sağlanması ve ulusal paranın dış değerinin düşürülmesi, yani devalüasyonu da içeren bir süreçtir. Böylece, özellikle eski merkezi planlama sistemi altında yetersiz mal ve hizmet arzından dolayı oluşan zorunlu tasarruflar (monetary overhang) da ortadan kaldırılmış olacaktır (Berg,1994,s.378).

Geçiş sürecinin en ciddi problemlerinden biri, geçişin hemen başında tüm ülkelerde yaşanan üretim düşüşü ve enflasyondur. Şok terapi taraftarları bunu doğal karşılamakta ve sözkonusu süreci, piyasa ilişkilerinin gelişmesinin kaçınılmaz bir maliyeti olarak görmektedirler (Layard,1993,s.16). Bir başka ifadeyle, yaşanan bu tecrübe doğaldır ve sistem değişikliğinin bir ürünüdür, dolayısıyla dışsal (egzojen) bir faktör olarak düşülmesi yanlıştır (Aslund,1993,s.97).

Enflasyon ise, fiyatların ekonomik işlevini bozan ve büyüme üzerinde de negatif etkiye sahip olan bir olgudur. Şok terapi taraftarları, geçiş sürecinde yaşanan yüksek enflasyona, kararsız ve aşamalı bir reform modelinin eşlik etmesi durumunda

üretimdeki azalışların daha da büyüyeceğini savunmuşlardır (Aslund,1994,s.24). Bu nedenle de, enflasyona karşı mücadelenin ivedi olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Hatta bir benzetme yapılarak, enflasyonla aşamalı olarak yapılacak mücadelenin, “*bir ev yanıyorken, yangını bırakıp evi yeniden inşa etmeye çalışmak*” la aynı anlama geleceği ifade edilmiştir (Marangos,2002b,s.50). Dolayısıyla, şok terapi yaklaşımına göre, geçiş sürecinin en önemli sorunlarından biri olan enflasyonu ortadan kaldırmanın tek geçerli yolu, ortodoks temelli bir para politikası uygulamaktır (Dabrowski,1997,s.50). Bilindiği gibi, ortodoks programlar, parasalcı yaklaşım temelinde, ekonomideki enflasyonist baskıları gidermek için, parasal genişlemeyi daraltıcı önlemlerin alınmasını gerekli kılmaktadır (Doğruel ve Doğruel,2006,s.63).

Şok terapi taraftarları, ortodoks bir bakış açısıyla enflasyonun, bütçe açıklarını finanse etmek için para arzını artıran hükümet uygulamalarının bir sonucu olduğunu savunmuşlardır. Söz konusu anlayış çerçevesinde enflasyon tamamen parasal bir olgu olarak görülmektedir. Bu süreçte, vergi imtiyazı ve sübvansiyon şeklinde bir takım ayrıcalıklar talep eden baskı gruplarının da etkisi olduğu düşünülmektedir. Özellikle de geçiş ülkelerinde yaşanan enflasyon olgusunda, devletin zayıflığını kullanan eski elit sınıfın rant kollama faaliyetinin önemli bir role sahip olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle enflasyonu ortadan kaldırıp, fiyat istikrarını sağlamanın tek yolu, devletin ekonomideki rolünün azaltılmasıdır (Aslund,1994,s.22).

•Özelleştirme:

Reform sürecinin ikincil bileşenlerinden özelleştirme, tüm geçiş programının en büyük zihinsel ve politik karmaşalarından birini oluşturmuştur (Marangos,2002b,s.50). Özel mülkiyet alanındaki tecrübesizlik, bilgi birikimi eksikliği ve gerekli kurumsal yapıların mevcut olmaması, Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. coğrafyasındaki tüm geçiş ülkelerinde özelleştirmenin yapılması konusunda fikir birliği olmasına rağmen, bunun nasıl olacağı ile ilgili kaygı ve sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda üzerinde en çok tartışılan sorunlardan biri, özelleştirmenin zamanlaması ile ilgili olarak yapılan tartışmalardır (Tandircioğlu,2002,s.367).

Genel olarak reformların hızlı ve radikal bir tarzda uygulamaya konmasını savunan şok terapi stratejisi, özelleştirmenin de, aynı anlayışla uygulanmasını savunmaktadır. Bu çerçevede sunulan temel argümanlar şöyle sıralanabilir (Bastırmacı,2002,s.368):

1.Özelleştirmeden kaçınmanın maliyeti gün geçtikçe artacak, bu nedenle, başta toplumsal gerginlik olmak üzere hızlı bir geçişin yaratacağı maliyet, verimsiz yapıların korunmasından kaynaklanan kayıplardan daha düşük olacaktır. Ayrıca, özelleştirmenin geciktirilmesi ile birlikte, siyasi çekişmeler de artacak ve bunlar özelleştirmenin daha da gecikmesine yol açacaktır.

2.Mevcut hakların belirsiz olması ve bunların yönetici, işçi gibi kesimlerce birlikte kullanılmasının yaratacağı belirsizlikler nedeniyle, şirketlerin varlıklarının hızla elden çıkarılması ve bu olumsuzlukların önlenmesi amacıyla, hızlı bir özelleştirme programının uygulanması gerekmektedir.

3.Sözkonusu belirsizlikler nedeniyle devam edecek olan siyasi tartışmalar ve bu ülkelerin demokratik yapılarının niteliği göz önüne alındığında, yeni kurulan hükümetlerin baskılara çok fazla karşı koyamayacakları ve özelleştirme hedefinden taviz verecekleri endişesi dile getirilmektedir.

4.Özelleştirme geciktirildiği sürece devlet, piyasalardaki konumunu koruyacaktır. Sonuç olarak, geçiş, yıllar alacaktır. Bu kısır döngüyü kırmanın en iyi yolu, hızlı ve kapsamlı bir özelleştirmedir.

Özel mülkiyet olmaksızın etkin piyasa ilişkilerinin olamayacağını savunan şok terapi taraftarlarına göre, özelleştirme aynı zamanda, tüm reform programına yönelik destek oluşturmanın da önemli bir aracıdır. Bu görüşe göre, piyasa ekonomisi ve politik reformlara başlangıçta karşı olan birçok yönetici ve çalışan, kendi işletmelerinde mülkiyet haklarının kazanılmasından sonra, reform programının destekleyicisi olmuşlardır (Sachs ve Woo,1994,s.75). Özelleştirmeye yönelik politik destek, geçiş programının diğer bileşenlerindeki reformları kolaylaştırma anlamında pozitif bir

dışsallık oluşturacaktır. Ayrıca, hızlı ve kapsamlı bir özelleştirme, tüketicilerin istediği malların üretimini sağlayarak, yaşam standardındaki düşüşü de durdurabilecektir (Layard,1993,s.29).

Şok terapi taraftarlarına göre, devlet işletmelerinin emeklilik fonlarına transferi gibi satış dışı durumlarda bile, özelleştirme, bütçe açığını azaltmanın önemli araçlarından biridir (Sachs ve Woo,1994,s.76). Sonuç olarak, ortodoks bir program yaklaşımı benimseyen şok terapi özelleştirme sürecini, devletin ekonomideki rolünün minimuma indirilmesi ve bir piyasa ekonomisi oluşturulması yönünde ivedilikle uygulamaya konması gereken bir süreç olarak ele alınmaktadır.

•Kurumsal Yapı:

Geçiş ekonomilerindeki reform sürecinin en karmaşık bileşenlerinden bir diğeri de, kurumsal yapıdır. Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisi sistemine geçiş, bir yandan eski kurum ve kuralların ortadan kaldırılmasını gerekli kılarken, diğer yandan da, piyasa ekonomisinin işleyişini sağlayacak yeni kurum ve kuralların ve buna uygun kuruluşların oluşturulmasını gerekli kılmaktadır.

Orta ve Doğu Avrupa ve Baltık Cumhuriyetleri ile kıyaslandığında, özellikle eski S.S.C.B. ülkelerinde yetmiş yılı aşkın bir süre varlığını sürdüren sosyalist düzenden kapitalist bir düzene geçişin kurumsal anlamda getirdiği zorluklar çok daha derin ve karmaşık olmuştur. 1991'den bu yana gelinen süreçte bu coğrafyada yaşanan gelişmeler, piyasa ekonomisinin gerektirdiği kurumsal düzenlemelerin henüz tam olarak oluşturulmadığını ve bu alanda, birçok zorluğu da beraberinde getiren bir boşluk yaşandığını göstermektedir.

Reform sürecinin tüm bileşenlerinde olduğu gibi, kurumsal yapı bileşeni üzerinde de, şok terapi stratejisinin yine, neoklasik iktisat temelinde bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Şok terapi modeline göre, kurumsal değişim bir "türev"dir. Reform süreci içerisinde en önemli hedef, bireysel faaliyetler üzerindeki kısıtlamaların

kaldırılmasıdır. Bu yolla gelişecek olan yeni piyasa ilişkileri, kurumsal yapının gelişimine de hizmet etmiş olacaktır (Rapaczynski,1996,s.102). Dolayısıyla radikal bir reform süreci, kurumsal yapının gelişmesine engel değil, tersine, özel işletme ve piyasa ilişkileri oluşumunu sağlayarak, uygun bir kurumsal çevre ihtiyacı yaratma bağlamında destektir. Sonuç olarak, kurumsal gelişme, hızlı ve radikal bir reform programıyla harekete geçirilmektedir (Aslund vd.,1996,s.249).

Şok terapi modeli, gerekli olduğu düşünülerek, bilinçli bir tarzda etkin kurumları oluşturmanın imkansız olduğunu ileri sürmektedir. Bunun en önemli nedeni olarak da, geçiş ekonomilerindeki idari kadro ve bireylerin etkin kurumları bütünüyle planlayacak bilgi birikimine sahip olmamaları gösterilmektedir. Geçmişte hakim olan merkezi planlama sisteminin tecrübesi, yeni gelişen piyasa ekonomisine yönelik kurumları tesis etmede tamamen yetersiz olduğu için, gerekli piyasa kurumlarını geliştirecek bir reçete de yoktur. Sonuç olarak, kurumsal yapının gelişimi, serbest piyasa ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan, bağımsız bir yoldur. Bağımsızlık patikası (path-independent) olarak da adlandırılan bu durum, gerekli kurumların gelişiminin, geçmişten gelen kültürel bir süreç içerisinde olmadığını ifade etmektedir (Marangos,2002b,s.54).

Hangi model perspektifinden bakılırsa bakılsın, değiştirilemeyecek bir gerçek vardır ki, o da; uygulamaya konan tüm reformların başarıya ulaşmasının temel koşulu, gerek idari otoriteler ve gerekse de bireylerin, yasa ve yasal süreçlere saygı gösterme alışkanlığının oluşmasıdır. Şok terapi yaklaşımı bu gerçekliği kabul etmekle birlikte, olgun ve gelişmiş piyasa ekonomilerinde bu saygı kültürünün alışkanlıkların, inançların, ve dini unsurların sonucu olmadığını, bu tarz bir kültür oluşumunun daha ziyade, kendiliğinden (spontane) bir piyasa davranışı tarafından başlatılan ve kendi kendini güçlendiren (self-enforcing) bir sürecin sonucu olduğunu savunmaktadır. Örneğin, birçok insanın sözleşmeden doğan şartları yerine getirmelerinin sebebi, vicdan azabı ya da devlet baskısı altında kalma korkusu değil, çıkarlarına ters olacağını düşünmeleridir (Rapaczynski,1996,s.89). Bu bakış açısı doğrultusunda, kendi kendini güçlendiren bu süreçte, devletin de fazla bir rolü yoktur. İnsanların rasyonel oldukları ve piyasa

ilişkilerini kullanarak etkili seçimler yaptıkları varsayımı geçerli olduğundan piyasa sonucu, en etkin sonucu üretmiş olacaktı (Frydman vd.,1997,s.42).

Şok terapi modelinin kurumsal değişimi bir türev olarak ele alması, kurumsal yapının önemini bir anlamda ikinci plana ittiğinin de bir göstergesidir. Oysa tüm kurum ve kuruluşlarıyla çok kapsamlı bir değişimi ifade eden geçiş sürecinde kurumsal yapı değişimi, geri plana itilemeyecek derecede önemli bir bileşendir. Geçişin başlangıcından bugüne kadar olan süreçte yaşanan birçok tecrübe, kurumların ne kadar önemli olduğunu ve gerekli kurumsal yapıların oluşturulamamasının yol açtığı boşlukların ne kadar ciddi problemlere yol açtığını göstermiştir. Çalışmanın I.Bölümü'nde de belirtildiği gibi, neoklasik iktisadın bu kurumsal yaklaşım eksikliği, Yeni Kurumsal İktisat çatısı altında yer alan mülkiyet hakları, işlem maliyetleri, evrimci iktisat gibi yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmaya başlamıştır. Özellikle son zamanlarda bu alana ilişkin bilimsel çalışmalarda da dikkat çekici bir artış gözlenmektedir.

•Para Politikası:

Para politikası özellikle, geçiş sürecinin en ciddi problemlerinden biri olan enflasyonla mücadelenin önemli bileşenlerinden biridir. Neoklasik iktisat teorisi çerçevesinde şok terapi modeli, finansal istikrarın birincil koşulu olarak, merkez bankası bağımsızlığını görmektedir. Bu kapsamda da, geçiş ekonomilerinde merkez bankasının rolünün yeniden tanımlanması ve etkili bir para otoritesi haline getirilmesi gerekliliğine vurgu yapılmaktadır (Dabrowski,1997,s.46).

S.S.C.B.'nin dağılmasını takip eden süreçte birlikten ayrılan ve bağımsızlığını kazanan 15 Cumhuriyet (Litvanya, Estonya, Letonya, Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Moldova, Tacikistan, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) arasında geçişin başlangıcında oluşturulan parasal birlik, sıra dışı bir parasal sistem üretmiştir. 15 bağımsız merkez bankasından oluşan “ruble ortak para sahası”, IMF, Avrupa Birliği (AB) ve diğer uluslararası organizasyonlar

tarafından da, Rusya dışındaki cumhuriyetlerin kendi paralarını idare etmeye hazır olmadıkları gerekçesiyle desteklenmiştir (Granville,1997,s.101).

Lipton ve Sachs (1990,s.74), ruble kredileri dağıtma yönünde bağımsız yetkiye sahip ve kendi aralarında işbirliği yapmaya gönüllü olmayan bu 15 bağımsız merkez bankasını koordine etmenin imkânsız olduğuna dikkati çekmişlerdir. Çünkü bu 15 merkez bankası birbiriyle rekabet edecek ve her biri kendi özel bölgesinde kredi temin etme yönünde aşırı politik baskı altında kalacaktı. Ruble para sahasının buna rağmen, suni olarak devamı yönünde özellikle IMF tarafından ısrar edilmesi, hiperenflasyonlara ve istikrar politikalarının başarısız olmasına neden olmuştur. Nitekim, geçiş sürecinde şok terapi taraftarlarınca IMF'ye yöneltilen en önemli eleştirilerden biri bu noktadır.

Dolayısıyla, istikrara yönelik öncelikli engel, merkez bankası bağımsızlığının olmaması olarak gösterilmiştir. Sonuç olarak şok terapi taraftarlarına göre, tek bir para, tek bir merkez bankası ve tek bir para politikası olmalıdır (Aslund,1992,s.61).

Şok terapi yaklaşımına göre, bütçe açıkları ekonomik olmayan ekstra bütçe harcamaları ve devlet bankacılık sisteminden kaynaklanan borçlar nedeniyle aşırı derecede yükselmektedir (Sachs,1997,s.244). Bu nedenle, para basımı, kısa dönemde krediyi kullanılabilir yapsa da, daha uzun bir zaman zarfında tahrip edici olduğundan (Fischer,1996,s.295). bütçenin merkez bankası finansmanı üzerinde mutlak bir yasak olması gerekmektedir (Federov,1997,s.123).

Netice olarak şok terapi modeli, sıkı para politikasının ve bağımsız merkez bankasının bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır. Enflasyon tamamen parasal bir olgu olarak kabul edildiği için, para politikasının da, “paranın miktar teorisi”^{*} nin saptanmış olduğu spesifik kuralı (reel üretimdeki artışa göre para arzında artış) izlemesi gerekmektedir. Bu şekilde enflasyon tehlikesi de azalmış olacaktır (Sachs,1997a,s.244).

* Miktar teorisi, fiyat mekanizmasının işleyişinde para miktarı ile fiyatlar arasında bağlantıyı kuran teoridir ve nihai mallara yapılan toplam parasal harcamaların, satılan nihai malların parasal değerine eşitliğini gösterir. Bu eşitlik gereğince de, para arzındaki bir değişme doğrudan ve oransal olarak fiyat seviyesine yansımaktadır (İyibozkurt,2001,s.334)

Şok terapi yanlıları, sonuç olarak, para otoritelerinin, sübvansiyonların ve devlet işletmelerine öncelik tanıyan imtiyazlı davranışların terk edilmesi yoluyla, bütçe açıklarını önemli ölçüde azaltarak, enflasyonist olmayan makro ekonomik politikalar benimsemeleri gerekliliğini savunmaktadırlar (Aslund,1995,s.220).

•Maliye Politikası:

Reform sürecine yönelik ikincil bileşenlerden maliye politikası, bütçe açıklarının azaltılması üzerine yoğunlaşmıştır. Bütçe, para yaratımının temel kaynağı olduğu için enflasyonisttir, dolayısıyla bütçe açığının azaltılması, tüm ekonomik reform programlarının öncelikli hedeflerinden birisidir (Federov,1992,s.105). Şok terapi yaklaşımına göre, askeri harcamaların azaltılması, sübvansiyonların kaldırılması, hükümet harcamasıyla finanse edilen işletme yatırımı uygulamasına son verilmesi ve devletin küçültülmesi ile bütçe açığı kolaylıkla azaltılabilecektir. Tasarruf miktarları çok büyük olmasa da, amaç, reforma engel olabilecek bürokratik gücün azaltılmasıdır. Bununla birlikte, bütçe açığını azaltmaya dönük bu tür politikalar, bazı etkin olmayan firmaların kapanmasına yol açacaktır. Çünkü bu işletmelerin yaşayabilme kaynağı, hükümet sübvansiyonları ve ucuz kredilerdir. Sonuç olarak, dengeli bir bütçe ile mali istikrar ve sorumluluk, hem yeni firmalar, hem de yabancı yatırımlar için bir garanti unsuru olacaktır (Aslund,1995,s.181-182).

Geçiş ekonomilerine yönelik reform sürecinde uygulanan şok terapi modeline göre, en önemli ve öncelikli adım, para politikasından ziyade, maliye politikasıdır. Çünkü bu yaklaşıma göre, bütçe açığı doğrudan enflasyon oranı ile ilişkilidir. Diğer koşullar sabitken (ceteris paribus), enflasyon bütçe açığının artan bir fonksiyonudur. Bu nedenle, IMF ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından da geçiş ekonomilerine öncelikle bütçe açığının azaltılması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Bütçe açığının azaltılması diğer taraftan, reform sürecinin işsizlik, yaşam standardında düşme gibi olumsuz etkilerinin hafifletilmesine dönük mevcut kaynaklarda da önemli bir azalmaya sebep olacaktır. Sachs (1997a,ss.249-250), bütçe açığının dış borçlanma, bağış ya da yardım gibi dış kaynaklarla ya da devletin bir hazine bonosu piyasası oluşturması gibi iç

borçlanmayla finanse edilmesi durumunda, enflasyonist etkinin oluşmayacağını savunmuştur. Bir başka ifadeyle, para basmaktan ziyade, alternatif borçlanma kanallarının oluşturulması, hükümetin, maliye ve anti-enflasyonist politikalarında esneklik sağlayabilecektir.

Sözkonusu alternatif finansman imkânları içerisinde dış borçlanma yoluyla kaynak temin edilmesi, özellikle kamu borçluluğunu artıracığı gerekçesiyle, diğer alternatiflere göre daha temkinli yaklaşılacak bir yol olmuştur. Bu nedenle, dış borçtan ziyade, bağış temin etme üzerine ağırlık verilmiştir. Ayrıca, devlet işletmelerinin özelleştirilmesi de devletin bu işletmeleri artık finanse etme zorunluluğunu ortadan kaldıracığı gerekçesiyle, bütçe açığını azaltmanın uygulanabilir alternatif yollarından biri olarak kabul edilmiştir (Sachs,1997a,s.252).

Maliye politikası kapsamında vergi reformuna yönelik olarak da; gelir, maliyet ve kâr kavramlarının kesin olarak tayin edilmesi, gelir vergisinin düzenlenmesi, devlet işletmelerinin kârları üzerindeki vergilerin azaltılması, çifte vergilemeye son verilmesi, katma değer vergilerinin düşürülmesi, servet vergilerinin artırılması, ihracat vergilerinin ve birtakım ithalat tarifelerinin kaldırılması ve devalüasyon yapılması gibi tavsiyelerde bulunulmuştur (Federov,1997,s.179).

•Uluslararası Ticaret ve Dış Yardım:

Şok terapi yaklaşımı, uluslararası ticaret için de tam liberalizasyondan yanadır. Bu yaklaşım çerçevesinde, dış ticaret engellerinin kaldırılmasıyla sağlanacak ticaret liberalizasyonu ve konvertibil bir para, geçiş ekonomilerinde başarılı bir uluslararası ticaret için temel öğelerden biridir (De Menil,1997,s.275). Bunun nedeni, geçiş ekonomilerinin uluslararası alanda küçük ülkeler olarak dikkate alınmaları ve bu ülkelerin Batı'nın gelişmiş piyasa ekonomileri ile çok kısıtlı bir yakınlığı olması ve dolayısıyla serbest ticaretin rekabeti oluşturmada en etkin yol olarak görülmesidir (Marangos,2002b,s.58).

Eski merkezi planlama sisteminin etkisiyle geçiş ekonomileri sürecin başlangıcında, ekonomik ve politik güce sahip monopollerin egemenliği altındaydı. Bu nedenle, şok terapi taraftarlarınca uluslararası serbest ticaretle birlikte, yabancı şirketlerle gelişecek rekabetin bu monopol gücü ve sonuç olarak da politik gücü ortadan kaldıracağı düşünölmüştür. Bu yaklaşıma göre, ticaret liberalizasyonu, aynı zamanda özelleştirmeyi harekete geçirmek gibi pozitif dışsallıklar da yaratacaktır (De Menil,1997,s.275). Serbest ticaretin yol açacağı düşünölen pozitif dışsallıklardan biri de, geçiş ekonomilerinin rasyonel bir fiyat sistemini ithal edecek olabilmeleri ve serbest dış ticaretin, teknoloji transferi ve verimlilik artışı yoluyla ekonomik büyüme sürecine olumlu katkıda bulunma şansının olmasıdır. Bu durum, aynı zamanda, fabrika ve ekipmanların modernizasyonu yolu ile dolaylı olarak çevre kirliliğinin azaltılmasına da yardımcı olabilecektir (Esty,1997,s.378).

Şok terapi yaklaşımına göre, uluslararası bütünleşmeyle birlikte, özellikle de emeğin düşük ücret ve yüksek beceri düzeyi avantajıyla ihracat artacak ve bu artış, geçiş sürecinde yaşanan durgunluğu tersine çevirerek, yaşam standartlarında artışı sağlayan büyümeyi harekete geçirebilecektir. Geçiş ekonomilerinin dış ticaret engellerini kaldırarak, uluslararası ticaret sistemine entegre olması, aynı zamanda bölgesel istikrara da olumlu katkılarda bulunacaktır (Marangos,2002b,s.59).

Serbest dış ticarettten yana olan şok terapi modeli, bu yaklaşımıyla uyumlu olarak, korumacılık (himaye) fikrine de karşıdır. Korumacılığın, reformun ekonomik mantığını zayıflatabileceğine ve reform programını aşındırabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, geçişin ilk safhalarında, yoğun bir ithalat artışından sakınmak, çok kısa bir dönem için yurtiçi endüstriyi korumak ve devlet gelirlerini artırmak amacıyla, çok yüksek oranlarda olmamak kaydıyla, “tarife” politikasının uygulanabileceği belirtilmiştir (Marangos,2002b,s.59).

Geçiş ekonomilerinde benimsenecek döviz kuru sistemine yönelik olarak da, esasında hem sabit döviz kuru hem de dalgalı (serbest) döviz kuru sistemlerinin uygun olabileceği yönünde görüşlerin olduğu görölmektedir. Bu görüş taraftarlarına göre,

serbest dalgalı döviz kuru, enflasyonu düşürmede ve rekabeti teşvik etmede etkili olurken, istikrarlı bir döviz piyasasının oluşturulması amacıyla yönelik olarak, sıkı para politikasının uygulanması durumunda sabit döviz kuru sistemi de etkili olabilecektir (Marangos,2002b,s.59).

Sachs (1997a,s.149) ve Aslund (1995,s.183) ise, istikrar programının başında sabit bir döviz kuru, bir ya da iki yıl sonra da esnek bir kura doğru hareketten yana olmuşlardır. Bunun sebebi de, sabit döviz kurunun yüksek enflasyon koşullarında avantajlı olduğunun düşünülmesidir. Söz konusu avantajlardan ilki; sabit döviz kuru sisteminin, açık bir şekilde hedeflerin belirlenmesi suretiyle, hükümetin keyfi uygulamalarının önüne geçerek, istikrara yönelik taahhütlerin yerine getirilmesini garanti etmesidir. İkincisi de; geleceğe yönelik planlamada ve yeni bir düşük enflasyon dengesi etrafındaki beklentileri biçimlendirmede ekonomik aktörlerin işini kolaylaştırması ve belirlilik getirmesidir. Son olarak da; sabit döviz kurunun yüksek enflasyondan sonra, işletme ve hanehalklarının reel parasal dengelerini oluşturmalarında yardımcı olmasıdır.

Şok terapi yaklaşımına göre, geçiş ekonomilerinin gelişmiş piyasa ekonomileri ya da uluslararası finansal kurumlardan dış yardım temin etmesi de son derece önemlidir. Dış yardım bir yandan bütçe açığının finanse edilmesine yardımcı olurken, diğer yandan da, geçiş ülkelerinin döviz rezervlerini artırmalarına ve geçişin maliyetlerine ilişkin yükün hafifletilmesine yardımcı olabilecektir. Ayrıca, dış yardım ya da uluslararası kredilerin şarta bağlı olma özelliği, geçiş reformlarının desteklenmesi yönünde bir araç olarak da kullanılabilir. Şok terapi modeli, borç iptali, uluslararası transferler, ödemeler dengesi ve bütçeye ilişkin dış desteği, durgunlukla mücadele ve reform programına yönelik politik desteği korumanın bir aracı olarak görmektedir. Aslund (1995,s.67,183) ve Sachs (1997a,s.251) geçiş ekonomilerine mümkün olduğunca yardım etmenin gelişmiş, olgun piyasa ekonomileri için bir sorumluluk olduğunu, çünkü dünyanın ortaya çıkan sistemden yararlanmak zorunda olduğunu, bunu başaramadığı durumda kaybetmek zorunda kalacağını belirtmektedirler

Sachs (1997a,s.251) ayrıca, dış yardımın bir rolünün de, geçiş sürecine ilişkin ortaya çıkan kısa dönemli sosyal problemleri (işsizlik ve yaşam standartlarının düşmesi gibi) bertaraf etmek olduğunun altını çizmektedir. Sonuç olarak, bu para, tersi durumda uygulanabilir olmayacak olan bir demokratik ve ekonomik dönüşümü, uygulanabilir kılmaya yardımcı olabilecektir.

•Sosyal Politika:

Fiili olarak devletin ekonomideki rolünün belirlenmesi açısından önem taşıyan bir diğer reform bileşeni de sosyal politikadır. Sosyal politika çerçevesinde şok terapi yaklaşımı, kaynakların fakir kesime yeniden dağılımının sağlanması için, bu kesimlere, piyasa ve politik süreçlere katılım fırsatlarının sunulmasını savunmaktadır. Her şeyden önce, reform programının başarısı için bir sosyal güvenlik ağının oluşturulması zorunlu olarak görülmektedir. Bu nedenle, sosyal güvenlik programlarının uygulamaya konması birçok ülkede ekonomik bir zorunluluk olduğu kadar, aynı zamanda politik bir gereklilik halini almıştır (Graham,1997,s.344).

Şok terapi taraftarları, sosyal güvenlik politikalarına öncelik verilirken, bunun bir bağımlılık oluşturmasına izin vermeyecek şekilde düzenlenmesine de özel olarak vurgu yapmışlardır. Bu nedenle, güvenlik ağı, hastalık gibi ciddi gerekçelerle piyasa sürecine katılamayan ve kendi hayatını kazanmasına engel teşkil eden durumlarda uygulanmalıdır (Marangos,2002b,s.62). Bu noktada, şok terapi modelinin geçiş sürecinin ortaya çıkaracağı olumsuz durumlarla mücadele kapsamında bir sosyal güvenlik ağının oluşturulmasında dış yardıma özel bir anlam yüklediğinin de belirtilmesi gerekmektedir.

II.2.2. Neoklasik Aşamalı (Gradualist) Geçiş Stratejisi

Aşamalı geçiş, farklı alanlardaki reformların, sıralı bir yaklaşım tarzında ele alındığı bir stratejidir (Solimano,1994,s.4). Neoklasik aşamalı geçiş modelinin esası, liberalizasyon yönünde herhangi bir teşebbüsten önce, gerekli ekonomik, kurumsal,

politik ve ideolojik yapıların tesis edilmesine dayanmaktadır. Bu minimum esas olmaksızın radikal reformların, rekabetçi kapitalist bir sistemin gelişmesine engel olacağı düşünülmektedir. Çünkü özelleştirme, piyasalaşma ve rekabetin oluşması, sadece “takas”(değiş-tokuş)a indirgenen bir ekonomide tasarlanamayacaktır (Carrington,1992,s.24). Ayrıca sözkonusu strateji taraftarlarına göre, reform programının uygulanması, asgari yaşam standartlarının oluşturulmasını gerekli kılmaktadır, aksi takdirde, tüm toplumun sosyal dokusu risk altında olacaktır Bu nedenle, reform programının zorlamadan ziyade, gönüllülük ve özgür seçim prensibine dayanan bir sosyal uzlaşmayı (konsensus) temin etmesi gereklidir (Kornai,1992,s.17).

Daha önce de belirtildiği gibi, geçiş ekonomilerinde benimsenecek olan strateji tercihinde, genel olarak ülkelerin başlangıç koşulları temel kriter olarak kabul edilmiş ve nispeten istikrarlı politik ve makro ekonomik koşulları sağlayan ülkelerde aşamalı geçiş modelinin uygulanması tavsiye edilmiştir (Solimano,1994,s.5).

Aşamalı geçiş modeline göre, geçiş sürecinin amacı, derin ve benzersiz bir değişim başlatmak (Kornai,1994,s.39) ve “kıtlık enflasyonu” (shortageinflation) sendromunun üstesinden gelmektir (Kolodko,1993,s.21). Bu da ancak, uzun ve aşamalı bir süreç içerisinde gerçekleştirilebilecektir. Sözkonusu model, **Romanya** ve **Macaristan** gibi “Yeni Ekonomik Mekanizma” ile 1968’de aşamalı bir dönüşüm geleneğine sahip ülkelerde ve **Slovenya**’da uygulamaya konmuştur (Marangos,2005b,s.264).

Geçiş sürecine yönelik iki temel neoklasik model olan şok terapi ve aşamalı geçiş modelleri, ekonomik analiz ve ideoloji yönünden benzerdir. Her iki model de, neoklasik analizi kullanmakta ve rekabetçi kapitalizme yaklaşma ve kişisel çıkar ideolojisine dayanmaktadır. Bununla birlikte, şok terapi ve aşamalı stratejiler, özellikle geçişe yönelik reform sürecinin en çok tartışılan unsurlarından olan hız, politik yapı ve başlangıç koşullarına bağlılık açısından oldukça farklılaşmaktadırlar. Şimdi, bu farklılıkları göz önüne alarak, sırasıyla, önce birincil reform bileşenleri, daha sonra da ikincil bileşenleri açısından aşamalı modelin özelliklerini inceleyelim.

II.2.2.1. Birincil Reform Bileşenleri ve Aşamalı Geçiş Stratejisi

Reform sürecinin birincil bileşenlerinden biri olan “hız”, aslında şok terapi ve aşamalı geçiş modellerinin kilit bileşenidir. Diğer bir ifadeyle, bu modellere adını veren unsur, temelde reform hızına yönelik yaklaşımlardır. Bu bağlamda, aşamalı geçiş modeli, reformların hızlı ve radikal bir tarzda değil, adım adım ve bir sıralama dahilinde uygulamaya konmasını savunmaktadır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, neoklasik aşamalı geçiş modeli taraftarları, geçiş sürecinin acil ve hızlı değişiklikleri gerekli kılan durumlarda minimum bir bang (patlama) olasılığını da tamamen dışlamamaktadırlar. Bu nedenle, şok terapi modeline yönelik temel itiraz, hızlı ve maliyetli yeniden yapılanma noktasında yoğunlaşmaktadır (Marangos,2005b,s.265).

Aşamalı geçiş modeline göre, geçiş sürecindeki ülkelerde insanlar bir piyasa ekonomisi içinde nasıl davranacaklarını bilmemektedirler. Küçük ölçekli ticaret kolay bir şekilde öğrenilebilirken, ticaret etiği ve ekonomik faaliyetin hukuki altyapısının yerleşmesi çok daha uzun bir zaman alacaktır. Bu model kapsamında, “izleyerek öğrenme” ve “yaparak öğrenme” süreçlerinin ve yeni bilgi ve davranışların elde edilmesinin birkaç yıl devam eden organik süreçler olduğu kabul edilmektedir. Bunun bir sonucu olarak da, küçük değişikliklerin verimliliği, büyük değişikliklerin verimliliğinden daha fazla olacaktır (Murrell,1991,s.3; Kolodko,1999,s.259). Aşamalı modele göre, tarih, marjinal düzenlemeler içerisinde hareket etmektedir ve küçük ve aşamalı adımlar, düzenleme yönünde ani ve büyük adımlardan daha kolaydır (Roland,1994,s.28; Boettke,1999,s.377). Bu nedenle, geçiş ekonomilerinde “*kapitalizm, tıpkı bir sera bitkisinin büyümesi gibi organik olarak gelişmektedir*” (Svejnar,1991,s.131).

Aşamalı geçiş modelinin taraftarları reform sürecinin, sosyal maliyetler, gerekli reformların zaman yönünden sıraya konması, yaparak öğrenme, yapısal ayarlama, idari kapasite, davranışsal değişme, bilginin asimetrliliği, politik kısıtlamalar ve reformun tersine dönme (geri tepme) tehlikesi gibi unsurları dikkate alındığında, son derece karmaşık, uzun ve çok yönlü olacağını savunmaktadırlar (Dewatripont ve

Roland,1992,s.297; Kornai,1992,s.16; Murrell,1995,ss.170-171). Dolayısıyla, aşamalı bir geçiş süreci reformların gelişigüzel değil, bir düzenleme dahilinde uygulamaya konmasını gerektirmektedir.

Geçiş ekonomilerindeki reform sürecine yönelik olarak gerek bilimsel çalışmalarda ve gerekse uygulamaya dönük politika oluşturmada üzerinde en çok tartışılan konularından biri hız iken, diğeri de, aşamalı yaklaşım çerçevesinde uygulamaya konacak olan reformların sıralamasıdır. Reformların ivedi ve radikal bir tarzda mı, yoksa aşamalı olarak mı uygulamaya konacağı kadar, hangi reformların, ne zaman yapılacağı da, son derece önemli olmuştur.

Aşamalı modelin savunucularına göre, piyasanın şok terapi yoluyla oluşturulabileceği inancı kesinlikle hatalı bir yaklaşımdır ve birçok durumda, problemleri çözmekten ziyade, daha çok problem oluşturmaktadır (Kolodko,1999,s.233). Aşamalı modele göre, geçiş ekonomilerinin güncelliğini kaybeden kurumsal kısıtlamalarının ve merkezi planlama altyapısının ortadan kaldırılmasıyla, adeta bir gecede serbest bir piyasa ekonomisinin gelişebileceğini varsaymak, uygulanabilirliği olmayan bir düşüncedir (Van Brabant,1993,s.81). Sonuç olarak aşamalı geçiş modeli, daha az çekici ve cazip değişiklikler ertelenirken, nüfusun büyük çoğunluğu için en iyi sonuçlara sahip olması muhtemel reformlarla geçiş sürecini başlatmayı mümkün hale getirmiştir. Bu tarz bir politika yaklaşımının altında yatan temel düşünce de, ilerideki aşamalarda yapılacak reformlar için, seçmenlerin desteğini kazanma yoluyla, reformların uygulanabilirliğini sağlamaktır (Roland,1994,ss.32-34).

Geçiş ekonomilerinde uygulanan modeller üzerine çalışmalar yapan birçok bilim adamı, temel geçiş problemlerinin ekonomik değil, politik olduğu konusunda hemfikirdirler (Kornai,1997,s.122; Lipton ve Sachs,1992,s.215). Bu düşünce paralelinde, geçiş sürecinde uygulamaya konan reformların başarısızlığı, politik sürecin dışta bırakılmasıyla ilişkilendirilmiştir. (Wolf,1991,s.57) ve politikanın dışsal (egzojen) bir faktör değil, kısıtlamalar getiren içsel (endojen) bir değişken olduğu savunulmuştur (Roland,1994,s.27; Kornai,1997,s.151).

Politik yapı bağlamında geçiş ekonomilerinde demokrasinin benimsenmesi, aşamalı geçiş modeline göre, minimum bir politik işbirliğinin sağlanmasıyla gerçekleşebilirdi. Bir başka deyişle, geçiş sürecinin problemlerini çözmek için, taleplerini frenlemeye hazırlanan çeşitli çıkar grupları arasında bir “sosyal sözleşme” ya da uzlaşmanın oluşması gerekiyordu. Bu minimum işbirliği olmaksızın tam olarak geliştirilmiş ekonomik programlar bile başarısız olacaktır (Kolodko,1998,s.27). Kornai (1997,s.246) bu anlamda geçiş süreci ile “tutsak ikilemi” arasında bir benzeşim kurmaktadır; tutsaklar, bireysel davranış yoluyla başarabileceklerinden çok daha fazlasını toplu bir davranış yoluyla başarabileceklerinden, işbirliğine gitmek zorundadırlar. Bu benzerlik çerçevesinde, geçiş ülkelerinin vatandaşları zamanın tutsaklarıdır ve gelişmek için işbirlikçi davranış gereklidir.

Demokrasinin benimsenmesi için gerekli görülen uzlaşmanın oluşturulmasındaki temel unsur, çıkar grupları arasında sürekli bir şekilde devam edecek tarzda müzakere ve görüşme kanallarının kurulmasıdır (Nelson,1994,s.56). Bu şekilde sağlanacak uzlaşma, aynı zamanda reform süreci için gerekli güvenilirliği de sağlamış olacaktır.

Aşamalı geçiş modeli, reform sürecine ancak, demokratik bir süreç içerisinde, insanların katılımıyla karar verilebileceğini savunmaktadır. Çünkü bu süreçteki öncelikler, değiş-tokuşlar (trade-off), sosyal maliyetin minimizasyonu ve doğru reformların doğru zamanda uygulamaya konması gibi kararların iktidardaki azınlığın değil, toplumun çıkarlarına hizmet ettiği düşünülmektedir. Böylelikle, toplumsal çatışmadan kaçınılması ve sosyal ve politik istikrarın da sağlanması da garanti altına alınmış olacaktır (Thomas ve Wang,1997,s.235; Kornai,1997,s.127).

Aşamalı modelin uzlaşmaya dayalı demokratik yapı yaklaşımında, devlete yönelik yeni bir rol de sözkonusudur. Bu çerçevede, demokratik politik bir yapının oluşturulabilmesi için, devletin de bu sürece katılımı gerekli görülmektedir. Devletin aktif olarak sürece katılımı, kişisel çıkar grupları ya da organize suç örgütleri gibi informel unsurların sebep olduğu piyasa başarısızlıklarının giderilmesine yardımcı olacaktır (Kolodko,1999,s.249). Aşamalı model, özelliği gereği zayıf bir devletle

uyumlu olamayacağından, aktif rol alan devletin, aşamalı reform sürecinin hedeflerini gerçekleştirmek için gerekli gücü uygulayabilecek olmasını garanti edecektir (Marangos,2005b,s.267).

Aşamalı geçiş modeli taraftarlarına göre, reform sürecinde yaşanan düş kırıklıkları, kitlesel işsizlik, servet eşitsizliği ve yolsuzluklar, şok terapi yaklaşımının bir sonucudur ve tüm bu olumsuzluklar, demokrasinin daha çok yeni olan kurumlarını tehlikeye sokmuş ve önemli reformları engellemiştir (Poirot,1996,s.1058). Bu nedenle aşamalı model, geçişin her aşamasında demokratik bir süreç yoluyla reformların bir zaman sırasına göre düzenlenmesi fikrini temel almaktadır.

Reform sürecine yönelik aşamalı model, şok terapi yaklaşımından farklı olarak, başlangıç koşullarına büyük önem vermekte ve reform sürecini başlangıç koşullarından bağımsız olarak düşünmemektedir. Aşamalı modele göre mantıklı bir yaklaşım, geçiş sürecine başlangıç koşullarının da dahil edilmesini gerekli kılmaktadır (Murrell,1995,s.165). Aslında bu bakış açısı, aşamalı geçiş modelini “Evrimsel İktisat” yaklaşımıyla örtüştürmektedir. Çünkü sözkonusu model, başlangıç koşullarını etkili bir değişken olarak ele alarak, reformların evrimsel bir karaktere sahip olduğunu kabul etmektedir. Modele göre, politika enstrümanları ve hedefler, zamanın ekonomik koşullarını ve dolayısıyla değişmeyi yansıtmaktadır. Bu durum, daha önce de belirtildiği gibi, aktif devlet katılımını ve özel ekonomik durumların sürekli olarak yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Roland,1994,s.37).

Başlangıç koşulları dikkate alındığında, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Baltık Devletleri hariç, eski Sovyetler Birliği’nden çok daha iyi performans göstermesi tesadüf değildir. Sosyalizmin, başarılı geçiş performansı gösteren bu ülkelerde çok daha sonra kurulması, farklı uygulamalar, batılı gelişmiş piyasa ekonomilerine yakınlık, reform sürecinin çok daha önce başlaması gibi birçok başlangıç faktörü, ülkelerin geçiş sürecinde gösterdikleri başarının ölçülmesinde son derece önemli ve açıklayıcı bir değişkendir. Sonuç olarak, her ülkenin kendine özgü başlangıç koşulları olduğu için, reform sürecinin dinamikleri de ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Bunun ifade ettiği

anlam, aşamalı bir süreç içerisinde uygulanması gereken reformların ülkeler arasında farklı bir sıralamaya sahip olmasıdır.

II.2.2.2. Reform Sürecinin İkincil Bileşenleri ve Aşamalı Geçiş Stratejisi

•Fiyat Liberalizasyonu ve Fiyat İstikrarı:

Aşamalı geçiş modeli nihai olarak piyasa koordinasyonunun, görelî (nispi) fiyatlara dayanan fiyat mekanizmasıyla sağlanacağını savunmakla birlikte, yeni oluşacak fiyatlara yönelik miktar ayarlamalarının aşamalı olmak zorunda olduğunu ileri sürmektedir. Model, şok terapinin tersine, fiyatların başlangıçta hızlı ve radikal bir tarzda liberalize edilemeyeceğine, temel gıda maddeleri, enerji ürünleri ve kamu hizmetleri fiyatlarının kontrol edildiği, geçiş dönemine ait bir kontrol politikasının gerekli olduğuna vurgu yapmaktadır. Önceden düzenlenmiş bir fiyat politikası ve fiyat kontrolü, geçiş sürecinde ortaya çıkacak kıtlıkların ortadan kaldırılması için gereklidir aksi takdirde, enflasyonist baskılar şiddetli olarak aratacaktır (Kornai,1994,s.45).Ayrıca bu tür fiyat kontrollerinin kısmen de olsa, henüz gelişmemiş olan sosyal güvenlik ağının yerine geçebileceği düşünülmektedir (Fischer ve Frenkel,1992,s.38).

Fiyatı endojen bir değişken olarak kabul eden aşamalı model taraftarları, bu nedenle fiyatların aşamalı bir süreç yoluyla kendi denge değerlerine ve dünya fiyat seviyesine ulaşabileceğini ileri sürmektedirler. Bunun yanında, dış yardım ve karaborsa piyasasının ortadan kaldırılmasının da denge fiyatlara yönelik bir harekete ivme kazandıracığı düşünülmektedir (Marangos,2005b,s.269).

Aşamalı model taraftarlarına göre, tüm fiyat kontrollerinin kaldırılması yönündeki şok terapi argümanı, zararlı ve aşırı derecede yıkıcıdır (Mc Kinnon,1991,s.109). Bireylerin henüz yeni oluşan bilgi tipini (fiyat sinyallerini) değerlendirme ve kullanmada yeterli olmadıkları gözönüne alındığında, fiyat sinyallerinin hızlı bir şekilde merkezi planlamanın kumanda sistemiyle yer değiştirmesi de mümkün olmayacaktır. Buna ilave olarak, aşamalı geçiş modelinde, Kornai'nin "yumuşak bütçe kısıtlaması"

(soft budget constraint) olarak adlandırdığı bütçe kısıtına vurgu yapılarak, devlet işletmelerinin yumuşak bütçe kısıtlamaları altında kıt kaynaklar için fiyat teklif etmeye devam etmesi durumunda, anlamlı bir dengeye varılamayacağı ve bu nedenle de, fiyat seviyesinin belirsiz bir şekilde yükseleceği belirtilmiştir. Gerçekte bu durum, “terapisiz şok” (shock without therapy) olarak adlandırılmaktadır (Kolodko,1999,s.33).

Kornai tarafından yumuşak bütçe kısıtlaması olarak adlandırılan bütçe düzenlemesinde, firma için girdi ve çıktı fiyatları veri olmaktan çıkmakta ve firma, fiyatları etkileyebilmektedir. Bu tarz bir uygulama içinde vergi sistemi de yumuşaktır, yani, vergi kuralları pazarlığa, politik baskılara göre değişebilmektedir. Devlet, cari harcamalar veya yatırım için finansal destek sağlamakta, kredi sistemi de tıpkı vergi sistemi gibi yumuşatılmaktadır. Bütün bunların sonucu olarak da, “iflas” ortadan kalkarak, firmanın sürekliliği garanti altına alınmakta, büyüme devlet yardımları ve yumuşak yatırım kredileri ile gerçekleşmekte, fiyatlara uyum sağlama yerine, fiyatlar ayarlanmakta ve firma için iflas riski ortadan kalktığı için, geleceğe dikkat edilmemekte ve belirsizlik ortadan kalkmaktadır. Ayrıca firmanın talebinde, girdi fiyatları, cari ve beklenen gelirler önemini kaybetmektedir. Yumuşak bütçe kısıtı altında, geliri aşan miktardaki harcama da devlet tarafından karşılanmaktadır. Dolayısıyla, “fiyatlara tepkisizlik” olarak da adlandırılabilen yumuşak bütçe kısıtlamasında, fiyat sinyallerine karşı tepki gösterilmediği için, girdi-çıkıtı bileşimlerinde etkinliği artırıcı düzenlemelere de gidilmemektedir. Zayıf performans tolere edildiğinden, etkinlik konusunda da fazla bir çaba harcanmamaktadır. Bu özellikleri ile yumuşak bütçe, eski ürün ve firmaları korumakta ve yenilik ve gelişime engel oluşturmaktadır (Eren,1991,ss.71-77). Bu nedenle de, aşamalı model taraftarları, firmaların yumuşak bütçe kısıtı ile karşı karşıya olduğu eski sosyalist ülkelerde, reform sürecinin başlangıcında fiyatların, en azından piyasalar doyurulana kadar serbest bırakılmamasını ve kontrol altında tutulmasını savunmaktadırlar.

Aşamalı geçiş modelinde, tamamen olmasa da, bazı fiyatların üzerindeki kontrollerin kaldırılması sonuçta, etkin olmayan firmaların kapanması ve üretimin azalmasına sebep olacaktır (Kornai,1994,s.42). Fakat bu durum, reformların başlangıçta

neden olacağı organizasyonsuzlukla ilgilidir (Blanchard,1997,s.3). Bununla birlikte, aşamalı modelde, üretimin yeniden yapılanması, teknik yenilik (inovasyon) ve yeni ürünlerin geliştirilmesi, etkin olmayan işletmelerin kapanmasının bir sonucu olarak kabul edilmektedir. Bir tür ayıklanma süreci olan bu durum, ekonominin gelişmesi için temeldir (Kornai,1992,s.8). Bu yaklaşım, aşamalı modeli, Evrimci İktisat'ın öncülerinden Schumpeter'in “yaratıcı yıkım” olarak adlandırdığı düşünce biçimiyle aynı noktada buluşturmaktadır.

Şok terapi yaklaşımı, enflasyonu düşürme yönünde acil bir gereksinimin altını çizerken, aşamalı yaklaşım, işsizlik başta olmak üzere diğer bütün gelişmeler pahasına enflasyonu önleme yönündeki acil ve radikal önlemleri sakıncalı bulmaktadır. Bu nedenle de, aşamalı model taraftarları, yüksek işsizliğin hem devlete hem de dolaylı olarak tüm ekonomiye ciddi finansal yükler getireceği düşüncesiyle, bu yöndeki sosyal sıkıntıyı azaltmak üzere enflasyonu değiş-tokuş (trade-off) yapmaya eğilimlidirler (Marangos,2005b,s.270). Bundan daha da önemli olarak, işsizlik, tüm reform programının devamına yönelik ciddi bir tehdit unsuru olan sosyal hoşnutsuzluğun kaynağı olarak görüldüğü için, devlet müdahalesi olmaksızın daha da artacak olan işsizliğin derin bir resesyona sebep olacağı düşünülmektedir (Kornai,1997,s.201; Marangos,2005b,s.270).

Aşamalı geçiş modeli, sadece belli bazı fiyatlar üzerinde kontrolü değil, aynı zamanda ücretler üzerinde de kontrolü savunmaktadır. Nihai amaç piyasada belirlenen ücret düzeyi olsa da, özellikle geçişin başlangıç safhasında, ücretler üzerindeki kontrolü devam ettirmenin ve ücret-fiyat sarmalından (spiral) kurtulmanın gerekliliğine inanılmaktadır. Bunun temel nedeni de, enflasyonun dinamik bir süreç olması, fiyat ve ücret artışlarıyla meydana gelmesi ve güçlenmesidir. Dolayısıyla, zayıf kâr güdüsü, yumuşak bütçe kısıtı ve işsizlik ortamında ücretler üzerindeki kontrollerin kalkması geçiş sürecine yardımcı olmayacaktır (Marangos,2005b,s.271).

Ekonomi politikasında devletin rolü, geçiş sürecinin en çok tartışılan konularından birisidir. Bu bağlamda aşamalı modele göre, geçiş periyodu boyunca ekonomi aslında

bir çeşit tampon bölge gibidir; büyümeyi teşvik etme, üretim artışını sağlama amaçlı makro ekonomik kurumsal ve yasal koşulları oluşturma yoluyla etki gösterme, devletin sorumluluğundadır. Devlet büyümeyi etkileyen bir unsurdur. Devlet faaliyetinin optimum derecesini teorik olarak tayin etme şansı yoktur ve geçiş sürecinde devlet, piyasa ekonomisinin gelişmesinde sorumluluğu paylaşmaktadır (Kornai,1994,s.62).

Netice olarak, şok terapi modelinin tersine, aşamalı modelde aktif bir rol üstlenen güçlü devlet, özellikle reform sürecinin başlangıcında son derece önemlidir, fakat minimal devlet nihai bir hedeftir. Bu süreçte politik otoriteler ve vatandaşlar da, demokratik bir süreci kullanarak, merkezi planlamaya geri dönme ve bürokratik karar almanın etkisiz kılınmasına yönelik davranmalıdır (Kornai,1992,s.16; Marangos,2005b,s.272).

•Özelleştirme:

Genel olarak neoklasik aşamalı geçiş modeli, kapitalist olmaksızın kapitalizmin olamayacağı ve ortak mülkiyetin hiç kimsenin mülkiyeti olmadığı düşüncesinden hareketle, rekabetçi kapitalist bir sistemin özel mülkiyetin hakimiyetini gerekli kıldığını savunmaktadır (Hare,1991,s.197).

Aşamalı model özelleştirme ile ilgili yaklaşımında da şok terapi modelinden ayrılmaktadır. Söz konusu modele göre, özelleştirme, ekonomi politikasının hedefi değil, sadece aracıdır ve devlet işletmelerinin özelleştirilmesi son derece güçtür (Kolodko,1999,s.245). Bu yaklaşıma uygun şekilde de, devlet işletmelerinin özelleştirilmesinin ekonomik ilerleme için gerekli, fakat yeterli olmadığı savunulmaktadır.

Özelleştirmenin zor bir süreç olmasının nedeni, politikacıların devlet işletmelerindeki kontrollerini kolayca bırakmaya niyetli olmamaları ve yerleşik monopollerin politik baskı ve rüşvet yoluyla statülerini korumak istemeleridir (Vasiliev,1997,s.37). Bu arada, devlet mülkiyetindeki işletmelerin, bir benzetmeyle,

birçok zayıf iradeli bireylerin içki, uyuşturucu gibi maddelerin yardımına bağımlı hale gelmesi gibi paternalist (baba devlet) bir davranışa bağımlı hale gelmiş olmalarının da bu süreci zorlaştıran bir faktör olduğu belirtilmiştir (Kornai,2000,s.31).

Aşamalı geçiş modelinin özelleştirme yaklaşımında iki temel strateji sözkonusudur. Bunlardan biri; küçük ve orta ölçekli devlet mülkiyetindeki işletmeler için benimsenen hızlı strateji, diğeri de; büyük devlet işletmeleri için benimsenen daha yavaş ve aşamalı bir stratejidir (Woo,1994,s.313; Roland,1994,s.1164).

Aşamalı geçiş taraftarlarına göre özelleştirmeye ilişkin ilk strateji çerçevesinde, küçük ve orta ölçekli işletmeler hızlı bir şekilde özelleştirilebilecektir, çünkü bu işletmeler, büyük ölçekli işletmelere nazaran daha esnekti, özelleştirme uygulamaları çok fazla zaman almayacaktır ve çok büyük bir finansal kaynak gerektirmeyecektir. Ayrıca, bu süreç bireylerin geniş katılımının sağlanması, özelleştirmeye ilişkin olumlu düşüncelerin gelişmesi ve özelleştirmenin tabana yayılması gibi dışsallıklar sağlayacaktır Bütün bunların yanında, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişmesi, kapitalizmin oluşturulmasına temel olan bir orta sınıfın gelişimini de kolaylaştıracaktır. Dolayısıyla, bu ölçekte işletmelerin gelişmesini sağlamak için, vergi ve kredi ayrıcalıkları gibi birtakım teşviklerin sağlanması da yerinde olacaktır (Marangos,2005b,s.275).

Özelleştirmeye yönelik ikinci strateji kapsamında ise, büyük ölçekli işletmelerin öncelikle yeniden yapılandırılmaları, daha sonra özelleştirilmeleri savunulmuştur (Fischer ve Gelb,1991,s.98; Thomas ve Wang,1997,s.234). Geçiş periyodu boyunca, yumuşak bütçe kısıtlamaları ile karşı karşıya olan devlet mülkiyetindeki işletmeler, sert bütçe kısıtlamasına tabi, liberalize olmuş işletmelerle birlikte varolacaktır. Özellikle enerji üretimi, yol bakım ve yapımı, sulama ve toplumsal açıdan hassasiyeti olan endüstriler gibi daha çok altyapı faaliyetlerine hitap eden devlet işletmeleri fiyat kontrollerine tabi tutulacak ve aşamalı olarak özelleştirilecektir (Mc Kinnon,1991,s.115).

Büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinde kritik sorun, bu işletmelerin nasıl özelleştirileceği değil, devlet mülkiyeti altında nasıl işletileceği ve nasıl yeniden yapılandırılacağıdır (Marangos,2005b,s.275).

Büyümenin, kısa dönemde özelleştirmenin bir sonucu olacağını savunan şok terapi yaklaşımının tersine, aşamalı modelde büyüme, kısa dönemde yeni işletmelerin gelişmesinden, uzun dönemde de devlet işletmelerinin özelleştirilmesi ve sert (sıkı) bütçe kısıtının uygulanmasıyla mümkündür. Şok terapi modelinin taraftarları, eski sisteme ait işletmelerin özelleştirilmesiyle, yeni ekonominin yaratılabileceğine inanırken, aşamalı model taraftarları, büyük ölçekli devlet işletmelerinin hızlı bir şekilde ve hemen özelleştirilmesine karşıdır. Onlara göre, hızlı özelleştirme gerçekleştirilemeyecek bir hedeftir, dolayısıyla, özelleştirmede yavaş ve aşamalı bir sürecin izlenmesi gerekir (Mc Kinnon,1991,s.115; Berg,1994,s.388).

Özelleştirmenin yavaş ve aşamalı olması gerektiğini savunan sözkonusu modelin temel argümanları özetle şunlardan oluşmaktadır (Bastırmacı,1998):

1.Sermaye piyasasının olmaması ve sermaye birikiminin yetersiz olması gibi teknik nedenler, daha yavaş bir özelleştirmeyi zorunlu kılmaktadır.

2.Teknik eksiklikler, merkezi planlamadan miras kalan devlet işletmelerinin doğru bir şekilde fiyatlandırılmasını da engellemektedir. Bu nedenle, hızlı bir şekilde yapılacak özelleştirme, devlet işletmelerinin yabancılara peşkeş çekilmesi anlamına geleceğinden, her bir işletmenin tek tek ele alınarak özelleştirilmesi gerekmektedir. Kaldı ki, doğru bir fiyatlandırma yapılabilse bile, bu işletmeleri alabilecek yeterli sermaye bulunamamaktadır.

3.Devlet işletmelerinin her birinin ayrı ayrı özelleştirilmesi, sürecin maliyetini ve faydalarını toplumsal kesimler arasında adil olarak dağıtmanın, daha geniş bir kesime yaymanın da aracı olacaktır. Bu tür bir yaklaşım, sadece özelleştirme için değil, tüm

reform programı için gerekli toplumsal desteğin sağlanmasına dönük siyasi bir argüman oluşturmaktadır.

4.Hızlı bir özelleştirme yerine yavaş ve aşamalı bir sürecin benimsenmesi, piyasalara ve geçiş dönemine bir düzen getirilmesine de yardımcı olacaktır. Bu anlamda, gerekli yasal ve kurumsal altyapının oluşturulmasından sonra yapılacak özelleştirmeler, mevcut sorunların çözümüne yönelik kolaylıklar sağlarken, aynı zamanda etkin bir işletme yapısının da oluşumuna katkıda bulunmuş olacaktır.

Aşamalı modele göre, özelleştirme ve yasal kurumların oluşturulması, kısa dönemde gerçekleştirilebilecek şeyler olmadığı için, doğal olarak şok terapi politikasının bir parçası da değildir (Litwack,1991,s.84; Woo,1994,s.277). Bu bakış açısı, çalışmanın daha önceki kısmında incelenen “Yeni Kurumsal İktisat” perspektifiyle de uyumludur. Bu uyum, aşamalı modelin, özelleştirmenin hızının kurumsal faktörlerce belirlendiğini ve kurumların önemli olduğunu savunması noktasındadır. Aşamalı model kapsamında hızlı bir özelleştirmenin, duraksayan ve başarısız ekonomileri büyüme yoluna çekmek için gerekli olan her şey olduğunu düşünmenin son derece hatalı bir yaklaşım olduğuna inanılmaktadır. Sonuç olarak, başarılı bir özelleştirme ve piyasa altyapısının oluşum süreci, ayakta kalabilecek işletmeleri belirleyen bir “ayıklanma” sürecinin olduğu küçük başlangıçlardan beslenmektedir (Marangos,2005b,s.273).

Eski merkezi planlama sisteminin mirasına sahip geçiş ülkelerinde, kapitalist bir sınıf olmadığı için, özelleştirilen işletmelerin yeni sahiplerinin birçoğu da genellikle geçmişteki Komünist Parti'nin eski elit sınıfıdır. Fakat Kornai (1997,s.152), yeni işletmelere kimin sahip olduğundan çok, yeni sahiplerin piyasa ilişkilerinin ortaya çıkması ile ilgili davranışlarının önemli olduğunu vurgulamış ve bu kişilerin, merkezi komitenin gereksinimlerini tatmin etmekten ziyade, sahip oldukları işletmeleri kâr güdüsüyle hareket etmeye yönlendireceklerine inanmıştır.

•Kurumsal Yapı:

Aşamalı model kapsamında kurumlar, son derece önemli olduğu için, uygun bir kurumsal yapı, geçiş sürecinin bir anlamda “bam teli” (the Achilles Heel) (Svejnar,1991,s.134) olarak değerlendirilmiştir. Model, güvenilir bir geçiş sürecinin, ancak sürdürülebilir ve adil, uzun dönemli bir büyümeyi gerçekleştirmek için ekonomik faaliyetleri yönetebilen ve uygun alanlara kanalize edebilen kurumsal bir yapının güvence altına alınmasıyla sağlanabileceğini savunmaktadır (Poirot,1996,s.1059).

Yeni Kurumsal İktisat perspektifiyle de uyumlu bir şekilde aşamalı geçiş modeli taraftarları, kurumsal değişimin yavaş bir şekilde de olsa piyasa süreciyle başlatılması gerekliliğinin altını çizmektedirler. Oysa şok terapi için öncelikli hedef, piyasa ilişkilerinin gelişmesidir ve kurumsal değişim bu sürecin sonucu olarak ortaya çıkacaktır (Marangos,2005b,s.278).

Neoklasik aşamalı geçiş modeli, kurumları, kurallar olarak yorumlamaktadır. Bu sıfatla, kurumlar uygulanabilir bir davranış setini yönetirler ve uygun kurum tercihinin de dahil olduğu bir tercih davranışını açıklamaya yardımcı olurlar. Bu yaklaşım çerçevesinde aşamalı model taraftarları, tüm kurumsal çevrenin politika yapıcıları için uygun seçenekleri kısıtladığını ileri sürmektedirler (Marangos,2005b,s.276).

Açık ve net olarak tanımlanmış mülkiyet haklarının Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B.’den oluşan geçiş ülkelerinde tam işleyen bir piyasa ekonomisi için temel olduğu konusunda “Coase Teoremi”ni kabul eden aşamalı model savunucuları, piyasa ekonomisinin etkin bir şekilde işleyebilmesi için, kurumsal yapının özel mülkiyeti, uygulamaya konan sözleşmeleri ve genel olarak oluşturulan istikrarlı bir yasal ortamı koruması gerekliliğine işaret etmektedirler (Hare,1991,s.197; Murrell,1991,s.5; Litwack,1991,s.77). Dolayısıyla, eski sistemden kalan kurumlar reddedilirken, piyasa yönelimi kurumların yerleştirilmesi, reformların etkinliği için son derece önemli olarak kabul edilmiştir (Thomas ve Wang,1997,s.218).

Aşamalı modelin kurumsal yapı yaklaşımının, “Evrimsel İktisat” çizgisinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü sözkonusu model, piyasa ekonomisine geçişin aşamalı bir süreç olduğunu ve bu sürecin de kurumsal esasların netleşmesine ve kurumsal ayarlamaların test edilmesine imkân verdiğini kabul etmektedir. Piyasa süreciyle başlayacak olan kurumsal gelişme, etkin olmayan kurumların varlığının sona ermesine sebep olan ve ulaşılabilecek hedefe gerçekten uygun olanları seçen, karmaşık bir “evrimsel” süreçtir (Kornai,1997,s.97; Kolodko,2000,s.274).

Geçişin başlangıcından bugüne kadar olan süreçte birçok ülkede piyasa ekonomisine geçiş sürecinin halen daha devam ediyor olmasını, piyasa kurumlarının gelişiminin evrimsel bir süreç içerisinde gerçekleşiyor olmasına bağlayan aşamalı model, devletin de bu süreçte önemli bir role sahip olduğunu savunmaktadır (Murrell,1991,s.5; Kolodko,1999,s.248). Bu anlamda, devletin uygun bir kurumsal yapı ile birlikte sürekli değişimi destekleyici olması gerekmektedir. Aşamalı modele göre, “bırakınız yapsınlar” (laissez faire) optimal değildir (Thomas ve Wang,1997,s.218). Esas olarak, ticari ilişkilerin gelişmesi, özelleştirme sürecinin başarısı, piyasa yasal yapısının ve tasfiye kurumlarının ne kadar hızlı geliştiğine, bu süreçlerin ne kadar hızlı olduğuna ve mülkiyet haklarının serbest transferinin ne kadar güvenilir olduğuna bağlıdır. Dolayısıyla, uygun devlet girişimi bu yöndeki gelişmeye hız vererek, resesyon döneminin hafifletilmesine yardımcı olacaktır (Kornai,1994,s.60).

Aşamalı modele göre, şok terapinin kurumsal gelişime yönelik yaklaşımı belirsiz ve temelsizdir. Çünkü aşamalı model, yavaş bir şekilde değişen kurumların ekonomik performans ve istikrar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle de, IMF, Dünya Bankası ve gelişmiş piyasa ekonomilerinin yol göstericiliği altında şok terapinin uygulanmasından sonra geçiş ekonomilerinin birçoğunun büyümeyi harekete geçirmedeki başarısızlığı, kurumsal yapının ihmal edilmesine ve mevcut düzenleme ve bilgi süreçlerinin tahrip edilmesine atfedilmektedir (Murrell ve Wang,1993,s.387; Murrell ve Olson,1991,s.244; Kolodko,1999,s.239; Poirot,1996,s.1059).

Aşamalı yaklaşımın taraftarlarına göre, herhangi bir kurumsal temel olmaksızın şok terapi yaklaşımının uygulamaya konması, geçiş ekonomilerinde “eşkıya kapitalizmi” (bandit capitalism)nin oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Suç fiillerinin ve mafya yöntemlerinin alarm veren artışı, sağlıklı bir sürecin yan etkileri olarak görülse de, aşamalı model savunucularına göre bu durum, zayıf kurumsal düzenlemelerin bir sonucudur (Kolodko,1999,s.249).

Piyasa ekonomisinin tam olarak işleyebilmesi için uygun kurumsal yapının oluşturulmasının gerekliliğine inanan aşamalı model, mülkiyetin korunmasını sağlayan ve sözleşmeleri garanti altına alan bir hukuki yapının tesis edilmesiyle birlikte, özel işletmelerin de davranışlarını değiştireceklerini ve daha yasal bir zemine doğru hareket edeceklerini ileri sürmektedir. Model bu yönde bütün gerekli teşviklerin, bir “sopa-havuç” (stick-and-carrot) yaklaşımının devreye sokulması ve vergisini veren, yasalara saygılı işletmelerin cesaretlendirilmesi için kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Gelişmiş piyasa ekonomilerinin göstermiş olduğu gibi, müşteri odaklı ve açıkça tanımlanmış mülkiyet haklarına sahip firmalar, suç önlemeyi ve yasalara uygun hareket etmeyi teşvik etmektedir. Bu durumda hükümetler de, finansal kaynaklarını suç ve dolandırıcılıkla mücadeleye harcamamış olacaklardır (Marangos,2005b,s.278).

Sonuç olarak, gerekli kurumların piyasa ilişkileri ile birlikte gelişmesinin gerekliliğine özellikle vurgu yapan aşamalı model, sağlanan birtakım dışsallıklarla kendi haline bırakılan piyasanın etkin bir şekilde işleyecek kurumları oluşturamayacağını, bu nedenle de, devlet müdahaleli bir piyasa mekanizması kombinasyonunun gerekli olduğunu ve bu sürecin uygun kurumların oluşmasıyla sonuçlanacağını ileri sürmektedir. Bu noktada, kurumların, içinde piyasaların faaliyet gösterdiği bir yapı ortaya koyan sosyal koordinasyon mekanizması olduğunun altı çizilmektedir.

•Para Politikası ve Finansal Sistem:

Reform sürecinin tamamına yönelik aşamalı bir yaklaşımı öngören model, para politikası ve finansal sistemin de sadece aşamalı olarak gelişebileceğini ileri sürmektedir. Para politikasının parasal istikrarın sağlanmasında temel bir bileşen olduğunu ve büyüme için gerekli bir koşul olduğunu savunan modelde, yumuşak bütçe kısıtlamasının etkinsizliğe ve çarpıtılmış yatırım kararlarına yol açacağı düşünülmekte, bu nedenle de finansal sistem reformuna öncelik verilmesi gerektiği düşünülmektedir (Calvo ve Frenkel,1991,s.147).

İşletmelere yönelik sert bütçe kısıtlaması uygulamasının makro istikrar yönündeki düzenlemenin “lokomotif”i olarak görüldüğü (Leijonhufvud ve Ruhl,1997,s.344) aşamalı modele göre, geçiş ekonomilerindeki hükümetlerin ucuz kredi temin etmek, sübvansiyon vermek ve yatırım projelerini finanse etmek yönünde baskı altına alınmaması gerekmektedir. İşletmelerin, bir bankanın yukarıdan emirlerle ya da politikacılardan gelen yönlendirmelerle para dağıtan bir kurum olmadığını öğrenmesi ve finansal disiplin kurallarına sıkı bir şekilde uyması zorunludur. Etkin olmasa da işletmelerin hayatta kalmasını sağlayan yumuşak bütçe kısıtının uygulanmayacağı yönünde bir güven ortamının da mutlaka oluşturulması gerekmektedir (Kornai,1994,s.56-57).

Sert (sıkı) bütçe kısıtının işsizlikle sonuçlanmasına (Berg,1994,s.393) rağmen, Kornai (1992,s.10), bu problemi kabul etmenin zayıf firmaları suni olarak desteklemekten çok daha iyi olacağını düşünmektedir. Temelde politik bir mesele olan ve geniş bir sosyal uzlaşmayı, kamu desteğini ve baskılara boyun eğmeyecek bir hükümet yapısını gerekli kılan sert bütçe kısıtı, sadece bağımsız bir merkez bankasının tesis edilmesiyle başarılabilecektir. Bu durumda merkez bankasının rolünün yeniden tanımlanması ve etkin bir piyasa otoritesi haline getirilmesi gerekmektedir (Calvo ve Frenkel,1991,s.144).

Bağımsız merkez bankasının enflasyonun hızlı bir şekilde elimine edilmesiyle uyumlu şekilde tüm parasal büyümeyi elinde tutması için, kredi hedefleri belirlemesi gerekmektedir. Çünkü, aşamalı model de şok terapi modeline benzer şekilde, paranın miktar teorisi gereğince enflasyonun parasal bir olgu olduğunu kabul etmiştir. Bu nedenle, para politikasının üretimdeki artışla aynı çizgide bir para arzı artışını sağlayacak spesifik bir kuralı takip etmesi gerekiyordu. Bu da ancak, yumuşak bütçe kısıtını ortadan kaldıracak bağımsız bir merkez bankası ile mümkündür (Marangos,2005b,s.280).

Neoklasik aşamalı geçiş modeli taraftarları, bankacılık sistemini reforme etmeye yönelik zamansız teşebbüslerin para politikasının kontrolünün kaybedilmesiyle sonuçlanacak bir duruma yol açacağını savunmuşlardır. 1980'lerde Çin, Macaristan, eski Sovyetler Birliği ve Polonya'da kredi üzerinde kontrolün kaybolması ve enflasyonun yükselmesiyle neticelenen zamansız düzenlemeler de, bu düşüncelerini destekleyici örnekler olarak gösterilmektedir (Marangos,2005b,s.280).

Aşamalı model, parasal istikrarın sağlanması sürecinde öncelikle gerekli kurumsal yapının yeterli derecede oluşturulmasını ve bu yöndeki çalışmaların dengeye yönelik çabalarla kararlı bir şekilde bir araya getirilmesini ileri sürmekte, ancak bundan sonra finansal piyasaların aşamalı olarak liberalize edilmesi gerekliliğini savunmaktadır (Kolodko,2000,s.292). Bu tarz bir yaklaşımda, faiz oranları üzerindeki kontrolün kısmi olarak kaldırılması, genellikle, başta gelmektedir ve buna ticari bankacılık ve banka dışı kurumların gelişimi eşlik etmektedir. Menkul kıymetler piyasasının gelişimi ise, daha ileri kurumsal ve yasal bir altyapının oluşturulmasını gerekli kıldığından, daha uzun zaman almaktadır (Thomas ve Wang,1997,s.234).

Aşamalı modele göre, geçiş ekonomilerinde başarılı bir makro ekonomik istikrar, kısa dönemde para ve kredi üzerindeki hükümet kontrolünün yeniden büyük bir merkezde toplanmasını ve dolandırıcı bankaların sistemden çıkarılmasını gerektirmektedir. Bu durum istikrar paketinin bir parçası olarak, fiyatların yeniden merkezileşmesi anlamına gelmekte ve bir politik ikilemi de beraberinde getirmektedir.

Çünkü bu durumda, bankacılık ve ticarete konu olan malların (emtia) fiyatlandırma politikaları, kısa dönemde makro ekonomik istikrarı garanti altına almak için, nihai hedef olan uzun dönemli liberalizasyona karşı hareket etmeyi gerekli kılmaktadır. Diğer taraftan böyle bir uygulama, devlet işletmeleri yanında finansal sistemi yeniden düzenlemek için de bir zorunluluktur. Bu nedenle liberalizasyon politikasının özellikle başında büyük oranda yeni yerli ve yabancı bankaların sermaye piyasasına girişine izin verilmesi hatalı olarak görülmektedir (Bim,1992,s.70; Kolodko,1999,s.236).

Sonuç olarak aşamalı yaklaşıma göre, optimum finansal liberalizasyon düzeni içinde normal bir ticari bankacılığın gelişimi, para ve mali kontrol başarılana ve fiyat istikrarı sağlanıncaya kadar ertelenmelidir (Boettke,1999,s.378; Mc Kinnon,1991,s.121). Bu görüş çerçevesinde, sert bütçe kısıtının aşamalı olarak ortaya konması, otofinansmanın uygulanması, bağımsız bir merkez bankasının tesisi ve faiz oranlarının kısmi olarak kontrol altında tutulması, piyasa temelli bir finansal sistemin gelişmesi ve liberalize edilecek faiz oranları için gerekli ön koşullardır (Marangos,2005b,s.281).

•Maliye Politikası:

Aşamalı geçiş modeli, bütçe açığını azaltma yönünde çaba gösterilmesini savunmakla birlikte, açığın çok büyük ölçüde ve hızlı bir şekilde düşürülmesinin tehlikeli olacağını kabul etmektedir. Söz konusu model taraftarlarına göre, açığı azaltma yönünde hükümet harcamalarındaki hızlı ve çok büyük kesintiler toplam talebin aniden düşmesine ve daha derin bir resesyona sebep olacaktır. Bununla birlikte bu yaklaşım, enflasyonist bir sonuç doğuran ve özel sektörün dışlanmasına (crowding-out) yol açan bir vergi teşvikinden ziyade, azalan toplam talebin yatırım talebiyle karşılanması için, hükümet harcamalarının yeniden yapılandırılmasına vurgu yapmaktadır (Kornai,1992,s.13).

Maliye politikası kapsamında, geçiş hükümetlerinin vergi toplama gücündeki ilerleme, hem makro ekonomik istikrar hem de uzun dönemde piyasa yönelimli reformların ve kurumsal değişimin başarılabilmesi için gereklidir (Fischer ve

Gelb,1991,s.101). Bunun için de, köklü bir vergi reformunun yapılması ve kişisel vergi gelirlerini takip eden ve toplayan kurumların yerleşmesi gerekmektedir, fakat bütün bu değişimler, birkaç yıl alacak aşamalı bir süreç içinde gerçekleştirilebilecektir. Çünkü aşamalı model taraftarlarına göre, geçiş hükümetleri henüz zayıf ve vergi toplamada başarısızdır ve bunun nedeni de, geçmişin mirasından ziyade, kötü yönetilen liberalleşme ve özelleştirme politikalarıdır (Kolodko,1999,s.250). Bu anlamda, özellikle büyük ölçekli devlet işletmelerinin özelleştirilmesi, kurumsal vergi tabanı oluşturulup işlevsel bir hale getirilene ve devlet maliyesi kontrol altına alınıncaya kadar ertelenmelidir. Vergi ahlakı yeterince geliştiği ve geniş bir vergi tabanı kurulduğunda da, vergi oranları aşamalı olarak düşürülmelidir (Kornai,1994,s.52).

•Uluslararası Ticaret ve Dış Yardım:

Uluslararası ticaret kapsamında genel olarak kabul edilen görüş, serbest ticaret yönündeki hareketin ihracatta artışı teşvik edip, ithalat artışını frenlemesi yoluyla, ödemeler dengesini iyileştirmesi ve piyasa ekonomisine geçişe destek vermesi şeklindedir (Marangos,2005b,s.282).

Neoklasik aşamalı model taraftarları bu genel görüşle birlikte, geçiş ekonomilerinin demode olmuş üretim metotlarını miras almalarından dolayı, uluslararası rekabete katılımlarının zor olduğunu da kabul etmektedirler. Özellikle de, politik kararlarla etki altına alınmasına ve problemlerle dolu olmasına rağmen, COMECON'un dağılması da ciddi bir etkiye sahip olmuştur (Svejnar,1991,s.125). Bu nedenle, uluslararası ticarete tarife oranlarının devam ettirilmesi ve miktar kısıtlamalarının da tarifelere dönüştürülmesi üzerinde yoğun tartışmalar yapılmıştır. Bu tarz bir politika izlenmesi, bir taraftan devlete gelir sağlarken, diğer taraftan firmalara da gerekli ayarlamaları yapmaları için zaman kazandıracaktır (Kornai,1997,s.199).

Aşamalı modele göre, birtakım yeni sanayiler için geçici koruma, çıkar gruplarının baskıları temelinde değil, ekonomik rasyonalite temelinde yapılmalıdır. Söz konusu korumacılık, yabancı ticaret ortakları tarafından misilleme korumacılık tepkilerine yol

açmaması bakımından aynı zamanda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) tavsiyelerine de uygun olmalıdır (Marangos,2005b,s.282).

Aşamalı model, uluslararası ticaretin yeni ekonomik koşullara uyum sağlayabilmesi için, ihracatı teşvik edecek ve ithalatı caydıracak şekilde bir döviz kuru izlenmesinden yanadır, fakat bu etkilerin ortaya çıkması zaman alacağından, devalüasyonun da aşamalı olarak yapılmasını savunmaktadır. Bu çerçevede, aşamalı modelin bir anlamda prototipi sayılabilecek Macaristan, reel döviz kurunda büyük dalgalanmalardan sakınmasıyla, bu konuda başarılı bir örnek oluşturmuştur. Öte yandan, uluslararası ticari ilişkiler kapsamında, aşamalı modele göre, sermaye hesabı üzerindeki serbest yabancı döviz konvertibilitesi, optimal bir ekonomik liberalizasyon düzeninde genellikle en son safhadır, çünkü doğrudan hükümet müdahalesi olmaksızın yabancı döviz piyasası, yüksek oranda akışkan ve bu nedenle de istikrarlı değildir (Marangos,2005b,ss.282-283).

Aşamalı model kapsamında, gelişmiş piyasa ekonomilerinin insani, teknik ve finansal yardım alanlarında ve uluslararası piyasalara girişte geçiş ekonomilerine gerekli desteği sağlamalarının gerekliliğine vurgu yapılarak, bunun geçiş reformlarının başarı şansını olumlu yönde artıracığı belirtilmiştir (Fischer ve Frenkel,1992,s.41). Dış yardımın bir kısmı kısmi borç affi şeklinde olabileceği gibi (Fischer ve Gelb,1991,s.104; Kolodko,1999,s.25), geçiş ekonomilerinin başlangıç koşulları ve gözlemlenen reform sonuçlarına göre farklı şekillerde de olabilecektir (Marangos,2005b,s.283).

•Sosyal Politika:

Sosyal politika, aşamalı model kapsamında, geçiş sürecinde işsiz kalan çok sayıda insanı yaşam standartlarındaki büyük düşüşten korumaya yardım etmek ve aynı zamanda reform programına desteğin devamını sağlamak açısından son derece önemlidir (Kolodko,1999,s.34).

Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. coğrafyasındaki geçiş ülkelerinde piyasa sürecinin ilk adımları nüfusun büyük çoğunluğu için oldukça sancılı olmuştur (Bratkowski,1993,s.5). Aşamalı model taraftarlarına göre, bu sıkıntının en önemli nedeni, parasal ücretlerin fiyat liberalizasyonu ile paralel götürülememesi ve işsizliği önleyecek ya da sıkıntısını hafifletecek sosyal politika önlemlerinin dahil olmadığı bir geçiş modeli (şok terapi) uygulanmasıdır.

Aşamalı modele göre, sağlık, çevre, beşeri yetenek ve nüfusun mobilitesindeki ilerlemeler, ekonomik büyüme ve piyasa reformlarının kabullenilip uygulanması yönünde anahtar bir role sahiptir. Bu durum aynı zamanda, hiç kimsenin hatta “bırakınız yapsınlar” (laissez faire) prensibini benimsemiş iktisatçıların bile, devletin bütün refah fonksiyonlarını bırakmasını önerecek kadar ileri gidemeyeceğinin de bir göstergesidir (Marangos,2005b,s.284). Aksi takdirde, ekonomik ve sosyal refahta oluşacak büyük bir bozulma, geçiş sürecini ciddi biçimde tehlikeye atacaktır (Svejnar,1991,s.137).

Geçiş sürecinin en büyük problemlerinden bir olan işsizlik, bu ülke insanları için yabancı bir kavramdır çünkü, eski merkezi planlama sistemi içinde insanlar sadece tam istihdam ve işgücü kıtlığı ile karşılaşmışlardır. Dolayısıyla, ancak minimal düzeyde olmak koşuluyla bir işsizlik tolere edilebilir olmaktadır (Kosmarskii,1992,s.34). Ayrıca eski sistemde devlet işletmeleri istihdam olanakları yanında, sağlık ve çocuk bakımı, okul ve hatta yemek imkânları sağladığı için, bu işletmelerin kapanmaya zorlanmaları, sosyal güvenlik ağının da durmasına sebep olmuştur (Marangos,2005b,s.284). Bu nedenle, sözkonusu ülkelerde yeni bir sosyal güvenlik ağının oluşturulması zorunludur (Kolodko,1999,s.240). Bu bağlamda geçiş sürecinin kilit görevi, emeklilik sisteminin, sağlık bakımının, çocuk ve yaşlılar için erzak ve sosyal yardımın reforme edilmesidir. Normalde, gelişmiş piyasa ekonomilerinde bu tarz sosyal güvenlik ağının temel kaynağı tasarruflardır, fakat geçiş ekonomilerinde önceki sistemin paternalistik uygulamalarından dolayı ciddi bir tasarruf da olmadığı için bu eksiklik, özel sektörün refah hizmetlerini tedarik etme yönünde teşvik edilmeleriyle giderilebilecektir. Buna ilave olarak, devlet tarafından finanse edilecek ve herkes için minimum bir sosyal hizmetin sağlanabileceği

bir politika yaklaşımı izlenmelidir ki bu da, sürece devletin de aktif olarak katılımını gerekli kılmaktadır (Kornai,1997,s.339,342).

Buraya kadar yapılan açıklamalarda, ekonomik analiz bileşeni olarak neoklasik iktisat teorisi üzerine oturtulan şok terapi ve aşamalı modellerin geçiş ekonomilerine yönelik yaklaşımları incelenmeye çalışıldı. Geçiş sürecinin temel iki modeli olarak kabul edilen bu modeller, yaygın kabul görmekle birlikte, özellikle sözkonusu ülkelerin yaşadıkları tecrübeler ve makro ekonomik istikrar konusunda gösterdikleri performansların benimsenen modellerle bağlantısı dikkate alındığında, alternatif ekonomik analiz metodlarına dayalı farklı modellerin de ortaya çıktığı görülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında ele alınacak olan bu alternatif modeller, sırasıyla, “Post Keynesyen” ve “Piyasa Sosyalizmi” modelleridir.

II.3. POST KEYNESYEN GEÇİŞ MODELİ

II.3.1.Post Keynesyen İktisadın Genel Özellikleri

Post Keynesyen geçiş modeli aslında neoklasik modelin eleştirisi temeline dayanmaktadır. Amaç, neoklasik modelin zayıflıklarını gideren ve Post Keynesyen ekonomistler tarafından ileri sürüldüğü gibi, gerçekçi ve uygulanabilir ve genellikle de “sosyal demokrat” olarak tanımlanan kapsamlı bir geçiş modeli geliştirmektir (Marangos,2005a,s.308).

Post Keynesyen geçiş modelinin ayrıntılarına girmeden önce, sözkonusu iktisat ekolünün genel özelliklerinin belirtilmesi faydalı olacaktır: Post Keynesyen İktisat’ın çıkış noktası, “neoklasik sentez” olarak adlandırılan yaklaşıma karşı oluşan tepkidir (Savaş,2000,s.921). Bilindiği gibi, 1929 Büyük Bunalım’ı ve 1930’larda Sovyet ekonomisinin hızlı gelişimi, neoklasik iktisat teorisine yönelik güveni sarsmış ve alternatif heterodoks teoriler geliştirmiştir (Hunt,2002,s.583). 1936’da İngiliz İktisatçı John Maynard Keynes tarafından kaleme alınan “İstihdam, Para ve Faiz Genel Teorisi” (The General Theory of Employment, Money and Interest) adlı eser, sözkonusu döneme

damgasını vurmuş ve iktisat teorisi tartışmalarına “Keynesyen Devrim” olarak da adlandırılan bir teorik yenilikle farklı bir boyut kazandırmıştır (Savaş,2000,s.639-640).

İktisatçıların dikkatini neoklasik iktisadın dışına çeken Keynesyen İktisat, ücret ve fiyatların esnek olduğu bir ekonomide tam istihdam dengesinin kendiliğinden sağlanacağını iddia eden neoklasik teoriyi reddetmiştir. Ana unsuru yatırım harcamaları olan toplam talebe vurgu yapan Keynesyen Teori, 1950’li yılların sonuna kadar da egemen bir teori olma niteliğini korumuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısı ise, Keynesyen teoriye yöneltilen eleştirilere, yeni yorumlamalara ve sonuçta rakip teorilerin öne sürülmesine tanıklık etmiştir (Savaş,2000,s.640).

Keynesyen İktisat’ın eleştirilmeye başladığı dönemde, Paul Samuelson, neoklasik iktisat ile Keynesyen iktisat savunucuları arasındaki mücadeleye, onları bu iki akımın rakip olmadığına ikna ederek ve “neoklasik sentez” olarak adlandırılan bir yaklaşım geliştirerek son vermiştir (Hunt,2002,s.583). Birçok iktisatçı tarafından da benimsenmiş olan neoklasik sentez, toplam talep yeterli olduğu sürece, piyasa mekanizmasının işleyişine güvenebileceği görüşü üzerine inşa edilmiştir. Bu doğrultuda neoklasik iktisat tarafından 1970’lere kadar, Keynes’in fikirleri, sadece daha genel bir neoklasik teorinin özel bir durumu olarak ele alınmış ve geliştirilmiştir (Hunt,2002,s.594; Savaş,2000,s.641).

Genel dengenin fiyat değişimleri ile sağlanacağını öne süren neoklasik iktisat teorisine karşılık; yatırım ve diğer harcamalardan kaynaklanan gelir etkisine (çoğaltan mekanizması yoluyla) vurgu yapan Keynesyen teorisinin “neoklasik sentez” adıyla biraraya getirilerek, mikro iktisadın neoklasik teoriye, makro iktisadın da keynesyen teoriye bırakılıp, aralarındaki uyumsuzluğun dikkate alınmaması, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan ve günümüze kadar da devam eden teorik ve politik tartışmaları doğurmuştur. Bu tartışmalar arasında yükselen Post Keynesyen İktisat, temsilcilerinin tamamı tarafından benimsenen genel bir teoriye sahip olmamakla birlikte, yaşanan gerçeklere uygun daha uygulanabilir modeller oluşturmaya dönük bir çaba içerisindedir (Savaş,2000,s.922-923).

Geçiş ekonomilerindeki reform sürecine yönelik alternatif bir model olarak da sunulan Post Keynesyen modelin daha iyi kavranabilmesi açısından sözkonusu teoriyi neoklasik teoriden ayıran belli başlı özellikleri sıralamak yerinde olacaktır. Buna göre her iki teori arasındaki temel farklılıklar şu şekilde özetlenebilir (Savaş,2000,s.923-924):

1.Post Keynesyen iktisadın “ekonomik büyüme” ve “gelir dağılımı” ile ilgili açıklamalarında, “nispi (görel) fiyatlar” yerine “yatırımlar” temel belirleyici unsurdur. Bir başka ifadeyle, gerek sektörel gerekse de toplam talepteki değişmeler, nispi fiyatlardaki değişmelerden ziyade gelirdeki değişmelere bağlıdır.

2.Post Keynesyen iktisat yine neoklasik iktisatla tezat oluşturacak şekilde, ekonomiyi “tarihsel bir süreç içindeki oluşum” olarak devamlı hareket halinde bir süreç olarak ele almaktadır. Buna göre, ekonomideki tüm faaliyetler, belli bir zaman süresinin geçmesini gerektirmektedir ve bu faaliyetler geri dönüşü olmayan işlemlerdir. Zaman asimetric bir değişken olduğu için de, geçmişi bildiğimiz halde, geleceği bilmemiz mümkün değildir.

3.Beklentiler, Post Keynesyen iktisatta çok önemlidir. Gelecek belirsizdir ve iktisadi bireylerin geleceğe ait tahminleri birbirinden farklı olacağı için, alacakları kararlar da farklı olacaktır. Oysa neoklasik iktisatta kararlar, bir zaman anında alınır ve rasyonalite esastır. Rasyonalite varsayımı beraberinde bireylerin yanılmazlığını ve kaynakların daima optimal dağıldığı kabulünü getirmektedir. Post Keynesyen iktisatçılara göre ise, *“ekonomik gelecek, fertler tarafından yaratılır, yoksa, keşfedilmez”*.

4.Post Keynesyen iktisatta ekonomik ve politik kurumlara büyük önem verilir. Ekonomik olayları belirlemede son derece önemli olan kurumsal yapıya neoklasik iktisatta hiç yer verilmemesi, Post Keynesyen iktisatçıların neoklasik iktisatçıları eleştirdiği önemli noktalardan biridir.

Post Keynesyen iktisada göre, devamlı enflasyon, daha zayıf gruplardan daha varlıklı gruplara doğru reel gelirin transferine neden olmaktadır. Bu da sonuçta, farklı ekonomik ve politik güçlerin oluşmasına ve birbiriyle çekişmesine yol açmaktadır.

Kurumsal yapı içerisinde parasal kurumlara özel bir önem atfeden Post Keynesyen iktisat, çağdaş kurumların, özellikle de sendikaların ve çokuluslu şirketlerin etkilerini dikkate alıp, ücret ve fiyatların piyasada oluşmayıp, bu kurumlarca “yönlendirilen” fiyatlar olduğunu savunmaktadır.

5. Neoklasik iktisat, varsayıma dayalı piyasa koşulları altında kaynak dağılımını analiz ederken, Post Keynesyen iktisat, ekonomik sistemin dinamik davranışı temelinde hareket etmektedir.

II.3.2. Post Keynesyen İktisadın Geçiş Ekonomilerine Uygulanması

Neoklasik iktisatla temelde bu sıralanan noktalarda ayrılan Post Keynesyen ekonomik analiz, geçiş ekonomilerine yönelik, olarak da, Washington Uzlaşması doğrultusunda uygulamaya konan şok terapi şeklindeki ortodoks modelden farklı bir reform programı sunmaktadır. Hakim görüşün tersine Post Keynesyen’ler, sabit fiyat, ücret ve sübvansiyonların dahil olduğu, aşamalı fiyat liberalizasyonunu, tampon stokların oluşturulmasını, yatırım ve geliri teşvik edecek devlet müdahalesini ve sanayi-gelir politikalarını önermektedirler. Yine, şok terapiden çok farklı olarak Post Keynesyenler, işsizliği azaltmak için bağımsız bir para politikasının (discretionary monetary policy), tam istihdamı devam ettirmek için de, bütçe açıklarının önemli olduğunu savunmaktadırlar (Marangos,2003,s.449).

Şok terapi taraftarlarından ciddi ölçüde ayrılan Post Keynesyenler, geçiş ekonomilerinde piyasa ilişkilerinin gelişmesinde, aktif devlet müdahalesini savunmaktadırlar (Cardim de Carvalho,1995,s.159). Buna göre devlet, liberalizasyonun yönetiminde, sosyal koruma sağlamada, riskleri algılama ve kontrol etmede ve sosyal sermayeyi oluşturmada çok daha etkin bir rol oynamalıdır. Ortodoks modeldeki eşitlik

ve etkinlik arasındaki bölünme Post Keynesyen analizde yoktur. Eşitlik ve etkinliğin her ikisi de, özgürlük ve etkinlik kavramlarının yeniden tanımlaması olduğu sürece başarılabilir. Bu bağlamda etkinlik, minimum maliyetle çıktı (üretim) maksimizasyonundan ziyade, sosyal refah maksimizasyonunu göstermektedir ve bu, üretim ve tüketimle ilgili dışsallıkların bir sonucudur (Minsky,1996,s.364). Bu nedenle, ekonomi politikasının amacı, sınırlı etkinlik düşünceleri için feda edilemeyecek olan, açık, demokratik ve medeni bir toplumun geliştirilmesi olmalıdır (Minsky ve Whalen,1996,s.162).

Post Keynesyen iktisatçılar, mülkiyet çeşitliliğini ve demokratik politik bir sistem çerçevesinde devlet müdahaleli bir piyasayı ifade eden “sosyal demokrat” bir kapitalist sistemden yanadırlar. Böylesi bir sistem içinde uyum, sivil hayata aktif katılım olarak yorumlanan özgürlüğü sağlayacak bir ekonomik sistemin oluşturulmasıyla başarılabilir (Marangos,2000,s.302). Ortodoks iktisatçıların tersine Post Keynesyenler özgürlüğü, baskı ya da zorlamadan kurtulma anlamında değil, başlı başına özgür olma anlamında kullanmaktadırlar. Bir başka ifadeyle, bireyler hür iradelerini kullanabilirler ve bireyin eylemi, belirsizlikten dolayı tanımlanamaz bir niteliğe sahiptir. Oysa ortodoks modelde, hür irade ile uyumlu olmayan, geleceğin bilinebilirliği varsayımı yapılmaktadır (Mckenna ve Zannoni,1997,s.238-247).

Post Keynesyen görüşe göre, Washington Uzlaşması ve dolayısı ile neoklasik iktisat modelleri geçiş sürecini, sadece piyasaların gelişmesini değil, aynı zamanda devletin gelişmesini de içeren bir süreç olarak dikkate almada başarısız olmuşlardır. Bu görüşe göre, devlet müdahalesi, tam istihdamın ve sosyal hedeflerin gerçekleştirilmesini garanti altına almaktadır. Güçlü bir istikrar paketinin uygulamaya konmasını öneren Washington Uzlaşması'nın tersine Post Keynesyenler, aşamalı bir liberalizasyonu önermektedirler. Bu noktada Batı Avrupa'nın savaş sonrası başarılı yeniden yapılanma süreci ile bir benzeşim kurulmaktadır. Söz konusu dönemde, yeniden yapılanma süreci boyunca fiyat tavanları ve sübvansiyonlara devam edilmiş ve ekonomik planlama uygulanmıştır. Para ve mali reformlar, politikalar benimsenmiş ve ülkeler arasında ticareti iyileştirmeye dönük Avrupa Ödemeler Birliği (European Payments Union)

kurulmuştur. Döviz kurları kontrol edilmiş, sermaye akımları kısıtlanmış ve ABD, Marshall Planı çerçevesinde finansal ve teknik yardım temin etmiştir. Sonuçta, piyasalara firma girişimlerini destekleme amaçlı aktif bir devlet müdahalesi ile yol gösterilmiştir. Devlet de bu politikaları çatışmadan ziyade, işbirliğini teşvik eden bir uzlaşma süreci içinde uygulamaya koymuştur (Marangos,2003,s.453).

Post Keynesyen yaklaşıma göre nihai başarı, politik, ideolojik ve kültürel unsurların dahil olduğu ekonomi dışı koşulların yeterince egemen olup olmamasına bağlıdır. Özellikle Rusya ve Doğu Avrupa geniş ölçüde, farklı uygarlık düzeyi, farklı tarih ve inanç ve yine farklı düzeyde ekonomik ve politik gelişme ile karakterize edilmektedir. Bunun bir sonucu olarak da, geçiş süreci, başlangıç koşulları, uygulamaya konan politikalar ve dış çevreye dayanan bir “patika bağımlılığı” (path-dependent) sürecidir. Bu nedenle de Post Keynesyenlere göre reform stratejistlerinin bu faktörleri görmezden gelmemeleri gerekmektedir (Marangos,2003,s.454).

Post Keynesyen iktisada göre, piyasa davranışı, aslında kişisel çıkar dışı davranışla uyumludur. Buna göre, kişisel çıkar ekonomik davranışı yeterince açıklayamaz. Çünkü bireyler sadece kişisel çıkarla değil, aynı zamanda sadakat, sorumluluk, üstünlük elde etme, sevgi ve şefkat gibi duygularla hareket etmektedir. İnsanlar, ahlaki değerler ve kişisel çıkar temelinde davranırlar ve etkinliğin gerçekleşmesi için ekonominin ahlaka uygun (etik) davranışa gereksinimi vardır. Bu bağlamda güç olanın, ahlak ve geçmişi iktisada yerleştirmek değil, bunları dışlayan bir ekonomiyi tasavvur etmek olduğu ileri sürülmüştür (Marangos,2000,s.302).

Ortodoks iktisat, bireysel davranışın açgözlülük ve toplumsal maliyeti ihmal eden bir tarzla harekete geçirildiğini ileri sürmektedir. Söz konusu akımın temsilcileri için, sadakat, sorumluluk, üstünlük elde etme, sevgi ve şefkat, piyasada serbestçe ticareti yapılabilen ve bir fiyatı olan mallardır. Bu varsayımından dolayı da piyasa sonucunun - her ne olursa olsun-, insanların tercih ettiği sonuç olduğu kabul edilmektedir. Oysa, Post Keynesyenler tersine, toplumun kurum ve ideallerinin de dahil olduğu medeni, uygar bir

toplum oluşturacak olan yurttaşlık değeri ve kişisel çıkar davranışı karışımına vurgu yapmaktadırlar (Marangos,2000,s.303).

Post Keynesyen perspektiften bakıldığında, yurttaşlık değerleri geçiş sürecinde de görmezden gelinemez. Buna göre, ekonomik etkinliğin kişisel çıkar yönü herhangi bir topluma uygulanabilirken, yurttaşlık yönü, geçiş ekonomileri için, uygar bir piyasa toplumunun oluşumu için temeldir. Post Keynesyenlere göre geçiş süreci ile birlikte yolsuzluktaki artış tesadüfi değildir. Çünkü bu ekolün temsilcilerine göre, *“uygar toplum olmaksızın kapitalizm uygar bir ekonomi yaratamayacaktır”* (Marangos,2000,s.303).

Post Keynesyen düşünceye göre, piyasa ilişkilerinin ortaya çıkması ve girişimciliğin yükselmesi, herhangi bir merkezi kontrol olmaksızın gerçekleşmiş ve bu şartlar altında, uygar motivasyon, yerini barbarizm değerlerine yol açan açgözlülük ve hırsla bırakmıştır (Poirot,1997,s.241). Bu durum, demokratik ve medeni bir toplumun gelişimi ve ekonomik büyümenin dinamik bir lokomotif olarak özel sektörün gelişimi için uygun değildir (Oberschall,1996,s.1040).

Post Keynesyenler, geçiş ekonomilerinde uygar bir toplumun yokluğunun şok terapi modeli için bir avantaj olarak düşünülebileceğini de belirtmişlerdir. Çünkü bu sayede, şok terapi politikaları, otonom gönüllü organizasyonlar tarafından kısıtlanmadan uygulamaya konabilecektir. Bu nedenle Post Keynesyenler geçiş sürecinin, tarihsel olmayan ortodoks ekonomik modelin birtakım basit varsayımlarına dayandırılmayacağını savunmakta ve bir ekonomide medeni değerler olmaksızın adaletin, yurtiçi sükûnetin, güvenli bir ulusal savunmanın ve refahın sağlanamayacağına inanmaktadırlar. Bu noktada da devlet müdahalesinin gerekliliğinin altını çizmektedirler (Marangos,2000,s.304).

Ekonomik yapı açısından Post Keynesyenler, hiçbir şekilde, bireysel değerlerin üstünlüğüne, özel mülkiyet prensibine veya piyasanın avantajlarına şüphe ile yaklaşmamaktadırlar. Onlar, bu bileşenlerin kamu malı, devlet mülkiyeti ve planlama

gibi unsurlarla uygun bir bileşiminin önemine vurgu yapmaktadırlar (Marangos,2000,s.304). Özel sektör, ilk başvurulacak işverenken, devlet sektörü de sonraki işverendir. Bununla birlikte bu yaklaşım, kamu sektörü çalışanlarının özel sektör çalışanları ile eşit derecede etkin olmayacağı anlamına gelmemektedir. Mülkiyet ve gelir dağılımı etkinlik sonucunu etkilediği için de, serbest piyasaya bırakılmamalıdır. Tam istihdam, ekonomi politikasının temel hedefi ve demokrasinin de destekleyicisidir (Minsky,1996,s.367).

Ortodoks görüşün tersine Post Keynesyenler için devlet mülkiyeti, piyasa başarısızlıkları durumlarında ve ölçek ekonomileri ve dışsallıklardan ötürü antitröst uygulamalarda çok önemli bir role sahiptir. Devlet, mülkiyet ve ekonomik politikanın monopolizasyonu yolu ile ekonomik sistemin işleyişini pozitif bir yönde etkileyebilecektir. Post Keynesyenlere göre, geçiş ekonomilerinde devlet mülkiyetine ilişkin başarısızlıklar sözkonusu olsa da, bu başarısızlıklar, piyasanın çok sayıdaki başarısızlığı ile kıyaslandığında, oldukça küçüktür (Kuznetsov,1992,s.488).

Uygar bir toplum yönünde geçiş kuralları oluşturmak için Post Keynesyenler, ekonomik ilişkilerde aktif bir devletin önemine işaret etmektedirler, çünkü zayıf bir devletin başarılı bir özel sektörle uyumlu olamayacağını düşünmektedirler (Bim,1992,s.186). Bunun nedeni de, serbest piyasalara dayalı kapitalist sistemin, doğası gereği, istikrarsız olmasıdır (Arestis ve Sawyer,1993,s.3). Bu durumda zayıf bir devlet, sosyal hedeflere ve ekonomik adalete ulaşma yönünde monopol gücün kötüye kullanımını engelleyemeyecektir. Ayrıca Post Keynesyenlere göre, yaşanan tecrübeler, başarılı olarak gelişen ülke düzenlemelerinin, görünmez elin bir sonucu olmadığını göstermektedir (Marangos,2000,s.305).

Post Keynesyenler için, geçiş ekonomilerinde üretim ve istihdam sınırlıyken, toplam talep ve yatırım da aşırı derecede istikrarsızdır. Özel sektör ekonomisinde istihdam gelecekteki satış beklentilerine endekslenmiştir. Eğer gelecek satışlarında bir düşüş bekleniyorsa, girişimciler üretimi ve dolayısıyla istihdamı azaltmaktadırlar. Bu nedenle, bir piyasa ekonomisinde sadece tüketici harcamaları beklentisi iş yaratabilecektir.

Keynesyen iktisatta genel olarak kabul edilen görüş ise, girişimcilerin yatırım yapmada istekli olmalarıdır, çünkü bu davranışın onların bir anlamda yaşam tarzı olduğu kabul edilmektedir. Girişimci beklentileri büyük ölçüde kültür, yurttaşlık değerleri, ekonomik koşullar ve güvene bağlıdır. Oysa ortodoks düşünceye göre yatırım, geçmiş sonuçların istatistiksel verilerine dayalı olarak kârlarını maksimize eden işletmeler tarafından alınan hesaplanmış kararlardır (Marangos,2000,s.306).

Post Keynesyenler enflasyona karşı da tam istihdamı savunmuşlardır. Tam istihdam üzerinde ısrar eden sözkonusu iktisatçılar, aynı zamanda bunun kapitalist bir piyasa ekonomisinde başarılıp başarılamayacağını da sorgulamışlardır (Arestis ve Sawyer,1993,s.23). Post Keynesyen düşünce çerçevesinde tam istihdama dönük bir ekonominin oluşturulması, daha büyük ve çok daha yenilikçi bir devlet sektörünü gerekli kılmaktadır (Minsky,1996,s.365).Çünkü Post Keynesyenlere göre, geçiş ekonomilerinde olduğu gibi, girişimcilerin geleceğe ilişkin kötümser hale geldiği durumlar, otomatik olarak işsizlikle sonuçlanacaktır. Kapitalist sistemin doğasından kaynaklanan yatırımın istikrarsız karakterinden dolayı devletin rolü, önleyici ekonomi politikalarını uygulamaya koyarak, çalışmak isteyen herkesin iş bulabilmesi için, büyüme ve istihdamın kabul edilebilir bir seviyesini devam ettirecek yeterli toplam talebi garanti altına almaktır. Devlet tarafından yapılacak talep yönetimi, bireylerin düzensiz ve koordinasyonsuz kararları nedeniyle oluşacak istikrarsızlığa karşı, uygun toplam talep ve istihdam seviyelerini koruyacaktır (Marangos,2000,s.307).

Post Keynesyen düşünceye göre talep yönetimi, devletin özel sektöre yaptığı mal ve hizmet harcamalarındaki artış, vergilerde indirim veya para otoritesinin faiz oranlarını etkilemesi yoluyla yapılacaktır. Fakat bu politikaların, bütçe açıklarına ilişkin kaygılara zemin oluşturmayacak şekilde uygulanması gerekmektedir. Makro düzeyde toplam talep yönetimi yanında devlet, mikro düzeyde de, işletme etkinliğini artıracak; sosyal güvenlik, sosyal altyapı, eğitim ve bilgi temini gibi destekleyici faaliyetlerde bulunacaktır. Post Keynesyenlere göre, nispeten açık ekonomilerde bile devlet özel sektör için tasarruf, yatırım, yeni teknoloji ve büyüme koşulları yaratmada etkili olmaktadır (Taylor,1994,s.73).

Post Keynesyenlerin sunduğu bu şartlar altında, işsizlik ciddi bir problem olmayacak ve gelir dağılımı daha eşit hale gelecektir. İş arayan herkese bir iş sağlanabilmesi, aynı zamanda Post Keynesyen iktisatçıların önemle altını çizdiği uygar davranış ve değerlerin gelişmesini teşvik edecek olan kişisel güveni de artıracaktır. Dolayısıyla, tam istihdama yönelik hareketin ille de enflasyonla sonuçlanması gerekmemektedir. Bu ekolün temsilcilerine göre, geçiş ekonomilerinde benimsenen anti-enflasyonist politikalar, ilave bir sosyal, ekonomik ve politik çatışma kaynağı yaratmıştır. Bu durum, yurttaşlık değerlerine sahip olmayan ve bu nedenle de kendini uygar, medeni bir topluma ait hissetmeyen bireylerin oluşmasıyla sonuçlanmıştır (Marangos,2000,s.308).

Post Keynesyenler ortodoks iktisatçıların, bir toplumun tam istihdam ve aynı zamanda kontrollü bir enflasyonu gerçekleştirmesinin mümkün olmadığı yönündeki düşüncelerini ciddi ölçüde eleştirmektedirler. Post Keynesyenlere göre, geçiş ekonomilerinde enflasyonun işsizlikten çok daha tehlikeli olduğu varsayımı mantıksız bir varsayımdır. Bu düşünce tarzı, “*sosyal refahın diğerlerinin sıkıntılarına dayanması, hükümetin medeni olmayan (barbar) felsefesidir*” şeklinde tanımlanmıştır. Onlara göre, ortodoks geçiş modelinin sıfır toplamlı toplumunda vatandaşlar, diğerlerinin kazanması için yurttaşlık değerlerini erozyona uğratan bazılarının kaybetmesi gerektiğine inanmaktadırlar (Marangos,2000,s.308). Dolayısıyla Post Keynesyenlere göre, bu tarz stratejilerle mücadele edilmesi gerekmektedir. Politikanın amacı, açık, liberal bir toplum varlığının uygar standartların devamını sağlayacak ekonomik koşulları sağlamak olmalıdır (Minsky,1996,s.364).

Sonuç olarak, Post Keynesyenler, geçiş ekonomilerine yönelik olarak rekabetçi değil, sosyal-demokratik bir kapitalizmi savunmaktadırlar. Bu bağlamda, geçiş ekonomilerinin piyasa kapitalizmi için gerekli kurumsal şartları tesis edebilecek, tam istihdamı sağlayacak, ekonomik büyümeyi harekete geçirebilecek, güvensizliği azaltacak ve başarılı bir 21. y.y. kapitalizmi için yüksek yaşam standartlarını teşvik edebilecek fırsatlara sahip olduğuna inanılmaktadır (Minsky ve Whalen,1996,s.168).

II.3.3. Reform Sürecinin İkincil Bileşenleri ve Post Keynesyen Model

Fiyat Liberalizasyonu ve Fiyat İstikrarı:

Post Keynesyen model geçiş sürecinde hızlı değil, aşamalı bir fiyat liberalizasyonunu savunmaktadır. Fiyat liberalizasyonu konusundaki bu yaklaşımın temelinde aslında Post Keynesyen iktisadın ortodoks temellere dayalı neoklasik iktisadi, enflasyonun işsizliğe tercih edilmesi noktasında eleştirmesi yatmaktadır. İster şok terapi olsun, isterse de aşamalı model şeklinde olsun ortodoks geçiş modelleri, üretimin arz yanlı ekonominin sonucu olduğu şeklindeki Say Kanunu'na dayanmaktadır. Oysa Post Keynesyen yaklaşım, üretim seviyesinin ve bununla bağlantılı olarak istihdam seviyesinin belirlenmesinde arzın değil, toplam talebin gücünün farkına varılmasında ortodoks iktisatçıların başarısız olduklarını ileri sürmektedir (Marangos,2003,s.454).

Post Keynesyen iktisada göre, işgücü piyasasındaki ücret katılıkları (rigidity) işsizliğin sebebi değildir. Ücret ve fiyat esnekliği tam istihdam dengesi için ne yeterli ne de gerekli bir şarttır. Aynı zamanda toplam arz kısıtı da işsizliği açıklamak için gerekli ve yeterli değildir. Esnek ücretler belirsizliği artırmakta ve azalan parasal ücretler kâr beklentilerinde bir düşüşle sonuçlanmaktadır. Bu nedenle istihdam hacmi ücret oranlarına değil, toplam talep faktörlerine bağlıdır (Marangos,2003,s.454).

Ortodoks iktisat teorisine göre işsizlik sürekli ve sadece ücret veya fiyat sabitliğinin (fixity) sonucudur. Oysa Post Keynesyenler işsizliğin işgücü piyasasından ziyade para piyasasına ilişkin olduğunu düşünmektedirler. Post Keynesyenlere göre, geçiş süreci boyunca “denge” fiyatlara ilişkin kaygı duyulması gereksizdir, çünkü geçiş reformları “dengesiz” bir durumda gerçekleşecektir. Söz konusu süreç, sürekli ileri giden ve geleceğin her zaman için geçmişten farklı olduğu dinamik bir süreçtir, dolayısıyla, ortodoks geçiş modellerinin statik bir etkinliğe saplanması geçiş ekonomilerindeki reform süreciyle uyumsuzdur. Sonuçta, fiyatların hızlı bir şekilde serbest bırakılmasının büyümeyi teşvik edeceği öngörüsü tartışmalıdır. Ekonominin yeniden yapılanması ve kaynakların yeniden dağılımı zaman alacaktır. Etkin olmasalar bile

işletmelerin çalışmasına olanak verilmesi ve etkin hale gelmelerine fırsat tanınması, hızlı fiyat liberalizasyonu ile kapanmalarına yol açmaktan çok daha iyi bir politikadır. Serbest bırakılan fiyatlar, spekülasyonu kamçılayarak, üretimdeki artışların önüne geçecektir. Ayrıca, hızlı fiyat liberalizasyonunun etkinliği artıracağı düşüncesi de tartışmalıdır. Çok hızlı enflasyon bağlamında, esnek fiyatların etkin kaynak dağılımını sağlaması sabit fiyatlardan çok daha iyi olmayacaktır. Çünkü yeniden yapılanma ve kaynakların yeniden dağılımı serbest fiyat sinyalleri kadar, bekleyişler ve politik istikrar gibi ekonomik olmayan, fakat etkili faktörler nedeniyle de etkinliği artıracaktır. Gerçekte işletmelerin şok terapiye yönelik tepkileri, ortodoks ayarlama sürecinden çok farklıdır; işletmeler üretimlerini düşürmekte, fakat etkinliklerini artıramamaktadır. Öte yandan, mark-up fiyatlama temeline dayalı olarak fiyatlarını artırmaktadırlar (Kuznetsov,1992,s.475-476; Marangos,2003,s.454). Sonuç olarak, Post Keynesyenlere göre şok terapi modelinin uygulanmasıyla, yanlış kaynak dağılımını düzeltici otomatik bir mekanizma yaratılamamaktadır (Yavlinsky ve Braguinsky,1994,s.97).

Mükemmel (tam) bilgi, gerçekleşen beklentiler ve mükemmel rekabetin önemli olduğu ortodoks geçiş modellerinde, yatırım kararları düzgün bir üretim fonksiyonuna dayanmaktadır. Oysa Post Keynesyen iktisatçılara göre, gerçekte yatırımlar, mükemmel olmayan bilgi, beklentilerde sapma, gizli anlaşmalar, piyasa hakimiyeti (eksik rekabet) ve düzgün olmayan üretim fonksiyonları şartlarında gerçekleşmektedir. Böylesi şartlar altında geçiş ekonomileri tecrübesi, ekonomik büyümenin kaçınılmaz olmadığını göstermiştir. Yatırım, geleceğe ilişkin uzun dönemli beklentilere bağlıdır ki, bu da, beklenen ve gerçekleşen kârlılık, beklenen ve gerçekleşen talep artışı, finansman maliyeti ve kullanım kapasitesi tarafından belirlenmektedir (Arestis ve Sawyer,1993,s.13). Bütün bu faktörler, Post Keynesyen iktisatçılara göre, “girişimciliğin ekonomik ruhu” (animal spirits) olarak özetlenebilir. Kurumsal çevre, karar verme durumundaki işletmelerin ekonomik ruhunu, canlılığını belirlemektedir. Subjektif ve psikolojik değerler de bunu etkileyen faktörlerdir (Dequech,1999,s.421).

Post Keynesyen yaklaşıma göre, geçiş süreci, kurumsal ve sistematik dönüşüm, geçmişten miras kalan davranışların değişimi ve politik ve sosyal dönüşümler nedeniyle

geçiş belirsizliğine (transition uncertainty) neden olmaktadır (Lah ve Susjan,1999,s.591). Bu nedenle, optimal durumların her zaman hesaplanabileceğine dayanan geleneksel rasyonalite kavramı, geçiş ekonomileri ile uyumlu değildir. Sözkonusu ekonomilerde, bireyler geçiş belirsizliği altında bilgi işleme yeteneği sınırlı olduğu için, bu ekonomiler için, sınırlı rasyonalite kavramı daha uygundur. Ayrıca, Washington Uzlaşmasına dayalı politikalar, belirsizliği azaltmaktan ziyade artırmaktadır (Yavlinsky ve Braguinsky,1994,s.93).

Post Keynesyen yaklaşıma göre, hızlı fiyat liberalizasyonu ile birlikte yaratılan istikrarsızlık, yatırımı artırmaktan ziyade, azaltmıştır. Çünkü bu şartlar altında ekonomik aktörler için, en iyi çözüm, beklemek olmuştur. Fakat bunun toplumsal maliyeti istihdam ve ekonomik büyüme bakımından son derece yüksektir. Netice olarak, bilgi sağlama yönünde piyasanın açık bir şekilde başarısız olduğu ve fiyat sinyallerinin belirsizliği azaltmadığı bu koşullarda devlet müdahalesi bir gereklilik olmaktadır (Marangos,2003,s.456).

Geçiş sürecine yönelik Post Keynesyen yaklaşıma göre, belirsizliğin toplam talepteki azalmayı daha da artırması nedeniyle azalan yatırım, beraberinde üretimi azaltırken, enflasyon ve işsizliği de artıracaktır. Bu şartlarda devletin rolü, kamu yatırımı ile ekonomiyi canlandırmak olacaktır (Kuznetsov,1992,s.475). Devlet müdahalesi, özel yatırım için üretim maliyetlerini düşürmek ve uygun bir yatırım ortamı sağlamak şeklinde de olabilecektir. Bu politikaların bir sonucu olarak da, tüketimde enflasyonist olmayan bir büyümenin teşvik edilmesiyle, ücret geliri de yükselmiş olacaktır (Marangos,2003,s.457).

Post Keynesyen düşüncede, gelecekteki tasarruflar yatırımlara göre ayarlandığından, ve para ve kredi içsel (endojen) kabul edildiğinden, yatırımları finanse edecek kredinin bankacılık sistemi tarafından oluşturulacağı kabul edilmektedir. Kârların yüksek bir oranı tasarruf edilmekte ve bu tarz kârlar toplam tasarrufların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle, kâr, tasarruf ve yatırım arasında yakın bir ilişki vardır (Arestis ve Sawyer,1993,s.12). Hemen hemen bütün şirket yatırımları, alıkonulan

kârlarla finanse edilmektedir. Oysa geçiş ekonomilerinde bankacılık sistemi, yeni ekonomik koşullara uygun olmadığı için, gerekli krediyi de yaratamamıştır. Kârlar da, serbest fiyatların bir sonucu olarak, üretimdeki ciddi düşüşten dolayı tasarruf sağlamak için yeterli olamamış ya da ithalata harcanmış veya yabancı bankalara yatırılmıştır. Eski ekonomik yapı içinde tasarruf güdüsü olmadığı için de, kullanılabilir durumda bir tasarruf oluşamamıştır. Dolayısıyla, bu şartlar altında devletin tasarrufları üretken yatırımlara yöneltmesi bir zorunluluktur (Kuznetsov,1992,s.490). Post Keynesyen iktisatçılar aynı zamanda özelleştirme öncesi ve sonrasında şirketlerin hayatta kalmasını sağlayacak önleyici politikaların uygulamanın da yine devletin sorumluluğunda olduğunu öne sürmektedirler. Buna göre, devletin, rekabetçi piyasa sürecinde işletmelerin hayatta kalması için gerekli para yardımında bulunması gereklidir (Marangos,2003,s.457).

Post Keynesyenlere göre, fiyat liberalizasyonuna dayalı geçiş süreci, firmaların monopol gücü nedeniyle, fiyatlarda ücretlerdekinden daha hızlı bir artışa sebep olmaktadır. Sonuç olarak hızlı fiyat liberalizasyonu, ekonomik aktörlerin sahip oldukları piyasa gücünü kullanarak fiyatlarını yükseltmesi nedeniyle enflasyonla sonuçlanmakta (Taylor,1994,s.67) ve gelirin işgücü ve emeklilerden yeni kapitalist sınıfa doğru yeniden dağılımı sözkonusu olmaktadır. Ücret kesintileri ve fiyatlardaki ani ve büyük artışlar nedeniyle toplam talepteki azalmanın şok terapi modelinin en çarpıcı yanlarından biri olduğunu öne süren Post Keynesyenler, bu nedenle, fiyat kontrolleri ve sübvansiyonların ivedilikle kaldırılmasının arzulanan bir politika olmadığını vurgulamaktadırlar. Bu ekolün temsilcilerine göre, ortodoks geçiş modelinin dikkate almadığı şey, yüksek derecede monopolistik piyasa yapısı nedeniyle fiyatların mark-up fiyatlama yoluyla belirleniyor olduğu gerçeğidir (Lee,1996,s.91). İşletmeler, eski merkezi planlama sistemi altında zaten bu tarz bir fiyatlama uyguladıkları için, bu şartlar altında işletmelerin yeni piyasa ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla fiyatlama politikalarını değiştirmeleri için de bir sebep de yoktur. Oysa, Post Keynesyenlere göre, kâr maksimizasyonu nihai hedef olmamalıdır, daha ziyade işletmeler, planlanan yatırımları yeterli ölçüde finanse edecek içsel fonlar oluşturmayı hedeflemelidir (Marangos,2003,s.458).

Post Keynesyen iktisatçılara göre, fiyat kontrolleri yeniden yapılanma için gerekli ortamı sağlayacağından, üretici ve tüketici için gerekli olan temel mallarda, ücret, enerji, kredi ve dövizde fiyat kontrollerinin devam ettirilmesini savunmaktadırlar. Fiyat kontrollerinden herhangi birinin kaldırılması, dengesizliklerin ortadan kaldırılmasıyla eş zamanlı olmalıdır. Bununla birlikte, fiyat kontrolü gibi zor bir görev, geniş ölçüde sosyal işbirliğine dayalı sosyal uzlaşmanın oluşturulmasını da gerekli kılmaktadır. Böylelikle, politik partiler ve çeşitli organizasyonların, da desteği sağlanmış olacaktır (Marangos,2003,s.458).

Post Keynesyen görüşe göre, devletin kontrolündeki fiyatlar, monopoller tarafından gücün kötüye kullanılmasını da kısıtlayacaktır. Bu, özellikle yeni firmaların monopol gücüne sahip mevcut firmalarla rekabet edebilmeleri için ihtiyaç duyacakları yardım için de gereklidir. Sözkonusu yardım, altyapı ve kurumsal destekle girdi maliyetlerinin düşürülmesi şeklinde olacaktır. Yardıma ihtiyaç duyan sanayilerin ve ciddi sosyal problemlerden zarar gören bölgelerin tespit edilmesi de hükümetlerin sorumluluğunda olmalı ve bu sanayi ve bölgelere, yatırımı cazip hale getirecek fırsatlar verilmelidir (Sutela,1992,s.87). Bu politikalar, talebi harekete geçirecek, sermaye ve altyapı yatırımını cesaretlendirecek bir sanayi politikasının parçası olarak düzenlenebilecektir. Bu tarz bir altyapı yatırım programına dış yardım, hazine bonosu piyasası yoluyla ya da kârlarından vergi geliri elde edilen devlet mülkiyetindeki işletmelerin devamlılığının sağlanmasıyla fon sağlanabilecektir (Taylor,1994,s.77).

Post Keynesyen iktisatçılar, geçiş ekonomilerinin yüz yüze kaldığı en öncelikli problemlerden biri olan enflasyonun, özellikle de ekonomiyi istikrarsızlaştıran hiperenflasyonun, spekülasyonu cesaretlendirdiğini ve yatırımı caydırdığını ileri sürmektedirler. Bu iktisatçılara göre, halen daha yumuşak bütçe kısıtı uygulanıyorken ve monopolistik bir yapı hakimken, makro ekonomik dengesizlik koşulları altında şok terapi yaklaşımının fiyatları hızlı bir şekilde liberalize etmesi yönündeki politikaları, sadece enflasyon üretmektedir. Bu noktada Post Keynesyenlere göre ortodoks iktisatçıların gözden kaçırdıkları şey, enflasyonun aşırı talebin (excess demand) bir sonucu olarak değil, daha ziyade gelir dağılımı üzerindeki köklü bir çatışmadan ortaya

çıkmasıdır. Bu durumda, geleneksel para ve maliye politikası enstrümanları enflasyonu kontrol altına almada başarılı olamayacaktır. Enflasyonun kontrol altına alınması, para stokunun kontrolünden çok daha fazlasını gerekli kılmaktadır (Arestis vd,1999,s.541).

Post Keynesyenlere göre, yüksek ve devamlı bir işsizlik, azalan kapasite kullanımı ve düşük ekonomik büyüme gibi koşullarda, hızlı fiyat liberalizasyonunu başlatmak rasyonel değildir (Ellman,1994,s.12). Ayrıca, özellikle tarımsal ürünler için fiyat kontrolleri ile birlikte bir gelirler politikası ve uzun dönemde fiyat istikrarı ve yeterli arz imkanı sağlamak için de, bir stok politikası gereklidir (Marangos,2003,s.459).

Geçiş ekonomilerinde enflasyonun düşürülmesi, Post Keynesyen yaklaşıma göre, maliye ve para politikalarının değil, gelirler politikasının bir sonucudur. Hatta şaşırtıcı bir şekilde şok terapinin savunucuları Sachs ve Lipton (1990,s.56) da bu konuda Post Keynesyenlerle aynı çizgide olduklarını belirtmiş ve dolayısıyla Washington Uzlaşması'nın tersine, reform programının başında devletin vergi tabanlı bir ücret politikası oluşturması gerektiğini savunmuşlardır. Vergi tabanlı bir ücret politikası, hiperenflasyon nedeniyle oluşabilecek bir ücret-fiyat sarmalından sakınmak için ücret artışlarını enflasyondaki artışın altında tutabilecektir.

Sonuç olarak, Post Keynesyenler, büyük bir durgunluğa ve ekonominin yeniden yapılanma sürecinin ertelenmesine, fiyat seviyesinde ciddi artışlara ve üretimde önemli düşümlere öncülük ettiğini düşündükleri şok terapi yaklaşımını eleştirmekte ve aşamalı bir fiyat liberalizasyonunu savunmaktadırlar.

Para Politikası ve Finansal Sistem:

Geçiş sürecinde uygulanacak para politikası ve finansal sistem konusunda da Post Keynesyen model, özellikle şok terapi modelinden oldukça farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Bilindiği gibi, geçiş ekonomilerinin yeni ekonomik koşulları, iki katlı bir bankacılık sisteminin geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Bunlardan biri, para basmak ve para stokunu kontrol etmekle görevli merkez bankası, diğeri de, mevduat toplamak

ve kredi temin etmekle görevli özel bankacılık sektörüdür. Ortodoks iktisatçılara göre, merkez bankası, enflasyonun hızlı bir şekilde elimine edilmesine uygun şekilde, tüm parasal büyümeyi elinde tutacak kredi hedefleri oluşturmak zorundadır. Çünkü bu yaklaşıma göre, enflasyon parasal bir olgudur ve klasik miktar teorisi geçerlidir. Bu nedenle de, para arzındaki artışın reel üretimdeki artışla uyumlu olması gerekmektedir (Marangos,2003,s.460). Şok terapi taraftarlarından Aslund (1995,s.220) da, paranın miktar teorisinin geçerli olduğunu ve bunun Rusya’da da uygulanabilir olduğunu altını çizmiştir. Bu yaklaşım çerçevesinde ortodoks iktisatçılar, enflasyon tehlikesinin azaltılabileceğini savunmuşlar ve bunun da ancak bağımsız bir merkez bankası ile gerçekleştirilebileceğini ileri sürmüşlerdir.

Paranın nötr (tarafsız) olduğunu savunan ortodoks iktisatçıların tersine Post Keynesyenler parayı, piyasa kapitalizmi sisteminde hakim bir konumda ele almaktadırlar. Para sadece bir değişim aracı (medium of exchange) ve değer ölçüsü (measure of value) değil, aynı zamanda, parasal bir ekonomide bireylerin, gelirin kendisinden çok daha değer verdikleri bir değer biriktirme (store of value) aracıdır. Daha da önemlisi, üretilemeyen bir varlık olarak para, üretilebilen mal veya varlıklarla ikame edilemez. Para, Keynesyen yaklaşımla paralel biçimde, Post Keynesyen yaklaşımda da üretim esnekliği sıfır ve ikame esnekliği sıfıra yakın iki özel karakteristiğe sahiptir. Bu iki karakteristik de Keynesyen belirsizlikle birlikte paranın nötr olması sonucunu doğurmaktadır. Gelecekle ilgili bekleyişler karamsar olduğunda, insanlar daha fazla likiditeye ihtiyaç duyacak ve para talepleri artacaktır. Para talebindeki artış, paranın üretiminde bir artışa sebep olmayacak ve yakın ikamesi de olmadığı için, likidite amaçlı talepteki artış karşılanamayacaktır (Marangos,2003,s.461).

Ortodoks iktisatçılar, paranın en azından uzun dönemde nötr olduğunu varsayarak, ekonomiyi reel ve parasal sektör olarak ikiye bölmektedirler. Paranın nötr olduğunu reddeden Post Keynesyenler için ise, ekonomiyi reel ve parasal sektör olarak ayırmak imkansızdır (Minsky,1996,s.361). Sözkonusu ekolün temsilcilerine göre, para politikası son derece önemlidir, çünkü gelir dağılımını etkileyen sonuçlar doğurmaktadır (Arestis

ve Howells,1992,s.137). Post Keynesyenler, para politikası, para ve finansın ekonomiyi kavramada bir bütün olduğunu ileri sürmektedirler (Arestis ve Sawyer,1993,s.18).

Post Keynesyen modelde otonom yatırım, firmaların borçlanabildiği kredi sistemiyle olanaklıdır. Kredi genellikle, para yaratılmasına öncülük eden bankacılık sisteminden gelmektedir. Bankalar, ödünç alıcıların tamamına geçerli faiz oranından ek kredi sağlamaya gönüllü olduğu sürece monetarist görüşün tersine, para stoku içseldir. Bu, mevcut tasarruf seviyesinden bağımsız şekilde gerçekleşen yatırım seviyesi ile tanımlanmaktadır. Bununla birlikte, banka ve finansal kurumlar, merkez bankası tarafından başlatılan sıkı para politikasının bir sonucu olarak likidite kıtlığı içinde olacaklardır. Ayrıca firmalar da, düşük nakit akımı nedeniyle kısıtlanacaklardır (Marangos,2003,s.462).. Finansal kurumlar tarafından sağlanan kredinin bir sonucu olarak paranın içselliği, Post Keynesyen yaklaşımda merkezi bir konumdadır (Howell ve Hussein,1999,s.441).

Finansal yapı konusunda ortodoks geçiş modelleri, geçiş problemini sıkı bir bütçe kısıtı bağlamında ele almaktadır. Bununla birlikte, eski merkezi planlama sistemi altında işletmeler daha ziyade, yumuşak bütçe kısıtı ile karşılaşmışlardır. Dolayısıyla, sosyalist bir firma ne zaman borçlu duruma gelse, merkezi otoritenin sübvansiyon, vergi indirimi, kredi temini veya yükseltilecek merkezi fiyatlar şeklinde kendisine yardım edeceğini bilmektedir (Kornai,1992,s.140). Ortodoks iktisatçılar için, yumuşak bütçe kısıtı, nispi kıtlık kavramını bozmaktadır. Onlar tarafından önerilen sıkı (sert) bütçe kısıtı, tasarrufların yatırımları belirlediği ve Say Kanunu'nun geçerli olduğu varsayımlarına dayandırılmaktadır (Szego,1991,s.330). Fakat, Post Keynesyenlere göre, yaşanan tecrübeler, sıkı bir likidite oluşumunun, özellikle devlet mülkiyetindeki işletmeler için sıkı bir bütçe kısıtı oluşturmadığını göstermiştir. Nitekim firmalar arası kredi ve banka kredileri geçiş süresince önemli ölçüde artmıştır (Calvo ve Frenkel,1991,s.140). Banka kredilerindeki artış, aslında bir bankacılık düzenleme yapısının olmamasından kaynaklanmaktadır. Merkez bankasının bağımsızlığı da sadece kağıt üzerinde kaldığı için, bağımsız merkez bankasının tesisi de problemi

hafifletmemiştir. Geçiş hükümetleri işletmelere kredi sağlarken, merkez bankası da hükümetlere kredi temin etmiştir (Marangos,2003,s.463).

Post Keynesyenler için, merkez bankası, ortodoks geçiş modellerinin benimsediği gibi, bağımsız olmamalıdır. Çünkü bağımsız bir merkez bankası, para politikasını tam istihdamı gerektiren yurttaşlık değerlerinden bağımsız olarak şekillendirecektir. Hem ulusal hem de uluslararası seviyede bağımsız merkez bankası yönündeki eğilim, Keynesyen ruhun da bir reddi olarak görülmektedir, çünkü bu durumda enflasyonun kontrolü, diğer makro ekonomik hedeflerin üzerine çıkmaktadır. Bağımsız bir merkez bankası modeli, hükümetlerin para arzını bütçe açıklarını kapamak için kullanmasına izin vermeyeceğinden, geçiş ekonomileri için uygulanabilir tek seçenek, yüksek sosyal geçiş maliyetlerinin mevcut olduğu bir ortamda devlet harcamalarındaki azalmayla bütçe açığına düşürmek olacaktır (Arestis ve Bain,1995,s.161,163). Bu nedenle Post Keynesyenler, bazı bankaların devlet mülkiyetinde olmasını gerektiren ve yeniden yapılanmayı kolaylaştırıcı sağlıklı bir finansal sistemin olması için devlet müdahalesini içeren bir düzeni savunmaktadırlar (Marangos,2003,s.463).

Maliye Politikası:

Geçiş sürecine yönelik politika bileşenlerinden bir diğeri olan maliye politikası açısından da Post Keynesyen model farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Geçiş ekonomilerinde benimsenen neoklasik modeller kapsamında enflasyonun birinci derecede önemli bir problem olarak görülmesi maliye politikasının şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu bağlamda sözkonusu modeller, özellikle hiperenflasyonun ortadan kaldırılabilmesi için büyük bütçe açıklarının azaltılmasını şart koşmaktadırlar. Çünkü bütçe açığı, para yaratımının dolayısıyla enflasyonun temel kaynağı olarak düşünülmekte bu nedenle de, açığın azaltılması ve dengeli bir bütçenin oluşturulması reform programının birinci sırasında yer almaktadır (Marangos,2003,s.463).

Azalan bütçe açığı enflasyonu düşürürken, açığın finanse edilme şeklindeki değişikliğin de enflasyonun düşürülmesine yardım edeceğini ortaya koyan şok terapi

uygulayıcılarından Sachs bütçe açığının dış borçlanma, hibe gibi dış kaynaklarla ya da hazine bonusu gibi yurtiçi borçlanmayla finanse edilmesi durumunda enflasyonun oluşmayacağını ileri sürmüştür. Bu borçlanma kaynakları içerisinde hazine bonusu piyasasının avantajı, devletin para basmaktan ziyade, yurtiçi yatırımcılardan borçlanmasına imkân vererek, maliye ve anti-enflasyonist politikada esneklik sağlamasıdır. Neticede Sachs, şok terapi taraftarı olmakla beraber, Washington Uzlaşması'nın tersine, gerekli sosyal programların finanse edilmesine olanak tanıyan düşük enflasyon ve küçük bir bütçe açığının olası olduğunu kabul etmektedir (Sachs ve Lipton,1990,s.56).

Geçiş sürecine yön veren uluslararası kuruluşların başında gelen IMF, bütçe açığını finanse etme sorunundan ziyade, bütçe kesintileri üzerinde durmuş ve finansal yardım koşulunu bütçe açığının azaltılmasına bağlamıştır. Örneğin Rus hükümeti bütçe açıklarını finanse etmek için tahvil satmak istediğini belirttiğinde, IMF bu öneriye de, işlevsel bir sermaye piyasasının oluşturulması için gerekli kaynağı sağlamaya da ilgi göstermemiştir. Oysa bütçe açıklarının yurtiçi ve uluslararası bir sermaye piyasası olmaksızın finanse edilmesi oldukça zordur (Marangos,2003,s.464).

Geçiş ekonomilerinin en çok sıkıntı çektikleri konulardan birisi, kronikleşen mali problemler olmuştur. Özellikle, özel işletmelerin mevcut yetersiz kurumsal yapı içerisinde vergiden kaçınmaları, sözkonusu sıkıntının aşılmasındaki en büyük engellerden birisidir. Bu nedenle Post Keynesyen iktisatçılar, başarılı bir dönüşümün gerçekleşmesi için özelleştirme ve dış ticaret gibi politika alanları dikkate alındığında, geçiş ekonomilerinin gelir faktörlerini hesaba katmak zorunda olduklarını ileri sürmektedirler. “*Sadece akılsızlar vergi öder*” gibi bir sistemin olduğu yerde, ya sözleşmeler kabul edildiği gibi uygulanmayacak ya da ödemeler zamanında yapılmayacaktır (Marangos,2003,s.464). Post Keynesyenlere göre, karmaşanın asıl nedeni, kurumsal bütünleşmenin olmamasıdır. Örneğin, Rusya'nın vergi toplamadaki zayıflığı Post Keynesyenlere göre, eski sistemin mirasından ziyade, Washington Uzlaşması'na dayalı ihtiyatsız liberalizasyon ve özelleştirme politikalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, mevcut yeni devletin yanlış yönetilen liberalizasyon ve

kurumsal yapının yeniden düzenlenmesindeki yanlış tavır nedeniyle, ekonomik ilişkileri kontrol etmesi oldukça zorlaşmıştır (Kolodko,1999,s.16-17).

Post Keynesyenlere göre, bir piyasa ekonomisindeki ekonomik faaliyeti etkilemede toplam talep anahtar bir enstrümandır. Toplam talep seviyesi, mevcut reel ücret düzeyinde tam istihdamı sağlamaya yetmediğinde, bunu tam istihdam seviyesine ayarlamak devletin sorumluluğundadır. Çünkü merkezi planlamanın olmadığı bir piyasada, toplam talebin uygun seviyeye gelmesini sağlayacak otomatik mekanizmalar yoktur (Arestis vd,1999,s.541). Bu nedenle de, Post Keynesyenlere göre, geçiş ekonomileri örneğinde olduğu gibi, durgunluk döneminde bütçe açıkları tam istihdamın devamı için temeldir. Bununla birlikte bu bütçe açıkları, vergilerdeki azalmaların değil, istihdamı artırmak ve böylece uygar bir toplumun oluşumuna zemin hazırlamak için, özel-kamu altyapı gelişimine yönelik verimli alanlardaki devlet harcamasının bir sonucu olmalıdır (Hudson,1999,s.676).

Post Keynesyen gelenekte ön plana çıkan noktalardan birisi de, bir vergi sistemi gelişiminin sadece gelir düşüncesi üzerine değil, aynı zamanda toplumun sosyal ve kültürel arka planına da dayandırılması gerektiği yönündeki düşünceleridir. Bu geleneğin temsilcilerine göre, vergi sorumluluğu ile yurttaşlık değerleri arasında mutlak bir bağlantı vardır. Uygar bir toplumda toplum üyeleri, vergi ödeme bilincine sahiptir ve bu konuda itaatsizlik sözkonusu değildir. İtaatsizlik, Post Keynesyen gelenekte toplumdaki azalan yurttaşlık değerlerinin bir sonucudur. Dolayısıyla, oluşturulacak vergi sisteminin vergi ödeme konusundaki sorumluluğu cesaretlendirici olması gerekmektedir. Post Keynesyen iktisadın bu yaklaşımı, bireylerin ahlaki sorumluluk çerçevesinde davranmasından ziyade, kişisel çıkarlara göre davrandığını savunan ortodoks modellerle uyuşmamaktadır. Post Keynesyenlere göre, uygar bir piyasa ekonomisine uygun vergi ödeme normlarının gelişmesi, daha önceden merkezi olarak idare edilen bir yapı altında birey davranışlarının radikal bir şekilde dönüşümünü gerekli kılmaktadır. Bu aynı zamanda, medeni değerlere dayalı olarak gelişen bir toplum hedefiyle de birebir örtüşmektedir (Marangos,2003,s.465).

Özelleştirme:

Post Keynesyen model özelleştirme politikalarında da neoklasik modele karşı farklı bir alternatif sunmaktadır. Gerek şok terapi yaklaşımı, gerekse de aşamalı yaklaşım, devlet işletmelerinin özelleştirilmesinin aciliyeti üzerine vurgu yapmaktadırlar. Oysa Post Keynesyenler bu her iki yaklaşımın da, üretimdeki büyük düşüslere, yüksek işsizlik ve enflasyona ve yolsuzlukla sonuçlanan kurumsal normların bozulmasına ve yasal olmayan faaliyetlerin artmasına engel olamadığını ileri sürmektedirler (Marangos,2002c,s.573).

Post Keynesyen iktisatçılar için özelleştirme politikasının geçiş ekonomilerindeki reform sürecinin en önemli bileşenlerinden biri olmasının nedeni, doğrudan üretim, istihdam ve enflasyonla bağlantılı olmasıdır. Etkin özelleştirme politikaları bu bağlamda, geçişin sosyal maliyetlerini büyük ölçüde azaltabilecektir.

Gerek Orta ve Doğu Avrupa gerekse de Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki (BDT) reformcular, özellikle özelleştirme alanındaki değişiklikleri bir an önce uygulamaya koymayı hedeflemişlerdir (Friebel,2000,s.38). Bununla birlikte, özelleştirme politikaları üretimde artışları beklenildiği gibi sağlayamamıştır. İşletme yöneticilerinin işletmenin değerini düşürerek ve dışarıdaki alıcılara (outside buyers) daha az cazip hale getirerek kaynakları gömülemek suretiyle spekülasyona yönelmeleri sözkonusu olmuştur. Bu da spontane özelleştirmeyi (spontaneous privatization) kolaylaştırmıştır. Bir başka ifadeyle, dışarıdan herhangi bir etki olmaksızın, büyük devlet işletmeleri anonim şirket haline gelmiş ve yöneticiler de bu işletmelerin yeni sahipleri olmuşlardır. Bu durumda yeni sahipler, bozuk, çarpıtılmış bir piyasada kendi şahsi kazançları ve herhangi bir kurumsal kontrolden kurtulmak için keyfi güç kullanabilmişlerdir. Sonu iflasla biten birçok işletme bu duruma örnek teşkil etmektedir. Sözkonusu işletmeler, devlet işletmeleriyle ticaret yapan ve kişisel zenginleşme ve/veya güçlü bir pozisyon ele geçirme temelinde ortak girişim (joint venture) veya devralmaları reddeden ya da kabul eden yöneticiler tarafından çok ucuza satılmıştır. Bu arada, satılan işletmelerin yeni sahipleri de, genellikle, nakit toplamak amacıyla şirketin bazı iş kollarını satışa çıkaran

eski yöneticiler olmuştur. Bu yöneticiler, tamamlanmış mallara ilaveten, hammadde, ara malı, fabrika ve ekipman satmış ve gelirlerini de yabancı banka hesaplarına yatırmışlardır (Marangos,2002c, s.575).

Neoklasik geçiş modeline göre, devlet mülkiyetinin özel sektöre devri, kâr güdüsü nedeniyle etkinliği artıracaktır. Bu yaklaşım, etkin bir rekabet ve kârlılığın etkinlik ölçümü için yeterli olduğu varsayımına dayanmaktadır. Post Keynesyenler ise, özelleştirmenin bütçe açıklarını finanse etme aracı olarak kullanılmaması gerektiğini ileri sürmektedirler. Fakat, ampirik çalışmalar özelleştirme politikalarının sadece geçiş ekonomilerinde değil, gelişmiş piyasa ekonomilerinde de bütçeyi iyileştirmek için kullanıldığını kanıtlamaktadır (Marangos,2002c,s.576). Post Keynesyenler için böylesi bir uygulama uzak görüşlü olmaktan uzaktır çünkü, gelecekteki gelir akımları kaybını dikkate almada başarısızdır. Devlet işletmelerinin kârları, devlet gelirinin bir parçasıdır ve işletme vergisi tam ikame edilemez. Bu nedenle özelleştirme, devlet gelirinde önemli ölçüde bir kayıpla sonuçlanmıştır. Ayrıca devlet işletmelerinin özelleştirilmesi, devletin aynı zamanda sosyal refah sağlayıcısı olarak oynadığı rol nedeniyle, sosyal hizmet harcamalarında da önemli bir azalışa sebep olmuştur (Kapstein ve Milanovic,2000,s.16). Sonuç olarak, Post Keynesyenler için özelleştirme, dağıtım etkinliği için ne gerekli ne de yeterlidir.

Özel mülkiyeti savunan neoklasik model taraftarları, işletme sahiplerinin işletmenin yönetimi ile meşgul olacaklarını veya kendi kararlarını takip etmek için yönetim üzerinde baskı kurabileceklerini varsaymıştır. Fakat Post Keynesyen iktisatçılar, işletme sahiplerinin yönetim üzerinde baskı oluşturmalarının zor olduğunu öne sürmektedirler. Onlara göre, ortaklık kültürü geliştiği ve tam bilgilendirilen hissedarların olduğu gelişmiş piyasa ekonomilerinde bile, şirket sahipleri yönetim üzerinde sadece ılımlı bir baskı kurabilmektedirler. Hatta bu ekonomilerde işletmeler büyüdüğü için, mülkiyet yönetimden ayrılmakta ve yönetim daha bağımsız hedefler izleyebilmektedir. Buna karşılık, mülkiyet yeteneğinin önemli ölçüde eksik olduğu ve çok büyük devlet işletmelerine sahip eski merkezi planlı ekonomilerde yönetim, karar alma sürecinin kontrolünü tamamen elinde bulundurmaktadır (Bunknall,1997,s.12).

Özel mülkiyetin etkinlikle sonuçlanacağını varsayan neoklasik geçiş modellerine göre, bunun gerçekleşmesi mülkiyet ve yönetim yeteneklerinin serbest piyasa sürecine uyum sağlamasına ve bunun öğrenilerek değil, kendiliğinden olmasına bağlıdır. Temel hedefin uygar, medeni bir toplumun yaratılması olan Post Keynesyen yaklaşımda ise, böyle bir toplumun gelişmesi durumunda, yönetim, aynı zamanda toplumun temsilcisi olacağından, daha ziyade kaynak dağılımını optimize etmekle ilgilenen ve yurttaşlık değerleri ile hareket eden uygar bir liderin ortaya çıkmasına neden olacaktır (Marangos,2002c,s.576).

Birçok iktisatçı tarafından ileri sürüldüğü gibi, özel mülkiyetin devlet mülkiyetine üstünlüğü, devlet mülkiyetinin hiçbir rolü olmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Özel mülkiyetin etkin olarak faaliyet gösteremediği alanlarda ya da piyasa başarısızlığının olduğu zamanlarda devlet mülkiyeti sözkonusudur. Bu noktada en ihtilafli mesele, devlet mülkiyetinin, piyasa başarısızlığı alanlarının ötesinde meydana getirilip getirilememesi gerektiğidir. Post Keynesyenler, devlet mülkiyetinin piyasa başarısızlıklarının ötesinde bir role sahip olduğunu öne sürmektedirler (Marangos,2002c,s.576).

Geçiş ekonomilerinde devralmaları başlatabilecek bir sermaye piyasasının olmaması, kurumsal normların eksikliği ve yönetici vasfına sahip işgücü piyasasındaki eksiklikler dikkate alındığında, özelleştirme süreci daha az belirginliğe sahiptir ve bu eksiklikler, işletme yönetimine ait başarısızlıkları da beraberinde getirmektedir. Bu şartlar altında Post Keynesyen yaklaşıma göre işletme yöneticileri, neoklasik model tarafından varsayıldığı gibi optimal tarzda davranmamaktadırlar. Daha önce de belirtildiği gibi bu durum sonuçta, yöneticilerin aynı zamanda işletmelerin sahibi durumuna geldikleri “spontane özelleştirme”yi teşvik etmektedir (Stark,1996,s.997).

Post Keynesyenler nihai olarak, mülkiyetin hiçbir şeklinin mükemmel olmadığı sonucuna varmaktadırlar. Özel işletmeler piyasa başarısızlıklarına ve özel ve sosyal fayda ve maliyet arasında sapmalara neden olurken, devlet işletmeleri de kamu başarısızlıklarına neden olmaktadır. Dolayısıyla, geçiş ekonomilerinde uygun

mülkiyet yapısına ilişkin bir kılavuz yoktur. Bu konuda gelişmiş piyasa ekonomilerinin yaşadıkları tecrübe, piyasa ekonomilerindeki farklı mülkiyet yapılarına ve mülkiyet yapısının zamanla değiştiğine işaret etmektedir. Bu durumda, politik ve sosyal kurumlar, gelenekler, tarih ve ülkenin ekonomik büyüme durumu, mülkiyet ilişkilerinin gelişmesi analizine dahil edilmek zorundadır (Taylor,1994,s.80).

Post Keynesyen yaklaşıma göre, bir piyasa ekonomisi, sadece liberal bir düzenleme ve özel mülkiyeti değil, aynı zamanda yeterli düzeyde kurumsal yapıyı da gerekli kılmaktadır (Kolodko,1999,s.2). Bu konuda yapılan ampirik çalışmalar, elde edilen gelir ve hisse satışı yönünden başarılı bir özelleştirmenin uygun yasal kurumları ve gelişen sermaye piyasalarını gerektirdiğini açıkça göstermektedir (Marangos,2002c,s.577). Netice olarak, özelleştirmeye ilişkin ideal tek bir strateji yoktur. Özelleştirme politikaları, satışa çıkarılacak işletme tipine, işletme içi organizasyonel yapıya, teknoloji seviyesine ve sermaye ihtiyacına bağlı olarak “duruma göre” (by-case) temelinde uygulanmak zorundadır. Polonya, geçiş sürecinin başlangıcında şok terapi modelini benimsemesine rağmen, özelleştirmede yavaş ve ihtiyatlı bir strateji izlemiş ve Rusya ve Çek Cumhuriyeti’nin hızlı özelleştirme stratejisinden çok daha başarılı sonuçlar elde etmiştir (Havrylyshyn ve Mc Gettigan,1999,s.34).

Özelleştirme kapsamında bir diğer nokta da neoklasik geçiş modelinin, devlet işletmelerinin özelleştirilmesinde açık artırma (auction) şeklindeki özelleştirmelere ağırlık vermesine karşılık, Post Keynesyenlerin bu yöntemi eşitlik prensibine aykırı bulmasıdır. Çünkü Post Keynesyenlere göre geçiş ekonomilerindeki tasarruf miktarı, büyük ölçekli özelleştirmelerin finanse edilmesi için yeterli değildir. Bu nedenle işletmeleri satın alan insanlar, eski sistem içinde karaborsa ya da yasal olmayan faaliyetler yoluyla menfaat sağlamış olanlardır. Dolayısıyla, henüz yeterli bir piyasanın oluşmadığı ortamda, neoklasik iktisadın piyasa kararlarına uygun hareket etme ya da ödemeye gönüllü olanlara işletmelerin satılması gerektiği şeklindeki yaklaşımları problemlili görülmüştür (Marangos,2002c,ss.578-579).

Post Keynesyenlerin açık artırma şeklindeki yaygın özelleştirme stratejisine karşı çıkmaları sadece eşitlik prensibi açısından değil, aynı zamanda politik nedenlerle de açıklanmaktadır. Devlet işletmelerinin bu şekilde satılması, Post Keynesyenlere göre, bu işletmelerin asıl sahibi olan toplumdaki da destek görmemiştir. Ayrıca, kültürün dikkate alınmadığı neoklasik modelin tersine, izlenen özelleştirme stratejilerinin yüksek derecede ulusal patika bağlılığına (national path-dependence) sahip olduğu görülmektedir. Buna ek olarak, büyük ölçekli özelleştirme neoklasik geçiş modelinin öngördüğü gibi, kısıtlıkların üstesinden gelmede de başarılı olamamıştır (Ellman,1994,s.11). Bu nedenlerden dolayı, geçiş sürecinde, devlet müdahalesinin ve devlet mülkiyetinin ortadan kaldırılması düşünülmemelidir. Organize suçların dahil olduğu informel organizasyonların ve çeşitli lobilerin faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkan durumlar, aktif devlet müdahalesinin bir politika enstrümanı olarak kullanılmasını gerekli kılmaktadır (Kolodko,1999,s.16-17).

II.4. PİYASA SOSYALİZMİ MODELİ:

II.4.1.Piyasa Sosyalizmi

1920'lerin ortalarından itibaren ilk olarak eski Sovyetler Birliği'nde uygulanmaya başlayan ve II.Dünya Savaşı sonrasında da Orta ve Doğu Avrupa ülkelerince de benimsenen merkezi planlama sisteminin 60'lı yıllarla birlikte belirginleşmeye başlayan sorunları, birçok sosyalist ülke için reform gereksinimini gündeme getirmiş ve çeşitli reform tasarıları geliştirilmiştir. Bu reform tartışmaları kapsamında, sosyalist bir ekonomide daha adem-i merkezîyetçi bir planlama uygulamasının ve piyasa mekanizmasının sözkonusu sistemle uyuşmasının mümkün olup olmadığı ele alınmıştır. Sonuçta, sosyalist bir sisteme piyasa mekanizmasının bazı yönleriyle adapte edilmesi şeklinde başlayan tartışmayla birlikte "piyasa sosyalizmi" (market socialism) kavramı yeniden güncellik kazanmıştır.

Gerçekte, piyasa sosyalizmine dönük tartışmaların kökeni, 1930'lara dayanmaktadır. Sosyalist bir ekonomide tüketim mallarının miktar ve bileşimini kimin

belirleyeceği, bir başka ifadeyle, tüketici egemenliğinin olup olmayacağı ve ekonomide rasyonel kaynak dağılımının mümkün olup olmadığı yönünde gelişen sosyalist ekonomik sistemin ilk teorik sorgulamalarında Ludwig Von Mises, binlerce işleyen fabrikalardan oluşan karmaşık bir sosyalist ekonomide merkezi otoritenin işgücünü ve üreticilerin mallarını etkin bir şekilde dağıtmasının imkânsız olacağını ileri sürmüştür. Mises'e göre, bu imkânsızlık, üretim malları üzerinde özel mülkiyeti kaldırmış olan sosyalizmin doğasından kaynaklanmaktadır (Lavigne,1995,s.242).

Hayek ve Robbins ise, Merkezi Planlama Örgütü MPÖ (Central Planning Board)nün uygun fiyatları belirleyebilmek için, muhtemel tüm fiyat bileşimlerinde, satın alınabilecek tüm malların listesini çıkarıp, milyonlarca denklemi eş-anlı çözümenin imkansızlığına vurgu yapmışlar ve bu nedenle, sosyalist bir ekonomide rasyonel kaynak dağılımının teorik düzeyde olmasa da, pratikte uygulanamayacağını ileri sürmüşlerdir (Ölmezoğulları,1999,s.220-221).

Sosyalist sisteme yönelik bu teorik tartışmalar sırasında, Oscar Lange, 1936 ve 1937'de yaptığı çalışmalardan geliştirmiş olduğu modelle, piyasa sosyalizminin teorik yapısını kurmuştur. Buna göre piyasa sosyalizmi modeli, şu şekilde işlemektedir: Bireyler hangi mal ve hizmetleri tüketmek ve hangi işyerinde hangi işi yapmak istedikleri konusunda özgürdürler. Tüketim malları fiyatları ücretler gibi arz ve talep mekanizmasıyla belirlenmektedir. Gelirler, işletmeler tarafından ödenen ücretlerin ve merkezi otorite (MPÖ) tarafından tahsis edilen bir sosyal dividantın (temettü) toplamıdır ve bu toplam, talebi oluşturmaktadır. Merkezi Planlama Örgütü tarafından dağıtılan dividant, yatırım harcamaları, hükümet harcamaları ve ücretsiz olarak dağıtılan diğer mallarla, idarecilerin kazandığı kâr, faiz, ve ödenilen kira bedeli arasındaki farka karşılık gelmektedir (Eren,1991,s.31). Üretim araçları devlet mülkiyetindedir. MPÖ, tüketici tercihlerinden, verimli kaynakların toplam tutarından ve faktörlerin uygulanabilir teknolojik bileşiminden haberdardır. Kamu mülkiyetindeki işletmelerin yöneticilerine ortalama maliyetlerini minimize eden faktör bileşimini tercih etmeleri ve marjinal maliyetin ürün fiyatına eşit olduğu noktaya kadar üretimi artırmaları öğretilmektedir. Bunlar yapılırken, MPÖ tarafından belirlenen üretim araçları fiyatları,

mal ve işgücü için ise, piyasa fiyatları kullanılmaktadır (Lavigne,1995,s.242). Bir başka ifadeyle, tüketim mallarında piyasa, sermaye mallarında ise muhasebe fiyatları yol gösterici olarak kullanılmaktadır (Eren,1991,s.30).

Oscar Lange tarafından geliştirilen piyasa sosyalizmi modelinde MPÖ tarafından belirlenen muhasebe fiyatlarının rasyonel olmasını sağlayan teknik, Fred M. Taylor tarafından geliştirilen modeldeki deneme-yanılma (trial-and-error procedure) yöntemine dayanmaktadır. Buna göre, başlangıçta MPÖ fiyatları rastgele belirleyecektir. Bu arada işletmeler de buna göre üretim programlarını tayin ederken, Planlama Örgütü de aynı temelde kendisinin kontrol ettiği yatırım programını belirleyecektir. Başlangıçtaki fiyatlar doğru olmayacağından, ilk periyodun ya da üretim halkasının sonunda, MPÖ, bazı malların arz ve talebi dengelenmediğinden, kıtlık veya aşırı mal stoku dengesizliklerinden haberdar edilecek ve buna göre fiyatları ayarlaması beklenecektir. Aşamalı olarak da süreç, arz ve talep arasındaki dengeyi sağlayacak fiyat sistemine doğru yaklaşacaktır (Lavigne,1995,s.242;Ölmezoğulları,1999,s.221).

Temel amacın, sosyalist bir sistem içinde, ideal denge olan tam rekabet piyasası dengesine ulaşmak olduğu Lange modelinde, sosyalist bir sistemin kapitalist sisteme üstünlükleri de şu noktalarda ön plana çıkarılmıştır (Eren,1991,s.29-32):

-Sosyalist sistemde MPÖ, daha fazla bilgiye sahip olduğu için, doğru denge fiyatlarını daha kısa zamanda bulacaktır. MPÖ'nün daha fazla bilgiye sahip olması, endüstri düzeyinde dışsallıkların otomatik olarak hesaba katılmasına ve marjinal maliyet fiyat eşitliği sağlanmasına yardımcı olacaktır. Oysa kapitalist sistemde firma, ortalama maliyet fiyat eşitliğinde üretimde bulunacaktır.

-Sosyalist sistem konjonktür dalgalanmalarına karşı çok fazla duyarlı değildir.

-Sosyalist sistemin bir diğer üstünlüğü, bölüşümle ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Kapitalizmde gelir, piyasa işlemlerinin sonucunda oluşurken, Lange modelinde hanehalkı geliri, emek geliri ve dividanttan oluşmaktadır. Sosyal dividant, bireyin iş

seçme özgürlüğü ve emeğin marjinal ürün değerinin marjinal maliyete eşitliğini bozmayacak şekilde dağıtılacaktır. Bu noktada sosyalist sistemin üstünlüğü, gelirin sosyal refahı maksimize edecek biçimde dağıtılmasıdır.

-Lange'a göre, kapitalizmde firmalar eski yatırımlarını amorti etmeden yeni teknikler uygulayamazken, sosyalizmde yatırımlar endüstri düzeyinde olduğundan ve marjinal maliyetin fiyata eşit olduğu noktaya kadar üretim yapıldığından teknik ilerlemeye daha elverişlidir.

-Kapitalizmdeki tekelleşme, sosyalizmle engellenebilecektir.

Bu argümanlarıyla Lange, özel mülkiyetin olmadığı bir toplumda tam rekabet piyasası dengesinin mükemmel olarak gerçekleşebileceğini savunmuştur.

Birçok noktada eleştiri alan Lange modeline yönelik temel eleştiri, Friedrich Von Hayek ve Ludwig Von Mises tarafından yapılmıştır. Bu eleştirilerin temel noktası, sadece sosyalist bir sistem altında rasyonel fiyatların hesaplanıp hesaplanamayacağı değil, aynı zamanda, işletmelerin MPÖ'nün isteklerine uygun kararlar almada ve uygulamada "özel mülkiyet" gibi bir teşvik unsuruna sahip olmamasıdır. Lange modeline yöneltilen eleştirilere göre model, sosyalizm altındaki ekonomik hesaplamalara sadece teknik bir problem olarak bakmış ve komünist rejimin politik özelliklerini hesaba katmamıştır. Komünist rejim altında politik gücün parti monopolü, mülkiyetin devlet tekelinin ve merkezi planlamanın yerini almıştır. Devlet işletmelerinin yöneticileri parti emirlerine itaat etmek yönünde eğitilmişlerdir. Savaş sonrası reform denemelerinde, her ne kadar sosyal mülkiyet kurumu, işletmelerin lehinde mülkiyet haklarının yeniden dağıtımını kapsamış olsa da, işletme varlıklarının fiili sahibi devlet olarak kalmıştır. Nitekim, Lange'ın kendisi de, piyasa sosyalizmi tartışmalarının gündeme geldiği savaş öncesi dönemde geliştirdiği modelin, savaş sonrası döneme uygulanmasındaki zorlukları kabul etmiştir (Lavigne,1995,ss.243-244).

Piyasa sosyalizmine dönük teorik tartışmalara Wlodzimiers Brus ve Alec Nove tarafından yapılan katkıların da literatürde önemli bir yeri vardır. Her ikisi de özel olarak “piyasa sosyalizmi” kavramına atıfta bulunmamalarına rağmen, Brus, daha ziyade “düzenlenmiş piyasa mekanizmalı merkezi planlama”ya (central planning with regulated market mechanism), Nove da, karar alma mekanizmalarının büyük ölçüde desentralize olduğu “uygulanabilir sosyalizm”e (feasible socialism) işaret ederek, piyasa sosyalizmi tartışmalarına yeni bir yaklaşım getirmişlerdir (Lavigne,1995,s.243).

Brus’un düzenlenmiş piyasa mekanizmalı merkezi planlama modelinde, piyasa uzun dönemli planlama amaçlarıyla uyumlu, monopolleşme eğilimlerinin engellendiği bir mekanizma olarak ele alınmaktadır. Bu modelde, ekonomik kararlar sadece merkezi otorite tarafından değil, çeşitli düzeylerde ele alınmaktadır (Ölmezoğulları,1999,s.230). Diğer bir ifadeyle, Brus’un analizinde sosyalist sistemdeki ekonomik kararlar üçe ayrılmaktadır: Bunlardan ilki, uzun dönemli büyüme oranı, ulusal gelirden yatırıma ayrılan pay, ekonomide çeşitli üretim alanları arasında yatırımın dağılımı gibi piyasaya bırakılmayacak ve dolayısıyla merkezi otorite tarafından alınması gereken makro ekonomik kararlardır. İkincisi, veri tüketici gelirinde, tüketim mallarının seçimi ile iş ve çalışma yerlerinin seçimi konusundaki bireysel kararlardır. Üçüncüsü ise, sektörel ekonomik kararlardır. Bu kararlar içerisinde ademi merkeziyetçiliği belirleyen üçüncü tür kararlar olurken, ikinci türdeki kararlar piyasaya bırakılmıştır (Eren,1991,ss.11-12). Brus’un analizinde vurgu yapılan önemli noktalardan biri de, sosyalizmdeki bir firmanın kâr maksimizasyonu ile kapitalist sistemdeki bir firmanın kâr maksimizasyonu arasındaki temel farkın, sosyalizmde amacın bireysel değil, toplumsal olmasından kaynaklandığının belirtilmesidir. Brus’a göre, kâr maksimizasyonu aslen, plan tarafından belirtilen hedefleri gerçekleştirmek için sadece bir teşvik unsurudur (Ölmezoğulları,1999,s.230;Eren,1991,s.18).

Brus’un analizinde dikkati çeken bir nokta da, demokrasiye atıfta bulunulmasıdır. Üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olması Brus’a göre, bunların toplumsallaştırıldığı anlamına gelmemektedir. Toplumsallaştırma, sahip olunan şeyin toplum için toplum tarafından kullanılmasını gerektiren bir “süreç”tir. Demokratikleşme

de bu süreçte önemli bir role sahiptir. Dolayısıyla analizde, daha düşük düzeylerde ekonomik kararların alınması ve kararlara katılım yoluyla ekonomik ve siyasal demokrasinin geliştirilmesi arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiştir (Eren,1991,s.20-21).

Piyasa sosyalizmi tartışmalarına önemli katkılarda bulunan bir diğer isim Alec Nove ise, görüşlerini piyasanın üstünlüklerinden ziyade, merkezi planlamanın sakıncaları üzerine oturmuş ve “uygulanabilir sosyalizm” kavramına dikkati çekmiştir. Nove’un “uygulanabilir” kavramını kullanması, Marksist iktisadın sosyalizm sonrası bolluk ya da diğer bir ifadeyle komünizm aşamasına geçileceği yönündeki öngörüsünün inanılması güç veya zorlama bir varsayım olduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, Nove’a göre, işbölümünün aşıldığı, piyasa için değil, gereksinim için üretimin yapıldığı, egemen sınıfların sömürü aracı devletin ortadan kalktığı komünist bir ekonomik sistem ütopyiktir. Marksist iktisadın öngördüğü bolluk, Nove’a göre fırsat maliyetinin ortadan kalkması anlamına gelen zorlama bir varsayımdır. Ayrıca, yönetenler, yani devlet ile yönetilenler ayrımı ve gücün kötüye kullanılması kaçınılmazdır. O halde yapılması gereken, sözkonusu tehlikeleri en aza indirecek olan kurumların tasarlanmasıdır (Ölmezoğulları,1999,s.235).

Nove, milyonlarca malın üretildiği bir ekonomide merkezi planlama ile dönem başı (ex-ante) doğru dağıtımlar yapılmasını sağlamanın tek yolunun, tüketimi üreticilerin belirlemesine izin vermek olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, Nove, kendiliğinden işleyen bir serbest piyasanın diğer bir ifadeyle, bırakınız yapsınlar (laissez faire) şeklindeki bir mekanizmanın da dev şirketlerin ve istikrarsızlıkların hakim olduğu bir çağda uygulanabilir ve etkili olmadığını savunmuştur. Nove’a göre, sınırsız bir piyasa ekonomisi, hoşgörülemez toplumsal eşitsizliklere sebep olacak ve bir süre sonra kendine zarar vermeye başlayacaktır. Bu nedenle, devletin gelir politikalarını saptama, vergi toplama, tekelci gücü sınırlama ve rekabetçi bir piyasa düzeninin temel kural ve sınırlarını saptama yönünde çok önemli görevleri vardır (Ölmezoğulları,1999,ss.227-228).

Kısaca özetlemeye çalışıldığı gibi, temelleri 1930'lı yıllara kadar uzanan, 50'li yılların ortalarından itibaren yeniden tartışılmaya başlayan ve 60'lı yıllardan 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılmasına kadar olan süreçte sık sık gündeme gelen piyasa sosyalizmi tartışmaları, geçiş sürecini takiben alternatif bir model olarak yeniden karşımıza çıkmaktadır. Bu arada, geçiş ekonomileri kapsamında değerlendirilen fakat Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B.'den birçok açıdan ayrılan Çin'in başarılı piyasa sosyalizmi modeli, geçiş ekonomileri kapsamında piyasa sosyalizmi modelinin alternatif bir model olarak gündeme gelmesinde önemli bir faktördür.

II.4.2.Piyasa Sosyalizminin Geçiş Ekonomilerine Uygulanması

Geçiş ekonomisinin kavramsal olarak ekonomik anlamda merkezi planlama sisteminden serbest piyasa ekonomisine siyasi anlamda da, diktatör ya da tek parti iktidarına dayanan otoriter bir rejimden demokrasiye geçiş olarak tanımlandığı daha önce belirtilmişti. Bu açıdan bakıldığında, geçiş süreci ile birlikte plan, piyasa ve demokrasinin yeniden ele alınmaya başladığını gözlemlemek aslında şaşırtıcı değildir. Her ne kadar geçiş ülkelerindeki insanların karşı oldukları şeyin, “sosyalist” sistem olarak adlandırılan eski sistem olduğu ileri sürülse de, bu toplumların istedikleri şeyin de, her geçen gün artan işsizlik, derinleşen eşitsizlik ve sosyal güvencenin giderek azalması değildir (Samarry,1992,ss.7-8). Bu çerçeveden bakıldığında, geçiş ekonomilerinin birçoğunda halen daha devam etmekte olan geçiş süreci sıkıntıları özellikle de, işsizlik ve gelir dağılımının bozulması, mafya ekonomisinin halen daha güçlü hakimiyeti ve yolsuzluk gibi sosyal maliyetleri, insanların istedikleri anlamdaki bir düzenin oluşturulup oluşturulamayacağı yönündeki tartışmaları da sıcak tutmaktadır. Birçok ülkede uygulamaya konan neoklasik şok terapi modelinin sebep olduğu düşünülen olumsuz gelişmeler, geçiş sürecine yönelik uygun model tartışmalarında piyasa sosyalizmini de alternatif bir model haline getirmiştir.

Geçiş ekonomileri için alternatif bir model olarak ortaya konan ve içinde hem sosyalist hem de kapitalist unsurları barındıran piyasa sosyalizmi modeli, Nuti (1992,s.18) tarafından, daha önce Kornai (2000,s.34)'nin, kullandığı “karma ekonomi”

(mixed economy) anlamında “serbest ekonomi” (free economy) olarak karakterize edilmiş ve temel nitelikleri de şu şekilde belirlenmiştir:

•Piyasa, rekabetçi ve açıktır ve tüm mal ve hizmetlere, para ve yabancı dövizde yönelik olarak işlemektedir. Üretim mallarının idari dağıtımını sözkonusu değildir. Monopoller dağıtılmıştır ve bütün işletmelerin üretimde değişiklik yapmalarına ve kendi tercihleri olan herhangi bir sektöre yönelmelerine izin verilmektedir.

•Tek bir mülkiyet şekli yerine, devlet, kooperatif ve özel mülkiyetten oluşan çoğulcu bir mülkiyet sözkonusudur. Devlet sektörü, ivedi bir şekilde küçültülemeyeceğinden devlet varlıklarının küçültülmesi ya da çapraz mülkiyet gibi yollarla özelleştirme yönetiminin tüm araçları tecrübe edilmelidir.

•Devlet hükümet politikalarını uygulamak için geniş bir politika enstrümanı alanını kullanmaktadır. Fakat bu politikalar, tamamlayıcıdır, her şeyi kapsamaz ve aynı zamanda koşullu politikalar ve sadece ekonominin arzulan yoldan sapması durumunda uygulanmaktadır.

•Sosyal güvenlik, istihdam, gelir dağılımı ve benzeri alanlarda özel sosyalist politikalar sözkonusudur. Eğitim ve bazı tıbbi bakım hizmetleri ücretsiz olarak sağlanmakla birlikte, geniş ölçüde özelleştirilmektedir.

•Çeşitli şekillerle bir paylaşım ekonomisi işlemektedir. Tercihe bağlı olarak özel şirketlerde, kooperatiflerde kar paylaşımı ya da sermayeye katılım şekillerinde olabilir.

Öte yandan, Nuti tarafından ortaya konulan bu model, çeşitli eleştiriler almıştır. Her şeyden önce sözkonusu modelin bir geçiş ekonomisine uygulanmasının zor olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun da temeli, Peter Wiles tarafından öne sürülen “kapitalist zafercilik”tir. Buna göre, Wiles, geçiş ekonomilerinde hakim olan fikrin, kapitalist zafercilik olduğunu, bu ülkelerin tam anlamıyla kapitalist bir sisteme geçme yönünde istekli olduklarını ileri sürmüş bu nedenle de Nuti tarafından ortaya

konulan modelin geçiş ülkelerine uygulanmasının zor olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan. Nuti'nin ne srdėđ  modelin, gerçek anlamda bir piyasa sosyalizmi tasarlanmadıka, arzulanan ve ideal bir model olmaktan ziyade, hem geçmiş ataletin hem de mevcut politik bağnazlığın bir devamı olacağı dşnlmştir (Lavigne,1995,s.245).

Aslında geçiş ekonomilerine ilişkin literatürün büyük bir kısmı ile IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların ve gelişmiş piyasa ekonomilerindeki ekonomi ve politika uzmanlarının ortak düşüncesi, kapitalist bir piyasa ekonomisinin Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği için ekonomik büyümenin tek yolu olduğudur. Bu hakim görüş, söz konusu ülkelerde uygulanan politikalara da yn vermiş ve kapitalist piyasa ekonomisi alternatifsiz bir model olarak sunulmuştur. Daha önce kapitalist bir sınıf mevcut olmamasına rağmen bu ülkelerde yaşayan insanların birçoğu da eski sistemin neden olduğu tıkanıklıkların sadece kapitalist bir ekonomi ile aşılabileceğine inanmiş ve kapitalizmi refah, hukukun stnlėđ, demokrasi ve ktlıkların ortadan kalkması olarak algılamışlardır. Bu nedenle de, içinde “sosyalizm” geçen herhangi bir modeli, eski mevcut sisteme dönüş olarak düşünmüş ve reddetmişlerdir. Oysa bunun doğru bir düşünce tarzı olmadığı her Şeyden önce Çin'in dünya ekonomisi ölçeğinde elde ettiği başarı ile de görülmektedir. Dolayısıyla, merkezi planlı bir ekonominin dönüşümünün ille de kapitalist tarzda bir piyasa ekonomisi ile sonuçlanması gerektiğini düşünmek çok da gerçekçi olmamaktadır (Marangos,2006a,s.64).

Merkezi planlama sisteminin yıkılması, piyasa ilişkilerine dayalı ekonomilerin gelişmesinin de yolunu açmıştır. Piyasa ilişkilerinin kullanımının temel nedeni, bilgi yayma ve ekonomik anlamda motivasyon sağlamada avantajlı olduğunun düşünülmesidir. Bu bağlamda, piyasa başarısızlıkları durumunda bile, piyasanın merkezi idareyle karşılaştırıldığında üstün bir organizasyon yapısı olduğu kabul edilmektedir. Fakat bu noktada piyasa sosyalistleri, merkezi planlamaya dayanan bir ekonomik koordinasyon mekanizmasının ortadan kalkmasının piyasa ilişkilerini gerektirmekle birlikte, zorunlu olarak kapitalist bir modeli de içine alması gerektiğine inanmamaktadırlar. nk onlara göre, geçiş süreci otomatik olarak kapitalist bir

ekonomik sistemin oluşmasına neden olmayacaktır. Bu nedenle de, piyasa sosyalizmi alternatif bir model olarak ciddi şekilde düşünülmelidir (Marangos,2006a,ss.64-65). Özellikle geçiş sürecinde, gerek ekonomik gerek sosyal boyutta yaşanan olumsuz gelişmeler, hiçbir sistemin alternatifsiz olmadığını göstermesi açısından önemlidir. Uzun yıllar iktisadi sistemler üzerine araştırmalar yapan ve geçiş ekonomileri literatürüne de ciddi katkılarda bulunmuş olan Kornai de, geçişin başlangıcından bugüne birçok ülkede yakalan hızlı ekonomik büyüme başarısına rağmen, halihazırda benimsenmiş kapitalist piyasa ekonomisinin üstün ve alternatifsiz bir model olarak kabul edilmesine ihtiyatlı yaklaşmakta ve bunu ifade etmek için daha uzun bir zaman dilimine ihtiyaç olduğunu altını çizmektedir (Kornai,2006,s.212-213).

Genel olarak piyasa sosyalizmi modeline dayalı geçiş politikaları şunlardan oluşmaktadır (Marangos,2005a,s.318):

-Aşamalı bir fiyat liberalizasyonu, sanayi ve gelir politikaları şeklinde bir piyasa planlamasının oluşturulması,

-Büyük devlet işletmelerinin yeniden yapılanması, orta ölçekli işletmelerin kooperatiflere dönüşümü ve küçük işletmelerin özelleştirilmesi,

-Formel kurumların devlet aracılığıyla hızlı bir şekilde oluşturulması ve informel kurumların aşamalı gelişimi,

-Merkez bankasının devlet kontrolünün devam ettirilmesi, finansal düzenleme ve vergi yapısının acil olarak oluşturulması,

-İhtiyari para ve maliye politikalarının tesis edilmesi,

-Sosyalist bir gümrük birliğinin oluşturulması ve kapitalist ülkelerle tarifelerin devam ettirilmesi

-Temel yaşanabilir gelir düzeyini garanti altına alan bir refah devletinin oluşturulması.

Piyasa sosyalizmi modeline yönelik bu genel açıklamalardan sonra, özellikle bu modelin geçiş ekonomileri bağlamında yeniden gündeme gelmesinde önemli bir faktör olarak Çin modeli piyasa sosyalizminin biraz daha yakından incelenmesi faydalı olacaktır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Rusya’da yaşanan başarısız geçiş politikaları neticesinde 1998’de yaşanan derin krizden bugüne, bilimsel çevrelerce karşılaştırmalı bir perspektiften Çin modelinin incelenmesi oldukça yaygınlaşmıştır.

II.4.3. Çin Modeli Piyasa Sosyalizmi

Geçiş süreci ile birlikte piyasa sosyalizmi tartışmalarının yeniden gündeme gelmesindeki en önemli etken, başarılı olarak nitelendirilen Çin modeli piyasa sosyalizmidir. Çin’deki reform sürecinin başlangıcı, her ne kadar 70’li yıllarda sosyalist ülkelerde yaşanan ekonomik bunalımlardan kaynaklanan 1978 yılı reformlarına dayansa da (Ölmezoğulları,1999,s.216) özellikle, etkinliğini kaybetmiş bir ekonomik yapının tek bir hamlede ve radikal bir şekilde tasfiye edildiği Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği’ndeki birçok ülkede geçiş sonrası yaşanan olumsuz birçok gelişme, Çin tarafından uygulanan modeli tartışmaların merkezine oturtmuştur. Bu nedenle de, Çin reformlarının ve elde edilen başarıların diğer geçiş ekonomilerine yönelik olarak da tekrarlanabilip tekrarlanamayacağı, akademik çevrelerce de hararetle tartışılmaya devam etmektedir. Bu bağlamda, bir grup bilim adamı, Çin’in başarısının, evrimci, tecrübeye dayanan ve aşağıdan yukarıya (bottom-up) temelli bir reform anlayışının, kapsamlı ve yukarıdan aşağıya (top-down) uygulanan şok terapi yaklaşımına üstünlüğünü gösterdiğine inanırken, diğer bir grup düşünce ise, Çin reformlarının başarısını uygulanan modellerden ziyade, kendine özgü niteliklere sahip farklı başlangıç koşullarına bağlamaktadır (Marangos,2006b,s.221). Bu nedenle de, özellikle çok sayıda Rus bilim adamının Çin modelinin Rusya için de uygulanabilir olup olmadığını araştırmaları, bu grupta yer alanlar tarafından, elmalarla armutların toplanmasına benzetilmektedir (Aslund,1993,s.99).

Çin’in diğer geçiş ülkeleri ile kıyaslandığında çok farklı özelliklere sahip olduğu yadsınamaz bir gerçeklik olmakla birlikte, günümüz Çin ekonomisinin geldiği noktada

1978 yılına dayanan bir reform sürecinin ve bu süreçte izlenen politikaların da son derece önemli olduğu yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Bu bağlamda, Çin ekonomisinin hızlı büyümesi ve ticaret fazlaları yaratmasının ardında ilki; 1979-1991 yılları arasında sürdürülen ve merkezi planlama sisteminin reforme edilmesine dayalı reform çabaları, diğeri de; 1991 sonrası sürdürülen ve Çin'in kendisi tarafından da deklare edilen "piyasa sosyalizmi" olarak adlandırılan model olmak üzere iki ana etken vardır (Köse ve Öncü,2006,s.149). Sonuçta Çin, izlemiş olduğu kendine özgü bir piyasa sosyalizmi modeliyle geçiş ülkeleri arasında benzersiz bir konum almayı başarmıştır (Holmes,2000,s.226).

Uygulanan modelin piyasa sosyalizmi olarak değerlendirilmesi konusunda çok yaygın bir uzlaşma olmamakla birlikte biraz önce de belirtildiği gibi, Çin'in bizzat kendisi, uyguladığı modeli piyasa sosyalizmi olarak adlandırmaktadır. 1978 yılının Aralık ayında yapılan 11. Komünist Parti Kongresi'nin üçüncü plan oturumunda, ekonomide merkezden yönetime son verilmesi ve piyasa mekanizmasının benimsenmesi yönünde alınan tarihi kararlar da Çin'de geçiş süreci başlamıştır. Bu kararların arkasındaki reform programı, piyasaların ve piyasa fiyatlarının kullanılmasının yolunu açmakla birlikte, sosyalizmin temel unsurlarından biri olan, üretim mallarının kamu mülkiyetinde bulunması koşulunu değiştirmemiştir (Yenal,1999,s.191).

Çin'in yapmakta olduğu, aslında geçmişteki sosyalist planlama tecrübesini ve bu süreçte devletin üstlendiği rolü piyasayla buluşturmaktır (Köse ve Öncü,2006,s.150). Bugün itibarıyla, siyasi alanda demokratik ve çoğulculuğa dayalı bir siyasal yapılanmanın dışında kalan ve halen daha tek parti iktidarı olan Komünist Parti otoritesi altındaki Çin'in gerçekleştirmekte olduğu piyasa sosyalizmi deneyimi, kendine özgü bir başarı öyküsü yaratmış durumdadır (Yenal,1999,s.191). Şimdi de, daha önceki modellerde incelenen ikincil reform bileşenleri bağlamında Çin piyasa sosyalizminin özelliklerine biraz daha yakından bakalım.

Fiyat Liberalizasyonu ve Fiyat İstikrarı:

Daha önce fiyatların kontrol altında tutulduğu Çin'de 1984'e gelindiğinde, alınan önlemlerin artan ölçüde etkinliğini kaybetmesi üzerine, bir fiyat reformunun ihtiyaç olduğu düşünülmüş ve fiyatların kontrol altında tutulduğu idari araçlardan piyasa araçlarına doğru bir yönelme başlamıştır. Bununla birlikte, Çin'in fiyatları liberalize etme yönündeki tutumu, toplumsal istikrara yüksek bir öncelik verme ve fiyat reformunun uygulanabilmesinde anahtar bir kıstas olan toplumsal uyumun devamını sağlama yönünde olmuştur. Bu nedenle, görelî fiyat yapısı reformunun ancak aşamalı bir şekilde ve kontrollü, planlı bir tarzda yapılmasına karar verilmiştir (Marangos,2006b,s.222).

Mayıs 1984'te uygulamaya konan sistem, iki raylı (two-track) bir sistemdir. Bu sistemde satışların ve satın almaların kontrollü düşük fiyatlarda merkezi olarak idare edilmesi çerçevesinde girdi (input) ve çıktı (output) kotalarının belirlenmesi sözkonusudur. Kotası olmayan üretim sektörleri içinde girdi ve çıktı üreten firmaların kendi ürün fiyatlarını piyasa koşullarına göre belirlemelerine izin verilmiştir. Bu durum, merkezi olarak belirlenen fiyatlarla piyasa tarafından belirlenen fiyatların bir arada olduğu iki raylı bir fiyat sistemi oluşturmuştur (Marangos,2006b,s.222).

İkili fiyat sisteminin oluşturulması, adım adım piyasa sistemine geçilmesi ve ekonomik riskin yumuşatılması doğrultusunda planlı bir kaynak dağılımına olanak vermiştir. Sözkonusu sistemin aşamalı olması, aynı zamanda fiyat ve işletme reformlarının birbiri ardına konmasına da imkân vermiştir. Çin'de uygulanan modele göre, bir piyasa ekonomisinin oluşturulması, mevcut sistemin tüm bileşenlerinin bir anda tasfiye edilmesi anlamına gelmemektedir (Jin ve Hoynes,1997,s.83). Dolayısıyla, Çin, yaratıcı bir yok etme sürecini, diğer bir ifadeyle, yeni bir ekonomi yaratarak eskisini ortadan kaldırma sürecini uygulamıştır (Stiglitz,2004,s.208).

Firma düzeyinde kısmi mikro-otonomi, girişimcilerin yeni tarzdaki kaynak dağılımı üzerinde kontrol gücü elde etmesine olanak tanımıştır. Bu şekilde, daha önceden engel

olunan sektörlere yönelik yeni bir kaynak dağıtımını yapan, kâr güdüsü ile hareket eden otonom girişimciler tarafından piyasada yeni işletmelerin ortaya çıkması sağlanmıştır. Bireysel ücret ile kişisel çaba arasında yakın bir bağın oluşturulduğu bu reform çerçevesinde, devlet işletmeleri ve kolektif çiftliklerdeki teşvik güdüsünü de artırmıştır (Lau vd.,2000,s.140).

Çin’de uygulanan iki raylı sistem sadece fiyat reformu alanında değil, reformun diğer pek çok alanında da kullanılmıştır (Jin ve Hoynes,1997,s.89). Piyasa ve planın ikili idaresi, iki raylı bir fiyat sisteminin yanında ikili bir döviz kuru sistemini ve özel ekonomik bölgelerin (special economic zones) oluşturulmasıyla coğrafik bölünmeyi de kapsayan bir yapıdır (Marangos,2006b,s.223). Reform sürecinden önce kolektif tarımsal üretim gerçekleştiren kırsal komünlerin, liberalizasyona dönük reformlarla birlikte sözkonusu komünlere ait toprakların bireyse olarak köylü ailelerine kiralanmasıyla başlatılan hanehalkı sorumluluk sistemi (household responsibility system) nde de ikili bir yapı vardı. Buna göre, toprak kiralayan köylü aileleri, planla belirlenmiş ürün kotalarını devlete teslim ettikten sonra, kota fazlasını serbest piyasada satma imkanına sahipti (Yılmaz,2006,s.151-152).

Yaşanan geçiş deneyimlerinin de gösterdiği gibi, enflasyon, merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçişte tüm geçiş ülkelerinin yaşadığı en temel makro ekonomik istikrarsızlıklardan biri olmuştur. Bununla birlikte, Çin’in en büyük avantajı, 1978’de reformlara başlanırken, enflasyonist baskıların olmamasıdır (Yenal,1999,s.195). Reform periyodu boyunca da, amaç, düşük ve tolere edilebilir bir enflasyon düzeyi ile makro ekonomik istikrarı korumak olmuştur. Bu nedenle de, enflasyon oranı kritik bir eşik seviyesini geçtiğinde öncelikle devlet harcamaları üzerindeki doğrudan kontrollerle enflasyonu düşürme politikası izlenmiştir. Devletin enflasyonu kontrol etmedeki başarısı, hem gelir artırıcı araçların etkinliğine hem de, devlet harcamaları üzerinde baskı oluşturan çıkar gruplarına direnmesine bağlı olmuştur (Marangos,2006b,s.224).

1978'de başlatılan reform programının en önemli yanlarından biri de, yerinden yönetimin (decentralization) hızla yaygınlaşmasıdır. Bu doğrultuda reformlar, merkezi otoriteye yönelik politik risk ve tehlikeleri minimize eden yerel politik mekanizmalarla idare edilmiştir. Böylece, devlet görevlileri arasındaki dikey bağlantılar (vertical connection), aktörleri topluluk içinde ve karşılıklı olarak bağlayan sosyal ağlar (social networks)a olan daha büyük bir güvenle yer değiştirmiştir (Johnson,1994,s.68-69). Sonuçta, Çin'deki yerinden yönetim süreci, idari ve mali gücün devletten taşra ve yerel yönetimlere ve devlet mülkiyetindeki işletmelere intikalini içeren bir süreç olmuştur. Bu süreç aynı zamanda daha önceden bütçe ödenekleri ile yapılan yatırımların işletmeler ya da yerel yönetimler tarafından yapılmasına imkân vererek, merkezi bütçe üzerindeki yükün de hafiflemesine olanak tanımıştır (Yenal,1999,s.199).

Özelleştirme:

Özelleştirme, Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği geçiş ekonomilerinde genellikle aşırı bürokrasi, girişimci motivasyonu eksikliği ve etkinsizlik gibi merkezi olarak idare edilen ekonomilerin karşılaştığı problemleri hafifletmek ya da engellemek amacıyla kullanılan radikal bir strateji olmuştur. Oysa Çin'deki reformcular bu yaklaşımı reddetmiş ve örneğin, Ruslar reform sürecinin başında devlet işletmelerini hızlı bir şekilde özelleştirirken, Çin, bugüne kadar olan süreçte devlet mülkiyetini ve sanayi ekonomisinin çok büyük bir bölümü için planlamayı devam ettirmiştir (Marangos,2006b,s.224).

Çin'de uygulanan reform modeli, devlet sektörü özelleştirmesi gerekli olsa da, hızlı bir özelleştirmenin gerekli olmadığını göstermektedir. Uygulamaya konan aşamalı özelleştirme süreci, özelleştirme öncesi yeniden yapılanmaya imkan tanıdığından, büyük firmalar daha küçük birimler halinde örgütlenebilmiş ve sonuçta yatırım yapmaya hevesli genç yöneticilerin başında bulunduğu yeni ve küçük bir girişimcilik gelişmiştir (Stiglitz,2004,s.206).

Çin reformları, tarım kesiminde büyük kolektif çiftliklerin daha küçük ve daha etkin birimlere dağıtılması ve hanehalkı sorumluluk sisteminin oluşturulmasıyla temsil edilen kısmi özelleştirme ile başlamıştır. Hanehalkı sorumluluk sisteminde, köylü aileler tarımsal üretimin temel birimleridir ve eskiden kolektif tarımsal üretimi gerçekleştiren komünlere ait topraklar bireysel olarak bu ailelere kiralanmaya başlamıştır. Toprak kiralayan köylüler, planda belirlenen ürün kotasını devlete teslim etme yükümlülüğünü yerine getirdikten sonra, elde kalan fazla ürünü serbest piyasada satabilmektedirler. Meydana getirilen yeni kasaba ve köy işletmeleri (TVE) de bir yandan toprak sözleşmelerinin yönetimini, sulama sistemlerinin devam ettirilmesini sağlarken, diğer taraftan da, köylülerin tarımsal girdilere, teknoloji ve bilgiye, krediye, üretim, pazarlama ve temel eğitim ile sağlık süreçlerine aktif bir şekilde katılımını sağlamakla yükümlü olmuştur. Böylece, üretim araçlarının kamu mülkiyetiyle karakterize edilen ekonomik organizasyon yapısının temel değerleri korunurken, eski komün sisteminin sakıncalı taraflarının da giderilmesi amaçlanmıştır. Başlangıçta hanehalkına toprak kiralama süresi 15 yılken, daha sonra 30 yıla çıkarılmıştır. Şu andaki mevcut durumda ise bu sürenin belirsiz olduğu söylenebilir (Perkins,1994,s.26; Marangos,2006b,s.225). Bu nedenle, şu ana kadar Çin’li reformcular, toprakların resmi olarak özelleştirilmesi yönünde adım atmamakla birlikte, bireysel mülkiyeti fiilen uygulamaktadırlar.

Çin ekonomisindeki en önemli yapısal değişim, büyük ölçüde idari kontrol altındaki işletmelerle, kasaba ve köy düzeyindeki yerel idare mülkiyetindeki işletmelerden oluşan kolektif sektör (TVE) tarafından üretilen sanayi üretimindeki artış olmuştur. Bir başka ifadeyle, bu işletmelerin hakim olduğu devlet dışı sektör, Çin’deki reform periyodunda endüstriyel büyümenin lokomotifi olmuştur (Marangos,2006b,s.225).

Öte yandan kasaba ve köy işletmelerinin mülkiyet yapısına ilişkin yaygın bir anlaşmazlık sözkonusudur. Bunun temel nedeni, bu işletmelerin mülkiyet yapısının tam olarak tanımlanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda üç farklı yaklaşımdan sözedilebilecektir. Bunlardan biri, bu işletmelerin yarı-özel ya da özel benzeri (quasi-private) bir mülkiyet yapısına sahip olduğu yönündeki görüşlerdir. Buna göre, özel işletmeler politik ayırımdan sıyrılmak için kendilerine “kolektif” görüntüsü

vermektedirler (Weitzman ve Xu,1994,s.121). Diğer bir görüş ise, bu işletmelerin tipik özel bir işletme değil, gerçek kolektif bir işletme olduğu yönündedir. Son olarak ileri sürülen bir yaklaşım da, TVE'lerin mülkiyet yapısından bağımsız bir şekilde kolektif olarak sahip olunan işletmeler olduğu ve işletmelerin bu yapıdan kapitalist işletme yapısına doğru aşamalı bir değişime uğrayacakları ya da bir defada özelleştirilecekleri yönündeki görüşlerdir (Woo,1997,s.322).

Çin'deki TVE sektörünün etkin ve hızlı büyümesi, devlet sektörü üzerinde iki bağlamda derin bir etki göstermiştir. Bunlardan biri, devlet işletmelerinin zarar etmemek için çok fazla çalışmaya zorlanmaları, diğeri de, Orta ve Doğu Avrupa ile BDT ülkelerinde çok popüler olan kitlesel özelleştirme ya da hisse senedi satışı (massive privatisation) yoluyla özelleştirme yerine, devlet işletmelerinin görece rolünün aşamalı olarak azaltılmasıdır. Çünkü, TVE'lerin gelişmesiyle, daha az etkin olan devlet işletmelerinden vazgeçilmiş ve bu işletmeler rekabet dışına itilmişlerdir (Weitzman ve Xu,1994,s.122,130-131). Bu gelişmelere ilave olarak, 1980'lerde kentsel istihdam problemlerinin çözülmesi amacıyla, devlet, kentsel hizmet sektörü üzerindeki kısıtlamaların birçoğunu kaldırmış ve bunun bir sonucu olarak, restoranlar, küçük tüccarlar ve birçok kişisel hizmet türü gelişmiştir (Marangos,2006b,s.226).

Çin'de "mülkiyet" ve "kontrol"ün ayrılması sloganı altında devlet mülkiyetindeki sanayi işletmelerinin yönetim mekanizmasının dönüşümüne ilişkin düzenlemeler, devlet mülkiyetindeki işletmelerin otonomisini ve bağımsız ticari kazançlarının finansal sonuçlarını daha somut hale getirmiştir. Bu düzenlemelerle, devlet işletmelerine zorunlu plan direktiflerinin de dahil olduğu resmi emirleri kabul veya reddetme izni verilmiştir. İşletmeler kendi değerlerine göre çalışanlarını seçmede ve yine kendi değerlerine göre işten çıkarmada bağımsız davranabilir duruma gelmişlerdir. Dolayısıyla, Çin'in benimsediği yaklaşım, büyük ölçekli devlet işletmelerini özelleştirmeksizin onları önce şirketleştirmektir (Jefferson ve Rawski,1994,s.62).

Devlet sektörünün reformuna yönelik girişimlerin etkinliği konusunda da birtakım görüş ayrılıklarının olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Naughton (1994,s.483) ve

Jefferson ve Rawski (1994,s.ii) devlet işletmelerinin, etkinliğin artmasına neden olan toplam faktör verimlilik artışına sahip olduğunu düşünürken, Sachs ve Woo (1994,s.118) Çin'deki devlet sektörünün zayıf bir performans gösterdiğini ileri sürmektedirler. Bu grupta yer alanların düşüncelerine göre, ciddi kayıplara ve toplam faktör verimliliğindeki artışın gecikmesine neden olan bu durum, devlet sübvansiyonlarından kaynaklanmaktadır. Devlet sektörünün etkinliğine ilişkin bir grup düşünce de, devlet işletmelerinin kararlarını piyasa koşullarına göre almasındaki yetersizliğin düşük rekabet kapasitesi ile sonuçlandığını öne sürmektedir. Bu görüşe göre, özellikle merkezi otoritenin devlet mülkiyetindeki sanayiye düşük maliyetli banka kredileri ve diğer sübvansiyonlarla desteklemeye devam etmesi gevşek bütçe kısıtının devam etmesi anlamına gelmektedir ve bu da devlet işletmelerini birer kukla durumuna getirmiştir (Marangos,2006b,s.227).

Çin'de fiili özelleştirmeler genellikle girişimciye dönüştürülen yerel kadrolar tarafından devlet varlıklarının satılması ve spontane özelleştirmeler yoluyla olmaktadır. Bu bir anlamda, reform sürecinin sorunsuz bir şekilde devam etmesi için reform karşıtlarına verilen bir tür destek aracıdır (Johnson,1994,s.72). Ayrıca devlet, küçük ve daha az önemli işletmelerin özelleştirilmesinde oldukça başarılı olmuştur. Böylelikle, devlet sektörü dışında oldukça önemli sayılabilecek bir ölçekte özel ya da yarı-özel kapitalist bir ekonominin gelişmesine izin verilmiştir. Bu durum genellikle, süreç bu şekilde devam ettiği takdirde, Çin'deki kolektif sektörün aşamalı olarak özel kapitalist sektörle birleşeceği ve büyük devlet sektörünün Çin piyasa ekonomisinin daimi bir parçası olmaktan çıkacağı şeklinde yorumlanmaktadır (Marangos,2006b,s.227).

Kurumlar:

Çin tecrübesi, kurumların kamusal mallar olmasından dolayı kurumsal düzenlemelerin de, tarihsel, bölgesel, kültürel ve yönetsel alanda spesifik bir bilgiyi gerekli kıldığını göstermiştir. Çin'in reform çabası, temelde batı tarzı bir piyasa sistemi oluşturmaktan ziyade, performansın geliştirilmesine dayalı deneysel bir çerçevede gerçekleştiği için, kurumsal değişimin de aşamalı, düzenli olmayan tamamlanmayan bir

özelliğe sahip olması şaşırtıcı değildir. Mevcut kurumların yok edilmesi yerine, sürekliliği sağlanarak, bireylerin ekonominin işleyişine ilişkin bilgilerini yeniden oluşturma yönünde zaman kaybetmelerinden sakınılmıştır. Benimsenen iki raylı yaklaşım da, var olan kurumlar yoluyla, orijinal ve uygulanan planı da içeren mevcut bilgiyi kullanmaktadır (Marangos,2006b,s.228).

Tam olarak tanımlanmış özel mülkiyet hakları ve dolayısıyla kurumsal yapı, herhangi bir dönüşüm sürecinin merkezinde yer almasına rağmen, tartışmalarda bu konuya fazla ağırlık verilmemiş olduğu da bir gerçektir. Oysa Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'nin geçiş sürecindeki temel problemlerden biri, tam olarak tanımlanmış mülkiyet haklarının oluşturulmasındaki yetersizliklerdir (Weitzman ve Xu,1994,s.122). Aslında Çin'deki sıra dışı olarak nitelendirilebilecek kurumsal düzenlemeler ekonomik reforma ilişkin birçok popüler kavrama meydan okur niteliktedir. Özel mülkiyet talepleri zımni bir şekilde dikkate alınırken, resmi anlamda mülkiyet hakları muğlaktır. Dolayısıyla, Çin ekonomisinde şeffaf ve yasal olarak korunan bireysel mülkiyet hakkı, bir kural değil, istisnadır. Daha da önemlisi, Çin'in reformları, mülkiyet haklarını netleştirme konusundaki başarısızlığına rağmen, ekonomik büyümeyi harekete geçirmede oldukça başarılı olmuştur (Weitzman ve Xu,1994,s.131;Marangos,2006b,s.228).

Çin'deki mülkiyet hakları yapısı, aslında standart mülkiyet hakları teorisine tezat oluşturmaktadır. Standart mülkiyet hakları teorisi, kültürden bağımsız bir evrensellik temeline dayanırken, Çin'deki yaygın kooperatif kültürü, açıkça tanımlanmış bir yasal yapıya olan ihtiyacı azaltmıştır (Smyth,1997,s.243). Çin'deki ekonomik büyümede önemli bir paya sahip olan ortak mülkiyet işletmeleri TVE'lerin yasal bir yapıdan ziyade, itibara dayalı informel sözleşmelere dahil olmaları, informel kurumlara ilişkin önemli bir literatürün bu işletmelerin başarısı üzerinden gelişmesine sebep olacak kadar dikkat çekicidir (Smyth,1998,s.376). Hernekadar muğlak mülkiyet hakları, yatırım kararlarında uzağı görememe (short sightedness) riskine neden olabilecek olsa da, kolektif kültür nedeniyle, risk paylaşımı yatırım kararlarında sözkonusu duruma ağır basmaktadır (Yusuf,1994,s.76). Bu nedenle, Weitzman ve Xu (1994,s.136-137,139)

geleneksel mülkiyet hakları teorisinin Çin'deki kurumsal yapıyı açıklamada yetersiz kalabileceğine dikkati çekmişlerdir. Ayrıca, idari düzenlemelerle tarihsel arka plan ve sosyal kültürel ve ticari ortam arasında yüksek bir ilişki sözkonusudur. Şirket idaresi, geleneklerin, ticari kültürün, ahlakın, tarihsel arka planın ve sosyal ve ticari çevrenin önemli bir role sahip olduğu yerde, hem formel hem de informel düzeyde işlemektedir (Marangos,2006b,s.229).

Li (1996,s.35) Çin'de informel kurumların geçerliliğini, piyasa ortamının kirli piyasa (grey market) olarak nitelendirilebilmesi gerçeği ile açıklamaktadır. Kirli piyasa, işlemlerin hükümet düzenlemeleri nedeniyle engellenebileceği yerde oluşmaktadır. Buna rağmen bir devlet bürokrati, engeller etrafında da çalışabilir ve işlemi gerçekleştirebilir. Bu nedenle kirli piyasa adını, işlemin ak mı kara mı, diğer bir ifadeyle, yasal mı yasa dışı mı olup olmadığı yönündeki belirsizlikten almaktadır. Belirsiz mülkiyet hakları da, bu hakların önceden garanti altına alınmadığı zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Oldukça ilginç olan nokta ise, özel şirketin muğlak bir sahipliğe ve mülkiyet hakkına sahip olmayı tercih etmesidir. Mülkiyet hakları belirsizliğinin faydası, yapılacak işlemin yasa dışı olmasına rağmen, şirketin bürokratlardan yardım alabilecek olmasıdır. Bu nedenle, girişimciler bilinçli olarak kontrol yetkisini paylaşmak için yerel idareyi firmanın işleyişine dahil etmektedirler. Yerel idare, firmanın işleyişine dahil edildiğinde ise, kontrolün bölünmesi bulanık hale geleceğinden, kontrol yetkisi de belirsizleşecektir.

Buraya kadar ifade edilen düşünceler çerçevesinde, Çin'de uygulamaya konan ekonomik reformların aynı zamanda fırsatçılığı da beslediği yönünde genel bir uzlaşım olduğunu söylemek mümkündür (Smyth,1998,s.382). Bu olumsuzluklara karşı ileri sürülen çözüm ise, güvenli ve transfer edilebilir mülkiyet haklarının kurumsallaştırılmasıdır (Lin vd.,1996,s.225).

Para Politikası ve Mali Sistem:

Geçiş sürecinde finansal sektör alanında yapılan reformların ortak amacı, merkez bankasının denetleme ve parasal hedefleri oluşturma üzerine odaklanacağı, iki katlı (two-tier) bir bankacılık sistemi oluşturmak ve geliştirmektir. Oysa, Çin’de bağımsız bir merkez bankası ve bağımsız bir para politikası bilinçli olarak oluşturulmamış, ve bu durum özellikle ortodoks iktisatçıların yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır Çin’deki bu uygulamanın temel nedeni, devlet kontrolündeki planlı bir ekonomide bağımsız bir merkez bankasının sosyalist ilkelerle uyumlu görülmemesidir (Chen vd.,1992,s.217).

1978’in sonunda başlatılan reform süreciyle birlikte Çin’li reformcular, finansal sistemde de reform başlatmışlardır. Reform öncesinin tek banka sistemi (single-bank system) ile karşılaştırıldığında bugün Çin’de dört büyük uzman ticari bankanın, birçok diğer küçük evrensel bankaların ve geniş kapsamlı şehir ve kırsal kredi kooperatiflerinin ve yüzlerce finans ve yatırım şirketlerinin dahil olduğu bir merkez bankası altında işleyen finansal sistem mevcuttur. 1994’te kurulan dört büyük ticari bankanın her biri, sanayi ve ticaret, tarım, inşaat, dış ticaret ve uluslararası sermaye akımlarında uzman bankalardan oluşmaktadır. Bu bankalar, ticari kredi standartlarının karşılayamadığı önemli projeleri finanse etmektedir. Finansal sektörün aşamalı olarak reforma tabi tutulmasının hedefi, geçiş ekonomilerinin yaşadığı ve enflasyonda ani artışlarla sonuçlanan dolandırıcı bankacılık deneyiminden sakınmaktır (McKinnon,1993,s.81). Bu arada, Çin’de diğer geçiş ekonomilerinde sıklıkla rastlanan aşırı para stoklarının (monetary overhang) olmadığını da belirtmek gerekir (Marangos,2006b,s.232).

Çin’in bağımsız bankacılık oluşumu, hem merkezi hem de yerel otoritelerle uzlaşılı içindedir. Bankaların yerel idarelerin denetimi altında çalıştığı dikkate alındığında, bu bankalar, yerel idarelerin önceliklerine kulak vermede dikkatlidirler. Dolayısıyla, bölgenin çıkarlarına yönelik hareket etmek, kârdan çok daha önemlidir. Yerel idareler, bankaların ne merkezi idareye yönelik fazla rezervlerden vazgeçmelerini, ne de aynı bankanın şubesi bile olsa diğer yerlerdeki bankalara fazla rezervlerini göndermelerini

istemektedir. Oyunun kuralı, yerel sınırlar içinde mevduatı muhafaza etmektir (Chen vd.,1992,s.217).

Çin finansal sisteminin dikkat çekici bir özelliği de, düşük, hatta sıklıkla negatif reel faiz oranlarıyla harekete geçirilen yatırım kaynaklarıdır. Yatırımlar için fon sağlama görevi bankalara devredildiğinde bile bütçe kısıtını artırmak gerekli görülmemiştir. Hem üretim hem de faktör piyasasındaki bozukluklar ve yöneticilerin siyasi otoritenin emirlerine riayet etmesinden dolayı, devlet işletmeleri, sübvansiyon, vergi ayrıcalığı ve tercihli kredi talep etme yönünde meşru gerekçeler elde etmişlerdir. Ayrıca, bir işletme iflas yasası (Enterprise Bankruptcy Law) olmasına rağmen uygulamaya konması da son derece güç olmuştur. Bu zorluk, temelde bir sosyal güvenlik sisteminin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü işsizlik yardımı olmaksızın şirketlerin iflas etmesi ve böylece işten çıkarmaların önünün açılması, politik olarak son derece risklidir. Bu bağlamda da özellikle, enerji, ulaşım ve altyapı gibi sektörler çok fazla önem taşımaktadır (Marangos,2006b,s.232).

1990'da Shanghai (Şangay) Menkul Kıymetler Borsası ve 1991'de Shenzhen Borsası'nın resmi olarak açılması, Çin hisse senedi piyasasının yeniden doğmasına işaret etmektedir. Bununla birlikte, hisse senedi piyasalarına sermaye kıtlığı problemlerinin çözümü için bir araç olarak güvenilemeyeceği öne sürülmektedir. Bu düşünceye temel olarak da, batı tecrübesinin, hızlı ekonomik büyümenin gelişmiş bir hisse senedi piyasası olmadan da gerçekleşebileceğini göstermesi alınmaktadır. Her ne kadar, bu piyasalar riski paylaşırma ve sermaye hareketliliğini kolaylaştırma yönünde avantaj sağlasa da, aynı zaman da devlet de, işletmelerin kendilerini tescil ettirmelerini cesaretlendirme yönünde ayrımcı vergi teşvikleri kullanmaktadır. Bu doğrultuda hisse senedi piyasası, bu piyasanın hizmetlerine olan talep arttığı zaman doğal olarak gelişecektir. Bu düşünce çerçevesinde, Çin'de bir hisse senedi piyasasının gelişimi için kabul edilen yaklaşım, "arz öncülüğü"nden (supply-leading) ziyade, "talep takibi" (demand following) yaklaşımıdır. Sözkonusu yaklaşım, Çin için mevcut bankacılık sisteminin reforme edilmesinin bir menkul kıymet piyasasının kurulmasından çok daha acil olduğu sonucunu doğurmaktadır (Marangos,2006b,s.232).

Çin'in uyguladığı para ve finansal reformların etkinliğine ilişkin olarak da bir görüş birliğinin olmadığını belirtmek gerekir. Bu görüş ayrılıkları aslında nihai hedefin piyasa sosyalizmi mi yoksa piyasa kapitalizmi mi olacağı konusundaki tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Örneğin, Yusuf (1994,s.88) Çin'in parasal yönetiminin şaşırtıcı bir şekilde etkin olduğunu ileri sürerken, Hornik (1994,s.31) Çin makro ekonomisinin parasal ve mali disiplinden yoksun olduğunu ileri sürmüştür.

Maliye Politikası:

Genel olarak bütçe açıkları enflasyonist baskılar ve dış dengesizliklerle ilişkilendirilmesine rağmen, bu, Çin'deki reform sürecinde ortaya çıkmamıştır. Çünkü Çin'deki reformcular, maliye politikasının amacının gelir ve giderler arasında dengenin devamlılığını sağlamaktan ziyade, ekonomik büyümeyi teşvik etmek olduğunu savunmuşlardır. Gerçekte Çin ekonomisinin birincil problemi, yetersiz toplam talep ve düşük kapasite kullanım oranı olarak ifade edilmiştir. Bu koşullar altında bütçe açığındaki artış, enflasyonu başıboş bırakmaktan ziyade, işsizliği azaltmaya yardımcı olacaktır. Bununla birlikte, yolsuzluğun derecesi belirsiz olduğundan, kamu fonları sıklıkla gelirlerdeki kayıpların devlete yüklediği spekülasyon faaliyetlerine kanalize edilmektedir. Reform süreci ile birlikte, doğrudan sübvansiyonlar azaldığı için de işletmeler banka ve finansal piyasalardan fon sağlamaya çok daha bağımlı hale gelmişlerdir. Mali desentralizasyonla birlikte kredi (borç) idaresi de politik pazarlıklarla tayin edilmektedir. Sadece, enflasyonun çok hızlı artması kaygısı, merkezi otoritenin para artışı üzerine kısıtlamalar getirmesini sağlamıştır. Netice olarak bütçe politikası, politik ekonomi kapsamında bir uygulama olmuştur. Bu nedenle, politik alanda ilerleme olmadan teknik çözümlerin işlemeceği kabul edilmektedir (Yusuf,1994,s.90; Marangos,2006b,ss.232-233).

Diğer geçiş ülkelerinden farklı olarak, Çin'in merkezi idaresi, kendi vergilerinin çok azını toplamaktadır. Çünkü çoğunluğu devlet endüstrisinden gelen vergi gelirlerinin toplanması konusunda, yerel idarelere yetki verilmiştir. Yerel olarak toplanan vergi gelirlerinin bir kısmı, finansal sorumluluk sözleşmelerinin bir gereği olarak merkeze

verilmektedir. Bunun yanında, yerel ekonominin başarısı ölçüsünde, daha düşük düzeydeki yerel idarelere daha büyük bir pay verildiği için, mali desentralizasyon giderek daha da zorlaşacak olan reformlara destek sağlamada önemli bir role sahip olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da, merkezi idareye gidecek gelir payı azalmış ve bütçe açığı giderek artmıştır. Yoğun gelir kaybı, sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim alanlarında merkezi idarenin sorumluluğunu sekteye uğratarak, tüm devlet kurumlarının kendi finansmanlarını kendilerinin sağlamasına yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda, reformlara yönelik yatırım programları için gerekli merkezi fonların azalması ve dolayısıyla, dış kaynağa bağılılığın artması sonucunu doğurmuştur (Marangos,2006b,s.233).

1986'da oluşturulan ve malların üretimi üzerindeki dolaylı vergi olarak üretim vergisinin yerine geçmek için düzenlenen VAT, ilk olarak, seçilen 14 mala uygulanmıştır. Bununla birlikte, karmaşık vergi yapısı yeni problemler doğurmuş ve sözkonusu sistem terkedilmiştir. Onun yerine, merkez ile işletmeler arasında geniş kapsamlı pazarlıkla karakterize edilen “sözleşme sorumluluk sistemi” (contract responsibility system) getirilmiştir. Sistemin özü, işletmelerin vergi yükümlülüklerinin çarpıklıkları ortadan kaldırması ve keyfiliğe konu olmaması gerekliliğine dayanmaktadır. Bu tür problemlerden kaçınmak için Kasım 1993'te oluşturulan yeni ekonomik düzenlemeler, çok daha vergi tabanlı bir sisteme yönelmeyi kapsamaktadır. 1994'te ulusal ve yerel vergiler arasındaki ayrımlarının belirginleştirildiği, hem ulusal hem de yerel vergi bürolarının oluşturulduğu ve bu büroların her birinin kendi vergi toplama faaliyetinden sorumlu olduğu çok büyük bir vergi reformu başlatılmıştır (Cao vd.,1999,s.116; Marangos,2006b,ss.233-234). Yine aynı tarihte, merkezi idare tarafından toplanıp, belli bir oranda yerel idare ile de paylaşılarak büyük bir dolaylı vergi durumuna gelecek olan Katma Değer Vergisi uygulamaya konulmuştur (Tokatlıoğlu,2006b,s.118).

Uluslararası Ticaret:

1979 yılında başlatılan ticaret liberalizasyonu politikalarının hedefi, ihracatı kolaylaştırmak ve yabancı yatırımın önünü açmaktır. Aslında, bu çabalar, merkezi idarenin elindeki dış ticaret tekelinin kaldırılması ve bu otoritenin yerel idarelere transfer edilmesine yöneliktir. Dış ticaret liberalizasyonu çerçevesinde, hem yabancı yatırımcıları hem de yerli ihracatçıları bürokrasiden kurtarmak için, özel ekonomik bölgeler (special economic zone) oluşturulmuştur (Marangos,2006b,s.234). Oluşturulan bu bölgelerle, piyasalara dayanan dışa açık politikaların öncelikle belli bölgelerde uygulanması ve bu uygulamalardan olumlu sonuçlar elde edilmesi durumunda ülkenin diğer alanlarına da yayılması amaçlanmıştır. Böylelikle, nihai hedef, zaman içerisinde ekonominin tümünün dışa açılmasına olanak tanımaktır (Yılmaz,2006,s.154). Bu anlayış, Çin'in reform sürecinin temel özelliği olan deneyselcilik ve aşamalı bir stratejiden kaynaklanmaktadır.

Çin uygulamaya koyduğu reformlarla, yabancı sermaye ve teknolojiyi ülke içine çekmede oldukça büyük bir mesafe kaydetmiştir. Çin'li reformcular, hızlı ekonomik büyüme ve daha yüksek gelirin dışarıdan gelecek sermaye miktarına bağlı olduğuna inanmış ve yabancı yatırımcının dünya ekonomisi ile bağlantıya geçmede önemli bir kaynak olduğunu düşünmüştür. Oysa Çin'in aksine birçok geçiş ülkesinin dış yardım ve ekonomik reformları uygulamada yabancı tavsiyelere çok fazla bel bağladıkları görülmektedir. Çin için ise, yabancı tavsiyeleri, olduğu gibi değil, sadece seçici bir tarzda değerlendirerek kabul etmiştir ve etmektedir. Bu nedenle de, Çin'in reform programı büyük ölçüde dışarıdan gelen tavsiyelerle değil, tam tersine dış tavsiyelere rağmen şekillenmiştir (Marangos,2006b,s.234).

Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'ne katılma yönünde uluslararası sistemden gelen güçlü baskılar ve bu yöndeki istek, Çin'in içsel geçişini (internal transition) büyük ölçüde etkilemiştir. WTO'ya katılma isteği her şeyden önce, Çin'i ithalat vergilerini azaltma ve birçok ithalat kotasını da tarifeler lehine ortadan kaldırma yönünde harekete geçirmiştir. 1 Ocak 1994'te de döviz kuru reformu yapılarak, yönetimli dalgalanma

(managed floating system) ve iki katlı döviz kuru sistemi oluşturulmuştur (McKinnon,1993,s.78; Perkins,1994,s.33). Aralık 2001 tarihinde ise Çin resmen WTO'ya üye olmuştur (Şimşek,2005,s.5).

Çin'deki yerel idareler de, denizaşırı sermayeyi çekme konusunda birbirleriyle yarışarak yatırımcı taleplerinin üzerine eğilmişlerdir. Birçok yerel kadro, kişisel çıkarları doğrultusunda yabancılarla ilişkilerini geliştirmişlerdir. Hatta yabancıların sahip oldukları fabrikalarda geçerli koşulların ne olduğunu çok iyi bilmemelerine rağmen, onların yapmak istedikleri herhangi bir şeye çok fazla müdahalede bulunmamışlardır. Sonuçta, içte “sosyalist” piyasa, dışta da “kapitalist” piyasa ekonomik büyümeyi harekete geçirmek ve hızlandırmak yönünde kullanılmış ve ayrılmaz bir bütün haline getirilmiştir (Marangos,2006b,s.235).

Sosyal Politika:

Çin'deki bir işletmede mevcut istihdam tam bir sosyal fayda seti sağlamaktadır. Herhangi bir işletmede sahip olunan iş, minimal bakım maliyetlerinin karşılanmasını, ücretsiz sağlık bakımı, doğum için yapılan ödemeler, işçi tazminatı ve diğer sigorta şekilleri, emeklilik, ayrıca, okul, eğlence gibi diğer hizmetleri de temin etmektedir. İşletmeler tarafından finanse edilen bu sosyal hizmet seti, mecazi bir anlamda demir-pirinç-kase (iron-rice-bowl) olarak adlandırılmaktadır. Kurumlara ilişkin açıklamalarda da belirtildiği gibi, Çin'de formel kurumlardan ziyade, informal kurumların hakimiyetiyle uyumlu şekilde, sosyal hizmetler açık anlaşmalarla değil, çoğunlukla işletme kaynaklarının uzlaşmaya bağlı paylaşımı ile belirlenmektedir.

III.BÖLÜM

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI

III.1. GEÇİŞ VE MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR

III.1.1.Geçiş Sürecinin Bir Bileşeni Olarak Makro Ekonomik İstikrar

Makro ekonomik istikrar, bir ülke ekonomisine ait temel makro değişkenlerin zaman içindeki seyrinde önemli boyuta varabilecek iniş çıkışların giderilmesi ve bozulan dengelerin düzeltilmesi anlamına gelmektedir. Söz konusu temel makro değişkenler; ekonomik faaliyet hacminin ölçüsü olarak kullanılan *Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)*; ekonominin üretim kapasitesindeki artışın bir ölçüsü olan *Büyüme Oranı*; yaşam maliyetinin ölçüsü olarak kabul edilen *Fiyatlar Genel Düzeyi (FGD)*; ekonominin iş yaratma kapasitesinin ölçüsü *İstihdam Oranı*; mali piyasaların temel göstergesi olan *Faiz Oranı*; dış ekonomik ilişkilerin ölçüsü *Ödemeler Dengesi* ile kamu dengesinin ölçüsü olarak kullanılan *Bütçe Dengesidir* (Yıldırım ve Karaman,2003,ss.45-85). Dolayısıyla, makro ekonomik istikrar ile kastedilen de, başta GSMH, istihdam ve FGD olmak üzere, söz konusu tüm makro ekonomik değişkenlerdeki dalgalanmaların en aza indirilmesidir.

Makro ekonomik istikrar konusuna tarihi bir perspektiften bakıldığında, özellikle gelişmekte olan ülkelerde makro ekonomik istikrarı sağlamaya yönelik politikaların genellikle enflasyonu düşürme, ödemeler dengesini iyileştirme ve kamu açıklarını azaltma gibi ortak hedefleri gerçekleştirmeye yönelik olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, makro ekonomik istikrarı sağlamaya dönük politikaların temelinde içsel ve/veya dışsal etmenlerin neden olduğu ekonomik dengesizlikler vardır (Bahçeci,1997,s.39). Bu dengesizlikler, mikro düzeyde karar birimlerinin (hanehalkı, işletme ve devlet) davranışlarını da değiştirmek suretiyle bir bütün olarak ekonominin büyüme performansını etkilemektedir (Stern,1996b,s.2). Dolayısıyla bu durum,

öncelikli amacı ekonominin üretim kapasitesini artırmak olan piyasa ekonomilerinde makro ekonomik istikrarı, bu sürecin zorunlu bir hedefi haline getirmektedir.

Günümüz dünya ekonomisi koşullarında, özellikle hızlı finansal liberalizasyon ve küresel entegrasyonun bir sonucu olarak, makro ekonomik değişkenler çok daha hassas bir dengeye sahip bulunmaktadır. Finansal akımların serbestleşmesiyle birlikte bu akımların makro değişkenler üzerindeki etkisi artmış ve sermayenin uluslararası hareketliliğinin artmasıyla bağlantılı olarak finansal istikrarsızlıklar da ekonomik dengeleri hızla ve büyük ölçüde etkileme gücü kazanmıştır. Küreselleşmenin hız kazanmasına paralel şekilde artan finansal liberalizasyon bir yandan dünya genelinde ekonomik büyümenin kararlılığını bozarken, diğer yandan da, işsizlik, dış borç ve dış açık gibi zamanla yapısal hale gelen sorunların da başlıca sebebi olmuştur. Küresel rekabet içinde zamanla, gelişmekte olan ülkelerin mevcut finansal sisteme entegre olmaları neticesinde de, bu ülkeler ileri derecede sanayileşmiş ülkelerin parasal ve finansal alanda yaşadıkları dalgalanmalardan daha fazla etkilenmeye başlamışlardır. Sonuç olarak belirtmek gerekirse, bugünün dünyasında yaşanan makro ekonomik dengesizliklerin başlıca kaynağı, artan liberalizasyonla birlikte finansal piyasalardır. Bu nedenle, günümüzde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde makro ekonomik istikrarın belirleyicisi, işgücü ve reel piyasalarındaki istikrardan çok, finansal piyasalardaki istikrar haline gelmiştir (Akyüz,2006,ss.71-96).

Değişen dünya ekonomisi koşulları içinde belirtilmesi gereken diğer önemli bir nokta da, devletin ekonomideki konumunun özellikle 70'lerden sonra değişmiş olması ve bunun doğal olarak makro ekonomik istikrar alanına da yansımış olmasıdır.

Bilindiği gibi, 1930'ların Büyük Depresyonu Keynes'in "Genel Teori"sini II.Dünya Savaşı ve sonrasına ilişkin hakim iktisat teorisi haline getirmiş ve 70'li yıllara kadar makro ekonomik problemler Keynesyen İktisat Teorisi çerçevesinde ele alınmıştır. Büyük Depresyon'un ardından makro ekonomik alanda devletin ekonomideki rolü artmış ve devlet, maliye politikasını kullanarak toplam talebi kontrol etme ve tam istihdamı sağlama sorumluluğunu üstlenmiştir. Ödemeler dengesi makro ekonomik

politika üzerinde bir kısıtlama (constraint) oluştursa da, gerekli olduğu takdirde, gerek döviz kuru değişimleri gerekse de sermaye ve cari işlemler üzerindeki doğrudan kontrollerle, devletin kontrol edebileceği bir makro değişken olmuştur. Neticede, 1930'ların durgun dünya ekonomisi koşullarından 1970'lere kadar olan süreçte devlet, sadece yüksek harcama ve vergilerle değil, aynı zamanda birçok ekonomik faaliyet alanında “büyük devlet” (big government) niteliği ile var olmuştur. Fakat 70'lere gelindiğinde, yaşanan büyük petrol krizlerinin de etkisiyle, dünya genelinde ekonomik koşullar değişmiş ve kronikleşen enflasyon, yüksek işsizlik ve cari açık problemleri geleneksel talep yönetimi ve devlet müdahalesine güveni önemli ölçüde zayıflatmıştır. Nitekim bu süreç içerisinde özellikle de 80'li yıllar, dünya genelinde “Neo-Liberal” adı altındaki politikaların giderek daha geniş destek ve uygulama alanı bulduğu yıllar olmuştur (Stern,1996b,s.1).

Keynesyen görüşlerin giderek itibar kaybettiği sözkonusu dönem aynı zamanda, sosyal devlet anlayışının eleştirildiği, işsizlik sigortası, işsizlik yardımları, eğitim, sağlık harcamaları, yaşlılık yardımları türünden harcamaların büyük boyutlara ulaştığı, yüksek vergi oranlarının risk üstlenmeyi cazip olmaktan çıkardığı, bürokrasinin hantallığı gibi tartışmaların gündeme geldiği bir döneme işaret etmektedir (Eren,1999,s.1). Bu dönemin en göze çarpan özelliği, ekonomide devletin rolünün küçülmüş olmasıdır. Bunun bir uzantısı olarak da, devlet harcamalarına sınırlamaların getirilmesi, vergi tabanının genişletilerek marjinal oranların mümkün olduğunca düşük tutulması, güçlü bir vergi idaresinin tesis edilmesi, güçlü bir bankacılık sistemini sürdürebilecek ve enflasyona karşı bağımsız ve sağlam bir duruş sergileyebilecek bir para otoritesinin oluşturulması ve son olarak da, gerekli olduğu takdirde, hızlı uluslararası gelişmelere karşılık verebilecek döviz ve para politikaları ile gerekli kurumların tesis edilmesi makro ekonomik istikrarı sağlamada anahtar bileşenler olarak tanımlanmıştır (Stern,1996b,s.21).

Sonuçta, piyasa ekonomilerinde makro ekonomik istikrarsızlıkların yine piyasa işleyişi içinde giderilebileceği, kamunun ekonomideki müdahale alanının genişletilmesinin piyasa mekanizmasının işleyişini bozarak kaynak ve refah kayıpları

yaratabileceği savunulmuştur. Bu nedenle, devletin müdahale alanı sadece, tekelleşme gibi, rekabeti bozacak piyasa yapılarının ortaya çıkması ya da dışsallık veya kamusal mallar gibi, piyasa yetersizliği koşullarında gerekecek “düzeltici” müdahalelerle sınırlandırılmıştır (Berksoy,2004,ss.172-173).

Devletin ekonomideki rolü açısından bugün itibarıyla gelinen nokta değerlendirildiğinde, devletin birtakım eski müdahale alanlarını terk etmekle birlikte, gelişen süreç içinde yeni fonksiyonlarla yeni müdahale sürecinin başlamış olduğu görülmektedir. Hirschman tarafından “devlet konjonktür dalgaları” olarak adlandırılan bu süreçte devletin yeni rolü, kurumsallaşma, altyapı, eğitim, bilim ve teknolojiyi geliştirmek, çevreyi korumak ve refah artışına katkıda bulunmaktır. Özellikle Avrupa’da 90’lı yılların ikinci yarısından itibaren yükselişe geçen “yeni sosyal demokrasi” bu gelişmenin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Eren,1999,ss.1-2).

Yakın sayılabilecek bir geçmişe kadar piyasa ekonomisi tecrübesi olmayan, bu sistemin gerektirdiği kurum ve kurallardan uzak olan, dolayısıyla küresel rekabetin dışında kalan geçiş ülkeleri için ise makro ekonomik istikrar, özellikle geçişin ilk yıllarında farklı bir nitelik arz etmektedir.

Kapitalist sistemin ekonomik koordinasyon mekanizmalarından tamamen farklı merkezi planlama sisteminin mirasını taşıyan ve bu nedenle günümüzün serbest piyasa ekonomisine sahip gelişmekte olan ülkelerinden tüm yönleriyle farklı özelliklere sahip geçiş ülkelerinde, makro ekonomik istikrar *liberalizasyon, yeniden yapılanma* ve *özelleştirme* üzerine inşa edilmeye çalışılan piyasa ekonomisinin vazgeçilmez bir unsuru olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla, sürecin başlangıcında henüz bir piyasa ekonomisine sahip olmayan geçiş ekonomilerinde makro ekonomik istikrarın temel belirleyicisi, finansal piyasalardaki istikrar değil, daha ziyade, işgücü ve reel piyasa değişkenlerindeki istikrar olmaktadır. Bu doğrultuda özellikle geçişin başlangıcında birçok geçiş ülkesinde bir piyasa ekonomisi oluşturma çabalarının bir parçası olarak öncelik, makro ekonomik istikrara verilmiştir. Bu noktada, liberalizasyon ve istikrar arasında güçlü bir etkileşimin olduğunu ortaya koyan ampirik analizler ve piyasaların

etkin işlemleri ile yatırım ortamının canlanmasının makro ekonomik istikrarsızlık ortamında mümkün olamayacağı yönündeki batılı uzman telkinleri etkili olmuş (De Melo vd.,1997,s.18) ve sonuç olarak, geçiş ekonomilerinin birçoğu için makro ekonomik istikrar, ekonomik canlanma ve büyümenin önkoşulu kabul edilmiştir (Falcetti vd.,2005,s.39).

Geçiş sürecinin önemli bir bileşeni olarak makro ekonomik istikrar, başlangıçtan itibaren yaşanan tüm ekonomik gelişmelerin enine boyuna tartışıldığı ve genel derslerin çıkarıldığı bir alanı kapsamaktadır. Bu bağlamda makro ekonomik istikrarın değerlendirilmesi aynı zamanda, geçiş sürecinde yapılan hataların bir daha tekrar edilmemesine yardımcı olabilecek çözümlerinin de elde edilebileceği bir alandır. Her ne kadar ilkesel olarak, makro ekonomik istikrarın geçişin içsel bir bileşeni olmadığı ve sadece önemli makro ekonomik dengesizliklerin yaşandığı reform süreci başlangıcındaki durumla bağlantılı olduğu yönünde görüşler ortaya konmuşsa da, pratikte, tüm geçiş ekonomileri hem eski merkezi planlama sisteminin mirasını taşıyan ülkeler olarak, geçiş sürecinin kendisi tarafından yaratılan koşullar neticesinde hem de ilerleyen dönemlerde izlenen politikaların bir sonucu olarak ciddi makro ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu da makro ekonomik istikrarı her zaman için sürecin önemli bir parçası haline getirmektedir (Blejer ve Škreb,1997,s.2).

Piyasa ekonomisine geçiş stratejisi ne olursa olsun, dengeleyici bir güç olarak makro ekonomik istikrar, tüm geçiş ülkeleri için temel bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede, bütçe dengesi, para politikası, döviz kuru ve gelir politikaları, gerek bilimsel araştırma zemininde ve gerekse de uygulamada öncelikli ilgi odağı oluşturan alanlar olmuştur. Hatta şirket yönetimi, endüstriyel yeniden yapılanma gibi mikro ekonomik alanlara görece az yer verilmesi bilimsel çevrelere yöneltilen önemli bir eleştiri unsurudur (Aslund,1992,s.11). Öte yandan, makro ekonomik istikrarı geçiş ekonomileri için dengeleyici bir güç haline getiren temel düşünce, reformlara desteğin sağlanması ve sürecin başarıyla ilerlemesinde oynayacağı rol üzerine yoğunlaşmaktadır. Reformlara desteğin sağlanması, reform sürecinin en kritik belirleyicilerinden biridir ve

bu destek özellikle işsizlik, enflasyon ve gelir eşitsizliği gibi, doğrudan kişisel refahı etkileyen makro ekonomik faktörlere bağlıdır (Kim ve Pirttilä,2003,s.8).

Geçiş ekonomilerinde makro ekonomik istikrarı sağlamaya yönelik olarak belirlenen politikaların ve dolayısıyla bir bütün olarak makro ekonomik istikrar sorununun kesin sınırlarını belirlemek aslında oldukça zordur. Çünkü, piyasa ekonomisiyle taban tabana zıt bir ekonomik sistemden gelen bu ülkelerde, makro ekonomik istikrarı sağlamaya dönük politikalar, aynı zamanda kapsamlı liberalizasyon politikaları, kurumsal düzenlemeler ve yapısal reformlarla yakın bir etkileşim içerisindedir (Blejer ve Škreb,1997,s.3). Bu etkileşimin derecesi ülkeden ülkeye değişmekle birlikte, özellikle piyasa ekonomisine dönük reformlara daha geç başlayan ülkelerde çok daha fazla ve bir o kadar da karmaşıktır. Oysa, geçiş ekonomilerinde makro ekonomik sorunları ele alınırken, dikkati çeken bir nokta, geçişin doğası gereği kendine özgü koşulları ve karmaşıklığı çok fazla göz önüne alınmadan ortaya konulan politika önerilerinin öyle ya da böyle bir piyasa ortamının olduğu varsayımına dayandırılmasıdır. Oysa böyle bir varsayım, gerçekçi olmaktan hayli uzaktır. Özellikle de 1989'dan önce sosyalist sistem içinde kısmi reform tecrübesine sahip olan Macaristan, Polonya ve Yugoslavya gibi geçiş ülkelerinden farklı olarak, eski S.S.C.B. ülkelerinde böylesi bir varsayım tüm geçerliliğini kaybetmektedir (Roland,2000,s.2). Hatta eski sosyalist sistemin uygulanma katılığı ve piyasa ekonomisine yakınlık faktörü bağlamında geçiş ekonomileri arasındaki bu farklılık, makro ekonomik istikrarın önceliğini de ülke grupları arasında değiştirmiştir. Nitekim, piyasa ekonomisine daha yakın ülkelerde öncelik, makro ekonomik istikrarı sağlamaya dönük politikalara verilirken, eski S.S.C.B. ülkelerinde öncelik, fiziksel ihtiyaçların karşılanmasına verilmiştir (Ellman,1993,s.11). Bu bağlamda geçiş ülkelerine, ortodoks (ana akım iktisat) ya da neoklasik iktisat çerçevesinde tavsiye edilen politika önerilerinin her şeyden önce bir piyasa ekonomisi için gerekli kurumsal yapıyı dikkate almadığı ve bunun önemli bir eksiklik olduğu, IMF iktisatçılarından Stanley Fischer ve Ratna Sahay tarafından da özellikle vurgulanmıştır (Fischer ve Sahay,2004,s.3).

Geçiş ekonomilerinde makro ekonomik istikrar değerlendirilirken, günümüz dünya ekonomisi koşullarında devletin değişen rolüne karşılık, geçiş ülkelerinin bu alanda da farklı bir gelişme çizgisi içinde olduğunun altını çizmek gerekir. Geçişin 1989-1995 yılları arasındaki döneminde, istihdamın halen daha büyük bir oranının devlet işletmelerinin elinde olması, birçok faaliyet alanında henüz özel sektörün gelişmemiş olması dikkatleri kamu sektörü üzerine yöneltmiştir (Csaba,2005,s.139). Dolayısıyla, piyasa kurumlarının henüz gelişmemiş olduğu ve ekonomide ağırlığın devletin elinde bulunduğu bu dönemde, makro ekonomik istikrarın kontrolü de devletin elinde olmuş, devletle işletmeler arasındaki bağlar güçlü olduğu için devlet, “düzenleyici” (order state) bir rol üstlenmiştir. Özellikle Beyaz Rusya, Türkmenistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Tacikistan’da yoğun olarak gözlemlenen bu rol çerçevesinde devlet, üretim faaliyetlerinde istikrarı sağlamak için sanayi sektörüne öncülük etmiş, finansal destek sağlamış ve gerektiğinde karar alma süreçlerine bilfiil müdahale etmiştir. Rusya başta olmak üzere, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Ukrayna ve Baltık Cumhuriyetleri’nde ise 90’ların ilk yarısında devlet “kurtarıcı” (rescue state) bir rol üstlenmiş ve piyasa ekonomisine yönelik reformlar yanında, gevşek politikalarla birçok sektöre desteğini sürdürmüştür (Iwasaki,2003,s.7). Örneğin, Rusya’da 1992-94 periyodunda ordu, ağır sanayi ve tarım gibi politik olarak güçlü alanlar büyük ölçüde sübvansede edilmiştir (Csaba,2005,s.140).

90’lı yılların ikinci yarısından itibaren ise, kamu sektörü ile özel sektörün sınırlarının daha belirgin bir şekilde ayrıldığı, devletin faaliyet alanının giderek daraldığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde, makro şoklara karşı kriz yönetimi önceki döneme nazaran daha fazla desentralize olmuştur. Piyasa kurum ve kuralları yerleştikçe de bunun derecesi giderek artmıştır. Bu gelişme daha ziyade 1995-2001 döneminde büyük çaplı özelleştirmelerin yapıldığı Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık Cumhuriyetleri için geçerlidir. BDT ülkelerinde ise devletin ekonomideki rolü daha ziyade düzenleyici ve kurtarıcı niteliktedir (Iwasaki,2003,s.8).

III.1.2.Geçiş Sürecinde Yaşanan Makro Ekonomik İstikrar Sorunları

Serbest piyasa ekonomisine geçişi temsil eden iç ve dış liberalizasyonla birlikte tüm geçiş ülkelerinde gözlenen gelişme, temel makro ekonomik bileşenlerde yaşanan ciddi istikrarsızlıklardır. Özellikle üretimde meydana gelen keskin düşüşler, hiperenflasyon niteliğinde çok büyük oranlı fiyat artışları ve istihdamda meydana gelen azalmalar, beklenilenin de ötesine geçmiş ve sürecin başlangıcı herkes için şaşırtıcı olmuştur (Roland,2000,s.2). Bu şaşırtıcı gelişmeler tüm geçiş ülkeleri için sözkonusu olmakla birlikte, yaşanan ekonomik istikrarsızlıkların boyutu ve süresi tüm ülkeler için aynı değildir. Uygulamaya konan istikrar politikaları ve yapısal reformların da yardımı ile Avrupa'da yer alan geçiş ülkeleri kısa denebilecek bir zaman içinde temel bileşenlerde makro ekonomik istikrarı sağlayıp, pozitif büyümeye geçerken, eski Sovyetler Birliği coğrafyasında (Baltıklar hariç) toparlanma süreci daha uzun ve sıkıntılı olmuştur.

Geçiş ülkeleri arasında makro ekonomik performansı farklılaştıran temel unsur, özellikle de sürecin başlangıcında, farklı başlangıç koşullarıdır. Tüm ülkelerin başlangıç için ortak noktası, merkezi planlama mirası olmakla birlikte, geçiş sürecinde yaşanan sıkıntıların boyutu ve uygulamaya konan istikrar politikaları ve yapısal reformlar çerçevesinde elde edilen sonuçlar, birçok faktörün bir araya gelmesiyle oluşan farklı başlangıç koşulları tarafından şekillenmiştir. Bu nedenle, geçiş sürecinde yaşanan makro ekonomik istikrar sorunlarının ayrıntılarına geçmeden önce süreci ülkeler arasında farklı kılan bu başlangıç koşullarının neler olduğunun incelenmesi faydalı olacaktır.

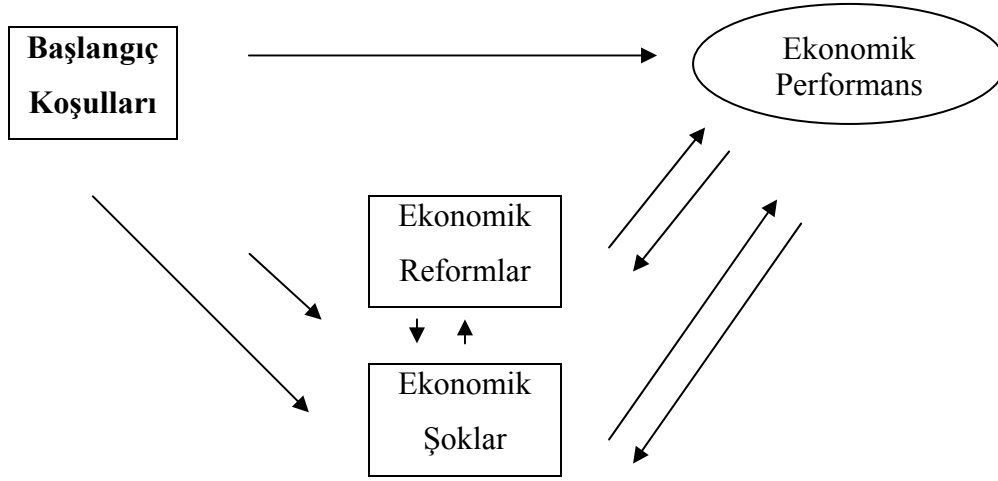
III.1.2.1. Geçiş Sürecinin Başlangıcında Makro Ekonomik Performansı Belirleyen Başlangıç Koşulları

Geçiş ekonomilerini tanımlarken de belirtildiği gibi, bu tanımlama içerisine giren tüm ülkelerin ortak özelliği, merkezi planlama sisteminden serbest piyasa ekonomisine geçmeleridir. Fakat Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. ülkelerinin her biri bu ortak çatı altında da olsa, birbirinden oldukça farklı koşullar altında sözkonusu sürece

girmişlerdir. Başlangıç gelişme düzeyleri, makro ekonomik göstergelerdeki bozukluklar, sosyalist ülkelerin ticaret sistemine entegre olma derecesi, piyasa ekonomisine yakınlık gibi birçok göstergede farklı değerlere sahip eski merkezi planlama sisteminin ülkeleri, bunun doğal bir sonucu olarak da, farklı düzeyde avantaj ve dezavantajlarla piyasa ekonomisine geçmiş ve süreç içerisinde farklı düzeylerde performans göstermişlerdir (De Melo vd.,1997,s.9).

Sekil 3.1.

Ekonomik Performansın Belirleyicileri

Kaynak: (Staeher,2003,s.12)

Şekil 3.1.de ekonomik performansı etkileyen temel faktörler gösterilmektedir. Geçişin ilk yıllarında ülkeler arasında yaşanan ekonomik performans farklılıklarının temel belirleyicisi farklı başlangıç koşulları olmuştur. Süreç içerisinde uygulamaya konan reformlar ve ekonomik şoklar ise başlangıç koşullarından sonra ekonomik performans üzerinde etkili olan diğer faktörlerdir. Bu faktörlerin hem kendi aralarında hem de ekonomik performansla karşılıklı bir etkileşim içinde oldukları, şekilde çift yönlü oklarla gösterilmektedir. Buna göre, geçiş süreci içerisinde uygulamaya konan reformlar ve maruz kalınan ekonomik şoklar, performansı etkilerken, ekonomik performanstan da bu faktörlere yönelik bir geribildirim söz konusudur. Başlangıç

koşullarının ise hem ekonomik reformlar ve şoklar hem de performans üzerinde doğrudan ve tek yönlü bir etkisi sözkonusudur.

Geçişin başlangıcında ülkelerin farklı başlangıç koşulları ile sürece farklı noktalardan başlamaları, geçiş ülkeleri arasındaki performans farklılıklarının önemli bir bölümünü açıklarken, sözkonusu ülkelerin merkezi planlamanın doğasından kaynaklanan spesifik koşulları da aynı zamanda bu ülkeleri dünyanın diğer gelişmekte olan ülkelerinden ayırmaktadır. Bu nedenle, farklı başlangıç koşullarının incelenmesinden önce, geçiş ülkelerinin merkezi planlama sistemi altında sahip oldukları ortak mirası karakterize eden özelliklerin belirtilmesi, geçiş ekonomilerinin bir bütün olarak başlangıçtaki farklılıklarını anlamayı kolaylaştıracak ve konuyu tüm boyutlarıyla değerlendirmeyi sağlayacaktır.

III.1.2.1.1. Ortak Miras: Sovyet Tipi Merkezi Planlama Sistemi

III.1.2.1.1.1. Sovyet Tipi Merkezi Planlamanın Ortaya Çıkışı ve Temel Nitelikleri

Merkezi planlama ya da ekonominin merkezden planlanması ve bu planlamanın temel ilkeleri, sosyalist sistemdeki üretim ilişkilerinin niteliği ve sosyalizmin iktisadi yasalarınca şekillendirilmiş sosyalist bir ekonomin organik özellikleridir (Solus,1979,s.89). Bu çerçevede merkezi planlama, üretim araçlarının kamu mülkiyetinde olması gibi, sosyalizmin olmazsa olmaz bir özelliğidir (Huberman,1991,s.53). Bu nedenle de, uluslararası literatürde sosyalist ülkeleri ifade edecek şekilde, çoğu kez, “merkezi planlı” (centrally planned) ya da “kumanda” (command) ekonomileri kavramları kullanılmaktadır (Lavigne,1995,s.3).

Kökleri Antik Çağ’a kadar uzanmakla birlikte, sosyalist düşünce ilk olarak, 18.yy.ın ortalarından itibaren kendini göstermeye başlayan ve batılı toplumların yaşamında köklü değişikliklere yol açan sanayi devrimi ve bu devrimle birlikte yayılan kapitalist üretim tarzına bir tepki olarak hem Britanya hem de Fransa’da 1820’lerin sonu

1830'ların başında ortaya çıkmıştır (Hardach ve Karras, 1993,s.24-25; Ölmezoğulları, 1999,s.141).

İktisadi hayatın tüm alanlarına yansıyan kapitalizmin ortaya çıkardığı sömürü ve yoksulluğun mevcut üretim tarzına yönelik kuşkuları giderek artırdığı bir ortamda ortaya çıkan sosyalist düşünce, kendini bireysel yarışmayı ve kâr peşinde koşmayı dışlayan işbirliği ilkesi ile göstermiştir (Hardach ve Karras,1993,s.24). Öte yandan sosyalist düşüncenin bilimsel bir nitelik kazanması ilk olarak Karl Marks ve Friedrich Engels'le olmuştur. Marks ve Engels, kendilerinden önceki sosyalistleri, kapitalizmin sorunlarına bilimsellikten uzak kısmi çözümler getirdikleri gerekçesiyle ütöpik olarak nitelendirmişlerdir (Hamitoğulları,1978,s.605). Buna karşılık, Marksizm sadece sanayi devriminin sorunlarını değil, tüm doğa, toplum ve insanla ilgili sorunlara karşılık vermeyi ve evrim yasaları ile geleceği öngörmeyi içermektedir (Ölmezoğulları,1999,s.153;Tanilli,2006,s.178-179).

Marksist doktrin, diyalektik maddecilik ve hümanist bir dünya görüşü temelinde kapitalist sistemi tarihsel gelişimi içinde ele almış ve bu sistemin geçiciliğini formüleştirmiştir. Buna göre, özel mülkiyete dayalı kapitalist sistem, insanı bir mal ve artı-değer üreten bir meta haline getirmekle, diğer bir ifadeyle, emeği sömürmekle bizatihi kendi sonunu getirecek koşulları hazırlamaktadır. Sonuçta, ilk aşaması proletarya diktatörlüğü (işçi devleti) olarak tanımlanan bir geçiş sürecinden sonra, insancıl boyutlara dayanan bir düzen olarak sosyalist sistem kurulacaktır (Hamitoğulları,1978,s.605-612). Marksist doktrinde sosyalizm ile komünizm arasında net bir ayırım yapılmamakla birlikte, sosyalist bir devrimin ardından sınıfsız bir toplumun oluşmasıyla, devletin de nihai olarak ortadan kalkacağı ve böylece sosyalizmden sonra komünizme geçileceği öngörülmektedir (Holmes,2000,s.34-35).

Yukarıda çok kısa olarak belirtilen Marksist teori, dünyada sosyalist olarak adlandırılan tüm ülkelerde ideolojik bir temel olarak ele alınmış, fakat her ülkede farklı şekillerde yorumlanarak hayata geçirilmiş ve dolayısıyla, gerçekte Marksist teorinin öngördükleri ile birebir aynı çizgide gelişmeler ortaya çıkmamıştır. Bu durum, sosyalist

olarak adlandırılan ülkelerde var olan sistemin “reel sosyalizm” olarak adlandırılmasını daha uygun ve gerçekçi bir duruma getirmiştir (Boratav,1982,s.x1).

Uygulamadaki haliyle var olan sosyalizm ve bu sistemin organik bir parçası olan merkezi planlama, ilk olarak Ekim 1917 Devrimi ile Sovyet Rusya’da ortaya çıkmıştır. Bir anlamda Marksizm ilk etkisini, Çarlık Rusya’sında yaşanan gelişmelerin sağladığı bir ortamda harekete geçen Lenin’in eylemleriyle göstermiş ve bu etki, Sovyet devlet biçimine dönüşen proletarya diktatörlüğünün kurulmasıyla şekillenmiştir Bu dönemde karşılaşılan temel zorluklardan biri, uygulanacak modelin bir benzerinin olmaması, diğeri de, gerek içeride istikrarlı olmayan bir siyasi ortam ve gerekse dışarıda savaş koşullarının oluşturduğu ortam olmuştur. Böylesi zor bir süreçte bir yandan kapitalist sistemin ortadan kaldırılması, diğeri taraftan da sosyalizmin kurulması amaçlanmış ve ancak 1929’dan sonra planlı kalkınmaya başlanabilmiştir (Tanilli,2006,s.194-198).

Ülkelere göre özellikleri olmakla birlikte, Sovyet tipi bir merkezi planlamanın uygulandığı tüm ülkelerde geçerli olan tipik özelliklerinden biri, ülkeye ait tüm üretim araçlarının devlet mülkiyetinde olmasıdır. Devlet mülkiyeti, sosyalist sistemdeki mülkiyetin temel şeklidir ve ulusal ekonominin tüm kilit sektörlerini kapsamaktadır (Burhan,1989,s.27).

Özellikle Halk Demokrasileri’nde (Yugoslavya, Demokratik Almanya, Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk) çok yaygın olarak görülen diğeri bir mülkiyet türü olan kooperatif mülkiyeti, bir anlamda grup mülkiyetidir. Bu niteliği ile de devlet mülkiyetinden ayrılmaktadır. Çünkü devlet mülkiyetinde tüm üretim araçları toplum çapında toplumsallaştırılırken, kooperatif mülkiyetinde üretim araçlarının hepsi değil, yalnızca başlıcaları toplumsallaştırılmış ve bunların bir bölümü, kooperatif üyelerinin bireysel mülkiyetinde bırakılmıştır. Dolayısıyla, devlet mülkiyeti üretimin toplumsallaştırılmasında daha üst bir düzeyi temsil etmektedir (Burhan,1989,s.27;Solus,1979,s.44).

Sosyalist sistemde geçerli olan bir diğer mülkiyet şekli olan özel mülkiyet ise, kapitalist sistemdeki özel mülkiyetten oldukça farklıdır. Kapitalist sistemde, sistemin özünü oluşturan özel mülkiyet, üretim araçları üzerinde kişisel bir mülkiyeti ifade ederken, sosyalist sistemdeki özel mülkiyet daha ziyade kişisel çalışmanın ürünü olan bir mülkiyeti ifade etmektedir. Ancak, sözkonusu sistemde devlet tarafından birey ya da kooperatiflere tanınan bu hak istenildiği gibi kullanılamamaktadır. Dolayısıyla, özel kullanım için bireylere verilen toprak ya da işyerlerinin üretken kullanılması gerekmiştir. Ayrıca, bireyler kendilerine tanınan bu tür hakları ancak kendi emekleri ile kazanca dönüştürebilmiş ve kendi emekleriyle üretmediklerini satmaları yasak olduğu gibi, toplumun genel olarak çıkarına ters bir üretimde de bulunamamışlardır. Sonuç olarak, özel mülkiyetin kapsamına giren tüm haklar, sıkı yasal kurallara bağlanmıştır (Burhan,1989,s.27-28).

Sosyalist bir sistemin en temel özelliklerinden biri de, ekonominin merkezi bir planlama ile koordine edilmesidir. Sosyalist ülkelerde ilk merkezi planlama örgütü, Devlet Planlama Komitesi'nin Rusça kısaltılmışı olan Gosplan adıyla 1921'de Rusya'da kurulmuş (Holmes,2000,s.368) ve ilk beş yıllık bilimsel makro ekonomik kalkınma planları 1929'dan itibaren uygulamaya konmuş ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra da sosyalizmi benimseyen diğer ülkelere de yayılmıştır (Burhan,1989,s.9-10). Merkezi planlamanın bilimsel sosyalizme dayalı en gerçekçi tanımı şu şekilde yapılabilir: *“merkezi planlama, belli bir merkezin (siyasal karar organı Komünist partisi + Gosplan) güdümünde hazırlanan, üretim araçları mülkiyetinin kamunun elinde bulunduğu bir sosyo ekonomik yapıda uygulanan, ulusal ekonomiyi bütünü ile kapsayan, toplumun yalnızca maddi yönden refahını değil, aynı zamanda mülkiyet, değişim ve bölüşüm ilişkileri açısından da bütün ekonomik birimleriyle iyileşmesini amaçlayan, buyurucu özelliğe sahip, yasa gücünde sürekli ve bilinçli bir müdahale aracı olarak kullanılan bir planlamadır”* (Burhan,1989,s.15).

Merkezi planlama modeli, biri planın hazırlanması ve diğeri planın uygulanması olmak üzere iki temel aşamadan oluşmaktadır (Boratav,1982,s.23). Her iki aşama içinde bir hiyerarşi sözkonusudur. Planın hazırlanması safhasında en bilgili ve sorumlu organ,

Gosplan'dır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, planlar hazırlanırken, bütün kararların merkezi ya da diğer bir ifadeyle, en yetkili organı, Komünist Parti'dir. Partinin kararları, Gosplan tarafından ekonominin gereksinimleri incelenerek ve makro ekonomik plan dâhilinde, değişik branşlar arasında dengeli kalkınma dikkate alınarak tutarlı ve rakamsal olarak ifade edilmektedir. Bu noktada Gosplan, tarım, elektrik gibi çeşitli ekonomi bakanlıklarıyla işbirliği yapmakta, ayrıca, üretim kalitesi, verimlilik artışları, üretim araçlarının yıpranma durumları, ulaşım, tarım, maliyet azalışları gibi konularda da tahminlerde bulunmaktadır. Gosplan yönetiminde hazırlanan planlar, bakanlar kurulundan onay aldıktan sonra, devletin en yüksek karar organı olan Yüksek Sovyet'e sunulup kabul edildikten sonra, yasa haline gelmektedir (Burhan,1989,s.16; Holmes,2000,s.369).

Merkezi planlama sisteminde, uzun vadeli (perspektif), orta vadeli ve kısa vadeli (operasyonel) olmak üzere üç tip plan sözkonusudur. Uzun vadeli planlar, 10, 15 ya da 20 yıl gibi uzun vadeli olan ve siyasal iktidarın genel iktisadi ve sosyal amaçlarının somut hale getirildiği planlardır. Bu planlamaya bütün devlet ekonomik örgütleri, merkezi planlama örgütü elemanları ile bilim adamları katkıda bulunmakta ve ekonominin temel makro boyutunun uzun vadede göstereceği gelişim tespit edilmektedir. Süreleri 5 ile 7 yıl arasında değişen orta vadeli planlar ise, bir anlamda uzun vadeli planların birbirini izleyen alt dilimlerini oluşturmakta ve tüm yönetim ve işletmeler için yapılması zorunlu işleri belirlemektedir. Bu haliyle orta vadeli planlar için, uzun vadeli planların somut hali demek yanlış olmayacaktır. Kısa vadeli planlar ise, planlama hiyerarşisinin en altında yer alan yıllık planlardır ve ait olduğu yıla ait, yapılacak işleri göstermektedir. Bu planlara, orta vadeli planların uygulama araçları da denilebilir ve oldukça ayrıntılı hazırlanmaktadır (Boratav,1982,s.25-28; Burhan,1989,s.17-23).

Merkezi planlamada ulusal ekonominin belli başlı göstergelerinin hazırlanması için "bilançolar yöntemi" kullanılmaktadır. Buna göre, her bilanço, gelirler ve harcamalar olarak dengeli iki bölümden oluşmaktadır. Gelirler bölümü, imkan dahilindeki tüm kaynakları, harcamalar bölümü ise, plan dönemi içerisindeki tüm harcamaları

kapsamaktadır. Sözkonusu bilançolar, mal olarak ifade edilen “maddi bilançolar”, para olarak ifade edilen “değer bilançoları” ve emek-gücü olarak ifade edilen “emek bilançoları”ndan oluşmaktadır. Bunların yanında, teknik ilerlemelere bağlı olarak sektörlerarası üretim ve dağılım bilançoları da hazırlanmaktadır (Solus,1979,s.88-89).

Sosyalist sistemin siyasal temel üzerinde tüm ülkeler için ortak özelliği, siyasi iktidarın işçi sınıfı ve onun partisinin elinde olmasıdır. Neticede, tüm sosyalist ülkelerde ekonomi parti kontrolü altında olmuştur ve genellikle de bu partiler komünist olarak adlandırılmıştır. Fakat özellikle Avrupa’da farklı adlandırmalara da rastlanmaktadır. Örneğin, Macaristan’da, “Sosyalist İşçi Partisi”, Polonya’da “Birleşik İşçi Partisi”, Arnavutluk ve Kuzey Kore’de “işçi Partisi”, Yugoslavya’da ise, “Komünistlerin Birliği” gibi isimler kullanılmıştır. Parti liderliği çoğunlukla, Rusça bir kelime olan ve komünist ayrıcalığının uluslararası sembolü haline gelen “nomenklatura”, diğer bir ifadeyle, partideki elit azınlık ile ilişkilendirilmiş ve hükümet üyelerinden şirket yöneticilerine kadar ekonomik ortamdaki bütün idari pozisyonlar, bu elit azınlığın elinde olmuştur. Her bir karar seviyesinde, partinin diğer tüm otoritelerin üzerinde olduğu siyasal bir yapılanmada, parti organları, ekonomi politikalarının ana çizgilerinin tespitinde, makro ekonomik planların onaylanmasında, bölgesel veya sektörel politikaların tayin edilmesinde, yatırım ve tüketim paylarının kararlarında hükümetler ve parlamentonun üzerinde bir öneme sahip olmuştur (Lavigne,1995,s.4,6).

Sosyalist sistemin siyasal yönü, “demokratik merkeziyetçilik” ilkesine dayanmaktadır. Demokratik kavramı ile kastedilen, tüm devlet organlarının seçimle işbaşına gelmeleri, halka hesap vermeleri ve üst kademede alınan kararların alt kademe organları için uyulmakla zorunlu olmasıdır. Merkeziyetçilik ise, bütün işletmelerin ve yerel kuruluşların etkinliğini uyumlaştırma ve tüm ulusal ekonomiyi tek bir amaca bağlama anlamı taşımaktadır (Burhan,1989,s.28;Solus,1979,s.58).

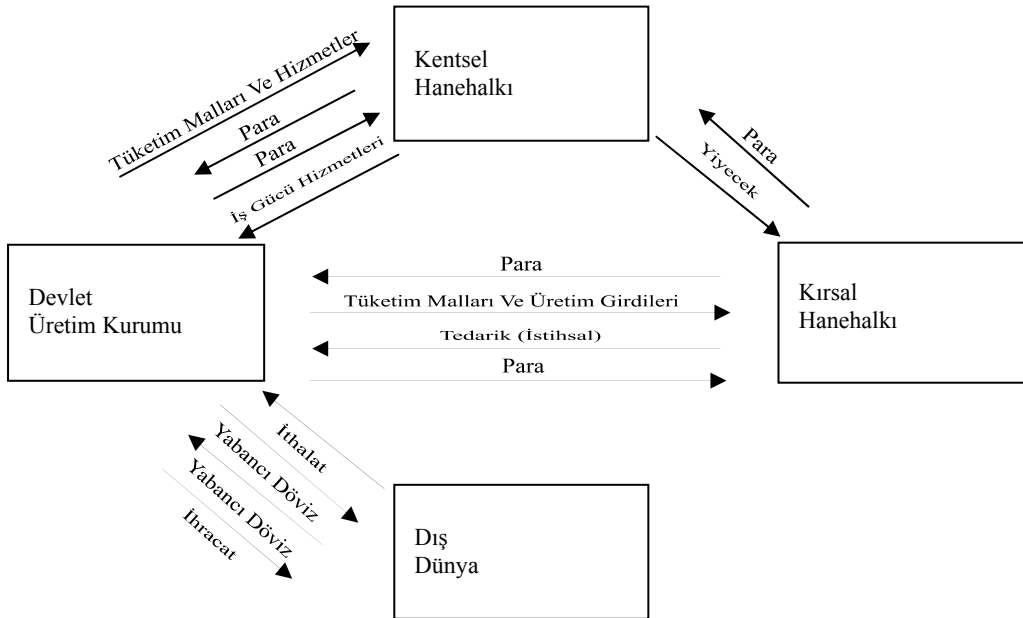
Sosyalist sistem çoğunlukla, yaygın bir devlet bürokrasisi ile eşdeğerdir. Bu nedenle sözkonusu sistemin geçerli olduğu ülkelerde çok sayıda sektörel ve işlevsel kurum oluşturulmuştur. Planlama ofisi, fiyat ofisi, yatırım bankası, işgücü ofisi gibi işlevsel

kurumlar, gerekli koordinasyon görevlerini yerine getirmekle yükümlü olmuşlardır. Koordinasyon sırasında devlet bürokratları aynı zamanda işletmeleri de yönetmiştir. Bu görev, pratikte, ülkelere göre sayısı değişen branş (bölüm) bakanlıkları aracılığıyla yürütülmüştür. Nitekim Sovyetler Birliği'nde, 1980 yılının başında bu bakanlıkların sayısı, 60 civarında olmuştur. Özellikle bazı Doğu Avrupa ülkelerinde devlet bürokrasisi, 60'lı yıllarda başlayan reform çabaları boyunca, yenilenerek daha sade bir yapıya kavuşturulsa da, parti kontrolünün sistemin çöküşüne kadar devam ettiği söylenebilir (Lavigne,1995,s.6).

Sovyet tipi bir merkezi planlama ekonomisinin temel kurum ve işleyişini genel hatlarıyla özetleyecek olursak aşağıdaki şekil oldukça aydınlatıcı olacaktır.

Sekil.3.2.

Sovyet Tipi Ekonomide Makro Ekonomik Sektörler ve Akımlar

Kaynak: (Campbell,1974,s.23)

Yukarıdaki şekilde, çift yönlü oklar, sektörler arası mal ve para akımlarını göstermektedir. Sektörler arasında sistemin en temel ve tipik sektörü, merkezi olarak tanımlanan amaçlar doğrultusunda ekonomiyi idare etmekle görevli devlet üretim kurumudur. Bu kurum, fabrika ve diğer üretim araçlarından oluşan sermaye stoku ile tüm doğal kaynakları içine alan üretim faktörlerinin sahibidir. Kurum, bu özelliği ile toplumsal mülkiyeti temsil etmektedir. Devlet üretim kurumunun bu üretim araçlarını işletmesi, sistemin diğer temel sektörünü oluşturan hanehalklarına bağlıdır. Hanehalkı sektörü şekilde de görüldüğü gibi, kırsal ve kentsel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kentsel hanehalkı, devlet üretim kurumunun çıktı kısmını tüketmekte ve işgücü girdisi temin ederek sistemin çıktı üretimine katkıda bulunmaktadır. Bu karşılıklı etkileşim süreci, idari tekniklerden ziyade, temelde piyasa teknikleriyle yürütülmektedir. Bunun anlamı, planlamacıların hem işgücü hem de tüketim malları fiyatları tespitinden sonra, işgücünün mevcut işler arasındaki dağılımının ve tüketim mallarının hanehalkları arasındaki dağılımının, hanehalklarının oluşturulan fiyatlara tepkileriyle belirlenmesidir

Az ya da çok kolektif çiftlik hanehalklarıyla eşdeğer olan kırsal hanehalkı ise, üretim ve tüketim faaliyetini kombine etmektedir. Kırsal hanehalkının üretim faaliyeti, özel çiftçilik ve kolektif çiftlikte çalışma olmak üzere iki farklı şekilde olmaktadır. Bunlar, devlet üretim kurumlarına işgücü değil, fakat kendi işgücünün ürettiği tarımsal ürünleri satmaktadır. Buna karşılık, kırsal hanehalkının devlet üretim kurumundan satın alımları, üretim amaçlı kullandıkları mazot, gübre gibi mallarla, ayakkabı, giysi gibi tüketim mallarından oluşmaktadır. Kentsel hanehalkının tersine, kırsal hanehalkının devlet üretim kurumlarından temin ettikleri mallar, ihtiyaç duydukları tüketim mallarının sadece bir kısmıdır. Kırsal kesimde yiyecek ihtiyacı büyük ölçüde, kendilerine tahsis edilen özel tarlalarda yetiştirdikleri üretimle karşılanmaktadır. Merkezi planlı ekonomilerin çoğunda, kırsal kesimle devlet arasındaki etkileşimde piyasa güçlerinin işlemesine izin verilmemektedir. Devlet, dikkate değer bir ölçüde, kırsal hanehalkının kararlarına yönelik olarak emir, kumanda sistemini işletmektedir. Örneğin, kolektif çiftliklerde üretilen çeşitli ürünlerin ne kadar üretileceğinin planlamacılar tarafından belirlenmesi şarttır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bu koşulların tarım kesiminde uygulanması, sanayi sektörüne göre oldukça zor olmuştur.

Yukarıdaki şekilde gözlemlenen bir başka etkileşim de, kırsal hanehalkı ile kentsel hanehalkı arasındaki kolektif çiftçilik piyasası yoluyla oluşan etkileşimdir. Kırsal hanehalkı, sosyalist sistem altında kendine tanınan özel mülkiyet hakkı çerçevesinde sahip olduğu özel arsasında ürettiği ürünlerin tamamını tüketmekten ziyade, bunların bir kısmını kentsel hanehalkına parayla satabilmektedir. Bu, Sovyet tipi merkezi planlamanın önemli bir özelliğidir. Kentsel hanehalkı, özellikle, temel besin maddelerinin önemli bir kısmını bu kanalla temin etmiştir. Bu etkileşim, temelde piyasa kurallarıyla organize edilmektedir ve gerçekte, kolektif çiftçilik piyasası, arz ve talebin karşı karşıya gelmesiyle oluşan fiyatlarla, Sovyet tipi bir ekonomide serbest piyasalara en yakın piyasa tipini oluşturmaktadır.

Son olarak yukarıdaki şekilden gözlemlenen bir etkileşim de, devlet üretim kurumları çıktısının bir kısmının yurtdışına satılmasıyla oluşan dış dünya etkileşimidir. Bu kurumlar, ihracatın yanında, üretim faaliyetleri için gerekli birtakım girdileri de ithalat yoluyla dışarıdan temin etmektedirler. Genellikle ihracat da, bu ithalatı karşılamak için yapılmaktadır.

Sovyet tipi ekonomilerde makro ekonomik sektörler arasındaki bu akımlarda geçerli olan para, değer ölçüsü, dolaşım aracı, ödeme aracı ve sosyalist birikim ile emekçilerin birikimi gibi işlevlere sahiptir. Değer ölçüsü olarak para, meta üretimi için toplumsal bakımdan gerekli olan emeğin ölçüsü olarak hizmet görmektedir. Dolayısıyla, merkezi planlı ekonomilerde işletmelerin, sektörlerin ve ulusal ekonominin bütününe kapsayan toplam üretiminin, fiyatların, maliyetin ve gelirin değer olarak planlanmasında paranın değer ölçüsü işlevinden yararlanılmaktadır. Bir başka ifadeyle para, üretim ve toplumsal ürün bölüşümünün muhasebeleştirilmesinde kullanılmaktadır. Devlet, emtia ve hizmet fiyatları ile doğru orantılı bir şekilde dolaşımdaki para miktarını sıkı sıkıya planlamaktadır (Campbell,1974,ss.24-26)

Paranın ödeme aracı işlevi ise, işçilere ücret ödenmesi, ödenek verilmesi, ödünç alınması ve ödenmesi ile işletmeler tarafından gelirin bir kısmının devlet bütçesine ödenmesi gibi görevleri yerine getirmektedir. Merkezi planlama sisteminde, işletmeler

iktisadi etkinlikleri çerçevesinde elde ettikleri gelirin bir kısmını (vergi ve kar üzerinden kesinti adı altında) devlete vermektedirler. Bu genellikle üretimin genişletilmesi, sosyal ve kültürel birtakım hizmetlerin yerine getirilmesi ve yedek hazırlanması amacına dönüktür. Öte yandan, emekçiler de gelirlerinin harcamadıkları kısmını biriktirme sandıklarına yatırmaktadırlar. Böylece, para son olarak, sosyalist birikim ve emekçilerin birikim aracı işlevini yerine getirmiş olmaktadır (Solus,1979,ss.131-133).

Sovyet tipi merkezi planlama sisteminde göze çarpan en önemli özelliklerden biri de, gelir dağılımı açısından genellikle eşitlikçi bir yapının olmasıdır. Toplumda fakir olmadığı gibi, çok zengin de olmamıştır. Ayrıcalıklı denebilecek tek grup, daha önce de belirtildiği gibi, nomenklaturayı oluşturan parti ileri gelenleri olmuştur. Ayrıca, bu sistem altındaki tüm insanlar “beşikten mezara” şeklinde karakterize edilen bir sosyal güvenliğe ve ömür boyu istihdam garantisine sahiptiler (Lavigne,1995,s.63).

Sovyet tipi merkezi planlamanın özellikle geçiş sürecinde yaşanan makro ekonomik istikrar sorunlarının nedenlerine ışık tutabilecek bir özelliği de, uluslararası ekonomik ilişkilerin niteliğinde yatmaktadır. Sosyalist ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin temel çatısı, Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (Council for Mutual Economic Aid) ya da yaygın olarak kullanılan İngilizce açılımının baş harfleriyle, CMEA ya da COMECON’dur. CMEA aslında 1947’de ABD’nin Marshall Planı’nın başlamasına bir karşılık olarak Stalin tarafından oluşturulan ve resmi olarak 25 Ocak 1949’da S.S.C.B., Bulgaristan, Çekoslovakya, Macaristan, Polonya ve Romanya tarafından imzalanarak yürürlüğe giren bir organizasyondur. 1949’da Arnavutluk ve 1950’de Demokratik Alman Cumhuriyeti’nin de katıldığı bu organizasyon, 1962’de Moğolistan, 1972’de Küba ve 1978’de Vietnam’ı da içine alarak Avrupa sınırları dışına çıkmıştır. CMEA’ya katılan ülkeler içerisinde Arnavutluk, Çin-Sovyet anlaşmazlığı sürecinde Çin’in yanında yer alarak, 1961’de resmen olmasa da fiilen organizasyondan çekilmiştir (Lavigne,1995,s.72).

CMEA’nın temel amacı, batı bloğu karşısında sosyalist ülkeler arasındaki ticareti geliştirmek ve kendi kendine yeterli bir duruma gelebilmek için, farklı sosyalist

lkelerdeki merkezi planlar arasında koordinasyon sağlamak, bu amaçla ye ülkelerin çabalarını birleştirmek ve uyumlaştirmek ve sonuçta iktisadi ve teknik ilerlemeyi hızlandırmaktır. Bu temel amaç çerçevesinde işleyen CMEA'ya ye ülkeler arasındaki ticaret, her ülkenin dış ticaret bakanlıkları aracılığıyla yürütülen karşılıklı müzakerelerle belirlenmiştir. Ulusal paralar konvertibl olmadığından uluslararası ödeme aracı olarak da kullanılamamıştır. Yurtiçi fiyat sistemleri de talebi ya da kıtlıkları yansıtılmaktan uzaktır. Bu nedenle CMEA partnerleri arasındaki dış ticaret esas olarak 1958'de belirlenen, ancak, 1964-1965 yılları arasında uygulanmasına başlanan kurallara göre yapılmıştır. Bu kurallara göre, CMEA içinde fiyatlar, önceki beş yılın ortalaması olarak hesaplanan dünya piyasa fiyatlarına göre ayarlanmıştır (Solus,1979,s.255).

CMEA içinde demeler, Sovyet Rublesi'nin resmi oranına yakın olan transfer edilebilir ruble olarak adlandırılan bir hesap birimi ile yapılmıştır. ye lkeler arasında gerçek demeler yoktur. 1963'te kurulan Uluslararası Ekonomik işbirliği Bankası (IBEC), üzerinde anlaşmaya varıldıktan sonra her bir ülke için kayıt tutulmuştur. Bu kayıtlar, varlıklar veya borçlar olarak kaydedilse de, gerçekte bir ülkenin ticaretinin iki taraflı olarak dengelenip dengelenmediğinin çok fazla önemi olmamıştır, çünkü her ülke, iki taraflı ilişki içinde bir fazla vermektan kaçınmıştır. Bunun da nedeni, ticaretin her ülkede iki taraflı devletlerarası bir temel üzerinde planlanmış ve organize edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla, ticaret anlaşmalarının dışında satın almaya ya da satmaya uygun serbest mal yoktur. O nedenle de, dış ticarete borçlu bir pozisyon, IBEC'ten otomatik bir kredi ile sonuçlanacaktır (Smith,1995,s.213-214).

III.1.2.1.1.2. Sovyet Tipi Merkezi Planlamanın Yayılışı

İlk olarak Sovyetler Birliği'nde 1929 yılındaki Birinci Beş Yıllık Plan'la başlayan gerçek anlamdaki sosyalist merkezi planlamayla, kısa sürede hızlı bir sanayileşme ile birlikte kapitalist ülkelerin gelişme düzeyine ulaşmak ve hatta onları geçmek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda hız kazanan kamulaştırmalar yanında, gerçekleştirilen tarımsal devrim, Sovyet sanayileşmesinin temelini oluşturmuş ve tarım kesiminde 1925'ten sonra hızlı bir şekilde artan kolektifleştirmelerin sağladığı büyük

iktisadi fazlalık, Sovyet sanayisinin hızla büyümesine yol açmıştır. Nitekim 1930 yılına ait Sovyet resmi rakamları, sanayi üretiminde yıllık ortalama %16'lık bir büyümeye işaret etmektedir (Hunt,2005,s.552). 1950'den 1960'a kadar olan dönem ise, Sovyet ekonomik büyümesinin tam anlamıyla altın çağı olmuştur.

Sovyet ekonomisinin yaşadığı bu hızlı sanayileşme tecrübesi, II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda güçlü bir şekilde milliyetçi ve sömürge karşıtı değişim sürecine giren Orta ve Doğu Avrupa ile üçüncü dünya ülkeleri için örnek bir model oluşturmuştur (Hunt,2005,s.553). Sonuçta, yetmiş yılı aşkın bir süre kapitalist sistemin en güçlü rakibi olarak kalmayı başaran sosyalizm, Sovyetler Birliği'nin ardından II. Dünya Savaşı ile birlikte üç kıtaya birden yayılmıştır. Bunlar, Avrupa'da; "Halk Demokrasileri" adıyla anılan Yugoslavya, Demokratik Almanya, Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk, Asya'da; Çin Halk Cumhuriyeti, Kuzey Kore ve Kuzey Vietnam, Latin Amerika'da ise; Küba'dan oluşmaktadır (Tanilli,2006,s.175). Sosyalist devrimler, adı geçen tüm ülkelerde genelleştirilmiş temel kurallar yanında, ülkelere göre özellikleri ve ulusal biçimleri olan devrimlerdir (Solus,1979,s.12).

II. Dünya Savaşı yıllarında Avrupa'nın doğu ve batı arasında bölünmesinin ardından Doğu Avrupa Sovyetler Birliği'nin yörüngesine girmiştir. Fakat bu bölgede komünist gücü kuran sadece S.S.C.B. ve Kızıl Ordu olmamış, aynı zamanda yukarıda da belirtildiği gibi, savaş ve Nazi işgaline karşı gelişen milliyetçi ve sömürge karşıtı direniş, yerel komünist partilerin güçlenmesine neden olmuştur. Savaş öncesinde sadece Çekoslovakya batılı anlamda bir demokrasi ve gelişmiş piyasa ekonomisine sahip bir ülkeyken, Halk Demokrasilerini oluşturan diğer ülkeler, uzunca bir süre diktatörler tarafından yönetilmişlerdir. Çekoslovakya dışında bu ülkelerin sanayileşme düzeyi çok düşüktü ve savaş öncesi ekonomiye durgunluk ve yüksek oranda işsizlik hakimdi. Orta ve Doğu Avrupa'da yaklaşık 60 milyon köylü, yarı feodal bir yönetim altındaydılar. Bu koşullar, savaştan sonra köylülerin, toprağın yeniden dağıtımı ve büyük toprak sahiplerinin mülklerinin kamulaştırılması taleplerini açığa çıkarmıştır (Lavigne,1995,ss.23-24).

Doğu Avrupa'da millileştirme aşlında komünistler iktidarı ele geçirmeden önce başlamıştı. Daha savaş sona ermeden önce işçiler, Sovyet askerlerinin çekilmesiyle terk edilen işletmeler üzerinde kontrol kurmaya başlamışlardı. Daha sonra işbaşına gelen hükümetler de, düşmandan geri alınan mülkleri millileştirmeye devam etmişlerdir. Bu süreçte özellikle belirtilmesi gereken bir nokta, sözkonusu mülklerin eski sahiplerine (savaşta işgalci güçlerle işbirliği yapanlar hariç) tazminat ödenmiş olmasıdır. Bu, 1989'dan sonra başlayan geçişle birlikte, hükümetlerin millileştirmenin mağdurlarına tazminat ödeme ya da ilgili mülkün iade edilmesi gibi politikalarına da açıklık kazandırmaktadır. Doğu Avrupa'da başlayan bu sürecin devamında büyük toprak sahiplerinin arazilerine el konulmuş ve köylülere yeniden dağıtılmıştır. Daha sonra da, özellikle Bulgaristan, Çekoslovakya ve Doğu Almanya gibi savaş öncesi kooperatif tecrübesi olmayan ülkeler başta olmak üzere tarımsal işgücü ve ekipmanı bir araya getiren kooperatifler kurulmuştur (Lavigne,1995,s.24).

Avrupa kıtasında yer almakla birlikte, Arnavutluk ve Yugoslavya'da komünist yönetimler, Kızıl Ordu'nun yardımı olmaksızın kurulmuş ve Sovyet tipi merkezi planlama modeli uygulamaya konmuştur. Arnavutluk sonuna kadar bu modeli devam ettiren tek ülke olmuştur. Yugoslavya ise, 1948'den sonra, sosyalist sistem içinde kalmakla birlikte, Sovyet planlamasının birçok yönden değiştirildiği farklı bir modele yönelmiştir (Ölmezoğulları,1999,s.249;Lavigne,1995,s.25-26).

Yugoslavya'nın Sovyet planlama modelini terk ederek farklı bir modele geçmesinin ardındaki temel neden, S.S.C.B. ile dış politika ve Balkanlar konusunda yaşadığı gerginliklerden dolayı Sovyet Blok'undan dışlanmasıdır. Yugoslavya'nın II. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında faşizm ve nazizme karşı elde ettiği başarılarla tavizsiz bir dış politika izlemesi ve diğer ülkelerdeki komünist hareketlere de destek vermesi bu ülkenin Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da giderek artan bir güç odağı haline gelmesi, S.S.C.B.yönetimini kaygılandırmıştır. Bu nedenle de Sovyet Bloku'ndan dışlanmış ve Tito iktidarına kadar Stalin ile bağlarını koparmıştır (Ölmezoğulları,1999,s.246-247).

Sosyalist sistemin işleyişi, her ne kadar her ülkede kendine has özelliklerle farklılaşsa da, Yugoslavya'da 1950'lerin başında uygulamaya konan ve "özyönetimci sosyalizm" adı verilen model, diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında, çok daha farklıdır. Çeşitli yönetim katmanlarınca aşamalar halinde yayılan modelde, karar oluşturmak için yerel birimlere Sovyet modelinden daha fazla yetki verilmiştir (Holmes,2000,s.43-44). Bu bağlamda, firmaların ekonomiye Sovyet tipi bir hiyerarşiden ziyade, piyasa mekanizması aracılığı ile bağlanmaları sağlanmış ve işletme içinde işçiler tarafından seçilen işçi konseyleri oluşturulmuştur. İşletmenin temel politikalarını oluşturma, üretim planlarını hazırlama, personel alımına karar verme, fiyatları ve yatırım hacmini belirleme yetkisi de bu konseylere bırakılmıştır. Yine bu model kapsamında, tarımda kolektifleştirmelerden vazgeçilerek, özellikle zarar eden ya da istenmeyen Sovyet tipi tarım kooperatiflerinin dağıtılmasına karar verilmiş ve gönüllülük esasına dayalı genel kooperatifleşmeye gidilmiştir (Ölmezoğulları, 1999,s.251-256).

1 Ekim 1949'da yerel gerilla hareketi ile gerçekleşen devrimle, ulusal birliğini kuran ve siyasal bağımsızlığını elde eden Çin Halk Cumhuriyeti ise, Avrupa dışında ortaya çıkan ilk sosyalist ülkedir. Çin sosyalizminin bir diğer özelliği de, devrim öncesi dönemde Avrupa ve Japonya tarafından yarı-sömürge haline getirilmiş olduğundan, devrimle birlikte sosyalizmin aynı zamanda, milliyetçi bir niteliği de bürünmüş olmasıdır. Çin'de sosyalizm kurulurken, ilk önce Sovyet modeli örnek alınmışsa da, bu modelin iyi sonuçlar vermemesi üzerine 1958'den itibaren yeni bir strateji benimsenmiştir (Hamitoğulları,1978,s.702-703).

1949 yılında Çin, sanayi üretimi bakımından 1913 yılının Rusya'sının bile gerisindeyken, halkın % 80'ninin kırsal kesimde yaşayan köylü ve çiftçilerden oluştuğu, aşırı nüfus ve yüksek işsizliğin açlık sorununu tehdit edici boyutlara taşıdığı, kişi başına düşen gelirin çok düşük olduğu bir ekonomik görünüme sahipti. Dolayısıyla, Çin'deki sosyalist model, ülkenin mevcut gerçekleri ve tarihsel gelişiminin nitelikleri doğrultusunda oluşmuş ve gelişmiştir (Hamitoğulları,1978,s.703).

Çin’de sosyalizmin gelişimi, bir tereddütler ve kararsızlıklar serisi olarak açıklanabilir. Çünkü Çin, Sovyetlerde ilk başlarda yaşanan yanılığlara düşmemek için hızlı ve sert bir tarzda kamulaştırma yerine, daha yavaş ve aşamalı bir süreç takip etmiştir. 1958’den sonra hızla gelişen bir uygulama, baraj, kanal yapımı, sulama, tarımsal çalışma gibi görevleri olan ve kooperatiflerin birleşmeleri sonucunda oluşan “Halk Komünler”ne dayalı üretim birimlerinin kurulmasıdır. Öte yandan, sanayi alanında çok sayıda ve küçük ölçekte üretim birimleri oluşturularak, ülkenin yapısına uygun bir üretim biçimi oluşturulmuştur. 1960’lı yılların başına kadar S.S.C.B. tarafından desteklenen rejim, Çin-Sovyet (Sino-Sovyet) bölünmesinin ve Sovyet yardımının sona ermesini takiben “Büyük Sıçrayış” (Great Leap Forward) ile Sovyet modelinden farklı yeni bir strateji geliştirmiştir.

Yeni oluşturulan strateji, düalist (ikili) bir temele dayanmaktadır. Bir yandan modern tekniklerle büyük yatırımlar yapılırken, diğer yandan ülkede kurulmuş olan küçük işletmelerde düşük sermaye yoğun işlerin yaratılması arzulanmıştır. Fakat, “Büyük Sıçrayış” sloganı ile benimsenen strateji, organizasyondaki yetersizlikler ve oluşan gerilimlerle bir ekonomik felaket içinde sona ermiş ve ardından gelen Kültür Devrimi ile 1966’da temel olarak tarımın, baskın faktör olarak da sanayinin dikkate alınmasıyla, gelir dağılımında adaletin sağlanması amaçlanmıştır. Fakat bu Kültür Devrimi’nin de ekonomi üzerinde çok fazla olumlu etkisi olmamış ve 1976’da Mao Zedong’un ölümünden sonra, modernizasyonun sanayi politikası için temel bir amaç olduğu ve bunun yabancı yatırımla destekleneceği yeni bir reform sürecine girilmiştir (Lavigne,1995,s.56;Hamitoğulları,1978,s.702-707).

Avrupa dışında sosyalist sistemi benimseyen Vietnam, Kuzey Kore, Kamboçya, Moğolistan, Laos ve Küba’nın ortak özelliği ise, iki noktada belirginleşmektedir. Bunlardan biri, bu ülke liderlerinden birçoğunun Marksist ideolojiye bağlılıkları nedeniyle Sovyet tipi merkezi planlamayı kendi ülkelerinde de uygulamak istemeleri, diğeri de, Sovyetlerden ve Doğu Avrupa’dan çok fazla destek almamalarıdır (Lavigne,1995,s.57).

Sonuç olarak, geçiş sürecinin başlangıcı için tüm geçiş ülkelerinin sahip olduğu ortak özellikler şu şekilde sıralanabilecektir (De Melo vd.,1996,s.3;Gros ve Suhrcke,2000, s.2):

- Merkezi planlama sistemi altındaki bu ülkelerde ekonomik faaliyetler nicel üretim hedefli merkezi bir plana dayanmıştır. Sanayi, özellikle de ağır sanayi, tüketim malları üzerinde bir önceliğe sahipken, hizmet sektörü ihmal edilmiş ve kaynak dağılımında öncelikli bir yer alamamıştır. Hedefe dayalı gelir ve harcama dengesi, üretilen mallara yönelik merkezi plan, kredi ve yatırım planı gibi ekonomi genelindeki planlarla koordine edilerek gerçekleştirilmiştir. Yurtiçi ticaret merkezileşmiş organizasyonlarla yapılırken, dış ticarete geçerli CMEA ya da COMECON oluşumu, birçok ülkeyi yüksek derecede planlı S.S.C.B. ekonomisine bağımlı kılmıştır.

- Tek bankaya dayalı finansal sektör dışında tasarrufları yatırıma dönüştürecek bir sistem yoktur. Aslında merkezi planlama sistemi altında böyle bir şeye ihtiyaç da duyulmamıştır. Kredi ve geliri düzenleyen finansal akımlar merkezi direktiflerle gerçekleştirilmiştir. İşletmelerin finansmanı tek bankadan (mono-bank) oluşan finansal sektör yoluyla ve yatırım hedeflerini dikkate alan bir kredi yönetimi ile sağlanmıştır. Oluşan fazlalar büyük işletmelerde biriktirilmif ve sübvansiyonları, transferleri ve doğrudan harcamaları finanse etmek üzere merkezi bteye aktarılmıştır.

- Merkezi planlama koşulları altında bir piyasa ekonomisine zemin oluşturacak yasal ya da kurumsal bir yapı da mevcut değildir. Sınırlı istisnalar hariç, mülkiyet hakları devlet tarafından kullanılmış ve özel mülkiyete izin verilmemiştir. İşletmelerin büyük bir çoğunluğu büyük ölçeklidir ve özel mülkiyet eksikliliğinden kaynaklanan kr güdüsünün olmayışı, etkinliği olumsuz yönde etkilemiştir.

- Fiziksel ve beşeri sermaye yatırım oranları çok yüksektir.

- Fiyatlar, hesap ya da muhasebe fonksiyonuna sahiptir ve merkezi plana göre belirlenmektedir. Konut, enerji, ulaşım, eğitim ve sağlık gibi temel alanlarda fiyatlar

çok düşük tutulurken, nihai malların fiyatları da kaynak dağılımındaki maliyet farklılıklarını yansıtmaktan uzaktır. Öte yandan ekonomide arz ve talep arasındaki denge, merkezi plan direktifleri doğrultusunda belirlendiğinden, fiyatlar gerçek kıtlıkları yansıtmamaktadır. Oysa birçok tüketim malı için kıtlık sözkonusu iken, fiyatlar oldukça düşük tutulmuştur. Bu durum, ekonominin tüketim malları temin etme yeteneğini aşan ücret artışları ile birleşerek, bir yandan baskılanmış enflasyona (repressed inflation), öte yandan da gönüllü olmayan finansal varlık birikimine (monetary overhang) yol açmıştır.

Tüm bu ortak özellikleri değerlendirdiğimizde, geçiş öncesi ülkelerin mevcut sisteme ait yapısal karakteristiklerini aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi özetleyebiliriz.

Tablo3.1.
Reform Öncesi Ekonomik Sistemin Yapısal Karakteristikleri

baskılanmış enflasyon ve gönüllü olmayan finansal varlık birikimi	yüksek
mal ve faktör piyasaları için piyasa derinliğinin derecesi	düşük
verimli varlıkların devlet mülkiyeti	% 80-90'dan fazla
sanayi sektörünün göreceli büyüklüğü	büyük
gelir eşitsizliğinin derecesi	düşük
kişi başına eğitim ve sağlık düzeyi	yüksek

III.1.2.1.1.3. Merkezi Planlamada Yaşanan Tıkanıklıklar ve Geçiş Öncesi Reform Çabaları

1917 Ekim Devrimi ile birlikte ilk olarak Sovyet Rusya'da temelleri atılan ve II. Dünya Savaşı'nı takiben üç kıtaya yayılan Sovyet tipi merkezi planlama sistemi, 1960'lı yıllara gelindiğinde yeni bir sürece girmiştir. Bu dönem, "geleneksel model" olarak adlandırılan planlama sisteminin topyekun tasfiyesi anlamına gelmemekle birlikte,

özellikle Doğu Avrupa ülkeleri ve S.S.C.B. için modelin “iktisadi reform” adı altında bir dizi yeni tedbir ve yenilikle köklü değişikliklere uğradığı bir süreci ifade etmektedir (Boratav,1982,s.231).

S.S.C.B. ve tüm Doğu Avrupa ülkelerini kapsayan geleneksel planlama modelinin 60’lı yıllarla birlikte kendini göstermeye başlayan tıkanıklıklarının temel nedeni, geri kalmış sosyalist ülkelere has bir sistemin sanayileşmenin kritik aşamaları geçildikten ve yapısal değişim ana çizgileri ile gerçekleşikten sonra, olgunlaşmakta olan sosyalist ekonomilerin ihtiyaçlarına cevap verememesidir ((Boratav,1982,s.193).

Aşağıdaki tabloda S.S.C.B. ve Doğu Avrupa ülkelerinde 1950-1990 arası döneme ilişkin Sovyet istatistiklerine dayalı büyüme oranları gösterilmektedir. Her ne kadar, Sovyet istatistiklerinin abartılı rakamlar verdiği öne sürülse de, bu verilerin sözkonusu döneme ilişkin açıklayıcı bir fikir verdiği söylenebilir.

Tablo3.2.

**Doğu Avrupa ve S.S.C.B.’de Büyüme Oranları (net materyal üretimindeki %
değişim)**

Dönemler	Bulgaristan	Çekoslovakya	D.Alman Cumhuriyeti	Macaristan	Polonya	Romanya	S.S.C.B.
1951-55	12.2	8.1	13.2	5.7	8.6	14.2	11.3
1956-60	9.6	7.0	7.4	6.0	6.6	6.6	9.2
1961-65	6.6	1.9	3.5	4.5	6.2	9.1	5.7
1966-70	8.7	6.9	5.0	6.7	5.9	7.7	7.1
1971-75	7.9	5.7	5.4	6.3	9.7	11.3	5.1
1976-80	6.1	3.7	4.1	2.8	1.2	7.2	3.7
1981-85	3.7	1.8	4.5	1.4	-0.8	4.4	3.2
1986-90	-0.5	1.0	-1.8	-0.5	-0.5	-3.5	1.3

Kaynak: (Lavigne, 1995,s.58)

Not: Net materyal üretimi, Sovyet ulusal hesaplama sistemindeki temel toplamdır. Batılı hesaplama sisteminde, GSYİH’ya karşılık gelmektedir.

Tablodaki veriler incelendiğinde, 60'lı yıllarla birlikte büyüme oranlarında dikkati çeken bir gerileme olduğunu ve bunun geçişten hemen önceki yıllarda daha da şiddetlendiği görülmektedir. Öte yandan bu eğilimde, 1973 yılında yaşanan petrol şokunu takiben batı ekonomilerinin resesyona girmelerinin de etkisi vardır. Bu dönemde Batı Avrupa artan ticaret açıklarıyla büyük bir borç yükü altına girerken, S.S.C.B., dünya petrol fiyatlarındaki yükselmeden kazançlı çıkmıştır. Özellikle, petrol ihraç eden ülkelerin gelirlerindeki artış, S.S.C.B.'nin de bu ülkelere savaş silahı satışını artırma imkânı vermiştir (Lavigne,1995,s.59).

Daha önce de belirtildiği gibi, sosyalizmin kurulmasından önce, kapitalist ülkelerin oldukça gerisinde kalmış olan S.S.C.B., sosyalizmin ardından başlattığı hızlı sanayileşme stratejisi ile, özellikle 50'li yıllarda altın çağını yaşamış ve Amerika'dan sonra dünyanın ikinci büyük süper gücü haline gelmiştir. Doğu Avrupa ülkeleri de II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde S.S.C.B. yörüngesi içinde Sovyet sanayileşme stratejisini benimseyerek, yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi genel olarak 60'lı yıllara kadar hızlı bir büyüme yakalamışlardır. Sovyet tipi sanayileşme stratejisinin temel özellikleri dikkate alındığında, 60'lı yıllarda kendini göstermeye başlayan tıkanıklıklar daha iyi anlaşılacaktır. Buna göre, Sovyet tipi sanayileşme stratejisinin temel özellikleri (Ölmezoğulları,1999,s.190);

- yüksek oranda tasarruf ve sermaye birikimi gerektirmesi,
- yatırımlarda önceliğin sanayiye, sanayi içinde ağır sanayiye verilmesi, bu sektör içinde de, özellikle madencilik, metalurji, makine imalatı, enerji ve elektrik gibi sektörlere öncelik verilmesi,
- gelişmiş batının en ileri sermaye-yoğun teknolojilerinin yatırımlarda kullanılması ve çok yüksek bir büyüme hızına ulaşılması.

Bu özelliklere sahip Sovyet tipi sanayileşme modeli, tüm bu ülkelerde bir yandan ağır sanayinin aşırı derecede gelişmesine öncülük ederken, diğer yandan, Doğu Avrupa ülkelerini yakıt ve hammadde açısından güçlü bir şekilde Sovyetler Birliği'ne bağımlı hale getirmiş ve 60'lı yıllara gelindiğinde bir strateji değişikliğini de kaçınılmaz

kılmıştır (Mandel,1992,s.112). Bu gelişmenin en temel nedeni, sözkonusu modele göre oluşan kapsamlı büyümenin giderek maliyeti artan bir duruma gelmiş olmasıdır. Bir yandan kırsal alandan çekilerek sanayi sektörüne yerleştirilebilecek kullanılabilir işgücü azalırken, diğer taraftan, tarım kesiminde bir işgücü kıtlığı yaşanmıştır (Lavigne,1995,s.52). Özellikle tarım kesiminde yaşanan işgücü kıtlığı, kişi başına gıda maddesi üretiminin 1928'e oranla çok fazla düşmesine sebep olmuştur (Mandel,1992,s.113).

S.S.C.B. ve Doğu Avrupa'da kullanılabilir kaynaklardaki azalmanın ve dolayısıyla geleneksel merkezi planlamada baş gösteren tıkanıklıkların temelinde, daha önce de vurgulandığı gibi, mevcut modelin optimal planlama modeli olmaktan çıkması ve bunun bir uzantısı olarak da, kaynakların israf edilmesi gerçeği yatmaktadır. Nitekim, bu modeli benimseyen ülkelerde gözlenen geleneksel kuyruklar, boş raflar ya da arzulanan mallar bu israfın bir göstergesi olmuştur (Boratav,1982,s.201).

Benzer şekilde, merkeze yönelen bilgi akımlarının güvenilirlik derecesinin azalması, tutarlı olmayan plan hedefleri ve başarı göstergeleri ile birleştiğinde, “patolojik” işletme davranışına yol açan ilave bir israf unsurunun oluşmasına neden olmuştur. İşletmelerin merkeze karşı davranışlarını inceleyen Polonya'lı bir yazarın ifadesiyle “iktisadi patoloji” olarak adlandırılan davranış, işletmelerin performanslarını ve kaynaklarını merkezden saklama, ihtiyaçlarını abartma ve böylece, merkeze yönelen bilgi akımlarını ciddi şekilde tahribata uğratma şeklinde ortaya çıkmıştır. İşletmeleri bu tür davranış bozukluklarına yönelten temel nedense, işletme özendiricileri ya da diğer bir ifadeyle, prim azamileştirici mekanizmaların uygulanmasıdır. Özellikle, yönetici-teknik kadroların devrim sürecindeki dinamizmlerinin tükendiğinin gözlenmesinden sonra uygulamaya konan bu mekanizma, gayri safi üretim, maliyetlerde düşme, emek verimliliği gibi iktisadi kategorilerden oluşan başarı göstergelerinin planla belirlenmiş düzeylere ulaşıldığı veya bu düzeyler aşıldığı takdirde işlemektedir. Bu mekanizma, işletmeleri daha planın hazırlanması aşamasında azamileşmesi beklenen plan hedeflerini düşük, asgarileşmesi beklenen hedefleri ise yüksek belirlemesi yönünde teşvik etmektedir. İşletmelerin bunu gerçekleştirme araçları ise, merkeze yönelen bilgi

akımlarıdır. Sonuçta işletmeler, tek yönlü bilgi verme aracını kullanarak, üretim kapasitelerini olduğundan az, girdi ihtiyaçlarını ise olduğundan fazla göstermektedirler (Boratav,1982,ss.201-203). Merkezde yer alan planlamacıların da işletmeler tarafından sergilenen bu patolojik davranışların farkında olmaları ve bu davranış tarzının tam tersi bir tutum izlemeleri, sonuçta sistemin marjlarda ilerlemesine yol açmıştır (Holmes,2000,s.369).

Geleneksel planlama modelinin doğasından kaynaklanan bir diğer problem ise, “tampon kaynaklar”ın da giderek tükenmeye başlaması olmuştur. Ekonomilerin zamanla daha karmaşık bir yapıya bürünmeleriyle daha belirgin hale gelen plan tutarsızlıklarını gidermenin geleneksel planlama modelindeki yolu, tutarsızlıklardan doğacak dengesizlik ve şokları bertaraf edebilecek suni rezervlerin diğer bir ifadeyle, “tampon” kaynakların bulunmasıdır. Normalde, atıl kapasite, işgücü, hammadde ya da yedek parça şeklinde ortaya çıkması gereken bu tampon kaynaklar, sanayileşme stratejisinin, kaynakları sonuna kadar zorlayan niteliğinden dolayı süratle tükenme noktasına gelmiş ve bu durum, planlamada ortaya çıkabilecek tutarsızlıkların giderilmesini sağlayabilecek başka birtakım kaynakların bulunmasını gerekli kılmıştır. Geleneksel planlama modelinde, sektörler arasında öncelik sıralaması yapıldığı için, tıkanıklıkları gidermek üzere öncelikler listesinin en altında yer alan sektörlerden kaynak aktarımı yapılmıştır ve bu sektörler de genellikle, tarım dışındaki tüketim malları ve inşaat sektörünün konut bölümü olmuştur. Fakat hızla gelişen sanayileşme ve bunun getirdiği kırsal kesimden kente yoğun göç, bu tampon sektörlerin öncelikli sektörler içine dahil edilmesine yol açmış ve dolayısıyla, planın uygulanması aşamasında ortaya çıkan tıkanıklıkların klasik tampon kaynaklar yöntemiyle giderilmesinde ciddi engeller ortaya çıkarmıştır. Bu durum, teknik bilginin elverdiği ölçüde girdi-çıkıtı yöntemi gibi birtakım yöntemlerin kullanılmasına karşı ilgiyi artırsa da tıkanıklıklara çözüm olamamıştır (Boratav,1982,ss.216-217).

S.S.C.B. ve Doğu Avrupa ülkelerini geleneksel planlama modelinde reform sürecine götüren bir diğer sıkıntı da, bu modelin kendine has bir tüketim yapısı oluşturmuş olmasıdır. Geleneksel modelde insanların temel ihtiyaçları giderilmiş, konut ihtiyaçları

ücretsiz karşılanmış, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi hizmetler çok düşük bir maliyetle temin edilmişse de, tüketim malları arzı ve hizmet sektörü, öncelikler listesinin en alt seviyelerinde yer almıştır. Bu durumda da, tüketiciye sunulan mallar ya çok eski ya da kalitesiz olmuştur. Öte yandan, tüketim mallarında karşılanamayan talebin bir sonucu olarak oluşan “boş raflar” ya da “kuyruklar”ın yanında, özellikle 1950’li yılların sonuna doğru belirginleşmeye başlayan “sürüm” sorunu ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, piyasaya sürülen tüm tüketim mallarının satılmasına alışkın olan planlamacılar, tüketim düzeyinin giderek yükselmesi ve tüketim kalıpları içinde zorunlu ihtiyaç maddelerinin giderek azalması karşısında, tüketiciye satılmayan mal stokları ile karşılaşmaya başlamışlardır. Her ne kadar piyasadaki talep yapısını tespit etmeye yarayacak araçlar mevcut olmuşsa da (işlem vergisi ya da kuyruklar gibi) bunlar kullanılmayan ve sonuçta zamanla körelen araçlar olarak kalmıştır (Boratav,1982,s.221;Lavigne,1995,s.63).

Mevcut sistemin tıkanmasına yol açan ve sistemin gelişim süreci içinde bir anlamda zorunlu olarak ortaya çıkan öncelikler meselesinin önemli bir kısmını oluşturan diğer bir faktör de, S.S.C.B.’nin askeri harcamaları olmuştur. Askeri bir nitelik taşıyan batı ile rekabet, S.S.C.B.’nin uzay harcamalarını da içine alan askeri harcamalarında büyük bir artışa sebep olmuş ve bu durum, Sovyet ekonomisinde çok büyük bir kısıtlamayı da beraberinde getirmiştir. Bu kısıtlamanın olumsuz etkileri doğal olarak Sovyet Bloku’nun diğer ülkelere de yansımış ve önemli bir sorun oluşturmuştur. Askeri olmayan Sovyet ürünlerindeki eksiklik, S.S.C.B.’nin CMEA’daki ortakları tarafından ya da üçüncü ülkelere ithal edilmeye çalışılmış ya da ithal edilememiştir. İthalat yoluyla gerekli malların temin edilmesi seçeneği bir döviz sıkıntısı yaratırken, temin edilememesi de kıtlıklara ve sınırlı mal çeşidine sebep olmuştur (Holmes,2000,s.373).

Sovyet tipi bir sanayileşme stratejisinin Doğu Avrupa’da benimsenmiş olmasının S.S.C.B. ile kıyaslandığında küçük olan bu ülkelere has birtakım özel engelleri de reform sürecine giden gelişmelerde etkili olmuştur. Sözkonusu ülkeler içinde özellikle şikâyetlerin en çok yükseldiği Çekoslovakya ve Macaristan’da, sanayileşmenin ilk yıllarında makine imalatı başta olmak üzere imalat sektörünün bazı kollarında üretim kapasitesi hızla artmış ve bu artan kapasitenin kullanımı, bunu doyuracak hammadde ve

enerji kaynaklarına ihtiyacı artırmıştır. S.S.C.B. ile kıyaslandığında hammadde ve enerji kaynakları bakımından fakir, ihracata yönelik bir gelişme stratejisinin olmadığı ve ithalatın gelir esnekliğinin çok yüksek olduğu Doğu Avrupa ülkeleri için bu durum, ciddi bir sıkıntı yaratmıştır. Her ne kadar, S.S.C.B. hammadde ve petrol, Polonya kömür ve Romanya da petrol için bölgenin kaynak ihtiyacını karşılamaya çalışmışsa da, bu geçici bir çözüm olmaktan öteye geçememiştir. Zira Polonya ve Romanya kendi sanayileşmeleri için kaynaklarını batıya yöneltme ihtiyacı içindeyken, S.S.C.B. de savaş sonrasında ilk etkileri giderildikten sonra, Doğu Avrupa mallarına karşı talep artışını sınırlandırmıştır. Bu durum, küçük ülkelerin durumunu daha da zorlaştırırken, büyümenin neredeyse imkansızlaştığı bir duruma sürüklenmeyi de beraberinde getirmiştir (Boratav,1982,s.225-226).

Sovyet tipi sanayileşme stratejisinin ve geleneksel merkezi planlama sisteminin tüm bu açmazları, 60'lı yılların ortalarından itibaren sözkonusu ülkeleri, hem durum tespitinde hem de uygulamada piyasa mekanizmasına doğru bir açılım sürecine sokmuş ve bu süreç içerisinde uluslararası piyasalarla oluşturulan bağlar arttıkça da, piyasa mekanizması mevcut sistemin en kapalı noktalarına kadar yayılmaya başlamıştır. Fakat bu sürece ilişkin olarak önemli bir noktanın altını çizmek gerekir. 80'li yılların ortalarından itibaren başlayan reform çabaları, mevcut sistemdeki tıkanıklıkları aşmaya dönük çabalar ve bu niteliği ile geçiş sürecindeki reformlardan ayrılmaktadır. Zira merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişle temsil edilen süreç, mevcut sistemin tamamen terk edilmesi ve yerine tam anlamıyla piyasa ekonomisini tesis edecek önlemlerin ve politikaların uygulamaya konmasını ifade etmektedir. Gerçi, 80'li yılların ortalarında itibaren uygulamaya konan birtakım önlemler 1989 yılından sonra başlayan geçiş süreci için bir zemin oluşturmuşsa da, o dönemde amaç, merkezi planlamanın tamamıyla terk edilmesi olmamıştır.

Doğu Avrupa'da reformlar dönemini başlatan ilk ülke 1963'te "Yeni Ekonomik Sistem" adıyla uygulamaya koyduğu reformlarla Doğu Almanya olmuştur. Bu ülkeyi daha sonra, Romanya, Polonya, Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Çekoslovakya ve Macaristan takip etmiştir. Bu döneme ilişkin reform hareketlerini genel olarak

değerlendirdiğimizde, sözkonusu tüm ülkelerde, geleneksel planlama modelinden kaynaklanan tıkanıklıkların giderilmesine dönük olarak merkezi planlamanın gevşetilmesine yönelik önlemler alındığı görülmektedir. Bu genel değerlendirmeye birlikte, Çekoslovakya ve Macaristan'ın tüm diğer ülkeler arasında merkezi planlamadan en fazla uzaklaşan ve piyasa enstrümanlarına en çok yaklaşan ülkeler olduğu söylenebilir. Bu iki ülke içinde ise, ulaşılmak istenen hedef bakımından en başarılı olan ülke Macaristan olmuştur. Reformlar dönemi boyunca uygulamada ortaya çıkan aksama ve tıkanıklıklar karşısında birçok ülke geleneksel modele dönmeye çalışırken, Macaristan reform programında ödün vermeden ilerlemeyi sürdürmüş ve merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine kadar olan zaman zarfında da reformlar doğrultusundaki gidişatını aşamalı olarak devam ettirmiştir (Boratav,1982,s.246-257).

Reform döneminin ortak bir diğer özelliği de, planlamanın birçok unsuru değişmeden kalırken, piyasa enstrümanlarına da yer verilmesi ve böylece plan ve piyasanın kombine edilmeye çalışılmasıdır. Fakat tüm bu girişimler Macaristan hariç olmak üzere, karaborsa ekonomisinin yükselmesinin dışında bir başarı getirememiş ve sonuçta tüm ülkeleri, geçiş sürecine taşımıştır (Lavigne,1995,s.37).

III.1.2.1.2. Geçiş Sürecinde Farklı Başlangıç Koşulları

Geçiş ekonomileri başlangıçta özellikle merkezi planlama sisteminin özelliklerinden kaynaklanan ve yukarıda özetlenen ortak bir mirasa sahip olmakla birlikte, gerek tarihsel, kültürel ve sosyal koşulların getirdiği özelliklerle, gerekse de merkezi planlama sisteminin uygulanışındaki farklılıkların ve 60'lı yılların ortalarından 80'li yılların sonuna kadar olan süreçte uygulamaya koydukları reformlarla piyasa ekonomisine geçme yönünde sergiledikleri istek ve kararlılığın getirdiği niteliklerle birbirinden ayrılmaktadır. Sonuçta bir bütün olarak sözkonusu farklılıklar, geçiş sürecinin ülkeden ülkeye önemli derecede farklılaşmasına neden olmuştur (Havrylyshyn ve Odling-Smee,2000,s.7).

Makro ekonomik istikrar sorunlarının ülkeler arasında farklı boyutlarda yaşanması ve reform süreci boyunca elde edilen sonuçlardaki farklılıklar en belirgin şekilde Doğu Asya ülkeleri Çin ve Vietnam ile Orta ve Doğu Avrupa ve eski S.S.C.B. ülkeleri arasındadır. Örneğin, piyasa yönelimli reformlara 1978’de başlayan Çin, Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. ile kıyaslandığında, gerek enflasyonu kontrol altına almada, gerekse GSYİH’da sürekli bir artış yakalamada çok daha başarılı olmuştur. Buna karşılık, Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. ülkeleri geçişin başlangıcında çok büyük üretim düşüşleri ve hiperenflasyonlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Benzer bir kıyaslama Orta ve Doğu Avrupa geçiş ülkeleri ile eski S.S.C.B. arasında yapıldığında, Avrupa’da yer alan geçiş ülkelerinin lehine bir farklılık olduğu görülmektedir (De Melo vd.,1997,s.2).

Geniş bir yelpazeye sahip başlangıç koşullarının ekonomik politikalar, politik reformlar ve bölgesel gerilimlerle birlikte ele alınarak geçişin bütünüleyici bir yaklaşımla incelenmesine dönük ilk çalışma, Martha De Melo, Cevdet Denizer ve Alan Gelb (1996) tarafından yapılmış ve daha sonraki birçok araştırmada da bu öncü çalışmadan yararlanılmıştır.

Sözkonusu çalışmada ele alınan ve başlangıç koşullarını oluşturan temel değişkenler, “*gelişmişlik düzeyi değişkenleri*”, “*yapısal bozukluk değişkenleri*” ve “*kurumlar*” olmak üzere üç kategoride toplanmaktadır. Tablo 3.3 de bu kategorilere ait alt değişkenler gösterilmektedir.

Tablo3.3.

Başlangıç Koşullarını Oluşturan Temel Değişkenler

Gelişmişlik Düzeyi Değişkenleri	Yapısal Bozukluk Değişkenleri	Kurumlar
GSYİH’da Sanayinin Payı	Baskılanmış Enflasyon	Piyasa Belleği
Şehirleşme Oranı	Karaborsa Döviz Kurları	Coğrafi Konum
Ticaret Bağımlılığı	Ticari Kayıplar	Yeni Devletler
Doğal Kaynak Donanımı	Reform Geçmişi	
Gelir Düzeyi	Geçiş Öncesi Büyüme Oranı	

Kaynak: (De Melo vd.,1996,s.3)

Tabloda yer alan her bir değişken için, başlangıç koşulları açıklanacak olursa şunlar söyleyenebilir:

•**GSYİH’da Sanayinin Payı:** Bu oran, genel olarak tüm geçiş ülkelerinde oldukça yüksektir. Çünkü, daha önce de belirtildiği gibi, eski merkezi planlama sistemi altında öncelik sanayi sektörüne verilmiş (özellikle de ağır sanayiye) ve hizmetler sektörü fazla önemsenmemiştir. Bu genellemeye karşın, Macaristan, Slovenya, Hırvatistan gibi ülkelerde başlangıçta hizmet sektörünün payı diğer ülkelere kıyasla daha yüksektir.

•**Şehirleşme Düzeyi:** Bu değişken, genel gelişmişlik düzeyi ile yakından ilişkili bir göstergedir. Genellikle daha yüksek gelir düzeyine sahip ülkelerde, şehirleşme oranı da yüksek olmaktadır. 1990 yılı itibarıyla şehirde yaşayan nüfusun oranı tüm ülkeler genelinde ortalama %70 ile %30 arasında değişmektedir. Sözkonusu oran dikkate alındığında, %73.6’lık oranla Rusya’nın başı çektiği görülmektedir. Şehirleşme oranının en düşük olduğu geçiş ülkesi ise %32.4’lük oranla Tacikistan olmuştur.

•**Ticaret Bağımlılığı:** CMEA ya da COMECON ihracat ve ithalatının GSYİH’ya oranı ile ölçülen ticaret bağımlılığı oranının en yüksek olduğu ülkeler, daha ziyade eski

Sovyetler Birliği'ne bağlı kck ülkelerdir. Bu lkelerin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kıyasla hammadde açısından birbirine ve özellikle de Rusya'ya bağımlı hale getirilmeleri bunun en temel nedenidir. Dolayısıyla, 1991'de CMEA'nın dağılmasından en çok zarar gören ülkeler ticaret bağımlılığı yüksek olan bu ülkeler olmuştur.

•**Doğal Kaynak Donanımı:** Doğal kaynak donanımı açısından en avantajlı lkeler, Rusya, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'dır. Fakat doğal gaz ve petrol zenginini bu ülkelerin sahip oldukları avantajlı konumu kullanabilmeleri üretimi ve ihracatı olanaklı hale getirecek büyük yatırımlara gereksinim yaratmaktadır. Bu nedenle, doğal kaynak zenginliği, büyüme için potansiyel oluşturmakla birlikte, tek başına olumlu bir faktör değildir.

•**Gelir Düzeyi:** Geçişin başlangıcı için kişi başına GSMH değişkeni dikkate alındığında, 1989'da llen satın alma gücü paritesine göre bu oranın en düşük olduğu ülke, 2.163\$'la Arnavutluk, en yüksek olduğu ülke ise, 9.384\$'la Slovenya olmuştur. Geri kalan diğer ülkelerde de oranlar ortalama bu u değerler arasında yer almaktadır. lke grupları içinde bir değerlendirme yapıldığında ise, Avrupa'da Slovenya'yı 8.460\$'la ek Cumhuriyeti izlerken, BDT lkeleri içinde birinci sırayı 6.300\$'la Rusya almakta ve hemen arkasından 5.365\$'la Beyaz Rusya gelmektedir.

•**Bastırılmış Enflasyon:** Geçişin başlamasıyla birlikte görünür hale gelen yapısal bozukluklar, geçiş öncesi ekonomik durgunluğun derecesine ve merkezi planlama yapısı içinde daha önce yapılan reformların kapsamına göre ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Bastırılmış enflasyon da bu tür yapısal bozukluklardan biridir ve 1987'den 1990'a kadar olan reel ücretlerdeki artış oranı ile reel GSYİH'daki artış oranı arasındaki farkla llmektedir. Bu fark, federal hükümetin ücretler ve bölgesel btler üzerindeki kontrolünün aşamalı olarak kalktığı eski Sovyetler Birliği için görece çok daha yüksektir.

•**Karaborsa Döviz Kurları:** Bu değerşken, yabancı dövizin sınırlandığına işaret eden ve resmi kur ile karaborsa kuru arasındaki farkı yansıtan bir değerşkendir. Bu değerşkenin en

yüksek değeri aldığı ülkeler yapısal bozuklukların en fazla olduğu eski Sovyetler Birliği ülkeleridir. Avrupa'daki geçiş ülkeleri içinde ise, en yüksek oranlar Bulgaristan ve Romanya'da gözlenmiştir. Çek Cumhuriyeti ile Slovakya'da, uluslararası ortalamalara göre yüksek olmasına karşılık, geçiş ekonomileri ortalaması dikkate alındığında nispeten düşüktür.

•**Ticari Kayıplar:** CMEA içindeki ticaret akımları, dünya fiyatları ile doğrudan bağlantısı olmayan ve merkezi olarak belirlenen fiyatlarla gerçekleştirilmiştir. Bu durum, ticaret liberalizasyonu sonrasında büyük kayıpların oluşmasına neden olan önemli bir faktör olmuştur. Büyük ihracatçı konumundaki ülkeler dış ticaretin liberalizasyonundan kazançlı çıkarken, özellikle küçük enerji ihracatçısı konumunda olan Moldova ve Baltık Devletleri'nin kaybı çok fazla olmuştur. Orta ve Doğu Avrupa'daki ülkelerin de birçoğu zaten geçiş öncesinde sınırlı da olsa piyasa ekonomileri ile dış ticaret yaptıkları için liberalizasyon sonrası uğradıkları kaybı kısa zamanda telafi edebilmişlerdir.

•**Reform Geçmişi:** Geçiş ekonomileri arasında ekonomik performans farklılığı yaratan en önemli değişkenlerden biri de geçmişteki reform tecrübeleridir. Bu anlamda, Macaristan, Polonya, Yugoslavya ve kısmen de olsa Bulgaristan, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından önce piyasa merkezli reformları uygulamaya koyan ülkelerdir.

•**Geçiş Öncesi Büyüme Oranı:** 1985-1989 yılları arasındaki ortalama büyüme oranları dikkate alındığında, Romanya, Gürcistan ve Azerbaycan dışında tüm ülkelerin genelde pozitif bir büyüme oranına sahip oldukları söylenebilir.

•**Piyasa Belleği:** Geçişin başlangıcında bazı ülkeler, piyasa ekonomisine yönelik kurumsal ve yasal bir yapı dizayn etmede kendi tecrübelerini kullanabilecek durumdaydılar. Oysa bu durum eski S.S.C.B. ülkeleri için geçerli değildir. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin merkezi planlama sistemi altında geçirdikleri süre göz önüne alındığında, piyasa belleğinin bu grup ülkelerde çok daha taze olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim, eski Sovyet ülkeleri minimum 70 yıl merkezi planlama

sistemi altında kalırken, II.Dünya Savaşı ardından bu sisteme giren Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ise bu süre 50 yılı geçmemiştir (Batık Cumhuriyetleri 51 yıl). Doğal olarak merkezi planlama sistemi altında geçirilen sürenin uzunluğu, bir yandan sistemden kaynaklanan bozuklukların derecesini artırırken, diğer yandan sisteme yönelik radikal bir dönüşümü de zorlaştırmıştır.

•**Coğrafi Konum:** Coğrafi konumla kastedilen, gelişmiş piyasa ekonomilerine olan coğrafi yakınlıktır. Yakınlık arttıkça, hem gerekli piyasa kurum ve kurallarının hem de ticaret modellerinin alınması kolaylaşmaktadır. Bu anlamda en avantajlı ülkeler, batı ile sınırı olan Orta Avrupa ülkeleri olmuştur. Sözkonusu ülkeler, batı ile geniş kapsamlı ticari ilişkilere sahip olmakla birlikte, işletme ve kurumlarıyla rekabetçi baskılara da daha açık hale gelmişlerdir. Ayrıca bu ülkenin bireyleri de, batı piyasalarıyla ilişkilerin izin verdiği ölçüde daha fazla seyahat özgürlüğüne sahip olmuşlardır.

•**Yeni Devletler:** Bağımsız ulus devlet olma tecrübesi çok az ya da hiç olmayan ülkelerin, etkin politik kurumlar oluşturma ve politik bir uzlaşmayı gerçekleştirmeleri çok daha zor olabileceğinden, sisteme yönelik köklü bir dönüşüm sürecini başarmaları da nispeten zorlaşabilecektir. Bu nedenle, başlangıç koşullarının ekonomik performans üzerindeki etkilerine ilişkin yapılan ampirik çalışmalarda sözkonusu değişken de dikkate alınmakta ve ortaya çıkan siyasi durumlar, yeni ulus devletler, geçiş öncesi tam bağımsız ülkeler ile desentralize olan ülkeler olarak üç grupta toplanmaktadır. Eski S.S.C.B. ülkelerinden birliğin merkezi durumundaki Rusya hariç, tüm BDT ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetleri yeni oluşan ulus devletlerdir. Orta ve Doğu Avrupa coğrafyasında ise, 1993'de eski adıyla Çekoslovakya'nın bölünmesinden oluşan Slovakya Cumhuriyeti yeni oluşan ulus devlet statüsünde değerlendirilirken, Çek Cumhuriyeti ile 1992'de eski adıyla Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti'nden ayrılan Slovenya, Hırvatistan, Makedonya Cumhuriyeti ve Bosna Hersek ve son olarak 2006'da bağımsızlığını ilan ederek Sırbistan'dan ayrılan Karadağ desentralize devlet statüsünde değerlendirilmektedir. Bunların dışında kalan Arnavutluk, Bulgaristan, Polonya, Macaristan ve Romanya ise 1989'dan önce de bağımsız olan ülkeler statüsünde değerlendirmeye alınmaktadır.

Temel indeksler oluşturularak tüm bu değişkenlerin geçiş ülkelerinin makro ekonomik performansı üzerindeki etkilerinin incelenmesi amacıyla yapılan regresyon analizlerinde, bulunan determinasyon katsayıları (R^2) oldukça yüksektir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki açıklayıcı gücünü ifade eden determinasyon katsayısının yüksekliği, bağımsız değişkenler olarak başlangıç koşullarının ekonomik performans üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir (Worldbank,2000,s.20).

Başlangıç koşullarının ekonomik performans üzerindeki etkilerinin ölçülmesine ilişkin yapılan tüm analizlerden çıkarılabilecek genel sonuçlar şu şekilde özetlenebilir (De Melo vd., 1997;Stern,1998,s.3; Merlevede,2000,s.7; Fischer ve Sahay,2004,s.4):

-Geçiş ülkelerinin gösterdikleri ekonomik performans üzerinde başlangıç koşullarının etkisi son derece güçlüdür.

-Başlangıç koşulları, aynı zamanda liberalizasyonun hızı üzerinde de güçlü bir etkiye sahiptir. Genellikle, olumsuz ve güç koşulların reformların hızını yavaşlattığı gözlenmiştir. Fakat burada önemli bir noktanın altını çizmek gerekir; yapılan analizler, olumsuz başlangıç koşullarının reformların cesaretini kırdığını doğrularken, reformlar uygulamaya konduktan sonraki etkinliğini azaltmadığını göstermiştir.

-Genel bir değerlendirme yapıldığında, geçiş sürecine en olumlu makro ekonomik koşullarda başlayan ülke Çekoslavakya olmuş, onu Macaristan takip etmiştir. Makro ekonomik dengesizlikler açısından sürecin başlangıcında en olumsuz koşullara sahip ülkeler genellikle eski Sovyetler Birliği ülkeleridir.

-Başlangıç koşullarını oluşturan değişkenler tek tek değerlendirildiğinde, tüm bileşenlerin ekonomik performans üzerinde eşit derecede etkiye sahip olmadığının özellikle belirtilmesi gerekir. Örneğin, gelişmiş piyasa ekonomilerine yakınlığı ifade eden coğrafi konum değişkeni ile doğal kaynak donanımı değişkenleri ele alındığında, coğrafi konumun en azından geçiş sürecinin başlangıcında çok daha önemli bir değişken

olduğu gözlenmiştir. Bunun en belirgin örneği Orta Asya ülkelerinde yaşanmıştır. Bu grup içerisinde yer alan Türkmenistan, doğal gaz donanımı açısından zengin olmakla birlikte, bu doğal gazı ihraç etmek için gerekli boru hatlarına erişim problemleri nedeniyle, doğal olarak elinde bulundurduğu olumlu başlangıç koşulu avantajını kullanamamıştır. Oysa doğal kaynak donanımı açısından oldukça fakir sayılabilecek birçok Orta ve Doğu Avrupa ülkesi, sahip oldukları coğrafi konum avantajı ile sürece Orta Asya ülkeleri ile kıyaslandığında birkaç adım önde başlamışlardır.

-Başlangıç koşullarına ilişkin yapılan analizlerde hemen hemen tüm araştırmacıların üzerinde anlaşmaya vardıkları önemli bir nokta da, geçiş sürecinin başlangıcında ekonomik performans üzerinde çok güçlü bir etkiye sahip olan başlangıç koşullarının bu etkisinin süreç ilerledikçe (90'ların sonundan itibaren) giderek zayıflamasıdır.

III.1.2.2.Geçiş Resesyonu Dönemi

III.1.2.2.1. Geçiş Resesyonunun Tanımı ve Temel Niteliği

Merkezi Planlamaya dayalı sosyalist sistemin resmi olarak sona ermesiyle temsil edilen geçiş sürecinin en çarpıcı özelliği, sürecin başlamasından hemen sonra gerek Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ve gerekse de eski Sovyetler Birliği ülkelerinde gözlemlenen ekonomik duraklamadır. Üretimde çok büyük miktarlara varan azalmalar ve işsizlikte büyük oranlı artışlarla kendini gösteren bu duraklama dönemi, geçiş sürecini takiben eski sosyalist sistemden kaynaklanan bozuklukların ortadan kalmasıyla otomatik olarak refah düzeyinin artacağı fikri üzerine beklentilerini oluşturan ana akım iktisadının temsilcilerini de şaşkırtan boyutta bir daralmaya işaret etmektedir (Csaba,2005,s.139).

Geçiş takiben ekonomik faaliyetlerde yaşanan büyük daralma, uzun yıllar kapitalist ve sosyalist sistemler üzerine araştırmalarda bulunmuş olan Macar asıllı iktisatçı Janos Kornai (1994,s.39) tarafından “Geçişsel Resesyon” (Transitional Recession) ya da

“Geçiş Resesyonu” (Transition Recession) olarak adlandırılmış ve bu kavram, geçiş ekonomileri literatüründe de büyük ölçüde kabul görmüştür.

İktisat literatüründe “resesyon” kavramı, ekonomik faaliyetlerde meydana gelen bir duraklamayı ifade etmek için kullanılmaktadır. Sözkonusu duraklama, işsizliğin artması ve milli gelirin düşmesi şeklinde kendini göstermektedir. Nitelik olarak resesyonu depresyondan (durgunluk) ayıran, resesyonun nispeten kısa süreli ve ekonomideki daralmanın görece daha ılımlı olmasıdır. Bir başka ifadeyle resesyon, ekonominin faaliyet hacminin en canlı olduğu tepe noktasına (boom) ulaştıktan sonra geldiği aşamayı göstermekte ve böylece ekonomideki konjonktürel dalgalanmanın bir safhasını temsil etmektedir.

Geçiş ekonomilerinde 90’lı yıllarda yaşanan ekonomik duraklamayı ifade etmek üzere kullanılan resesyon kavramı ise, iktisat literatüründe yer alan ve genellikle piyasa ekonomileri için geçerli olan anlamından biraz daha farklı bir nitelik taşımaktadır. Bu kavramın, “geçiş” kelimesi ile birlikte kullanılması da bu farklı niteliğe atıfta bulunmaktadır. Her ne kadar birçok ülke için resesyon, liberalizasyon programları yürürlüğe girmeden önce sözkonusu olsa da, kurumsal ve yapısal reformların uygulamaya konması daha uzun bir zaman aldığı için, sisteme yönelik geçişin zamanlaması liberalizasyonla temsil edilmekte ve geçiş resesyonusunun da bu nedenle liberalizasyon programlarını takiben geçerli olduğu kabul edilmektedir (Mickiewicz,2005,ss.3-6).

Geçiş resesyonu döneminin temel niteliklerinden biri, bu dönemin tüm geçiş ülkeleri için aynı uzunlukta ve derinlikte olmamasıdır. Aşağıdaki tabloda geçiş resesyonu döneminin başlangıç ve bitiş tarihleri ile bu sürenin her ülke için geçerli uzunluğu gösterilmektedir. Tablodaki veriler incelendiğinde görülmektedir ki, üretimde keskin düşüşler ve işsizlikte yüksek oranlı artışlarla karakterize edilen geçiş resesyonusunun en kısa süreli olduğu ülke, Polonya olmuştur. İlk olarak 1990’da liberalizasyonla birlikte istikrar programını uygulamaya koyan Polonya, başlangıç resesyonusunun ardından 1992’de tekrar büyümeye başlayarak, resesyonu en kısa zamanda atlatan ülke olmuştur. 1994’e

gelindiğinde ise, tüm Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği'nden Ermenistan, Litvanya ve Letonya pozitif büyüme oranlarına ulaşırken, 1995’de bu ülkeleri Estonya, Gürcistan ve Kırgızistan takip etmiştir. Bununla birlikte, Rusya, Ukrayna, Moldova, Kazakistan, Tacikistan ve Bulgaristan diğer ülkelere kıyasla geçiş resesyonu döneminin en uzun süre devam ettiği ülkeler olmuştur.

Tablo3.4.
Ülkelere Göre Geçiş Resesyonu Döneminin Uzunluğu

Ülkeler	Resesyonun Başlangıç Tarihi	Resesyonun Bitiş Tarihi	Resesyonun Uzunluğu
<i>Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri</i>			
Çek Cumhuriyeti	1990	1992	3 yıl
Macaristan	1990	1993	4 yıl
Polonya	1990	1991	2 yıl
Slovakya	1990	1993	4 yıl
Slovenya	1989	1992	4 yıl
Arnavutluk	1990	1992	3 yıl
Bulgaristan	1990	1997	8 yıl
Hırvatistan	1989	1993	5 yıl
Makedonya	1989	1995	7 yıl
Romanya	1989	1992	4 yıl
<i>Baltık Cumhuriyetleri</i>			
Estonya	1989	1994	6 yıl
Litvanya	1990	1994	5 yıl
Letonya	1991	1995	5 yıl
<i>Bağımsız Devletler Topluluğu</i>			
Ermenistan	1990	1993	4 yıl
Azerbaycan	1989	1995	7 yıl
Beyaz Rusya	1990	1995	6 yıl
Gürcistan	1989	1994	6 yıl
Kazakistan	1989	1995	7 yıl
Kırgızistan	1991	1995	5 yıl
Moldova	1990	1999	10 yıl
Rusya	1990	1998	9 yıl
Tacikistan	1989	1996	8 yıl
Türkmenistan	1989	1997	9 yıl
Ukrayna	1990	1999	10 yıl
Özbekistan	1991	1995	5 yıl

Kaynak: (Mickiewicz,2005,s.21)

GeçiŖle birlikte ortaya çıkan resesyon döneminin derinliği de ülkeler arasında farklılaŖmaktadır. Tablo3.5’de her ülkenin, resesyon dönemleri dikkate alınarak hesaplanan ve resesyonun derinliğini simgeleyen kümülatif üretim azalıŖ oranları ile en dŖk üretim seviyesinin gözlemlendiği yıllar gösterilmektedir.

Tablo3.5
Ülkelere Göre Geçiş Resesyonunun Derinliği

Ülkeler	Kümülatif Üretim Azalış Oranı (GSYİH ve 1989=100)	Üretimi Düzeyinin En Düşük Olduğu Yıl
<i>Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri</i>		
Çek Cumhuriyeti	15.4	1992
Macaristan	18.1	1993
Polonya	13.7	1991
Slovakya	24.7	1993
Slovenya	20.4	1992
Arnavutluk	39.9	1992
Bulgaristan	36.9	1997
Hırvatistan	37.6	1993
Makedonya	45.6	1995
Romanya	26.6	1992
<i>Baltık Cumhuriyetleri</i>		
Estonya	36.5	1994
Litvanya	40.8	1994
Letonya	52.8	1993
<i>Bağımsız Devletler Topluluğu</i>		
Ermenistan	65.1	1993
Azerbaycan	63.1	1995
Beyaz Rusya	36.9	1995
Gürcistan	76.6	1994
Kazakistan	40.2	1998
Kırgızistan	50.5	1995
Moldova	69.2	1999
Rusya	46.5	1998
Tacikistan	74.0	1996
Türkmenistan	49.6	1997
Ukrayna	64.5	1999
Özbekistan	14.4	1995

Kaynak: (Fischer ve Sahay,2000a,s.3)

Yukarıdaki tabloda yer alan veriler incelendiğinde, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya'dan oluşan Orta Avrupa ülkelerinde resesyon döneminde GSYİH'nin, ortalama %19; Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Makedonya ve Romanya'dan oluşan Doğu Avrupa ülkelerinde ortalama %32; Estonya, Letonya ve Litvanya'dan oluşan Baltık Cumhuriyetleri'nde ortalama %43 ve son olarak BDT ülkelerinde de ortalama %54 oranında azaldığı görülmektedir.

Geçiş resesyonu döneminin üretim azalışlarına bağlı bir diğer özelliği de, daha önce merkezi planlama sistemi altında bilinmeyen, bir başka deyişle, hiç karşılaşılmayan işsizlik olgusudur. Geçiş süreci ile birlikte hızla ortaya çıkmaya başlayan ve süreci takip eden iki yıl içinde Çek Cumhuriyeti hariç özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da çift haneli rakamlara ulaşan işsizlik, büyük ölçüde üretim düşüşlerine paralel bir şekilde firmaların işçi çıkarmalarına bağlı olarak gelişmiştir. Görece daha düşük olmakla birlikte işsizlikteki artışlar, yeni iş bulmakta zorluk çekenlerin ülke dışına çıkmasıyla da bağlantılıdır. Aşağıdaki tabloda, geçiş sürecine ilişkin sorunların yoğun olarak yaşandığı 90'lı yıllara ait işsizlik oranları gösterilmektedir.

Tablo 3.6.
1990-1999 Dönemi İşsizlik Oranları (Yıl Sonu Gerçekleşen)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri										
Çek Cumhuriyeti	0.7	4.1	2.6	4.3	4.3	4.0	3.9	4.8	6.5	9.1
Macaristan	1.4	8.2	9.3	11.9	10.7	10.2	9.9	8.7	7.8	7.0
Polonya	6.5	12.2	14.3	16.4	16.0	14.9	13.2	10.1	11.0	15.1
Slovakya	1.2	9.5	10.4	14.4	14.6	13.1	10.9	11.8	12.5	17.1
Slovenya	4.7	7.3	8.3	9.1	9.1	7.4	7.3	7.8	7.8	7.7
Arnavutluk	9.5	8.3	24.4	18.6	16.0	10.2	12.4	14.9	17.8	18.4
Bulgaristan	1.6	10.5	15.0	16.3	18.6	13.7	13.0	14.5	16.0	17.0
Hırvatistan	9.3	13.2	13.2	14.8	14.5	14.5	10.0	9.9	11.4	13.5
Makedonya	-	18.0	27.8	28.3	31.4	37.7	31.9	36.0	34.5	32.4
Romanya	0.0	3.0	8.2	10.4	10.9	9.5	6.6	6.0	6.3	6.8
Baltık Cumhuriyetleri										
Estonya	0.0	0.1	3.7	6.6	7.6	9.7	10.0	9.6	9.8	12.2
Litvanya	0.0	0.3	1.3	4.4	3.8	17.5	16.4	14.1	13.2	14.6
Letonya	0.0	0.1	3.9	8.7	16.7	18.1	20.6	15.1	14.1	14.3
Bağımsız Devletler Topluluğu										
Ermenistan	1.0	3.5	3.5	6.3	6.6	6.7	9.3	10.8	9.4	11.2
Azerbaycan	0.0	0.1	15.4	0.5	0.6	0.7	0.8	1.0	1.1	1.1
Beyaz Rusya	1.0	1.0	0.5	1.4	2.1	2.7	3.9	2.8	2.3	2.1
Gürcistan	0.0	0.0	5.4	9.1	3.6	3.1	2.8	7.5	12.5	14.8
Kazakistan	0.0	0.1	0.4	0.5	8.0	10.1	7.6	6.5	13.1	13.5
Kırgızistan	0.0	0.0	0.1	0.2	0.7	5.7	-	-	5.9	7.4
Moldova	0.0	0.0	0.7	0.8	1.2	-	-	-	10.1	11.1
Rusya	0.0	0.1	5.3	6.0	7.7	9.2	9.3	10.8	11.9	12.9
Tacikistan	0.0	0.0	0.4	1.2	1.7	2.0	2.7	2.7	3.2	3.0
Türkmenistan	0.0	0.0	21.0	20.0	20.9	23.9	22.5	21.0	24.2	27.9
Ukrayna	0.0	0.0	0.2	0.3	0.3	0.3	1.3	2.3	3.7	4.3
Özbekistan	0.0	0.0	0.1	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.4	0.4

Kaynak: (EBRD,2005;De Melo vd.,1996,s.48)

Not: (-)ile gösterilen yıllardaki rakamlara ulaşamamıştır.

İşsizlik oranlarına ilişkin tablo incelendiğinde, genel olarak geçiş sürecinin tüm ülkelerde işsizlik oluşturduğu gözlenmekle birlikte, Orta Avrupa ülkeleri içerisinde yer alan Çek Cumhuriyeti'nin en düşük işsizlik oranına sahip ülke olduğu görülmektedir. 90'lar boyunca bu ülkede istihdamdaki azalış oranı çift haneli bir rakama ulaşmazken, diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde %10-15'leri aşmıştır. Bu anlamda Çek Cumhuriyeti'nin işgücü piyasası, piyasadan yüksek oranda çıkışlar kadar yüksek oran da girişlerle karakterize edilen ve eski ve yeni meslekler arasında geçici bir durumu yansıtan ideal geçiş dönemi işgücü piyasası özelliğindedir. Ülke grupları arasında bir değerlendirme yapıldığında ise, genel olarak BDT ve Baltık Cumhuriyetleri'nde işsizlik oranındaki artışların Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine göre daha yavaş olduğu gözlenmektedir. Bunun da temel nedeni, bu ülkelerde geçiş sonrası firmaların işçi çıkarmada daha gönülsüz davranmaları ve ücret azalışı ya da ücret ödemelerinin ertelenmesi gibi yollarla işgücünü tutacak alternatif yöntemlerin benimsenmesidir (Svejnar,2002,s.8).

Sonuç olarak bir değerlendirme yapıldığında, geçişi takip eden süreçte ortaya çıkan resesyon döneminin merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişi sembolize eden özel bir niteliği olduğu görülmektedir. Üretim düzeyinde çok büyük oranlı artış ve işsizlik olgusunun ortaya çıkışı ile karakterize edilen bu süreç tüm ülkeler için geçerli olmakla birlikte, daha önce de belirtildiği gibi, gerek sürecin uzunluğu ve gerekse derinliği açısından ülkeler arasında farklılaşmaktadır. Özellikle 90'lı yıllar boyunca hakim olan ve geçiş ülkeleri arasında oluşan bu farklılığın nedenini açıklayan temel faktör, her ülke için farklı özelliklere sahip başlangıç koşulları olarak gösterilse de, bu faktörlerin etkisinin zamanla azaldığı bilimsel olarak da kanıtlanmıştır. Dolayısıyla asıl sorun, farklı başlangıç koşullarına özel geçiş stratejilerinin ya da modellerinin geliştirilememiş olması ve sürecin hatalı politikalarla yönlendirilmesidir.

III.1.2.2.2. Geçiş Resesyonunu Açıklamaya Yönelik Temel Yaklaşımlar

Geçiş sürecinde yaşanan büyük üretim düşüşlerinin nedenleri üzerine çok farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu konuda üzerinde uzlaşmaya varılan tek bir modelin

olmamasının temelde iki nedeni vardır. İlk olarak, üretim düşüşlerinin yaşandığı döneme ilişkin verilerin çok fazla güvenilir olmaması bu konuda farklı yorumları da beraberinde getirmiştir. Bir diğer neden de, üretim düşüşlerinin tek bir faktörle açıklanamamasıdır (Polanec,2004,s.2). Bu nedenle de, geçiş sürecinde yaşanan resesyonun sebeplerine ilişkin tüm yaklaşımlar farklı açılardan sözkonusu süreci açıklayıcı niteliğe sahiptir.

Kavramın yaratıcısı Kornai, (1994,ss.39-63) geçişsel resesyonun özel koşullarını tanımlarken, piyasa ekonomisi resesyonu ile geçiş ekonomilerinde yaşanan resesyonu karşılaştırarak, geçişi temsil eden iki noktaya vurgu yapmaktadır. Bunlardan ilki, satıcılar piyasasından alıcılar piyasasına (from sellers' market to buyers' market) doğru hareket edilmesi diğeri de, sıkı (sert) bütçe kısıtının (hard budget constraint) uygulanmasıdır. Satıcılar piyasasından alıcılar piyasasına doğru geçiş, fiyat, ticaret ve döviz liberalizasyonu ile gerçekleşirken, sıkı bütçe kısıtı, özelleştirme ile bütçe sübvansiyonları, düşük maliyetli kredi temini ve vergi imtiyazı gibi çeşitli devlet destek mekanizmalarının kaldırılması yoluyla uygulanmaktadır.

Sıkı (sert) ya da gevşek (yumuşak) bütçe kısıtı kavramı aslında mikro iktisadın "bütçe kısıtı" terminolojisinden yararlanılarak geliştirilen bir kavramdır. Kornai, sıkı ya da gevşek bütçe kısıtı olgusunu ilk olarak 1970'lerin piyasa yönelimli reform denemelerine sahip sosyalist bir ülkesi olan Macar ekonomisinde gözlemlemiştir. Bütçe kısıtında toplam ödemelerin başlangıç para stoku ve aynı döneme ilişkin gelirleri aşmaması için bir sınırlama getirilmektedir. Kornai, dönem sonunda (ex-post) muhasebe tekniği olarak harcamaların kazançlara eşit olacağı gerçeğinden yola çıkarak, bütçe kısıtına dönem başı (ex-ante) kısıtlama açısından yaklaşmaktadır. Buna göre ex-ante kısıtlama, gelecekteki fiili harcama oluştuğunda ödemelerin gelirleri aşmaması gerektiğine dayanır. Bu noktada finansal durumla ilgili beklentiler önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla, sert bütçe kısıtında harcamalar ya da ödemeler ile kazançlar ya da gelirler arasında sıkı bir ilişki sözkonusudur. Bu tarz bir bütçe kısıtı altında bir firmanın büyümesi de, kendi finansal durumuna ve beklenen kara bağlı olarak yapacağı yatırımlarla gerçekleşmektedir.

Kornai'nin ilk olarak Macar ekonomisinde gözlemlediği ve genelleştirdiği olguya göre, sosyalist ekonomilerde bütçe kısıtı gevşemektedir. Çünkü bu sistemde devlet mülkiyetindeki işletmeler arasında kronik olarak zarar edenlerin hayatta kalmalarına izin verilmekte ve işletmeler sürekli olarak zarar etse de kapanmamaktadır. Bu durum nihai olarak işletmelerin davranışını da etkilemekte ve zarar etse bile kapanmayacağını bilen işletmelerin etkinliğini azaltmaktadır (Kornai, vd., 2003; Eren, 1991, ss. 69-70).

Piyasa ilişkileri ve etkinliğe verilen önemin giderek yoğunlaştığı 1970'li yıllarda ilk olarak Kornai tarafından kıtlıkla simgelenen sosyalist ekonomilerdeki davranışın aydınlatılması için kullanılan gevşek bütçe kısıtı kavramı, geçiş resesyonun açıklanmasında da kullanılan bir faktör olmuştur. Kornai'ye göre, piyasa ekonomisine geçişi simgeleyen önemli bir özellik de sert bütçe kısıtının uygulamaya konması olduğundan, bunun başlangıçta üretimde azalışlara sebep olması kaçınılmazdır (Kornai, 1994, s. 39).

Kornai'nin temel yaklaşımı dışında geçiş resesyonun, özellikle üretim boyutunu açıklamaya yönelik farklı yaklaşımlardan oluşan mevcut literatür, temelde iki bölüme ayrılabilir. Bunlardan biri, yüksek enflasyon oranlarını düşürmeyi amaçlayan istikrar politikalarına vurgu yapmakta ve üretim azalışlarının nedenlerini aşırı **iç talep kaymasına** bağlamaktadır (Berg ve Blanchard, 1994 s. 51-92; Rosati, 1994, s. 419-420). Öte yandan bu çizgideki yaklaşımların üretim düşüşlerinin sadece bir kısmını açıkladığını ileri süren ve istikrar programları ile üretim düşüşleri arasında her zaman negatif bir ilişki kurulamayacağını ifade eden görüşler de sözkonusudur. Örneğin, Kiguel ve Liviatan, gelişmiş ve gelişmekte olan ülke deneyimlerinin, istikrar politikalarının bu denli yüksek oranlarda üretim azalışlarına sebep olmadığını ileri sürmüşlerdir (Roland ve Verdier, 1997, s. 1; Polanec, 2004, s. 2).

Olivier Blanchard, (1997) geçiş sürecinin çekirdeğini oluşturan iki temel unsur olduğunu, ileri sürmektedir. Bunlardan biri, yeni işletmelerin kurulmasıyla birlikte eski devlet mülkiyetindeki işletmelerin kapanması ya da iflası yoluyla kaynakların eski faaliyet alanlarından yeni faaliyet alanlarına yeniden dağıtımı, diğeri de, hayatta kalan

işletmelerde ürün çeşitlemesi ya da yeni yatırım gibi yollarla yeniden yapılanmadır. Bu iki değişim, Schumpeter’ci “yaratıcı yıkım” (creative destruction) kavramını anımsatmaktadır (Havrylyshyn,2001,s.55).

Blanchard’ın analizinde **yeniden dağıtım** (reallocation), devletten özel mülkiyete doğru bir üretim hareketine işaret ederken, **yeniden yapılanma** (restructuring) daha yüksek bir üretim etkinliği sağlayacak işgücü ve sermaye kompozisyonuna işaret etmektedir. Bu noktada, başlangıç yeniden yapılanması ile derin ve stratejik yeniden yapılanma arasında bir ayırım yapılmaktadır. Başlangıç yeniden yapılanması, sıkı bütçe kısıtına karşılık aşırı personel alımının azaltılmasını ifade etmektedir. Geleneksel devlet mülkiyetindeki işletmelere yönelik sübvansiyonların azaltılması, bu işletmelerdeki işgücü talebinin azalmasına ya da ortadan kaybolmasına neden olacağı için, başlangıç yeniden yapılanması yüksek oranda bir iş kaybı ve düşük oranda bir iş yaratımına neden olacaktır. Derin ve stratejik yeniden yapılanma ise yeni teknolojilere yatırım yapılması, dikey yeni ürün icatları, eskimiş sermayenin yer değiştirmesi gibi firmanın uzun dönemli performansını artırmayı amaçlayan daha köklü eylemleri gerekli kılmaktadır (Blanchard,1997).

Blanchard, (1997) yeniden dağıtım modeli kapsamında görelî fiyatlardaki değişimden zarar eden firmalarla bu değişimden kazançlı çıkan firmalar arasında da bir ayırım yapmaktadır. Buna göre, kaybedenler eski devlet sektörü olarak tanımlanırken, kazananlar yeni oluşturulan özel sektör ya da özelleştirme yoluyla yeniden yapılanmış firmalar olarak tanımlanmaktadır. Alternatif bir ayırım, özelleştirme sonrası eski firma içi çalışanların (insiders) kontrolünde olan firmalar ile ya dışarıdakilere (outsiders) ya da hem mülkiyet sahibi hem de yönetici pozisyonundaki kişilere satılan firmalar arasında yapılmaktadır. Bu her iki grup ayırımında temel farklılık, Blanchard’a göre, “yeni” olarak adlandırılan sektörün “eski” olarak nitelenen sektöre göre daha verimli olması, üretilen tüketim mallarının daha yüksek kalitede olması, eski sektörlerin sübvansiyon ve vergilerle desteklenmesi ve bunun da fiyat yapılarında bozulmalara yol açmasıdır. Dolayısıyla, eski sistemin yapısal bir bozukluğu olarak kabul edilen bu müdahalelerin ortadan kalkmasıyla, her iki sektör tarafından üretilen malların fiyatları

eşit olacak ve tüketicilerin talebi nitelik farkından dolayı yeni sektöre kayacaktır. Eğer eski sektörde ücretler rijit değilse, ve aşağı doğru ayarlanabilirse, bunun istihdam ve üretim üzerinde negatif bir etkisi olmazken, tersi durumda geçiş, başlangıç olarak işsizlikte artışa ve üretimde azalışa yol açacaktır.

Üretim düşüşlerinin nedenlerini açıklamaya dönük mevcut literatürün diğer bir çizgisi de, üretim azalışlarına neden olan faktörler olarak **iç arz kaymalarına** vurgu yapan yaklaşımlardan oluşmaktadır. Bu çizgideki ilk açıklama Calvo ve Coricelli'ye (1993,ss.32-52) ait yönetimli kredi dağıtımı ya da kredi tayınlaması (credit crunch) yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, üretim azalışlarını üretimi finanse edecek kredi eksikliği ile ilişkilendirmektedir. Planlama sisteminin ortadan kalkması firmaların finansmanı konusunda bir boşluk bırakmış ve bu da üretimi olumsuz etkilemiştir. Nitekim üretim düşüşlerinin çok büyük olduğu dönemlerde reel faiz oranlarında da bir dalgalanma olduğu gözlenmiştir. Örneğin, Polonya'da istikrar politikaları uygulamaya konduğunda, işletmelere uygulanan sıkı bütçe kısıtlamaları yanında yüksek reel faizler, işletmelerin kredi talebini önemli ölçüde azaltmış ve bu da beraberinde üretimin azalması sonucunu doğurmuştur.

1990'ların başında birçok ülkede banka kredilerinin çok pahalı hale gelmesi gerçek olmakla birlikte, özellikle Orta Avrupa'ya ilişkin gözlemler bütçe kısıtı uygulamalarının zaman içinde aşamalı olarak sıkılaştırıldığını, dolayısıyla, kredi tayınlaması yaklaşımının üretim düşüşlerinin nedenlerini kısmen açıkladığını öne süren yaklaşımlar da mevcuttur (Roland ve Verdier,1997,s.2).

Üretim azalışlarının nedenlerini açıklamaya dönük arz yanlı bir yaklaşım da, Gomulka ve Lane (2001,ss.403-416) tarafından ortaya konulan modeldir. Söz konusu model, üretim faktörleri hareketliliğine vurgu yapmış ve üretim faktörlerinin serbestçe dolaşabildiği durumlarda fiyat liberalizasyonunun üretimde azalmaya neden olmayacağını öne sürmüştür. Modelin temel varsayımları ise, işçilerin sektörler arasında hareket etmelerini engelleyici ayarlama maliyetlerinin olması, nominal ücretlerin önceden belirlenmesi ve liberalizasyon sonrasında sektörler arasında ücret değişimine

izin verilmemesidir. Bu son varsayım, özellikle düşüşe geçen sektörlerde bir kısım işçinin fazlalık durumuna gelmesine işaret etmektedir. Gomulka ve Lane bu yaklaşımlarını Orta ve Doğu Avrupa'daki işgücü hareketliliğinin, en rijit Batı Avrupa işgücü piyasalarındakinden bile daha düşük olduğunu gösteren bir bilimsel çalışmadan yola çıkarak oluşturmuşlardır. Bu nedenle de onlara göre, işgücü piyasalarındaki rijitlik firmaların büyümesini sınırlandırmaktadır.

90'lı yıllarda geçiş ekonomilerinde meydana gelen çok büyük miktardaki üretim azalışlarının bu ekonomilerin sözkonusu döneme ilişkin endüstri, reel ücret ve sermaye oluşumları dikkate alındığında aslında sürpriz bir gelişme olmadığını, geçmişteki sistemden miras alınan kısıtlıkların böylesi bir gelişmeyi kaçınılmaz kıldığını ortaya koyan bir diğer önemli yaklaşım da Fardmanesh ve Tan (2005,s.23) tarafından geliştirilmiştir. Fardmanesh ve Tan, tüketim malları, hizmetler ve endüstriden oluşan üç sektör ile işgücü, sermaye ve topraktan oluşan üç faktörlü genel denge modelini kullanarak başlangıç piyasa bozuklukları veri alındığında, teorik olarak ideal piyasa koşulları altında geçişin olası sonuçlarını analiz etmişlerdir. Analiz göstermiştir ki, ideal piyasa koşulları altında bile geçiş ekonomilerinin merkezi planlama döneminden miras aldıkları piyasa dengesizliklerinin düzeltilmesi, toprak ve sermaye faktörleri getirilerinde çok büyük bir artış olurken, reel ücretlerde önemli bir azalmayı gerektirmektedir. Dengesizliklerin düzeltilmesi aynı zamanda, istihdam ve üretimin imalat ve endüstri sektöründen ticareti yapılmayan mal ve hizmetlere doğru kaymasını ve toplam sermaye stokunda dikkate değer bir azalmayı gerekli kılmıştır.

Bu model kapsamında, reel ücrette önemli bir azalma, buna karşılık sermaye ve toprak faktörleri getirilerinde önemli bir artışın beklenen bir sonuç olmasının nedeni, eski merkezi planlama sistemi altında işgücü hizmetlerinin sermaye ve toprak faktörlerine nazaran aşırı fiyatlandırılmasıdır. Dolayısıyla, geçişle birlikte bunun tersine dönmesi beklenen bir olgudur. Benzer biçimde, geçişle birlikte özellikle etkin olmayan endüstrilerdeki yatırımlardan vazgeçilmesi de yine eski sistemden devralınan aşırı endüstrileşmenin yaratmış olduğu dengesizliklerin düzeltilmesi için gerekli olmuş ve

süreç, endüstri yatırımı ile birlikte yoğun faktör kullanımını da azaltmıştır (Fardmanesh ve Tan,2005,ss.24-25).

Geçişin hemen sonrasında yaşanan resesyona, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişin özel niteliğine vurgu yapılarak ele alındığı yaklaşımlar arasında biri, Blanchard ve Kremer'e, diğeri de Roland ve Verdier'e ait olan iki temel yaklaşım daha dikkat çekicidir. Bu yaklaşımların ortaya koyduğu temel düşünce "**organizasyonsuzluk**"(disorganization) tur. Bir başka ifadeyle, her iki model de esasen, planlamaya dayalı dağıtım mekanizmalarının ortadan kalkmasından sonraki fiyat ve ticaret liberalizasyonlarının bir organizasyonsuzluğa ve bunun da kısa süreli bir üretim daralmasına neden olduğu fikrine dayanmaktadır (Konings ve Walsh,1998,s.3).

Organizasyonsuzluk yaklaşımının Blanchard ve Kremer (ss.1091-1126) versiyonunda temel varsayım, planlama mekanizmalarının ortadan kalkmasının firmaları, gerek tedarikçileri gerekse de müşterileri ile olan pazarlıklarında büyük problemlerle baş başa bıraktığıdır. Bazı alanlarda piyasa denge fiyatları hızlı bir şekilde oluşurken, bazı alanlardaki bilgi engelleri (asimetrik bilgi) üretim bağlarının kopmasıyla kendini gösteren ve etkin olmayan sonuçlara yol açmaktadır. Bir başka ifadeyle fiyatlara dayalı yeni koordinasyon mekanizması, sonunda oluşsa da, bu, zaman almakta ve üretim düşüşleri daha ziyade ara malları üreticileri arasındaki esnek olmayan (rijit) bağlantıların olduğu endüstrilerde meydana gelmektedir.

Roland ve Verdier'e (1997) ait organizasyonsuzluk modeli ise, alıcılar ve satıcılar arasındaki pazarlık sürecinde oluşan etkisizliklerden ziyade, üretim zinciri içinde yeni partnerler bulma ihtiyacından kaynaklanan arama (search) ve eşleşme (matching) uyumsuzluğuna odaklanmaktadır. Uzun dönemde daha etkin fırsatlar hem alıcılar hem de satıcılar için mevcut olduğundan, her iki grup da daha iyi bir ortak bulana kadar mevcut bağlarını sürdüreceklerdir. Fakat bu süreç, yatırımları olumsuz yönde etkileyeceğinden, bir başka ifadeyle, bu süreçte yatırım yapılmayacağından, üretimdeki düşüşler de kaçınılmaz olacaktır. Model, liberalizasyonu takip eden yıllardaki toplam üretimin yatırım talebindeki azalma ve demode olmuş sermayenin yenilenememesi

nedeniyle daraldığını, fakat bu daralmayı belirli bir zaman sonra bir genişlemenin izlediğini ileri sürmektedir.

Geçiş resesyonunu açıklamaya yönelik olarak geçiş ekonomileri literatüründe ön plana çıkan tüm bu modeller, gerçekte geçiş sürecinin farklı niteliklerine vurgu yapan ve geçişin kendine özgü yanlarıyla ekonomik duraklamayı açıklamaya çalışan modellerdir. Bu yaklaşımlar değerlendirildiğinde çıkarılabilecek genel bir sonuç, geçiş resesyonu üzerinde birinci derecede etkili olan faktörün olumsuz başlangıç koşulları olması (Fischer ve Sahay,2000a,s.4) ve bu sürecin bu nedenle hem piyasa ekonomilerindeki resesyondan farklı bir niteliğe sahip hem de kaçınılmaz olmasıdır.

III.1.2.3. Enflasyon ve Fiyat İstikrarı

Geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte tüm geçiş ülkelerinde gözlenen en belirgin gelişmenin, üretim düzeyinde beklenilenin ötesinde meydana gelen düşüşler olduğu daha önce de belirtilmişti. Bu gelişmenin yanında geçiş sürecine damgasını vuran önemli bir diğer olgu da, fiyatlar genel düzeyinde meydana gelen ani ve sert yükselmeler olmuştur. Fiyat kontrollerinin kaldırılmasının ardından, Orta ve Doğu Avrupa grubuna dahil ülkelerden Polonya, Slovenya, Arnavutluk, Bulgaristan ve Romanya'da tüketici fiyat enflasyonu 1990-1993 yılları arasında sadece bir yıl için de olsa, %200'ü aşarken, Baltık Cumhuriyetleri'nde yine bir yıl için % 1000'lere ulaşmış, BDT'de ise başta Rusya, Ukrayna ve Kazakistan olmak üzere %2000'lerin üzerine çıkmıştır.

Tablo 3.7.**Geçiş Ekonomilerinde Enflasyon Oranları (TÜFE/Yıl Sonu)**

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri										
Çek Cumhuriyeti	17.5	56.6	12.7	18.2	9.7	8.0	8.7	10.0	6.7	2.6
Macaristan	33.4	32.2	21.6	21.1	21.2	28.3	19.8	18.4	10.3	11.2
Polonya	249.3	60.4	44.3	37.6	29.5	21.6	18.5	13.2	8.6	9.8
Slovakya	18.4	58.3	9.1	25.1	11.7	7.2	5.4	6.4	5.6	14.2
Slovenya	-	240.6	92.0	22.8	19.5	9.0	9.0	8.8	6.5	8.0
Arnavutluk	0.0	104.1	236.6	30.9	15.8	6.0	17.4	42.1	8.7	-1.0
Bulgaristan	72.5	338.9	79.2	63.9	121.9	32.9	310.8	578.6	0.9	6.2
Hırvatistan	-	249.8	938.2	1.149,3	-3.0	3.7	3.4	3.8	5.4	3.9
Makedonya	-	-	1.935,0	241.8	55.0	9.0	-0.7	2.7	-2.4	2.4
Romanya	37.7	222.8	199.2	295.5	61.7	27.8	56.9	151.4	40.6	54.8
Baltık Cumhuriyetleri										
Estonya	-	-	953.5	35.6	41.7	28.9	14.8	12.5	4.2	3.8
Litvanya	-	-	1.161,1	188.8	45.0	35.7	13.1	8.5	2.4	0.3
Letonya	-	-	958.6	34.9	26.1	23.3	13.2	7.0	2.8	3.3
Bağımsız Devletler Topluluğu										
Ermenistan	-	-	1.341,0	10.896,0	1.761,0	32.2	5.8	21.8	-1.3	2.1
Azerbaycan	-	-	1.395,0	1.294,0	1.788,0	85.0	6.5	0.4	-7.6	-0.5
Beyaz Rusya	-	-	1.559,2	1.996,6	1.959,9	244.0	39.3	63.1	181.7	251.2
Gürcistan	-	-	1.176,9	7.487,9	6.473,9	57.4	13.7	7.3	10.7	11.0
Kazakistan	-	-	2.984,1	2.169,0	1.158,3	60.4	28.6	11.2	1.9	17.8
Kırgızistan	-	-	1.259,0	1.363,0	62.1	32.1	34.8	13.0	16.8	39.8
Moldova	-	-	2.198,0	2.777,0	104.6	23.8	15.1	11.2	18.3	43.7
Rusya	-	-	2.506,1	840.0	204.4	128.6	21.8	10.9	84.5	36.8
Tacikistan	-	-	1.364,0	7.343,7	1.1	2.133.3	40.5	163.6	2.7	30.1
Türkmenistan	-	-	644.0	9.750,0	1.327,9	1.261,5	445.8	21.5	19.8	21.2
Ukrayna	-	161.0	2.730.0	10.155,0	401.0	181.7	39.7	10.1	20.0	19.2
Özbekistan	-	-	910.0	885.0	1.281,4	116.9	64.3	50.0	26.1	26.0

Kaynak: (EBRD,2005)

Tabloda yer alan rakamlar, 90'lı yılların ilk yarısında hemen hemen tüm ülkelerde, farklı oranlarda olmakla birlikte, hiperenflasyon boyutunda fiyat artışlarının yaşandığını göstermektedir. Yine tablodaki veriler incelendiğinde, enflasyon oranlarının 90'ların sonunda genel olarak düşme trendine girdiği, hatta yıllık oranların %1000'leri aştığı BDT ülkelerinde bile iki haneli rakamlara gerilediği görülmektedir. Bu döneme ilişkin bir değerlendirme yapıldığında, enflasyonla mücadelede en başarılı ülkelerin, geçişin başından itibaren enflasyonu iki haneli rakamlarda tutmayı başaran Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya ile Polonya olduğu söylenebilecektir. Orta ve Doğu Avrupa grubu ülkeler içerisinde bu anlamda en çok zorlanan ülkeler, Bulgaristan ve Romanya olurken, BDT ülkelerinin çok daha fazla zorlandıkları görülmektedir (Lavigne,1995,s.130). Şüphesiz bu gelişmenin altında yatan temel faktör, özellikle sürecin başlangıcında bir bütün olarak makro ekonomik performansı belirleyen ve her ülkeye ait farklı özelliklere sahip başlangıç koşulları ve bu özel koşullar dikkate alınmadan uygulamaya konan hatalı politikalarıdır.

Geçiş ekonomileri genelinde fiyatların serbest bırakılmasının ardından etkin piyasa fiyatlarının nasıl oluştuğuna dair çok fazla detaylı bilgi olmamakla birlikte, bu konuda çeşitli tahminler yapılmıştır (Lavigne,1995,s.130). Bunlardan biri, eski sistemde varolan kıtlıkların sebep olduğu ve hanehalkının elinde bulundurduğu aşırı para stokunun (monetary overhang) liberalizasyon sonrası ortaya çıkan yüksek oranlı enflasyonun önemli bir kısmını elimine etmesidir. Bu para stokunun tükenmeye başlamasıyla birlikte toplam talebin azalması fiyatlarda piyasa tipi ayarlamaları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla etkin piyasa fiyatları kısmen kıtlıkların ve bunun bir göstergesi olan kuyrukların ortadan kalkması sonucunda oluşmaya başlamıştır. Bu anlamda en hızlı ilerlemeler, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Macaristan'da kaydedilmiştir.

Geçiş sonrası piyasa fiyatlarının oluşumuna, dolayısıyla enflasyonun seyrine yönelik bir diğer tahmin, eski sistemde yaygın olan karaborsa fiyatlarının liberalizasyon sonrası fiyat oluşumunu etkilemiş olma olasılığıdır. Bir başka olasılık, geçiş süreci ile birlikte gelişen dış ticaret liberalizasyonunun fiyat oluşumunda etkili olduğu yönündedir. Bu bağlamda özellikle ihracatı yapılabilir malların fiyatları uluslararası fiyat temelinde

belirlenmiş ve kısa süre içinde bu malların fiyatları batı piyasalarına göre daha pahalı hale gelmiştir. Fiyat oluşumuna yönelik bir diğer açıklama da, fiyat belirleyicilerin geçmişte planlama otoritelerinin yaptıklarına benzer şekilde hareket etmeleridir. Bir başka ifadeyle liberalizasyon sonrasında fiyat belirleme yetkisine sahip işletmeler, maliyetlerini düşürme çabası içerisine girmeksizin, piyasanın taşıyabileceği kadar rastgele az veya çok bir kâr yüzdesini cari harcamalarına ekleyerek fiyatlandırma yoluna gitmişlerdir (mark-up fiyatlama). Fiyat liberalizasyonunun işletmelerin girdi maliyeti üzerindeki etkisi, bu işletmelerin eski sistemin bir özelliği olarak büyük envanterlere sahip olmasından dolayı geçişin hemen sonrasında fazla yoğun olmamıştır. Bu nedenle de işletmeler genellikle maliyetlerinde bir ayarlama yapmak yerine mark-up tarzında bir fiyatlandırmaya başvurmuşlardır. Aşırı para stokunun enflasyon tarafından elimine edilmesini takiben düşen talep karşısında da işletmeler yine maliyet yolu ile değil, üretimlerini yani arzlarını azaltarak tepki vermişlerdir (Lavigne,1995,s.132).

Liberalizasyon sonrası fiyat artışlarına yönelik gözlemlenen bir gelişme de bu artışların homojen olmamasıdır. Fiyatlar serbest bırakıldıktan sonra, gıda sektörüne yönelik büyük sübvansiyonların kaldırılması nedeniyle ilk olarak gıda mallarının fiyatı yükselmiştir. Bu durum doğal olarak tüketicilerin bütçelerinde önemli bir paya sahip gıda harcamalarının payını artırmış ve toplam talebin azalmasına zemin hazırlamıştır. Gıda fiyatlarındaki artıştan sonra hizmet sektörü fiyatları aşamalı olarak artışa geçmiş ve bir süre sonra hizmet fiyatları gıda fiyatlarındaki artışı geçmiştir. Hizmet sektöründe fiyat artışlarının aşamalı olarak oluşmasının temel nedeni, birtakım kamu hizmetlerinin (ısınma, ulaşım gibi) hemen serbest bırakılmamasıdır. Hizmet sektörünün eski sistem içinde hiç gelişmemiş olması, bu nedenle de özellikle başlangıçta küçük girişimciler düzeyinde gelişen hizmet sektörünün mevcut tecrübesizliği, girişimcilerin denge fiyatları bulmalarını zorlaştırmıştır. Bu nedenle geçiş ekonomilerinde bir yandan hizmet sektörünün görece ağırlığı süreç içinde artarken, diğer yandan da bu sektör enflasyonun uzun süre devam etmesine zemin hazırlamıştır (Winiecki,1993,s.9).

Enflasyonun 90'lı yılların sonuna kadar yüksek seyrettiği ülkelerde bu gelişmenin önemli bir nedeni de, ekonominin talep tarafında oluşan baskılardır. Fakat özellikle

sürecin başlangıcında bu baskı, hanehalkından değil, uygulamaya konan istikrar politikalarından kaynaklanmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, liberalizasyon sonrası ortaya çıkan ani ve sert fiyat yükselişlerinin bir kısmı hanehalkının elinde bulunan aşırı para stoku yoluyla elimine edilmiştir. Kısa süre içinde kaybolan bu para stokları daha sonra talebin de azalmasına neden olmuştur. Buna karşılık, uygulamaya konan heteredoks istikrar politikalarında nominal bir çapa olarak para arzının yanında ücretler seçilmiş ve ücret kontrolleri, zayıf bir endeksleme ya da aşırı ücret üzerine konan vergi veya işletmelerle işçi temsilcileri arasındaki sözleşmelerle sağlanmaya çalışılmıştır (Lavigne,1995,s.133). Aslında bu tür uygulamalar ilk aşaması kur ve ücret gibi fiyat dondurmalarına dayanan heteredoks istikrar politikalarının tipik bir özelliğidir. Ancak bu uygulamalardan beklenen sonuçların alınabilmesi için, toplumsal bir uzlaşının gerçekleşmesi ve özellikle bu politikalardan doğrudan etkilenen kesimlerin istikrar politikalarına olan güvenlerinin sağlanması gerekir. Aksi takdirde enflasyonist beklentiler mevcut enflasyonu daha da körükleyebilecektir (Doğruel ve Doğruel,2006, s.54,67). Geçiş ekonomileri genelinde 90'lı yıllar boyunca yaşanan yüksek oranlı enflasyonun bir nedeni de, nominal ücret çapasının kullanımındır ve bu durum zayıf bir endeksleme durumunda bile kendi kendini besleyen bir enflasyon yaratmıştır (Lavigne,1995,s.133).

Enflasyonu kontrol altında tutmayı başaran ülkelerde bile enflasyonun devam etmesine neden olan önemli bir dayanak da, ekonominin arz cephesine dayalı olan açıklamalardır. Buna göre arz yanlı faktörlerden biri, özellikle enerji maliyetlerinde meydana gelen artışlar olmuştur. Bu artışın temelde iki nedeni vardır. Bunlardan biri, CMEA ve S.S.C.B.'nin dağılmasından sonra ucuz enerji temin etme imkânının ortadan kalkması (özellikle de Rusya petrol ve doğal gazının dünya piyasa fiyatlarından satılmaya başlaması nedeniyle), diğeri de, ulusal paraların devalüe edilmesinin ardından ithalat girdilerinin pahalılaşmasıdır. Öte yandan, devlet mülkiyetindeki işletmelerinin monopolcü tarzda hareket ederek fiyat artırımları da ekonomide arz yanlı bir enflasyonist baskı oluşturmuştur. Daha önce de işaret edildiği gibi, devlet işletmelerinin birçoğu bu hareket tarzını kâr maksimizasyonu amacıyla değil daha ziyade mevcut istihdamı devam ettirmek için benimsemiştir (Lavigne,1995,s.134).

Geçiş ekonomilerinde yaşanan enflasyon dönemine ilişkin önemli bir gözlem de, bu ülkelerdeki reformcuların, batılı uzmanların da etkisiyle enflasyona parasal bir olgu olarak yaklaşmalarıdır. Bu bağlamda geçiş ülkelerinin birçoğunda kabul edilen temel düşünce, enflasyonun aşırı para arzından kaynaklanıyor olmasıdır. Bu durum, ülkelerin birçoğunda benimsenen istikrar politikalarının neden pozitif bir reel faiz oranını hedef olarak seçtiklerini de açıklamaktadır. Nitekim, 1993’de enflasyonun kontrol altına alındığı Orta Avrupa ülkelerinde reel faiz oranları pozitif dönmüştür. Enflasyona parasalcı yaklaşım, yüksek reel faiz oranlarını IMF ile yapılan anlaşmalarda da çok önemli bir hedef bileşeni haline getirmiştir. Bu nedenle de, Nisan 1994’te Bulgaristan ve Mayıs 1994’te de Romanya’nın IMF ile imzaladıkları stand-by anlaşmalarının başlıca hedefi pozitif reel faiz olmuştur. Oysa yüksek reel faizler çoğunlukla monopolistik işletmeler tarafından bir maliyet unsuru olarak fiyatlara yansıtılmakta ve bu durum maliyet itişli bir enflasyona yol açmaktadır. Ayrıca, yüksek reel faizler, işletmelerin bir kısmını banka dışı borç aramaya sevk ederek, işletmeler arası borçluluğun artmasına sebep olmaktadır. Bu borç, yüksek bir seviyeye ulaştığında ise devletin bu işletmelere para enjekte etmesi gerekecektir. Rusya bu duruma verilebilecek iyi bir örnektir (Lavigne,1995,s.134; Stiglitz,2004,ss.162-165). Bu şekilde artan bütçe açıklarının para basılarak finanse edilmesi ise enflasyonu körükleyen bir başka nedendir. Nitekim enflasyonun uzun süre kontrol altına alınamadığı birçok geçiş ülkesinde bunun en önemli sebeplerinden birisi de bütçe açıklarının parasal finansmanıdır (Denizer,1997,s.5).

Geçiş ekonomilerinde fiyat liberalizasyonu süreci değerlendirilirken, eski sosyaist sistemin kapitalist sisteme göre çok daha karmaşık fiyat yapısının da dikkate alınması gerekmektedir. Bu nedenle de, geçiş sürecine yönelik beklentiler oluşturulurken ve bu beklentilere uygun istikrar politikaları hazırlanırken, bu ülkelerin geçmişten devraldıkları mirasın spesifik koşullarının da göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Kapitalist ekonomilerde liberalizasyon yapısı içinde fiyat davranışları farklı bir süreç izlemektedir. Bu tip ekonomilerde, ticareti yapılmayan (non-tradable) mal ve hizmetlerin fiyatları ticareti yapılanlara (tradable) göre daha yüksek olma eğilimindedir.

Dolayısıyla, fiyat kontrolleri genellikle birtakım ticareti yapılmayan mal ve hizmetlerin fiyatlarını (elektrik fiyatı gibi) etkilese de, bu grupta yer alan mal ve hizmetlerin birçoğu piyasa denge düzeyinde (market clearing) fiyatlandırılmaktadır. Fakat aynı şey, ticareti yapılabilen sektörler için geçerli değildir. Bu grupta yer alan mal ve hizmetler için uygulanan tarife ve tarife dışı engeller, özellikle de tarımsal ürünler ya da mineraller gibi geleneksel ihraç mallarını, olması gerektiğinden daha ucuz hale getirir. Benzer bir durum, sübvansiyonlar yoluyla imalat sektörüne de uygulanabilmektedir. Üreticilerin maliyetini düşüren bu tür uygulamalar daha gerçekçi döviz kurları altında yurtdışından elde edilebilecek olandan daha düşük yurtiçi fiyatlarla sonuçlanır. İthalata rakip endüstrilerin yoğun olarak korunmalarına rağmen, ticareti yapılabilir sektör, ticareti yapılamayana göre rahat bir pozisyona sahip olmadığı için küçülme eğilimine girer. Bu durumda kaynakları, ticareti yapılabilir sektöre yönlendirerek bu sektörün büyümesini sağlamak amacıyla, birçok malın yurtiçi fiyatları serbest bırakılırken, aynı zamanda yerli para da devalüe edilir. Daha sonra ise, tek tip tarife oranları ile birlikte, ihracat ve ithalat kontrollerinin kaldırılması ya da azaltılması önlemlerine başvurulmaktadır (Winiecki,1993,ss.7-9).

Öte yandan, bu tür önlemler genellikle yüksek enflasyon ve giderek büyüyen ödemeler dengesi açıkları gibi dış dengesizliklerin sebep olduğu baskılar neticesinde alınmaktadır. Bu nedenle fiyat liberalizasyonu başlangıçta mevcut olan enflasyonist baskıları daha da artırmaktadır. Fakat kapitalist bir ekonomide gerçekleşen bu süreçte hızlı fiyat yükselişi periyodu görece kısa sürmektedir. Çünkü fiyat liberalizasyonunun uygulandığı tarımsal üretim ve imalat sektörleri için geçerli dünya piyasa fiyatları nispeten hızlı bir şekilde oluşur ve sözkonusu değişiklikler görece fiyatlarda ticareti yapılabilen sektör lehinde bir değişikliğe yol açtığından, kaynakların bu sektöre yönelmesi yönündeki istenen değişimi de yaratmış olmaktadır.

Kapitalist bir ekonomi için ifade edilen fiyat yapıları, sosyalist ekonomiler için büyük ölçüde farklıdır. Her şeyden önce, sosyalist ekonomilerdeki görece fiyat yapısı içinde, ticareti yapılmayan mal ve hizmetlerin fiyatları ticareti yapılabilenlere göre çok daha düşüktür. Bu farklı görece fiyat yapısı, geçişin başlamasının ardından daha

karmaşık ve farklı bir fiyat davranış modeli oluşturmaktadır. Bu sistemde birçok ticareti yapılabilen mal ve hizmetin fiyatı da dünya fiyat seviyesinin altında olduğundan, fiyatların serbest bırakılması, dünya piyasa fiyatlarına doğru hızlı bir fiyat artışıyla sonuçlanmaktadır. Bununla birlikte, ticareti yapılamayan mal ve hizmetlerin fiyatları ticareti yapılabilenlerin fiyatlarından çok daha düşük olduğu için liberalizasyon sonrası ayarlama süreci özellikle bu grup sektörde daha uzun sürmektedir. Bunun temelde iki nedeni vardır: Biri, çeşitli özel ve kamu hizmetleri arzcularının dünya piyasa fiyatı belirlemede karşılaşacağı zorluklardır. Örneğin, daha önceki sistemde kamusal mülkiyete ait bir apartman dairesinin kira bedelinin belirlenmesi ya da bir berberin vereceği hizmetin karşılığının ne olacağı gibi sorulara cevap bulmak kolay olmayacaktır. Bu nedenle de daha önce de belirtildiği gibi, hizmet sektöründe denge fiyatlar oluşturma süreci daha uzun zaman almaktadır. Fiyat ayarlama sürecini uzatan bir diğer faktör de, eski sistemde hizmet sektöründeki fiyatların çok düşük olmasından dolayı yeni hükümetlerin fiyat yükseltme konusunda gönülsüz olmalarıdır. Bu nedenle de elektrik, ısınma, kamu taşımacılığı gibi alanlarda piyasa denge fiyatlarına ulaşılması zaman almakta ve bu periyodik fiyat artışları fiyat yükselişlerini de uzun bir zaman dilimine yaymaktadır (Winiecki,1993,ss.7-9).

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, geçiş ekonomilerinde piyasa ekonomisine dönük olarak uygulamaya konan istikrar önlemleri ve yapısal reformların gerekli kıldığı liberalizasyon sürecinin fiyatlar üzerindeki ilk etkisi tüm ülkeler genelinde ani ve sert yükselişler şeklinde olmuştur. Bu sonucu kaçınılmaz kılan da, merkezi planlama sistemine ait yapısal özelliklerdir ve geçişin ilk yıllarında diğer makro ekonomik bileşenlerde olduğu gibi, fiyatlardaki gelişme trendi üzerinde de bu yapısal özelliklerin oluşturduğu başlangıç koşullarının ve bunların ülkelere göre değişen boyutlarının etkisi büyüktür. Süreç ilerledikçe ve piyasa ekonomisi koşullarına yaklaşıldıkça eski sisteme ait yapısal özelliklerin etkisi de giderek azalmaktadır. Geçiş sürecinin ilerleyen aşamalarında makro ekonomik performansın en etkin belirleyicileri, yapısal ve kurumsal reformlar ile izlenen ekonomi politikaları olmaktadır.

III.1.2.4. Bütçe Açıkları ve Kamu Dengesi

Makro ekonomik istikrarın temel bileşenlerinden biri de bütçe açıklarıdır. Bütçe açıklarının büyüklüğü ve özellikle de bu açıkların finanse edilme şekli makro ekonomik istikrarın sağlanmasında son derece önemlidir. Dolayısıyla bütçe dengesini sağlamak üzere oluşturulan mali politikalar, hem iç hem de dış ekonomik gelişmelerin seyrinde önemli bir rol oynamaktadır (Legeide,2000,s.1).

Geçiş ekonomilerine ilişkin bütçe ve kamu dengesi ile ilgili değerlendirmelerde bulunurken öncelikle, sosyalist sistemde uygulanan mali sistemi piyasa ekonomisindeki sistemden ayıran temel özelliklere değinilmesi, bu alandaki açıklamaları daha iyi aydınlatacaktır.

Merkezi planlama sistemi altında birçok Orta ve Doğu Avrupa ülkesi tarafından da benimsenen Sovyet mali sistemi içinde bütçe, sadece merkeze gelen ve merkezden harcanan fonları ve bunların net bakiyelerini kapsayan, genel mali planların uygulama gücüne sahip en önemli alt dilimidir. Sovyet tipi bütçe sisteminin en temel ilkelerinden bir tanesi piyasa ekonomilerinden farklı olarak, bütçenin açık vermemesi, hatta sürekli fazla verir bir yapıda olmasıdır (Burhan,1989,s.59,61).

Sovyet tipi bütçe sistemi temelde şu özelliklerle karakterize edilmektedir (Martinez-Vazquez ve Boex,2000,ss.5-9):

- Piyasa ekonomilerinin tersine, Sovyet bütçe oluşum sürecinin temel amacı, fiziksel girdi ve çıktı anlamında belirlenen merkezi hükümet planlarını finansal anlamda kamu girdi ve çıktılarına dönüştürmektir. Dolayısıyla, sözkonusu sistemde bütçe oluşum sürecinin kamusal kaynakları kontrol etmesinden ziyade, sürecin kendisi merkezi idarenin ekonomik planı tarafından kontrol edilmekteydi.

- Geleneksel Sovyet bütçe sisteminde işletmelerle kamu sektörü faaliyetlerinin tanımı çok belirgin değildir. Üretken sektör olarak işletmeler, istihdam ettikleri çalışanlarının

sağlık, çocuk bakımı gibi sosyal ihtiyaçlarını düzenli olarak karşılamak zorundaydılar. İşletme bütçesi kamu sektörü bütçesi dışında tutulduğundan, Sovyet bütçe sisteminin etkinlik alanında kamu ve üretken sektör karmaşası oluşuyordu. Ayrıca, piyasa benzeri ekonomik faaliyetler sıklıkla ekstra bütçe fonlarını gerekli kılıyordu.

Sovyet bütçe sisteminin bu özelliğinin, geçiş ekonomilerine çözmek zorunda oldukları önemli bir miras bıraktığını belirtmek gerekir. Nitekim geçişle birlikte öncelikli sorun, kamu sektörü sorumluluklarını işletmelerin elinden alıp, bu sorumluluğu kamu sektörüne devrederek, bunların finanse edilme yollarının bulunması olmuştur.

•Sovyet tipi bütçe sisteminin temel özelliklerinden biri de, bütçe politikalarının yüksek derecede merkezileşmiş bir temel üzerinde oluşturulmasıdır. Demokratik merkeziyetçilik prensibi, daha düşük düzeydeki organizasyonların bütçelerinin daha yüksek düzeydeki organizasyonların bütçesine dahil edilmesini gerekli kılmaktaydı. Diğer bir ifadeyle, Sovyet tipi sistemde, en tepede federal bütçe, onun yanında yardımcı ve alt dilimler niteliğinde federe cumhuriyetler, bağımsız cumhuriyetler ve mahalli idare bütçeleri vardı. Federe bütçenin altındaki birimler bütçelerini merkezi olarak belirlenen emirlere ve ulusal harcama normlarına uydurmak zorundaydılar.

•Sovyet tipi bütçeleme sisteminin önemli bir özelliği de, harcama birimleri ve yerel idareler tarafından kontrol edilen altyapı düzeyine bağlı ve sıklıkla fiziksel olarak tanımlanan (örneğin, hastane yataklarının ya da okul inşaatlarının sayısı temel alınarak fon sağlanması) ayrıntılı harcama normlarının yaygın kullanımıydı. Dolayısıyla, bütçe üzerindeki merkezi kontrolün bu harcama normlarının yaygın kullanımıyla birleşmesi, kaynak dağılımı sürecinde olağandışı katılıklar yaratıyordu. Sovyet sisteminden miras kalan bu norm tabanlı bütçe oluşum yaklaşımı, geçiş ekonomilerinin piyasa ekonomisi sürecinde karşılaştıkları bir diğer önemli zorluklardan birisini oluşturmuştur. Nitekim kaynak mevcudiyeti ya da uygunluğu dikkate alınmaksızın önceden oluşturulan normlara göre belirlenen ihtiyaçlar çerçevesinde bir bütçe sistemi, bu ülkelerdeki mali disiplin eksikliğinin önemli bir nedenidir.

•Bütçe kontrolünün bankacılık sistemine dayanması, eski Sovyet tipi bütçe oluşumunun bir diğer özelliği idi. Birçok merkezi planlı ekonomide bütçe ile ilgili kurumlar gelişmiş bir uygulama ve kontrol sistemine sahip değildi. Bütçenin uygulama aşamasında merkezi hükümet yerine bankacılık sistemi anahtar rol oynuyordu. Hükümet gelir ve harcamalarını kapsayan tüm işlemler, tamamıyla merkez bankası ve devlet tekelindeki bankacılık sistemiyle yapılıyordu. Bu bankalar, kamu sektörü hesaplarını tutmak ve bütçe uygulaması üzerinde kontrolü sağlama sorumluluğu altındaydılar. Geçiş sürecinde bankacılık sektörünün, özelleştirmelerle ya da en azından kamu sektörü sorumluluklarının üzerlerinden alınmasıyla bütçe kontrolü üzerindeki rolleri de bitmiş ve ticari bankacılık faaliyetlerine yoğunlaşmaları sağlanmıştır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bütçe kontrolü üzerindeki geleneksel metotların birdenbire ortadan kaldırılması geçiş ülkelerinin birçoğunda önemli bir kurumsal boşluk yaratmıştır.

•Sovyet tipi bütçe sisteminin belirtilmesi gereken bir özelliği de, bağımsız bir dış denetleme fonksiyonunun eksikliğidir. Gerek eski Sovyetler Birliği'nde gerekse de, Orta ve Doğu Avrupa'nın eski sosyalist ülkelerinde bağımsız bir dış denetim mekanizması olmamıştır. Bütçenin uygulamaya konması ve denetlenmesi büyük ölçüde Komünist Parti tarafından uygulanan totaliter bir kontrolden meydana gelmiştir. Bu nedenle sözkonusu ülkelerde komünist kontrolün ortadan kalkması, tüm bütçe süreci üzerinde ex-post kontrolün nihai aracının da ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Serbest piyasa ekonomilerinde ise bütçe, devletin gelecek bir yıllık döneme ilişkin gelir ve gider tahminlerini gösteren ve bunların uygulanmasına izin veren bir kanun (yasa) olarak tanımlanmaktadır. Bu anlamda serbest piyasa ekonomilerinde bütçenin temel fonksiyonları, yapılacak işleri önem sırasına koymak ve en az para ile yapılmasını sağlamak olan “*ekonomik ve mali fonksiyon*”; parlamento ve hükümete yön vermek ve onu idare edip denetleme olanağı sağlayan “*siyasi fonksiyon*”; bütçeye uymayan yönetsel işlemlerin cezalandırılmasını sağlayan “*hukuki fonksiyon*”; devletin mali yönetimini denetleme olanağı veren “*kontrol fonksiyonu*” ve son olarak da; ekonomik konjonktürün durumuna göre açık veya fazla vererek ülke ekonomisini tam istihdam

denge düzeyine ve istikrara kavuşturmayı sağlayan “*konjonktürel fonksiyon*” olarak sıralanmaktadır (Burhan,1989,ss.58-59).

Piyasa ekonomilerinde hakim kamu finans literatürüne göre bütçe açığı ise, devlet harcamalarının yine devlet tarafından toplanan vergi gelirlerini aşan kısmı olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım çerçevesinde bir bütçe açığı, genişleyici maliye politikasının göstergesi olurken, bir bütçe fazlası, daraltıcı maliye politikasının göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Legeida,2000,s.5).

Piyasa ekonomilerindeki mali sistemden köklü bir şekilde ayrılan Sovyet tipi mali sistem içinde bütçe ve bütçe açığı gibi kavramların da tanımı değiştiğinden, piyasa ekonomisine geçiş süreci, genel makro ekonomik istikrarın temel unsurlarından biri olarak bütçe dengesinin sağlanması için mali sistemin de tüm kural ve kurumlarıyla değişmesini zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda geçiş ekonomilerinde izlenecek maliye politikası yapısal reformlarla yakın bir etkileşim içerisinde (Pirttilä,2000,s.6).

Geçiş ekonomilerine ilişkin literatürün önemli bir kısmı mali denge ile yapısal reformlar arasında bir trade-off (değiş-tokuş) olduğuna işaret etmektedir. Bu bakış açısına dayalı bilimsel açıklamalar, daha ziyade geçiş stratejileri temelinde şekillenmektedir. Buna göre, yararlı da olsa hızlı yapısal reformlar mali dengeyi bozucu bir etki yaratmaktadırlar. Örneğin Coricelli (1998), Orta ve Doğu Avrupa için yaptığı gözlemlere dayanarak, geçişin başlangıcında ortaya çıkan mali baskıların reformların hızıyla yakından bağlantılı olduğu sonucuna varmış ve reformları uygulamaya koymada şok terapi ya da big-bang stratejisinin benimsenmesi durumunda mali baskıların çok daha ciddi olacağını ileri sürmüştür. Coricelli’ye göre geçiş ekonomilerinde takip edilecek hızlı bir yeniden yapılanma süreci, verimli olmayan devlet işletmelerinin ani bir şekilde kapanmasına neden olacak, bu da eski sosyalist ülkeler için en önemli vergi enstrümanı olan işletmelerden elde edilen vergi gelirlerini keskin bir şekilde azaltacaktır. Bu durum, bir yandan bütçe gelirlerinin azalmasına yol açarken diğer taraftan da, devlet işletmelerinin kapanmasıyla açıkta kalan işgücüne ödenecek işsizlik yardımlarıyla bütçe üzerindeki harcama baskısını artıracaktır. Öte yandan, hızlı bir

reform süreci yeni sisteme adapte olmakta zorluk çeken, özellikle nispeten yaşlı, insanların emekliye ayrılma taleplerini artıracak ve bu da emeklilik aylıkları nedeniyle bütçe üzerinde ekstra bir yük oluşturacaktır. Bu nedenle, Coricelli'ye göre, geçiş süreci ilerledikçe bir yandan yeni özel sektörün gelişmesi bir yandan da yeniden yapılandırılan ve böylece daha etkin bir duruma gelen işletmeler yoluyla bütçe açıkları azalacağı ve ekonomi büyümeye başlayacağı için vergi ve benzeri reformların bu gelişmelere paralel bir şekilde aşamalı olarak uygulamaya konması gerekmektedir. Bu çerçevede Coricelli tarafından ortaya konulan yaklaşıma göre, bütçe dengesi geçiş süreci içerisinde tıpkı büyüme gibi, U şeklinde bir gelişim gösterecektir.

Yapısal reformlarla kamu dengesi arasında bir trade-off olduğunu ileri süren bir diğer yaklaşım da Dewatripont ve Roland'a (1992,s.291-300) aittir. Bu iki iktisatçı, işletmelerin yeniden yapılanmalarının bir kısım işgücünü fazlalık durumuna getirmesine yönelik mikro bir model oluşturmuşlardır. Modelin temeli daha önce Roland tarafından ileri sürülen politik kısıtlara dayanmaktadır. Politik kısıtla kastedilen, istihdam ya da yeterli bir zarar tazmini yoluyla işgücünün çoğunluğu tarafından reformların kabul edilebilirliğinin sağlanmasıdır. Dewatripont ve Roland tarafından oluşturulan bu modele göre, aşamalı bir reform daha düşük miktarda tazminat ödemeleri gerektireceğinden, devlet bütçesi üzerinde de daha az bir yük oluşturacaktır. Bu nedenle, kamu dengesi açısından aşamalı bir reform, hızlı bir reformdan çok daha caziptir.

Dewatripont ve Roland tarafından ifade edilenlere benzer şekilde Blanchard (1997) tarafından geliştirilen fakat daha makro içerikli geçiş modelinde de, işsizliğin kamu finansmanında bir yük oluşturabileceği ve bu nedenle vergi oranlarının yükselmesine öncülük edebileceğine vurgu yapılmaktadır. Artan bir vergi yükünün ise işgücü maliyetlerini daha da artıracığı ve sonuçta yeniden yapılanma sürecini yavaşlatabileceği üzerinde durulmaktadır.

Geçiş literatürü incelendiğinde, aşamalı bir reform sürecini ön plana çıkaran tüm bu ve buna benzer yaklaşımlara karşı, reform hızı ile mali denge arasında pozitif bir

ilişkinin varlığını savunan ve dolayısıyla big-bang tarzı bir stratejinin kamu dengesi bağlamında da aşamalı stratejiye üstün olacağını iddia eden yaklaşımların da azımsanmayacak sayıda olduğu görülmektedir. Bu çerçevede değerlendirilebilecek modeller yukarıda ifade edilenlerin tersine, reformları uygulamaya koymada yavaş hareket eden ülkelerde bütçe açıklarının da daha yüksek olduğunu ileri sürmektedir. Reformların uygulanma hızlarını ölçmek amacıyla geliştirilen “liberalizasyon indeksleri”ni kullanarak oluşturulan sözkonusu modeller, hızlı reformcuların kamu dengesini sağlamada daha başarılı olduklarını öne sürmektedir (Pirttilä,2000,s.10). Bu tarz yaklaşımlar, IMF tarafından geçiş ülkelerine sunulan istikrar programlarıyla aynı bakış açısına sahiptir. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi, IMF başta olmak üzere birçok batılı uluslararası kuruluş ve uzman tarafından savunulan geçiş stratejisi, şok terapi ya da big-bang olarak adlandırılan stratejidir ve bu stratejinin temeli de istikrar önlemleri ile birlikte yapısal reformların hızlı bir şekilde uygulamaya konmasına dayanmaktadır.

Geçiş ekonomilerinin birçoğunda uygulamaya konan IMF tipi istikrar programlarının kamu dengesinin sağlanmasına yönelik temel argümanı, sübvansiyon ve benzeri harcamaların kaldırılması ve kamu harcamalarının önemli ölçüde azaltılması ile birlikte, ücretler üzerindeki vergi oranlarının artırılması yoluyla kamu gelirlerinde artışın sağlanmasıdır. Bir başka ifadeyle, IMF tipi istikrar politikalarının kamu dengesine yönelik önlemler paketi, sıkı maliye politikası önlemlerinden oluşmaktadır. Bu anlayışa göre, gerekli yapısal reformlarla birlikte uygulanacak sıkı maliye politikaları sağlam bir mali pozisyonun elde edilmesini sağlayacaktır. Sağlam bir mali pozisyon ise, makro ekonomik istikrarın gerçekleştirilebilmesinin anahtar bir bileşenidir. Bu şekilde oluşan yüksek nitelikli bir mali sistem, yurtiçi tasarrufları harekete geçirerek ve kaynak dağılım etkinliğini artırarak tüm ülkelerin ortak hedefi olan sürdürülebilir büyümenin elde edilmesini ve yoksulluğun azaltılmasını sağlayacaktır (Ter-Minassian,2006,s.4).

Tablo3.8.
Geçiş Ülkelerinde Genel Kamu Mali Dengesi (GSYİH'daki % Oran) (1990-1998)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri									
Çek Cumhuriyeti	-0.2	-1.9	-3.1	0.5	-1.1	-1.8	-1.1	-2.1	-2.6
Macaristan	1.0	-3.0	-7.2	-6.6	-8.4	-6.4	-3.0	-4.8	-4.8
Polonya	3.1	-6.7	-6.7	-3.1	-3.1	-2.8	-3.3	-3.1	-3.0
Slovakya	0.1	-2.0	-13.1	-7.0	-1.3	0.2	-1.9	-4.4	-5.8
Slovenya	-0.3	2.6	0.2	0.1	-0.3	-0.5	-0.2	-1.7	-1.4
Arnavutluk	-15.0	-31.0	-20.3	-14.4	-12.4	-10.3	-12.1	-12.6	-10.4
Bulgaristan	-12.8	-14.7	-5.2	-10.9	-5.8	-6.4	-10.4	-3.0	1.0
Hırvatistan	-	-5.0	-3.9	-0.8	1.6	-0.9	-0.4	-1.3	0.6
Makedonya	-	-3.6	-9.6	-13.8	-2.9	-1.2	-0.5	-0.4	-1.7
Romanya	1.0	3.3	-4.6	-0.4	-1.9	-2.6	-4.0	-3.6	-3.3
Baltık Cumhuriyetleri									
Estonya	-	5.2	-0.3	-0.7	1.3	-1.3	-1.9	2.2	-0.3
Litvanya	-	2.7	0.5	-3.3	-5.5	-4.5	-4.5	-1.8	-5.8
Letonya	-	6.0	-0.8	0.6	-4.0	-3.9	-1.7	0.1	-0.8
Bağımsız Devletler Topluluğu									
Ermenistan	-	-1.9	-13.9	-54.7	-10.5	-11.0	-9.3	-5.9	-5.2
Azerbaycan	-	-5.0	2.8	-15.3	-12.1	-4.9	-2.8	-1.7	-4.2
Beyaz Rusya	-	3.6	0.0	-1.9	-2.5	-1.9	-1.6	-0.7	-0.3
Gürcistan	-	-3.0	-25.4	-26.2	-7.4	-4.5	-4.4	-3.8	-4.4
Kazakistan	-	-7.9	-7.3	-4.1	-7.5	-2.7	-4.7	-6.8	-8.0
Kırgızistan	-	4.6	-17.4	-13.5	-11.6	-17.3	-9.5	-9.0	-9.9
Moldova	-	0.0	-26.2	-7.4	-8.7	-5.7	-6.7	-7.5	-8.1
Rusya	-	-31.0	-42.6	-15.9	-9.7	-5.9	-9.1	-8.1	-5.4
Tacikistan	-	-16.4	-30.5	-23.4	-5.4	-11.9	-5.8	-3.3	-3.8
Türkmenistan	-	2.5	13.2	-0.5	-1.4	-1.6	-0.2	0.0	-2.7
Ukrayna	-	-13.6	-25.4	-16.2	-9.1	-4.9	-3.2	-5.6	-2.7
Özbekistan	-	-3.6	-18.4	-10.4	-6.1	-4.1	-7.3	-2.3	-3.8

Kaynak: (Martinez-Vazquez ve Boex,2000)

Not: Koyu punto ile gösterilen rakamlar 1990-1998 yılları arasında kamu açıklarının en yüksek olduğu dönemleri göstermektedir.

Yukarıdaki tabloda, merkezi ve yerel tüm hükümet kurumlarının dahil edildiği genel kamu dengesine ilişkin veriler gösterilmektedir. Veriler dikkate alındığında, gözlenen temel olgu, özellikle 1992'den itibaren hemen hemen tüm geçiş ülkelerinde kamu dengesinin açık vermesidir.

Geçiş sürecinin başlangıcında yaşanan ve GSYİH’da keskin azalmalarla kendini gösteren resesyona gerçeği karşısında, birçok ülkede öncelikli hedef, ekonomideki daralma sürecinin durdurulması ya da en azından hafifletilmesi olmuştur. Reformları başlatmak kadar bunların devamlılığını da sağlamak önemli olduğu için, ekonomik alandaki reformlara, sosyal hizmetlerdeki bozulmaların minimize edilerek ekonomik ve sosyal istikrarın devamı ve böylece toplum için aşırı ekonomik güçlüklerden sakınma çabaları eşlik etmiştir (Hussain ve Stern,1993,s.61-87). Bu nedenle, geçiş sürecinin başlangıcında birçok ülkede (özellikle de BDT ülkelerinde) öncelik fiziksel ihtiyaçların karşılanmasına verilirken, kamu sektörünün kurumsal dönüşümü ikinci planda kalmıştır. Bunun bir sonucu olarak da, geçişin ilk dönemlerinde bütçe ve mali yönetimde çok kapsamlı reformlar yapılamazken, hem kurumsal hem de mali yönetim süreçleri büyük ölçüde Sovyet dönemindeki sistemin devamı niteliğinde olmuştur. Profesyonel mali yönetim reformları ve bütçe kontrollerinin eksikliği de geçişin ilk yıllarında gevşek mali disiplini beraberinde getirmiş ve genel kamu mali dengesinde açıklara neden olmuştur (Martinez-Vazquez ve Boex,2000,s.10-12).

Bütçe kontrol eksikliğinin en belirgin yaşandığı alan, eski sistemin temel bozukluklarından biri olan vergi kaçakçılığıdır. Mevcut vergi yapısı ve enstrümanlarıyla ciddi bir bozukluk olan vergi kaçakçılığını izlemek ve takip etmek zorlaşmış ve sonuçta vergi kaçakçılığı giderek büyümüştür (Lavigne,1995,s.131). Dolayısıyla vergi kaçakçılığının ülkeden ülkeye değişen boyutları geçiş sonrası mali dengeyi zorlayan önemli bir etmen olmuştur.

Geçiş ekonomileri için kamu mali dengesini önemli bir bileşen haline getiren temel faktör, bu dengenin etkin ve kontrol edilebilir bir kamu sektörü oluşumunu sağlamasından kaynaklanmaktadır. Etkin ve kontrol edilebilir kamu sektörü ise ekonomik canlanmayı sağlayacak ve sürdürülebilir bir büyüme potansiyeli yaratacaktır. Bu nedenle, kamu sektörü bütçe uygulamalarının ve mali yönetim tekniklerinin modernize edilmesi, ekonomik geçişin başarısına yönelik en önemli göstergelerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda geçiş ekonomilerinde yaşanan süreç üç safhaya ayrılabilir (Martinez-Vazquez ve Boex,2000,ss..2-4): İlk safhada, birçok ülke, bütçe ve

mali yönetim reformlarına öncelik vermemiştir. Bu dönemde bütçe otoriteleri geçmiş sistemden gelen statükolarını korumayı tercih ederken, bütçe sisteminin değişmesi yönünde çok fazla bir baskı hissetmemişlerdir. İkinci gelişim safhasında, bir maliye politikası seti ve mali yönetim reformları uygulamaya konulmakla birlikte bu reformlar daha ziyade kamu reformu politik ekonomisinde yaygın olarak kabul edilen bir temel prensip gereği makro ekonomik krizlere karşı alınması gereken acil önlemler (Rodrik,1996,s.9)den oluşmuş ve kapsamlı bir mali yapı oluşturulamamıştır.

Bu safhada uygulamaya konan mali reformlar öncelikle fiyat istikrarsızlıklarına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Birçok geçiş ülkesi sürecin başlangıcında yaşadığı hiperenflasyon karşısında birtakım bütçe reformlarını uygulamaya koymuş ve aşırı bütçe açıklarının neden olduğu makro ekonomik istikrarsızlıkları gidermek amacıyla sıkı mali önlemler almıştır. Borçlanmaların uluslararası kuruluşlardan yapıldığı bu dönemde, bütçeye ilişkin harcamaların kesilmesi ve gelirlerin artırılmasıyla açıkların azaltılması amaçlanmıştır. Süreç ilerledikçe de, bir yandan yurtiçi borç enstrümanları yoluyla bütçe açıklarının kısmi olarak finanse edilmesini kolaylaştırmaya dönük yurtiçi sermaye piyasaları oluşurken, diğer yandan enflasyonu körükleyen kamu açıkları monetizasyonu (bütçe açıklarının para basılarak finanse edilmesi) kontrol altına alınmıştır (Martinez-Vazquez ve Boex,2000,ss.12-13).

Tüm bu mali reformların uygulamaya konması, başta fiyat istikrarsızlıkları olmak üzere, yaşanan istikrarsızlıkların şiddetine ve hükümetlerin istikrarsızlıklara karşı oluşturdukları tepkinin hız ve derinliğine göre ülkeden ülkeye değişmektedir. Mali reform sürecinin bu ikinci aşamasının başlangıcına işaret eden uygun bir gösterge elde etmek her ne kadar güç olsa da, genellikle hükümetlerin, açıkların para basılarak finanse edilmesinden kaçınmak için sermaye piyasalarını kullanmaya niyet ettiklerinin bir işareti olan hazine bonosu piyasasının oluşturulduğu dönem bu anlamda bir başlangıç göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu dönem, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri için aşağı yukarı 1991 ve 1994 yılları arasına rastlarken, eski Sovyet ülkeleri için 1993-1997 yılları arasına karşılık gelmektedir (EBRD,1999; Brixi vd.,1998).

Gerçekte ikinci safhada uygulamaya konan mali reformların, kapsamlı ve modern bir bütçe sistemi ile etkin bir mali yönetimin oluşturulduğu üçüncü safhanın altyapısını hazırlaması gerekmektedir. Fakat ikinci safhada alınan önlemler, genellikle makro ekonomik istikrarı sağlamaya dönük geçici ve acil önlemlerden oluştuğu için, modern bir bütçe sistemi için gerekli politik dinamikler, organizasyonel yapılar ve bütçe süreçler dikkate alınmadan hazırlanmaktadır. Birçok ülkede mali reform sürecinin üçüncü safhasına geçilmeyi geciktiren temel neden de budur (Martinez-Vazquez ve Boex,2000,s.14). Öte yandan, piyasa ekonomilerindeki mali sistemden tamamıyla farklı bir mali sistemin devralındığı ekonomilerde tüm kural ve kurumlarıyla çok köklü değişikliklerin bir çırpıda gerçekleşmesinin imkânsızlığı da gözönüne alınmalıdır.

III.1.2.5. Ödemeler Dengesi ve Dış Açık

Geçiş sürecinin en belirgin özelliklerinden biri de, hiç şüphesiz dış ekonomik ilişkilerde yaşanan köklü dönüşümdür. Merkezi planlama sistemi altında piyasa ekonomileri ile sınırlı dış ekonomik ilişkilere sahip ülkeler, piyasa ekonomisine geçiş süreci ile birlikte dünya ekonomisine entegre olmaya başlamışlardır. Bu sürecin geçiş ekonomileri üzerinde meydana getirdiği değişimler, tüm dış ekonomik ilişkilerin sistematik kaydını gösteren ödemeler dengesinin incelenmesiyle izlenebilir.

Ödemeler bilançosu içerisinde yer alan ve bir ülkenin makro ekonomik performansı üzerinde önemli bir etkiye sahip temel bileşen, dış ticaret dengesini gösteren cari işlemler dengesidir. Cari işlemler dengesinin makro ekonomik performansın önemli değişkenlerin biri olmasının temelinde iki nedeni vardır: Bunlardan biri, cari işlem dengesinin ulusal yatırım ve tasarruf ile mali denge ve özel tasarruf bileşenleriyle yakın bir bağlantısının olmasıdır ki bu, ekonomik büyüme için son derece önemlidir. Diğeri de, cari işlem dengesinin döviz kuru ve rekabet gücü açısından önemli yansımalarının olmasıdır. Bu nedenle, genellikle ödemeler dengesi ile ilgili değerlendirmelere öncelikle cari işlem dengesi ile başlanmaktadır (Roubini ve Wachtel,1998,s.2).

Geçiş ekonomilerinde piyasa ekonomisine geçişle birlikte cari işlemler dengesinde yaşanan gelişmeleri incelemeyen önce, eski merkezi planlama sistemi altında geçerli dış ticaretin yapısına kısaca göz atmak, mevcut durumu daha iyi analiz etme imkânı verecektir.

Merkezi planlama sistemi altında dış ticaret, bir diğer ekonomik faaliyet olarak planlanmıştır. Ayrı ayrı her mal için kaynak ve kullanım dengesini gösteren maddi dengede (material balance) ithalat kaynak tarafında, ihracat ise kullanım tarafında yer almıştır. Bu tarz bir düzenleme içinde dış ticaret, denge ayarı için bir enstrümandır. Planlanmış yerli kaynakların yetersiz kalması, yurtiçi tasarrufu artırmanın mümkün olmaması veya büyümeyi artırmanın olanaksız olduğu durumlarda ithalat gerekli bir araç olmuştur. Bu ithalatı karşılamak için de birtakım malların ihraç edilmesi gerekmiştir. Bu yapının dikkati çeken iki temel özelliği vardır: Bunlardan biri, dış ticaretin, yurtiçi ticaretin yardımcı bir faaliyeti olarak ele alınması, diğeri de, ithalata ağırlık verilirken, ihracatın ithalatı karşılamak amacıyla yapılmasıdır (Lavigne,1995,s.67).

Orta ve Doğu Avrupa ile eski Sovyetler Birliği coğrafyasında sosyalist sistemi benimsemiş ülkelerin oluşturduğu bloğun, karşılıklı ticari ilişkilere dayalı bağımsız bir ekonomi politikası, aslında sözkonusu ülkelerin dış ticaret davranışının temel özelliği gibi görülebilir. Bu yapı içerisinde planlamacılar, mümkün olduğunca kapitalist dış dünya ile ticarettten kaçınmış ve ticaret daha ziyade sosyalist blok içinde sınırlı kalmıştır. Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (CMEA ya da COMECON) dış ticari ilişkilerin çatısını oluşturmuştur. Neticede, piyasa ekonomileri ile dış ticaret her zaman için sosyalist dünya içindeki ticarettten daha düşük kalmıştır (Lavigne,1995,s.65).

Öte yandan, dış ticari ilişkiler bağlamında Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile eski S.S.C.B. arasında bir karşılaştırma yapıldığında, Orta ve Doğu Avrupa'da yer alan eski sosyalist ülkelerin S.S.C.B.'ye göre kapitalist batı ekonomileriyle dış ticaretinin daha yoğun olduğu görülmektedir. Bireysel olarak ele alındığında, S.S.C.B.'den çok daha küçük olan bu ülkeler, hammadde ve doğal kaynaklar açısından da fakir olduklarından,

dış ticaret bu ülkelerin kalkınmalarının önemli kaynaklarından biri olmuştur. Bu nedenle eski sistem içinde ekonomik ve siyasi çıkarlarla Rusya tarafından sözkonusu ülkelerin dış ticaretine yapılan müdahaleler, ekonomik gelişmeleri önünde bir engel teşkil etmiştir (Campbell,1974,s.133). Bir örnek vermek gerekirse, Kruşçev döneminde CMEA ülkelerinin karşılaştırmalı üstünlüklere göre uzmanlaşmaları gerektiği düşüncesiyle, Romanya'nın sadece tarımsal mallarda uzmanlaşması ve ticarete katılması istenmiş, fakat Romanya bunu reddederek, dev bir çelik kompleksi inşaatına girişmiş, bunun için gerekli krediyi de, batılı kaynaklardan temin etmiştir. Her ne kadar bu çelik üretimi ülke ihtiyaçlarıyla orantısız olduğu için kaynak israfına yol açıp, Rusya'yı haklı çıkarsa da, Romanya'nın bu tavrı, onu IMF'ye üye olan ilk sosyalist ülke yapmıştır (Lavigne,1995,s.51).

Sosyalist blok içinde yer alan ülkeleri zaman zaman blok dışı ticarete yönelten önemli bir neden de, sermaye malları şeklinde somutlaşan teknolojiyi ithal etmek ve bunu ülke içi sanayileşme politikasının bir aracı olarak kullanmaktır. Teknolojik açıdan daha ileri düzeydeki ülkelere bu teknolojinin çeşitli yollarla transfer edilmesi, teknik ilerleme ve dolayısıyla kalkınma için dış ticareti önemli bir unsur haline getirmiştir. Sosyalist bloğunun öncüsü Rusya, bu gerçeğin bilinciyle, özellikle sanayileşme sürecinin başında önemli miktarda makine ve ekipman ithalinde bulunmuştur. Bir çeşit Sovyet stratejisi diyebileceğimiz bu durum, diğer sosyalist ülkeler tarafından da uygulanmıştır. Fakat, Bulgaristan, Romanya ve hatta Çin kendileri için gerekli teknolojiyi daha ziyade Sovyetler Birliği'nden almışlardır. Bir anlamda Sovyetler Birliği, teknoloji transferinde "büyük kardeş" (big brother) pozisyonu almıştır (Campbell,1974,s.127).

Eski sosyalist ülkelerde dış ticarete de, üretim araçlarının devlet mülkiyetine eşdeğer bir devlet tekeli sözkonusuydu. Dış ticarete devlet tekeli ilk kez Rusya'da kurulmuş ve diğer sosyalist ülkelerde de 1980'lerin başına kadar hakim olmuştur. Devlet tekeline dayalı yapı içerisinde Dış Ticaret Organizasyonları (FTO) adı verilen, alanında uzman organizasyonlar oluşturulmuştur. Dış Ticaret ve/veya Sanayi Bakanlıklarına bağlı bu FTO'lar, yabancı ticaret partneri ile yerli işletme arasında bir

çeşit paravan gibi hareket etmiştir. İthalat yapmak için ihracat gerektiğinden, sosyalist blok içerisindeki karşılıklı ticarete FTO'ların temsilcileri, Bakanlığın dış ticaret planına göre oluşturulan ve biri satın alacakları, diğeri de satacakları malları gösteren listelerle karşı tarafın temsilcileri ile müzakereleri yürütmüşlerdir (Lavigne,1995,s.66; Campbell,1974,s.130)

60'lı yıllara damgasını vuran sosyalist ülkelerdeki reform çabaları, dış ticarete devlet tekeli modelinde de değişikliklere neden olmuş ve özellikle Macaristan ve Polonya'da geçiş sürecinin başında bu reform sürecinin bir devamı olarak, işletmelerin bazılarının kendi namına dış ticaret yaptıkları, FTO'ların da mal ihraç ve ithal edebilen ticari şirketlere dönüştükleri gözlenmiştir. Hatta bunlar yurtdışında temsilcilikler açıp, yabancı yatırımlarla da ilgilenmişlerdir. Diğer ülkelerde ise FTO'lar giderek yurtiçi işletmelerle bağlantılı hale gelmiş ya da onların bir parçası olarak bütünleşmişlerdir. Eski S.S.C.B.'de 1986 ve 1988'deki reform ortamında da, faaliyet alanları biraz daha fazla sınırlandırılmıştır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, piyasa ekonomisine yönelik reform girişimlerinde Orta ve Doğu Avrupa'ya kıyasla daha sınırlı bir çaba gösteren eski S.S.C.B.'de yerli işletmelerin birçoğu, bilhassa kapitalist partnerlerle doğrudan ticari ilişkilere girme konusunda çekingen davranmış ve FTO'lara bağlı kalmayı tercih etmişlerdir (Lavigne,1995,s.67).

Eski sosyalist sistem içinde paranın konvertibil olmaması, dış ticareti zorlaştıran önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu durum, yerli ve yabancı ekonomik faaliyetler arasında FTO'lar yoluyla oluşan bölünmeyi daha da güçlendirmiştir. Dış ticarete konvertibil bir paranın kullanılmaması her şeyden önce, ithalatın ihracatla karşılanmasını da zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda planlamacıların gerekli ithalatı gerçekleştirecek olan en iyi ihracat sepeti seçimi araçlarına sahip olmaması dış ticareti de zorlaştırmıştır. Paranın konvertibil olmamasının daha ziyade bir avantaj olarak düşünülebilecek bir sonucu, ithal enflasyona karşı bir koruma sağlamış olmasıdır. Çünkü sosyalist ülkelerde nispi fiyatlar dünya fiyatlarından oldukça farklıydı (dünya fiyatlarına göre çok düşük) ve paranın konvertibil olmaması nedeniyle yabancı fiyatlar yurtiçi fiyatları etkileyemiyordu. Örneğin, birçok Orta ve Doğu Avrupa ülkesi

yatırımları için gerekli hammadde ve enerji ihtiyaçlarını dünya fiyatlarına kıyasla çok daha ucuza eski Sovyet ülkelerinden temin edebiliyorlardı. Bu nedenle, geçiş süreci ile birlikte konvertibiliteye geçilmesi, aynı zamanda dünya fiyatlarına yakın bir fiyat yapısına geçme anlamı taşımaktadır (Lavigne,1995,ss.68-69).

Genel hatlarıyla özetlenen bu dış ticaret yapısının piyasa ekonomisine geçişle birlikte, özellikle de 1991'de CMEA'nın dağılmasının takiben, köklü bir değişime uğraması da kaçınılmaz olmuştur. Bu süreç içerisinde geçiş ekonomilerinin karşı karşıya kaldığı en önemli problemlerden biri de giderek artan cari işlemler açığıdır. Bir önceki başlık altında ele alınan bütçe açıkları yanında artan cari işlemler açığı sağlıklı ve hızlı bir ekonomik gelişmeyi önemli ölçüde sınırlandıran dengesizliklerdir. Bu nedenle de, bütçe dengesi ile birlikte cari işlemler dengesi makro ekonomik sistemin temel unsurlarıdır (Kersan ve Krtalić,1998,s.1).

Herhangi bir geçiş ekonomisinin performansı için önemli bir gösterge olan cari işlemler dengesinin birincil önemi, ekonomideki tasarruf-yatırım oranını yansıtan sözkonusu dengenin, ekonomik büyümenin anahtar faktörleri olan mali denge ve özel tasarruf durumuyla yakın bir şekilde bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır. Gerçekte tüm geçiş ülkeleri, çok miktardaki verimli yatırımların yapılmasını zorunlu kılan bir gelişme süreci içinde, ulusal tasarrufları çok düşük ve yetersiz olduğundan, bu yatırımlarını finanse edecek yabancı tasarruflara ihtiyaç duymuşlardır. Yabancı tasarruf ihtiyacı ise, genellikle yüksek ve giderek artan cari işlem açıklarına sebep olmuştur (Aristovnik,2006,s.82).

Öte yandan, cari işlem açıkları hem dinamikleri hem de seviyesi bakımından ülke grupları arasında homojen olmayan bir özelliğe sahiptir. Orta ve Doğu Avrupa bölgesindeki cari işlem açıkları 90'lı yılların ortalarına kadar daha ziyade ılımlı denebilecek bir düzeydeyken, ilerleyen yıllarda gerek tüketim, gerekse de yatırım mallarının artan ithalatı neticesinde giderek yükselmiştir. Bu artışta uzun dönemli büyüme ve bunun getirdiği ithalat gereksinimi ile yapısal faktörlerin yanında, yüksek petrol fiyatları, politik kargaşa ve çalkantılar gibi dış şokların (ekonomik anlamda

özellikle 94 Meksika ve 97 Asya krizleri) ve yurtiçi politikaların da etkisi bulunmaktadır (Aristovnik,2006,s.83).

Benzer, fakat daha yoğun cari işlem açığı oranları BDT’de gözlenmektedir. Özellikle 1998 yılında Türkmenistan GSYİH’sının %37.4’ü, Azerbaycan ise %30.7’si oranında diğer ülkelere kıyasla rekor denebilecek düzeyde cari işlem açığı vermişlerdir. Genel olarak değerlendirildiğinde ise, Rusya hariç bu bölgedeki ülkelerin Orta ve Doğu Avrupa’daki geçiş ülkelerine kıyasla ortalama olarak daha yüksek oranlarda cari işlem açıklarına sahip oldukları görülmektedir. Bu gelişmeye neden olan önemli faktörlerden biri, CMEA’nın dağılmasıdır. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine göre CMEA ticaretine çok daha bağımlı olan BDT ülkeleri için CMEA kapsamındaki karşılıklı ticaretin ortadan kalkması, üretim yapısının da önemli ölçüde değişmesini zorunlu kılmıştır. Öte yandan, sözkonusu ülkeler uluslararası ticarete açılma süreci ile birlikte bir taraftan kapitalist ekonomilere ihracat yapmakta büyük sıkıntılar yaşarken, diğer taraftan eski CMEA üyesi ticaret partnerlerinden yaptıkları ithal malı fiyatlarının uluslararası fiyat seviyesine doğru hareket etmesinden dolayı büyük ticari kayıplar yaşamışlardır. Cari işlemler açığını artıran diğer önemli bir faktör de, yüksek oranlı bütçe açıklarıdır. Ulusal gelirden meydana gelen ciddi azalmalara bağlı olarak ortaya çıkan gelir ve harcama baskısı, dış borçla hafifletilmeye çalışılmış, sonuçta yüksek bütçe açığı yüksek cari açığı da beraberinde getirmiştir. BDT genelinde cari işlemler açığını artıran bir faktör ise, rekabetçi ve çeşitlenmiş bir ihracat sektörünün oluşumunda yavaş ilerlemenin bir sonucu olarak ticaret liberalizasyonunun tüketim malları ve hizmetlerin ithalini teşvik etmesidir (Aristovnik,2006,s.83).

Tablo3.9’da bu açıklamaları tamamlayan, geçiş ülkelerinin 1990-2000 dönemine ilişkin cari işlemler dengesinin GSYİH’ya oranları gösterilmektedir.

Tablo 3.9.
Geçiş Ülkelerinde Cari İşlemler Dengesi (GSYİH'daki % Oran)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri											
Çek Cumhuriyeti				1.3	-1.9	-2.5	-6.6	-6.2	-2.0	-2.4	-4.8
Macaristan	0.4	0.8	0.9	-9.0	-9.4	-3.7	-4.0	-4.5	-7.2	-7.8	-8.5
Polonya	1.1	-1.7	-1.8	-3.1	1.0	0.6	-2.1	-3.7	-4.0	-7.4	-5.8
Slovakya	-	-	-	-4.5	4.3	2.0	-10.1	-9.2	-9.3	-5.3	-3.4
Slovenya	-	1.0	7.4	1.5	4.0	-0.4	0.3	0.3	-0.6	-3.2	-2.8
Arnavutluk	-	-	-	-29.1	-14.3	-7.1	-7.3	-11.5	-6.7	-7.6	-7.4
Bulgaristan	-8.2	-1.0	-4.2	-10.1	-0.3	-1.5	1.7	10.0	-0.5	-5.0	-5.6
Hırvatistan	-	-3.8	3.4	6.2	4.8	-7.5	-4.8	-12.5	-6.7	-6.6	-2.5
Makedonya	-	-	-0.8	-3.3	-7.8	-6.7	-7.7	-7.7	-7.5	-0.9	-1.9
Romanya	-9.6	-3.5	-8.0	-4.5	-1.4	-5.0	-7.3	-6.1	-6.9	-3.6	-3.6
Baltık Cumhuriyetleri											
Estonya	-	-	3.3	1.3	-6.9	-4.2	-8.6	-11.4	-8.6	-4.4	-5.2
Litvanya	-	-	-	-3.2	-2.2	-9.6	-9.0	-10.0	-11.7	-11.0	-5.9
Letonya	-	-	-	17.3	5.0	-0.3	-4.9	-5.5	-9.7	-9.0	-4.8
Bağımsız Devletler Topluluğu											
Ermenistan	-	-	-	-14.3	-16.0	-17.0	-18.2	-18.0	-22.1	-16.6	-14.6
Azerbaycan	-	-	-	-10.2	-10.3	-13.2	-25.8	-23.1	-30.7	-13.1	-3.5
Beyaz Rusya	-	-	-	-11.9	-9.1	-4.3	-3.6	-6.1	-6.7	-1.6	-3.2
Gürcistan	-	-	-33.5	-40.2	-22.3	-7.5	-9.1	-10.6	-8.9	-7.7	-4.4
Kazakistan	-	-	-25.0	-7.8	-7.6	-1.3	-3.6	-3.6	-5.5	-1.4	2.0
Kırgızistan				-10.0	-7.6	-15.7	-23.3	-7.8	-22.2	-14.7	-5.7
Moldova			-3.0	-14.5	-8.4	-8.0	-11.1	-14.2	-19.7	-5.8	-7.6
Rusya					2.8	2.2	2.8	0.0	0.1	12.6	18.0
Tacikistan				-29.7	-20.6	-15.2	-7.8	-4.0	-7.3	-0.9	-6.0
Türkmenistan					4.0	0.7	0.1	-24.8	-34.3	-23.3	13.6
Ukrayna					-3.2	-3.1	-2.7	-2.7	-3.1	5.2	4.7
Özbekistan			-12.0	-8.4	2.1	-0.2	-7.8	-5.4	-0.9	-2.0	2.4

Kaynak: (EBRD,2005)

Tablodaki veriler incelendiğinde, cari işlemler dengesinde fazla veren Rusya hariç, tüm geçiş ülkelerinde geçiş süreci ilerledikçe yüksek oranlarda cari işlem açıklarının oluştuğu görülmektedir. Artan cari açıkların birincil nedeni, artan tüketim talebi ve düşük yurtiçi tasarruftur. Cari işlemler dengesi tasarruf ve yatırım arasındaki fark olarak ifade edildiğinde bu durumu anlamak daha da kolaylaşmaktadır. Şöyle ki, geçiş sürecinde tüm ülkelerde yatırım talebi artmasına karşılık, bu yatırımlar için gerekli

tasarruf oranı aynı hızda artmamaktadır. Bu durum, hem özel hem de kamu tasarrufları için geçerlidir. Bu durumda, yatırım talebinin altında kalan tasarruf oranları gerekli kaynağın yurtdışı tasarruflardan temin edilmesini gerekli kılmıştır. Cari açığı artıran bir diğer sebep, başlangıçta takip edilen sabit döviz kuru sistemi nedeniyle ulusal paraların reel olarak değerlendirilmesidir. Sabit döviz kurunun yüksek enflasyon şartlarında ulusal parayı aşırı değerlenmiş duruma getirmesi, yurtdışı rekabet gücünü azaltmış bu da ithalatı daha cazip hale getirerek cari işlemler dengesinin açık vermesine neden olmuştur. Zayıf bankacılık ve finansal sistemlerin büyük sermaye akımları ile başa çıkabilecek yeterlilikte olmaması da, cari işlemler açığını artıran bir diğer faktör olmuştur (Roubini ve Wachtel,1998,ss.2-3).

Geçiş sonrası bazı ülkelerde gözlenen yoğun sermaye kaçışları, ödemeler dengesi bağlamında ortaya çıkan önemli gelişmedir. Yapılan araştırmalar sermaye kaçışına neden olan faktörler arasında, yatırımcıların yatırım ortamına güvensizlikleri, kurumsal yapı ve politikalara duyulan güvensizlik, piyasa ekonomisine yönelik reformların yavaş ilerlemesi, zayıf bankacılık ve finans sektörü gibi faktörlerin ön plana çıktığını göstermiştir. Dolayısıyla tüm bu faktörler, zaten yetersiz olan kaynakların yurtdışına çıkmasına neden olarak, cari işlemler dengesini olumsuz yönde etkilemiştir. Buna göre, geçiş ülkeleri arasında 1990-2001 dönemi sermaye kaçışlarının GSYİH içindeki oran olarak en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla; Kazakistan (%11.8), Rusya (%6.7), Letonya (%5.9), Estonya (%5.3), Ukrayna (%2.6) ve Çek Cumhuriyeti (%2.4) olarak hesaplanmıştır (Bal,2002,s.67).

Birçok ülkede yaşanan sermaye kaçışlarına karşın, bazı ülkelerde ise, dış borçlanma, portfolyo yatırımları, mevduat akımları ve doğrudan yabancı yatırım şeklinde sermaye girişleri yaşandığı gözlenmektedir. 1990-2001 dönemine ilişkin yapılan hesaplamalara göre sermaye kaçışı yerine sermaye girişinin yaşandığı ülkeler ve sermaye girişlerinin GSYİH'daki oranları sırasıyla şöyledir; Bulgaristan (%-3.9), Beyaz Rusya (%-3.3), Romanya (%-1.5), Polonya (%-0.5) ve Azerbaycan (%-0.5) olmuştur (Bal,2003,s.67).

III.2. GEÇİŞ SÜRECİNDE UYGULAMAYA KONAN MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR POLİTİKALARI

III.2.1. Makro Ekonomik İstikrar Politikalarının Genel Özellikleri

İstikrar politikası genel bir tanımlamayla, yapısal reformlar eşliğinde uygulamaya konan bir önlemler paketidir. Geçiş sürecinin başlamasıyla birlikte tüm geçiş ülkelerinde köklü bir sistem değişikliğinin zorunlu kıldığı ekonomik ve yapısal reform süreci başlamış ve bu dönemin önemli bir halkasını da makro ekonomik istikrar politikaları oluşturmuştur.

Uygulamaya konan yapısal reform ve makro ekonomik istikrar programları ile geçiş ekonomilerini dünya ekonomisi ile bütünleştirmek, onları dünya piyasalarına açmak ve temel makro ekonomik dengesizlikleri gidererek istikrarı sağlamak ve böylece nihai hedef olan sistem değişikliğini gerçekleştirmektir (Sanin,1994,s.1). Geçiş dönemini, özellikle Orta ve Doğu Avrupa'da 60'lı yılların ortalarından itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan yapısal reformlardan ayıran da bu amaçtır. Şöyle ki; 60'lı yılların reform çabaları sadece mevcut sistem içerisindeki aksaklıkları çözmeye çalışan, dolayısıyla, nihai olarak piyasa ekonomisine geçişi hedeflemeyen çabalardır (Coşkun,1996,s.50).

Genel olarak istikrar programları, dış ödemeler sistemini serbestleştirerek, dış dengeyi sağlamayı ve enflasyonu kontrol altına almayı amaçlamaktadır. Bir başka ifadeyle istikrar programları, içsel veya dışsal sebeplerle ekonomide bozulan arz-talep dengesini yeniden kurmaya ve yüksek enflasyon, cari açık gibi bozulan dengenin ortaya çıkardığı temel makro ekonomik problemleri çözmeye yöneliktir (Bayraktutan ve Özkaya,2002,s.2).

1950'li yıllardan beri açık ekonomilerde uygulanan ve IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların etkin rol aldığı istikrar politikaları, mevcut sorunlara bakış açıları ve çözüm yöntemleri açısından iki niteliğe sahiptir: Bunlardan biri,

ortodoks nitelikli istikrar politikaları, diğeri de, *heteredoks* karakterli istikrar politikalarıdır. 1950'lerden 1980'li yılların ortalarına kadar birçok gelişmekte olan ülkede, enflasyon ve ödemeler dengesi problemlerini çözmek için uygulanan ortodoks istikrar programları, sıkı maliye ve para politikası ile ticaretin liberalize edilmesi ve sabit kur politikasından oluşmaktadır. Ortodoks programların hedefi, kamu harcamalarının azaltılması, gelirlerin artırılması, para arzının daraltılması ve ticaret engellerinin kaldırılmasıyla ekonomideki aşırı talebin azaltılarak enflasyonun düşürülmesi ve ödemeler dengesi açıklarının kapatılmasıdır (Bayraktutan ve Özkaya,2002,ss.3-4).

Ortodoks istikrar politikaları genellikle reel dengenin sağlanmasında ve bütçe açıklarının kapatılmasında nispeten başarılı olurken, ücret, fiyat, kur, faiz gibi fiyatlararası dengenin kurulmasında ise, genel olarak başarısız olmuştur. Özellikle de bu nitelikte istikrar politikalarının, uygulandığı ülkelerde yüksek kronik enflasyon sorununa çözüm getirememesi ve hatta mevcut krizi daha da derinleştirmesi karşısında 80'li yılların ikinci yarısında daha farklı nitelikte istikrar politikaları uygulanmaya başlamıştır. Geleneksel politika araçlarının yanında, ücret ve fiyat kontrollerini de içeren bu yeni nitelikli politikalar da heteredoks istikrar politikaları olarak adlandırılmıştır. Amacı, ekonomik faaliyet hacminde ve istihdamda bir gerilemeye yol açmaksızın enflasyonu hızlı ve kalıcı bir şekilde düşürmek olan heteredoks politikaları ortodoks nitelikli olan politikalardan ayıran temel özellik, gelir politikalarının belirli bir süre için geçici olarak kullanılmasıdır (Bayraktutan ve Özkaya,2002,s.4; Bahçeci,1997,s.5).

Heteredoks programlar istikrarın sağlanmasında şok tedavi yöntemini benimsediği için, genellikle "heteredoks şok" olarak da adlandırılmaktadırlar. Geçmişte yaşanan tecrübeler, bu tür programların özellikle enflasyonu düşürmede ortodoks programlara göre daha etkili olmakla birlikte tek başına uygulandıklarında başarılı olma şansının oldukça düşük olduğunu göstermiştir. Bu tecrübe, şok yöntemini benimseyen istikrar programlarının, ekonomide kamu sektörünün ağırlığını azaltmayı amaçlayan yapısal reformlar ve merkez bankası finansmanını azaltacak düzenlemelerle desteklendiğinde

başarılı olabileceği sonucuna götürmüş ve sonuçta heteredoks istikrar politikaları ortodoks karakterli istikrar politikaları ile birlikte uygulanmıştır (Bahçeci,1997,s.6,9). Bu nedenle heteredoks istikrar politikalarının uygulanması iki aşamadan oluşmaktadır. Piyasalara doğrudan müdahale edildiği ilk aşamada, temel bazı fiyatlar kontrol altına alınıp dondurulurken, ikinci aşamada, tipik bir ortodoks politika ile bütçe kontrolü ve yapısal dönüşümler gerçekleştirilmeye çalışılır (Doğruel ve Doğruel,2006,s.67).

Kısaca belirtilen özellikleriyle sözkonusu istikrar politikalarının geçiş ekonomilerinde uygulanmasına ilk olarak Ocak 1990'da Polonya ile başlanmıştır. Bir anlamda IMF destekli istikrar politikalarının geçiş ekonomilerinde ilk test edildiği ülke olan Polonya'da yeni karar otoriteleri, geçiş sonrası yaşanan hiperenflasyonu durdurmak, bütçe açığını düzeltmek ve yapısal reformları başlatmak için batılı uzmanların da tavsiyesiyle şok tedavi yöntemlerini içeren bir istikrar paketini yürürlüğe koymuşlardır. Benzer paketler daha sonra geçiş sürecindeki diğer ülkeler için de tasarlanmış ve bu ülkelerin başlangıç koşulları ve eski merkezi planlamadan kaynaklanan spesifik özellikleri dikkate alınmadan genellikle tüm gelişmekte olan ülkelerde uygulanan metotlar kullanılmıştır (Lavigne,1995,s.113).

Tablo 3.10.
Geçiş Ekonomilerinde Makro Ekonomik İstikrar Programlarının Uygulamaya Konuluş Tarihleri

ÜLKELER	İSTİKRAR POLİTİKASININ UYGULAMAYA KONULUŞ TARİHİ
Çek Cumhuriyeti	Ocak 1991
Macaristan	Mart 1990
Polonya	Ocak 1990
Slovakya	Ocak 1991
Slovenya	Şubat 1992
Arnavutluk	Ağustos 1992
Bulgaristan	Şubat 1991
Hırvatistan	Ekim 1993
Makedonya	Ocak 1994
Romanya	Ekim 1993
Estonya	Haziran 1992
Litvanya	Haziran 1992
Letonya	Haziran 1992
Ermenistan	Aralık 1994
Azerbaycan	Ocak 1995
Beyaz Rusya	Kasım 1994
Gürcistan	Eylül 1994
Kazakistan	Ocak 1994
Kırgızistan	Mayıs 1993
Moldova	Eylül 1993
Rusya	Nisan 1995
Tacikistan	Şubat 1995
Türkmenistan	-
Ukrayna	Kasım 1994
Özbekistan	Kasım 1994

Kaynak: Fischer ve Sahay,2000a,s.4)

Yukarıdaki tabloda her bir geçiş ekonomisi için istikrar programlarının uygulamaya konduğu tarihler gösterilmektedir. 1990 yılı başlangıç olarak kabul edildiğinde, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde geçişi takiben 1-2 yıl içinde makro ekonomik istikrar programları yürürlüğe konulurken, BDT ülkeleri genelinde bu programların tam anlamıyla uygulamaya konması, IMF'ile yürütülen müzakerelerdeki kesintiler nedeniyle 4-5 yıl sonra olmuştur.

Geçiş ekonomilerinde farklı tarihlerde uygulamaya konan istikrar programları başlıca şu önlemlerden oluşmaktadır (Lavigne,1995,ss.114-115):

1.Fiyat Liberalizasyonu: Yurtiçi ticaret liberalizasyonu ile birlikte sübvansiyonların azaltılması ve fiyat kontrollerinin kaldırılması.

2.Kamu Bütçesini Dengeleme: Özellikle ücretler üzerine vergi konulması ya da mevcut vergilerin yükseltilmesi yoluyla kamu gelirlerinde artış ve fiyat sübvansiyonlarının ötesinde kamu harcamalarında kesinti.

3.Sıkı Para Politikası: Merkez bankası aracılığıyla pozitif bir reel faiz oranına geçilmesi ve banka kredilerine doğrudan müdahale edilmesi ile yeni düzenlemelerin yapılması.

4.Gelirler Politikası: Enflasyon döngüsünü kırmak için devlet sektöründeki ücret artışları üzerine vergi konulması ve reel ücret artışları için hükümet, işveren ve işçi birlikleri arasında uzlaşmaya varılması.

5.Dış Ticaret Liberalizasyonu: İhracat ve ithalat lisansları ile dış ticaretle uğraşan işletmelere verilen özel izinlerin kaldırılması, tarifelerin ticaret politikasının aktif enstrümanları haline getirilmesi ve ticari liberalizasyona bağlılığın bir göstergesi olarak düşürülmesi. Bu önlemlerin yanı sıra, konvertibiliteye geçişle birlikte hem işletmelere hem de bireylere serbestçe yabancı para alma ve satma izninin verilmesi ve karaborsanın önlenmesi amacıyla yerli paranın devalüe edilmesi.

Buraya kadar sıralanan önlemler paketi, döviz kuru ve parasal ücretler gibi nominal değişkenler ile para arzı ve/veya faiz oranları gibi reel değişkenleri çapa (anchor) olarak kullanan dolayısıyla bu farklı çapalarla standart parasal ve mali politikaları bir araya getiren “heteredoks” istikrar programı niteliği taşımaktadır. Öte yandan, geçiş ekonomilerinde bu tür istikrar önlemleri, bir piyasa ekonomisi oluşturmayı hedefleyen yapısal önlemlerle eş zamanlı olarak uygulamaya konmuştur. Söz konusu yapısal önlemler ise şunlardan oluşmaktadır (Lavigne,1995,s.115):

1.Daha önceki sistemden devralınan devlet mülkiyetindeki dev monopollerin dağıtılması ve özelleştirmenin bir an önce başlatılması.

2. Bankacılık ve finansal sektör reformu ile birlikte veki reformunun uygulamaya konması ve bu şekilde bir piyasa ortamının yaratılması.

3. Eski sosyalist sistemin bütünü kapsayıcı, beşikten mezara (from cradle to grave) sosyal güvenlik sisteminin yerini alacak ve aynı zamanda yapısal dönüşüm ve kemer sıkma önlemlerinin etkisini hafifletecek yeni bir sosyal güvenlik ağının geliştirilmesi.

4. Yeniden yapılandırılacak olan endüstriyel faaliyetlerde kazananları ve kaybedenleri tespit edici bir endüstriyel politikanın başlatılması. Ayrıca, desteklenmesi gereken faaliyetlerin tanımlanması ve bu faaliyetlerin sübvansiyon, tarife gibi uygun politikalarla korunması.

5. Çevrenin korunması.

Bu yapısal önlemler içerisinde özellikle ilk ikisine, istikrar programlarının güvenilirliğine katkı sağlamaları açısından öncelik verilirken, son iki gruptaki önlemlere, en azından geçişin ilk aşamalarında acil önlemler olarak bakılmamıştır. Bunun çok önemli sonuçları Rusya örneği bağlamında bir sonraki bölümde incelenecektir.

III.2.2. İstikrar Politikaları Uygulamalarında Strateji Seçimi ve Bitmeyen Tartışma: Şok Terapi mi? Aşamalı Geçiş mi?

Çalışmanın, geçiş stratejilerinin incelendiği II. Bölümünde de belirtildiği gibi, merkezi planlı bir ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişte birçok ülkede neoklasik ya da ortodoks iktisat (ana akım) prensipleri çerçevesinde şekillenen bir geçiş süreci yaşandığı görülmektedir. Bu model seçiminin özellikle Orta ve Doğu Avrupa dışındaki ülkelere çok da bilinçli yapılmış bir tercih olduğu söylenemez. Günümüz dünya ekonomisine hakim bir iktisadi model olarak kabul edilen ortodoks iktisat modeli, başta batılı uluslararası kuruluşlar olmak üzere geçiş ekonomilerine tavsiyelerde bulunan ve yol gösteren hatta ekonomi politikaları hazırlanmasına bizzat katkıda bulunan uzmanlar tarafından hararetle tavsiye edilmiş ve piyasa ekonomisi hakkında hiçbir tecrübesi olmayan ülkelere alternatifsiz olarak sunulmuştur. Tartışmasız temel

çatı neo-klasik model olarak belirlendikten sonra, bu model çerçevesinde bir piyasa ekonomisi oluşturmaya dönük tüm reform önlemleri ve istikrar politikalarını uygulamaya koyma aşamasının ise günümüze kadar devam eden yoğun tartışmalara sahne olduğu görülmektedir. Bu aşamada yapılan tartışmalar daha çok gerekli olduğu düşünülen önlemlerin hangi sıra ile ve hangi strateji altında uygulanacağına ilişkin olmuştur.

İstikrar politikalarına yönelik güven problemini asli bir unsur olarak ele alan ve bu nedenle de istikrar politikalarına öncelik veren geçiş ekonomilerinde sıralama sorununun yaşandığı temelde üç alan vardır; fiyat liberalizasyonu, dış ticaret liberalizasyonu ve bankacılık ile finans sektörü reformları (Lavigne,1995,s.115-117).

Geçiş ülkelerinde, fiyat liberalizasyonunu takiben kontrollerin ve sübvansiyonların kaldırılmasıyla birlikte, fiyat seviyelerinde beklenen ani ve sert bir sıçramanın ötesinde enflasyonda bir dalgalanma olabileceğine ilişkin genel bir kaygı hakimdi. Çünkü üreticilerin ve perakendecilerin çoğu büyük devlet işletmesiydi, dolayısıyla, liberalizasyon sonrasında da bu işletmelerin monopol gibi davranmalarından ve piyasa tarafından imkan tanınan maksimum kâr seviyesine doğru fiyatları artırmalarından korkuluyordu. Ayrıca, ücret artışlarının enflasyonu daha da artırması endişe kaynağıydı. Öte yandan, sosyalist ekonomilerde mevcut bastırılmış enflasyon ve kıtlıkların neden olduğu harcanmayan para stokuna (monetary overhang) dikkat çekilerek, bunun toplam talebi, dolayısıyla enflasyonu körükleyeceği yönünde beklentiler oluşmuştu. Tüm bu faktörler gözönüne alınarak, fiyatların serbest bırakılmasından önce, monopollerin ve aşırı para stokunun elimine edilmesi yönünde görüşler ortaya atılmış ve yoğun olarak tartışılmıştır. Sonuçta, bir yandan monopollerin sadece özelleştirmelerle ortadan kaldırılabileceği yaygın bir görüş haline gelirken, diğer yandan, eski sosyalist sistemdeki büyük devlet işletmelerinin piyasa tipi monopoller gibi davranamayacağı kabul edilmiştir. Bu görüşe göre, devlet mülkiyetindeki işletmelerin geçiş sürecindeki mikro-ekonomik ayarlamaları, kâr maksimizasyonundan ziyade, hayatta kalabilme mücadelesi şeklinde olacaktır. Ayrıca, endüstri sektöründeki büyük işletmelerin global bir piyasa bakış açısından yoksun olmalarının kabul edilmesi de, bu yöndeki endişeleri

hafifletmiştir. Eski sistemden miras kalan ve hanehalkının elindeki harcanmayan para stoku ise, liberalizasyonu takip eden ani ve sert fiyat yükselişleri karşısında hızla ortadan kaybolacaktı.

Sıralama tartışmalarının yoğunlaştığı diğer bir alan da, dış ticaret liberalizasyonuydu. İstikrar politikasını oluşturan önlemler paketi, yurtiçi piyasaların dışa açılması, yerli paranın devalüe edilmesi ve konvertibilitenin eş-zamanlı olmasını gerektirmiştir. Bu eş-zamanlı önlemleri savunanlara göre, bunun dört noktada belirginleşen avantajı vardır: İlk olarak, yerli monopoller, dış liberalizasyon sonrasında yurtdışı rekabetle karşı karşıya kalacaklarından, fiyatların serbest bırakılmasından sonra çok sert fiyat artırımlarına gitmeyeceklerdir. İkinci olarak, geçmiş sistemden miras alınan bozuk nispi fiyat yapısı, dış liberalizasyonla birlikte nispi dünya fiyatlarını yansıtan ithal bir fiyat yapısı ile düzeltilebilecektir. Üçüncü bir avantajı, devalüasyon ve sabit ya da istikrarlı bir döviz kuru tercihinin bir sonucu olarak, döviz kuru, istikrar programı için sağlam bir nominal çapa olarak seçilebilecektir. Son olarak da, yerli paranın devalüe edilmesi durumunda çok yüksek tarife oranlarına ihtiyaç duymaksızın, ithalat caydırılabilecektir. Avantaj olarak öne sürülen bu argümanlara karşı, yüksek bir devalüasyon ve ekonominin aşırı derecede dışa açıklığının başlangıç fiyat şoklarını daha da artıracığı ve dış rekabet yönünde çok erken bir korumasızlığın yerli ekonomiyi tahrip edeceği yönünde argümanlar ileri sürülerek, dış ticaret ve fiyat liberalizasyonunun eş-zamanlı olması sorgulanmıştır.

Sıralama tartışmalarında ön plana çıkan bir diğer alan da, bankacılık ve finans sektörü reformlarına ilişkindir. Bu tür reformlar yapısal dönüşüm kapsamında olmakla birlikte, makro ekonomik istikrarın parasal ve mali kısmını ilgilendiren temel enstrümanlar olarak sıralama tartışmalarına konu olmuştur. Bankacılık ve finans sektörü reformları her şeyden önce, iki katlı (two-tier) bir bankacılık sistemini gerektirmektedir. Bir tarafta merkez bankası, diğer tarafta ticari bankaların olduğu bu sistem, merkez bankasına faiz oranı politikası yoluyla ticari bankalar tarafından para yaratılmasını etkileme yetkisi vermektedir. Açıktır ki, bu tür reformlar aynı zamanda iyi işleyen bir vergi sistemini de gerekli kılmaktadır. Çünkü bütçe açıklarının azaltılması sadece kamu

harcamalarının kesilmesi ile değil, aynı zamanda vergi gelirlerinin de artırılmasına bağlıdır. Sonuçta, vergi reformunu da içeren bir bankacılık ve finans reformu özellikle makro ekonomik istikrarın sağlanması yönünde bir ön-koşul olarak kabul edildiğinde, bunun zaman alacağı görüşü ağırlık kazanmıştır.

Geçiş süreci ilerledikçe özellikle bu üç alanda yürütülen sıralama tartışmaları yerini, iki temel prensibe bırakmıştır. Bunlardan biri, sıralamanın kendisinden ziyade, gerekli olduğu düşünülen istikrar önlemleri ve yapısal reformları uygulayacak güçlü politik bir iradenin olması, diğeri de, tüm reformları aynı anda yapmanın teknik olarak mümkün olmamasından dolayı, istikrarı amaç edinip, kredibilitiyi artırmak için ihtiyaç duyulan yapısal reformların parça parça yapılıp, önlemler çerçevesinde ilerlemenin sağlanmasıdır (Lavigne,1995,s.117).

İstikrar paketi önlemlerinin ve yapısal reformların uygulamaya konmasında sıralama konusundaki yoğun tartışmalar, aslında benimsenecek strateji konusundaki fikir ayrılıklarının da temelini oluşturmuş ve geçiş süreci ilerledikçe ülkelerin göstermiş oldukları makro ekonomik performans farklılıkları paralelinde, günümüze kadar uzanan bir tartışma alanı meydana gelmiştir. Geçiş stratejilerine yönelik bu tartışmaların bir ucunda talep daralması, yerli paranın devalüe edilmesi ve tek hamlede fiyat liberalizasyonu yoluyla makro ekonomik istikrarın sağlanması ve çeşitli alanlarda ekonominin eş-zamanlı liberalize edilmesine dayalı şok terapi (shock therapy) ya da big-bang stratejisi, diğeri ucunda da, farklı alanlardaki reformların sıralı bir yaklaşım tarzı içinde ve aşamalı olarak yapılmasına dayalı aşamalı (gradual) geçiş stratejisi yer almaktadır. Her iki strateji de neo-klasik ekol içinde yer almakla birlikte, istikrar önlemlerinin ve piyasa ekonomisinin gerektirdiği reformların uygulamaya konma hızında farklı bir içeriğe sahiptir.

İlk olarak Ocak 1990'da Polonya'da uygulamaya konan istikrar önlemleri “şok terapi” stratejisi ile başlamış ve aynı şekilde diğeri geçiş ülkeleri için de tasarlanmıştır. Bu strateji ile, ülkedeki iç ve dış dengelerin düzeltileceği ve 1-2 yıl gibi kısa bir süre devam edecek bir resesyon döneminden sonra da yapısal dönüşümün gerçekleşeceği

beklenilmiştir. Oysa gelişmeler bu beklentileri karşılamamış ve 1992 yılı geçiş ülkeleri için tam bir hayal kırıklığı yaratırken, ekonomik göstergelerdeki gelişmeler başlangıçta beklenilenden çok daha olumsuz gerçekleşmiştir (Lavigne,1995,s.114). Bu arada aşamalı bir strateji izleyen Macaristan, fiyat sistemi, ihracata yönelme ve kısmen de olsa modern vergi sistemi (Eren,2001,s.78) ile diğer geçiş ülkelerinden oldukça farklı bir konumda ve piyasa ekonomisine bir adım daha yakın olmuştur. Her ne kadar Macaristan'ın bu performansı, 1968'e kadar uzanan bir reform geçmişiyle açıklansa da, hız konusundaki tartışmalar, farklı geçiş stratejilerine sahip Polonya ve Macaristan performansları karşısında giderek yoğunlaşmıştır.

Şok terapi ve aşamalı strateji üzerine yoğunlaşan tartışmalar, geçiş ekonomileri üzerine araştırmalar yapan bilim adamları arasında belirgin bir kutuplaşmaya yol açmış ve her iki strateji lehinde ve aleyhinde çeşitli argümanlar geliştirilmiştir. Gerçekte, bu konuda genel bir uzlaşmaya varılamamasının en temel nedeni, merkezi planlama sisteminden serbest piyasa ekonomisine doğru bir sistem değişikliğinin tarihte bir benzerinin olmamasından kaynaklanan tecrübe ve teorik bilgi eksikliğidir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bu kutuplaşmanın yanında, geçiş süreci reformlarının bazılarının şok terapi stratejisi bazılarının da aşamalı bir strateji ile uygulamaya konmasını savunan, dolayısıyla herhangi bir stratejinin diğerine üstünlüğünü tartışmanın gereksizliğine inanan bir grup düşünce daha sözkonusudur (Roland,2000,s.1).

Çalışmanın II.Bölümünde, geçiş modelleri kapsamında her iki stratejinin de özellikleri ayrıntılı bir şekilde ele alındığından, burada sadece istikrar politikalarının ve yapısal reformların uygulamaya konması çerçevesi içinde bir değerlendirme yapılarak, hem şok terapi hem de aşamalı stratejilerin bu bağlamda lehinde ve aleyhinde öne sürülen argümanlar ele alınacaktır.

Başta IMF olmak üzere diğer uluslararası kuruluşların da taraftar oldukları şok terapi stratejisinin önemli savunucularından biri olan Anders Aslund (1992,ss.29-34), sözkonusu stratejinin lehindeki temel argümanları şu şekilde özetlemektedir:

1. Herşeyden önce, çok yüksek bir enflasyondan sonra makro ekonomik istikrarın ancak hızlı ve radikal bir önlemler paketi yoluyla sağlanabileceği konusunda iktisatçılar arasında yaygın bir kabul vardır. İstikrar programlarına güvenilirliğin sağlanması ve enflasyonist beklentilerin kırılması için radikal değişimlerin ortaya konulması şarttır. Çünkü yüksek enflasyon koşulları altında bir bütçe açığını finanse etmek çok zordur ve az veya çok bütçe dengesi hayati derecede önemli hale gelmektedir. Genellikle geçiş sürecinin başlangıcında vergi toplama sisteminin düzene girme ihtimali düşük olduğundan, bütçe, kamu harcamalarında yapılacak ciddi kesintilerle dengelenebilecektir. En büyük harcama kalemi sübvansiyonlar olduğu için de, sübvansiyonların kaldırılması fiyatların liberalize edilmesini gerekli kılmaktadır. Yüksek enflasyon koşulları altında herhangi bir fiyat kontrolü, yeni ve daha büyük sübvansiyonlarla sonuçlanacağından bu nokta son derece önem taşımaktadır. Sübvansiyonların kaldırılması ve devlet bütçesinin dengeye oturtulması hernekadar toplumun büyük bir kısmına zarar verse de, parlamento aracılığı ile politik bir süreçte benimsenen yasal istikrar paketi uygulamalarında sıkı ve sert önlemlerin alınması kolaylaşacaktır. Ayrıca yaşanan tecrübeler, halkın doğru şekilde bilgilendirilmesi durumunda sert istikrar önlemlerinin demokratik bir tarzda kabul edileceğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle toplum, krizin derinliğine ve acı reçete de olsa ciddi önlemler alındığı takdirde düzelmelerin başlayacağına ve toplumsal refahın artacağına inandırılırsa, sert istikrar önlemlerine de katlanacaktır.

2. Şok terapi taraftarlarının dayandığı temel argümanlardan biri de, hızlı bir geçişin yeni ekonomik sistemi tutarlı hale getirmesidir. Bu görüşe göre, merkezi planlı bir ekonomi ile bir piyasa ekonomisi tamamen birbirine yabancı iki sistemdir ve aralarında herhangi bir yakınsama (convergence) olması mümkün değildir. Bu nedenle, iki sistem arasındaki bir ara durum, ciddi ekonomik daralmalara sebep olacaktır. Örneğin, eski fiyat sistemi büyük ölçüde keyfi ve nispi fiyat yapısı da bozulmuş olduğundan, aşamalı ya da parça parça bir ilerlemenin sağlanması olası değildir. Bu nedenle, tam bir liberalizasyon gereklidir. Benzer şekilde, eski vergi sistemi de yüksek derecede keyfi olduğundan, aşamalı bir vergi sistemi belirsizliğin uzamasına ve yeni tahribatların oluşmasına neden olacaktır.

3. İstikrar önlemlerinin ve yapısal reformların hızlı bir şekilde uygulanması yönündeki bir diğer argüman, sosyalist ekonominin doğasına ilişkin olarak ileri sürülmüştür. Sosyalist sistem altındaki devlet işletmelerinin önemli bir özelliği, ticari mal ve hizmetler kıtken, Kornai'nin terminolojisi ile gevşek (yumuşak) bütçe kısıtı içinde olmalarıdır. Bu nedenle sözkonusu argümana göre, normal bir piyasa işleyişi ve istikrardan önce, işletmelerin sıkı (sert) bütçe kısıtı altına girmeleri gerekmektedir. Bu gereklilik sıklıkla ifade edilmesine rağmen, özellikle geçişin ilk yıllarında gerçekleşmesi çok az rastlanan bir durum olmuştur. Öte yandan, birçok iktisatçı ilk iki argümanı kabul etmekle birlikte, bu son argümanda “minimum bir bang” yaklaşımı ile daha radikal bir yaklaşımı savunanlardan ayrılmaktadır.

İstikrardan önce sıkı bütçe kısıtı uygulanmasını savunanlar, eski sistemde paranın, bölünmüşlüğünden yola çıkarak argümanlarını temellendirmişlerdir. Buna göre para, eski sosyalist sistem içinde işletme içindeki hesaplar, bankalar ve devlet hazinesi arasında dolaşmış ve nakit (cash) ve işletme ya da muhasebe (account) parası olarak ikiye bölünmüştür. Temelde tüketici ve işgücü piyasasında nakit olarak aktif bir rol oynayan para, işletmeler ve devlet arasında pasif bir enstrüman olarak işlev görmüş ve paranın bu iki şekli arasında bir karaborsa piyasası oluşmuştur. Oysa paranın bir bütün olarak aktif olduğu bir piyasa ekonomisinde paranın çeşitli şekilleri arasındaki bu bölünme devam ettirilemeyecektir. Tek biçim paraya geçildiğinde ise, fiyatların serbest bırakılmasıyla, işletmeler, fiyatlarını aşırı şekilde yükselteceğinden halkın yaşam standardında bir azalmaya neden olacak kâr elde edeceklerdir. Bu arada satışlar da düşecek ve işletmeler büyük miktarda nihai ürün stokları biriktireceklerdir. Bu durumda, şok terapi stratejisini savunan Lipton ve Sachs (1990) devlet işletmelerinin bir para kıtlığı nedeniyle satışa zorlanacakları zamana kadar nihai ürün stoğu biriktirmeye devam edeceklerini, bu nedenle de işletmelerin en kısa zamanda bütçe disiplini altına alınmaları gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Lipton ve Sachs'a göre işletmeler bir para kıtlığı durumunda ilk önce kendi finansal rezervlerini kullanacaklar sonra da, büyük hissedarı oldukları ticari bankalardan negatif faiz oranlarında fon temin etmenin yanında, merkez bankası ve devletten ucuz kredi talep edeceklerdir. Bir sonraki aşamada ise, tedarikçilerine yaptıkları ödemeleri durduracaklardır. Nitekim eski

sosyalist ülkelerin her birinde toplu borç ertelemeleri (arrears) GSYİH'lerinin 1/10'undan daha fazla bir miktara ulaşmıştır. Bu durumda devlet işletmeleri kitlesel iflas tehlikesinden yakınlıkla, çok büyük miktarlara varan kredi taleplerinde bulunacaklardır. Kredilerin temin edilmesi durumunda bu işletmelerin monetizasyonu mevcut enflasyonu daha da yukarıya itecektir. Bu nedenle fiyat istikrarının sağlanabilmesi her şeyden önce, sıkı bütçe kısıtının uygulanmasını gerektirmektedir. Bu şekilde işletmeler kendi ödeme davranışlarını düzeltene kadar alacaklarını peşin olarak tahsil etmeye zorlanacaklar ve bunun bir sonucu olarak da, malları için belirledikleri fiyat düzeylerinde tüketici davranışlarını kontrol etmek zorunda kalacaklardır. Bir başka ifadeyle, işletmeler belirledikleri fiyatlarda tüketicilerin gerçekten satın almaya istekli olup olmadıklarını ya da peşin ödeme yapıp yapmayacaklarını kontrol etmek suretiyle fiyatlarını daha makul seviyelere çekeceklerdir. Piyasaya zamanla daha fazla mal ve hizmetin girmesiyle işletmeler arasında rekabet de başlayacak ve böylece makro ekonomik fiyat istikrarı mikro ekonomik ayarlamaların da temelini oluşturmuş olacaktır.

4.Şok terapi taraftarlarının ileri sürdükleri bir argüman da, gerçek bir piyasanın tesis edilmesi için dış rekabete ihtiyaç olmasıdır. Buna göre, rekabetin önemli kaynaklarından biri, yabancı firmalardır. Öyleyse, ekonomi dışı açılarak yabancı firmaların piyasaya girişleri kolaylaştırılmalıdır. İlk aşamada yüksek nitelikli standartlarda oluşturulacak ithalat, bir yandan rekabeti teşvik ederken, diğer yandan da ortaya çıkabilecek arz darboğazlarının aşılmasına yardımcı olacaktır. Serbest dış ticaretin ihracat tarafında ise, yeni fiyat rejimi altında ihracatın gerçekleştirilebilir ve karlı olacağını siyasi otoritelerin değil, daha ziyade bu konuda ileriye görebilen işletme yöneticilerinin etkin olacağı ileri sürülmektedir.

5.Hızlı geçiş yönünde öne sürülen bir diğer argüman da, geçiş sürecinde yolsuzluğun (corruption) artma eğiliminde olmasıdır. Bu argümana göre, çok uzun bir dönem dışında idari araçlarla azaltılması mümkün görünmeyen yolsuzluk, ancak kapsamlı bir liberalleşme ile kontrol altına alınabilir.

6.Hızlı bir reform sürecinin tartışmaya zaman bırakmaması, bu yöndeki stratejinin lehinde sunulan bir diğer argümandır. Buna göre, bir dizi önlemlerden oluşan istikrar paketi ve yapısal reformlar ne kadar hızlı uygulamaya konulursa, bu süreçte kazananların (winners) ve kaybedenlerin (losers) kimler olacağı konusunda yapılacak değerlendirmeler de o kadar zor olacaktır. Politik süreç reform programı etrafında oluşturulacağı için muhalefet etmek de güçleşecektir. Bu argümanı ileri sürenlere göre, geçiş ciddi zorlukları da beraberinde getiren bir süreç olduğundan, benimsenmesi gereken reform önlemlerinin uzun bir zaman dilimine yayılması, bu zorlukların aşılmasını da zorlaştıracak ve sonuçta ekonomik performansı da kötüleştirecektir.

7.Hızlı bir geçiş yönünde öne sürülen önemli bir diğer argüman, bunun sisteme yönelik köklü bir değişimin güvenilirliğini artıracığına olan inançtır. Bu görüşe göre, bir reform hükümetinin inandırıcı olması ve güven telkin etmesi için geleceğe ilişkin bir vizyon ortaya koyması gerekmektedir. Ekonomik alanda bu güven, gelecek vizyonu olarak kapitalizmin deklare edilmesi ile mümkündür. Aksi takdirde insanlar komünizme tekrar dönme şüphesi taşıyacaklardır. Bu nedenle sözkonusu argümanı savunanlara göre piyasa ekonomisi yönünde ne kadar büyük bir adım atılırsa, insanlar da artık yeni bir sistemin hakim olacağına o kadar çok inandırılmış olacaklardır.

8.Hızlı bir reform sürecini savunanlar, bunun aynı zamanda entellektüel havayı da değiştireceğine inanmaktadırlar. Bu görüşe göre, güçlü entellektüel görüş ayrılığı geleneğine sahip Polonya, Macaristan ve Rusya gibi ülkeler, hızlı bir geçiş süreci ile birlikte ülkelerindeki eski komünistleri radikal değişimin önünde ciddi bir engel olarak görecektir. Böylece, bir piyasa ekonomisinin ne olduğu ve neyi gerektirdiği konusunda hiçbir fikre sahip olmayan eski komünist iktisatçılar, hızlı bir değişim süreci ile birlikte, modası geçmiş fikirlere sahip düşünürler haline geleceklerdir.

9.Hızlı bir değişim süreci yönünde öne sürülen bir diğer argüman da, bilginin daha kullanışlı hale geleceği fikrine dayanmaktadır. Buna göre, hızlı bir geçiş süreci ile birlikte uygun istatistiki verileri toplamak ve yorumlamak kolaylaşacağından, temel ekonomi politikalarını uygulamak da kolaylaşacaktır.

10.Hızlı geçiş stratejisi lehinde ileri sürülen son bir argüman da, çok sayıda özel işletme ve piyasa ilişkilerinin yaratılması gerekliliğidir. Özel işletme sayısının artması ve kârlılığa dayalı piyasa ilişkilerinin gelişmesi, piyasa ekonomisinin daha da gelişmesine yardımcı olacaktır. Aksi takdirde, piyasa başarısızlıkları ve yolsuzluk hakim durum haline geleceğinden, tüm reformların hızlı bir şekilde uygulamaya konması gerekmektedir.

Temelde bu on maddede özetlenebilecek tüm şok terapi ve dolayısıyla hızlı geçiş stratejisi lehindeki argümanlar, aslında geçmişten radikal bir şekilde kopmaya duyulan arzu ile birlikte, monetarist-neoklasik bir vizyona hem entellektüel hem de politik bağlamda bir bağlılığı ifade etmektedir. Piyasa ekonomisine yönelik reform paketlerinin hızlı bir şekilde uygulamaya konması, aynı zamanda “üçüncü yol” arayışlarının önünde de bir çeşit sigortadır. Şok terapi lehinde öne sürülen argümanlar içerisinde yukarıda 7. maddede ifade edilen, piyasa ekonomisine tam geçiş konusunda güvenilirliği artırdığının iddia edilmesi de gerçekte bu sigortaya işaret etmektedir. Bu durum, örneğin Macaristan’ın pratikte aşamalı bir strateji uygulamasına rağmen, niçin bunu hiçbir şekilde açıkça ifade etmeyip, bunun yerine sürekli olarak ülkesinin piyasaya hızlı bir geçiş taraftarı olduğunu ifade etmesine de açıklık kazandırmaktadır (Lavigne,1995,s.115)

Öte yandan, IMF’nin şarta bağlı kredi desteği de ifade edilen bu duruma açıklama getiren bir diğer faktördür. Çünkü, IMF başta olmak üzere tüm batılı uluslararası kuruluşların geçiş sürecinin başlangıcında ülkelere yönelik finansal destekleri, bir anlamda piyasa ekonomisi oluşturma yönünde attıkları adımların kararlılığına bağlı olmuştur. Şok terapi stratejisi de bu kararlılığın bir göstergesidir.

Şok terapi stratejisinin lehinde öne sürülen argümanlara karşı argümanlarla geliştirilen aşamalı strateji tartışmaları ise özellikle geçiş sürecinin ilerlemesiyle birlikte giderek yoğunlaşmıştır. Süreç ilerledikçe daha sağlıklı gözlemlene imkânı elde edilen ekonomik göstergeler ve geçiş ülkeleri arasında ortaya çıkan makro ekonomik performans farklılıkları, geçiş stratejileri üzerindeki tartışmalara ivme kazandırmıştır.

Bu süreç içerisinde, geçiş resesyonu dönemine ait makro ekonomik göstergelerin (üretimdeki düşüşler, işsizlikteki artış, hiperenflasyon gibi) beklenilenden çok daha olumsuz olması ve özellikle BDT ülkelerinde 1997'ye kadar uzayan resesyon süreci, bir yandan şok terapi stratejisine yönelik eleştirilere zemin hazırlarken, diğer yandan da, karşı stratejinin gerekçelerini oluşturma imkanı vermiştir.

Topyekun bir sistem değişikliğini ifade eden geçiş sürecinde piyasa ekonomisine yönelik gerekli önlemlerin ve yapısal reformların aşamalı olarak uygulamaya konması gerektiğini ileri süren ve koordine edilmiş sıralı bir yaklaşımın önemine vurgu yapan aşamalı strateji taraftarlarının dayandığı temel argüman, geçişin niteliği gereği aşamalı bir süreç olmasıdır.

Radikal bir geçişe karşı aşamalı bir geçişi savunan Kolodko (2004,ss.2-3)'ya göre, geçiş stratejileri arasında bir tercihte bulunabilmek için öncelikle sürecin çok iyi tanımlanması gerekmektedir. Kolodko, piyasa ekonomisine geçişi, *“devlet mülkiyetinin hakimiyetine ve bürokratik kontrole dayalı bir merkezi planlama yapısından, özel mülkiyetin hakimiyetine ve piyasa serbestliğine dayalı açık bir ekonomiye doğru hareket eden uzun süreli tarihsel bir süreç”* olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla, Kolodko'ya göre sözkonusu süreç, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal, siyasal, kültürel ve tüm bunların gerektirdiği kurumsal bir dönüşümü içine alan birçok alt süreçlerden oluşmaktadır. Bu nedenle de şok terapi taraftarlarının savunduğu şekliyle, liberalizasyon ve istikrar, kurumsal yapılanma ve mikro ekonomik yeniden yapılanma süreçleri eş-zamanlı ve radikal bir tarzda gelişemez. Kolodko'ya göre liberalizasyon ve istikrardan da önemli olan şey, doğası gereği her zaman için aşamalı ve uzun süreli devam edecek olan kurumsal oluşum sürecidir. Eski sosyalist sistemin mevcut kurumsal yapılarını bölmek ya da ortadan kaldırmak hızlı bir şekilde yapılabilse de, aynı şey yeni kurumların inşası için geçerli olmayacaktır. Bu durumda ne plan ne de piyasanın olmadığı sistemik bir boşluk doğacaktır. Sözkonusu boşluk içinde arz ve talep güçlerinin serbest bırakılması ya da girişimcilere özgürlük tanınması, bu oluşumları destekleyecek uygun kurallar ve kurumlar olmadığı için sonuçta tüm çabaları boşa çıkaracaktır. Kolodko, Polonya'yı örnek vererek, bu dönüşümü radikal veya şok bir

tarzda yapmaya çalışan ülkelerin büyük mali ve sosyal maliyetlere katlandığını ifade etmektedir. Ona göre bu durumun tek istisnası, piyasa reformları ve geçiş süresince bu tür maliyetlere katlanmak zorunda kalmayan Çin ve Vietnam'dır.

Şok terapi taraftarlarının liberalizasyon ve istikrarla eş-zamanlı uygulamaya koydukları mikro ekonomik yeniden yapılanma süreci Kolodko'ya göre, kurumsal oluşumdan da uzun bir süreçtir. Çünkü liberalizasyonla birlikte rekabetçi olmayan endüstrilerin piyasadan çekilmesi ya da işgücünün daha verimli olmasını sağlayacak yeniden eğitim ve düzenleme gibi gelişmeler, hem zaman hem de para gerektiren süreçlerdir. Gerçekten de geçişin başlangıcından bugüne 15 yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, bu süreçlerin birçok geçiş ülkesinde henüz daha tamamlanmamış olması da Kolodko'yu haklı çıkarmaktadır.

Mikro ekonomik yeniden yapılanma sürecinin aşamalı bir süreç olduğuna ilişkin bir diğer açıklama Popov'a (2006b,ss.14-15) aittir. Popov, fiyatların hızlı bir şekilde serbest bırakıldığı veya ticaret tarifelerinin ya da sübvansiyonların kaldırıldığı bir ülkede görece fiyat yapısının değiştiğini ve bunun en azından birçok endüstride ters arz şokları oluşturduğunu ifade etmektedir. Popov'a göre liberalizasyonun ardından görece fiyat yapısı değiştiğinden, sermayenin görece fiyatların ve kârların düştüğü endüstrilerden fiyatların yükseldiği ve kârlılığın arttığı sektörlerle doğru yeniden dağılımı gerekir. Bu arada, sermayenin %50'sinin kârlılığın azaldığı, dolayısıyla rekabet dışı endüstrilerde yoğunlaştığı varsayıldığında, görece fiyat yapısındaki değişimin hızına bağlı olarak bu endüstriler ya aşamalı bir şekilde ya da bir çırpıda yok olacaklardır. Bu varsayımdan yola çıkıldığında, fiyatların aniden serbest bırakılması durumunda üretim de %50 oranında azalacaktır. Üretimdeki bu düşüşler, kaynakların yöneldiği rekabetçi sektördeki üretimle tolere edilebilirse de, bu belli bir zaman alacaktır. Çünkü sermaye homojen değildir ve işgücü yeni sektörlerle kayabilse de, sermaye kolaylıkla hareket edemeyecektir. Bu durumda üretimin artması için, rekabetçi sektördeki yatırımların artması gerekmektedir. Oysa geçiş ülkelerinde yatırımın kaynağını oluşturan tasarruflar yetersizdir. Bu nedenle Popov'a göre, ülke deneyimlerinden çıkan sonuç, reformların

hızının ekonominin yatırım potansiyelini aşmayan bir yeniden yapılanma ölçeğinde olması gerektiğidir.

Geçiş sürecinde aşamalı bir strateji takip edilmesini savunan bir diğer yaklaşım Roland'a (2000,ss.12-13) aittir. Roland, aşamalı stratejinin, toplam belirsizlik veya reformların tersine dönme riskinin yüksek olması (reversal costs) durumlarında şok terapiye göre üstün olduğunu vurgulamıştır. Toplam belirsizlikle kastedilen, belirlenen reform programlarının ekonomi genelindeki etkilerinin ne olacağı konusundaki belirsizliktir. Toplam belirsizlik ve reformların geri dönme riski genellikle birlikte hareket etmektedir. Diğer bir ifadeyle, toplam belirsizliğin yüksek olduğu durumlarda reformların ex-ante tersine dönme riski de artacak ve bu durum insanları reformları kabul etme yönünde isteksizleştirecektir.

Roland'ın geçiş stratejilerine ilişkin yaklaşımının temeli aslında reformcuların ya da karar alma durumundakilerin karşı karşıya kaldığı iki ana politik kısıta dayanmaktadır. Bunlardan biri, karar almayı ve reformları kabullenmeyi engelleyen ex-ante politik kısıtlar, diğeri de, reformların uygulamaya konulmasının ve sonuçlarının gözlenmeye başlamasının ardından ortaya çıkabilecek olan sert tepkiler, diğer bir deyişle, reformların tersine dönmesi anlamına gelen ex-ante politik kısıtlardır. Roland, bu tür politik kısıtların özellikle totaliter bir rejimden demokrasiye doğru siyasi bir geçişin ekonomik geçişin öncesinde gerçekleştiği Doğu Avrupa ülkelerine ilişkin olduğunu öne sürmektedir. Bir reform sürecine girmek için öncelikle seçmenleri ikna etmek, ex-ante politik kısıtları, bu sürecin tersine dönmesinden sakınmak ise, ex-post politik kısıtları önemli hale getirmektedir. Bu nedenle de Roland'a göre, toplam belirsizliğin yüksek olduğu durumlarda, politik karar alıcılar aşamalı bir strateji takip ederek, daha sonraki reformlar için de kendilerini destekleyici bir seçmen tabanı oluşturacaklardır.

Merlevede ve Schoors'ın (2004,s.6; 2005,s.24) ekonomik reformun hızına ilişkin yaptıkları ampirik çalışmalar da, uygun reformların ne olacağı konusundaki belirsizliğin yüksek olduğu durumlarda reformların ex-ante tersine dönme riski düşük de olsa, politik karar alıcıların aşamalı bir stratejiyi tercih ettiklerini göstermektedir. Fakat

Merlevede ve Schoors bu tercihi, politik karar alıcıların dar görüşlü (short-sighted) olmasına bağlamaktadırlar. Çünkü, onlara göre bir şok terapi ya da big-bang stratejisinin aşamalı stratejiye göre çok daha yüksek ayarlama maliyetlerinden dolayı, reformlardan elde edilebilecek potansiyel faydalar ancak seçimlerden sonra elde edilebilecektir. Bu da politik karar alıcıları, tekrar seçilememe kaygısıyla aşamalı stratejiye yönlendirmektedir. Diğer taraftan, bu duruma karşı bir argüman seçmen kitlesinin dar görüşlülüğü olarak ortaya konmaktadır. Seçmelerin politikacıları sadece ekonominin pozitif büyümeye geçip geçmeme temelinde değerlendirmeleri durumunda, aşamalı stratejiyi benimseyenler asla tekrar seçilemezken, şok terapi stratejisini benimseyenler herhangi bir terslik durumunda oy alamayacaklardır.

Geçiş sürecinde uygulanması gereken hız konusundaki bir diğer yaklaşım, Tsang (1996,ss.184-185) tarafından, mülkiyet hakları bağlamında ele alınmaktadır. Tsang, geçiş ekonomilerindeki temel sorunun mülkiyet hakları sorunu olduğunun altını çizmekte ve ekonomik geçişin, birçok varlık üzerindeki kamu mülkiyetinin özel mülkiyete dönüşümünü gerektirdiğine işaret etmektedir. Bu noktada Tsang, şok terapi taraftarlarının hızlı özelleştirme gereksinimi ile mülkiyet haklarını dönüştürmek için gerekli objektif kriter eksikliği arasında bölünmüş olduklarını ileri sürmektedir. Örneğin, şok terapi yanlısı Lipton ve Sachs, değer biçmede kullanılabilir objektif bir kriter olmadığı için varlıkların satışından ziyade, kurumlar arasında bölüşülmesini önermekte, oysa yine aynı stratejinin taraftarlarından Summers, objektif bir varlık değerlendirme metodu olmadan bu bölüşümün adil olmayacağını savunmaktadır. Tsang'a göre, sosyalist sistemde kaynak mobilitesi çok düşük olduğundan, yasal (de jure) ve fiili (de facto) mülkiyet arasındaki fark da, genel olarak kabul edilenin aksine büyük değildir. Sosyalist sistem altında her ne kadar teorik olarak mülkiyet insanlara ait, fakat devlet tarafından kontrol ediliyor olsa da, özellikle sabit varlıklar çok fazla transfer edilebilir olmadığından, insanlar bu varlıklara fiili olarak da sahip olduklarını düşünmektedirler. Ayrıca, varlıklar üzerinde bireysel kontrol yerine devlet kontrolü sözkonusu olsa da, insanların çok düşük kiralarla barınma ihtiyaçlarının karşılanması, ömür boyu istihdam garantisinin olması, her türlü eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin ücretsiz sunulması, bireysel kontrol eksikliğini telafi eden bir yapı oluşturmuştur.

Tsang'a göre bu tür mekanizmalar, sosyalizme özgü bir çeşit zımni mülkiyet sözleşmeleridir. Dolayısıyla, reform sürecinde bu özelliklerin dikkate alınmaması ve uygulamaya konan hızlı özelleştirmeler, bir taraftan adil olmayan sonuçların ortaya çıkmasına neden olurken, diğer taraftan bu olumsuz sonuçların bir yansıması olarak, Roland tarafından ifade edilen ex-post politik kısıtları güçlendirmekte, diğer bir ifadeyle, reformların tersine dönme olasılığını artırmaktadır. Bu nedenle de, Tsang da reformların aşamalı olarak uygulamaya konmasını ve çeşitli telafi mekanizmalarının devreye sokulmasını önermektedir.

Merkezi planlama sisteminden piyasa ekonomisine geçiş sürecinde izlenecek stratejilere ilişkin tartışmaların, şok terapi ve aşamalı stratejiler noktasında kutuplaşmasına karşılık, bu tarz bir ayrışmanın gereksiz olduğuna vurgu yapan yaklaşımlar da sözkonusudur. Bu grupta yer alan görüşler, geçiş sürecinde uygulamaya konacak bir dizi önlem ve yapısal reformun her iki stratejinin de kullanılmasını gerektirdiğini ileri sürmekte, dolayısıyla, herhangi bir stratejinin diğerine tercih edilmesinin sözkonusu olmadığına işaret etmektedir. Örneğin, reform sürecine bu çerçevede yaklaşan Kornai (2000,s.13)'ye göre, sosyalizmden kapitalizme geçiş organik bir süreçtir ve bu süreçte elde edilecek ilerlemelerin öncelikli ölçüsü hız değil, istikrar ve sürdürülebilirliktir.

İki uç strateji arasında yer alan Fischer ve Sahay (2000a,s.11) da şok terapi ve sıralama tartışmalarının birbiriyle yakından bağlantılı olduğunu belirterek, belirgin bir tarafta yer almanın gereksizliğine vurgu yapmışlardır.

IV. BÖLÜM

GEÇİŞ SÜRECİNDE RUSYA'DA YAŞANAN MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI ve GENEL BİR DEĞERLENDİRME

IV.1. RUSYA'DA GEÇİŞİ HAZIRLAYAN BAŞLANGIÇ KOŞULLARI

IV.1.1. Çarlık Rusyası'ndan S.S.C.B.'ye: Rusya'da Sosyalizmin İnşası ve İlk Reform Denemeleri

Günümüz Rusya Federasyonu'nun 1991'de eski S.S.C.B.'nin dağılmasıyla yaşadığı geçiş süreci, çok farklı olmakla birlikte, sözkonusu ülkenin tarihinde yer alan üçüncü büyük dönüşüm sürecine işaret etmektedir. İlk dönüşüm, Çarlık monarşisi dönemidir ve bu dönemde birçok ülke büyük ölçüde geri kalırken, Rusya'da büyük endüstriyel kuruluşlar ve bankalar kurulmuş, daha çağdaş bir kapitalist toplumun temelleri atılmaya başlamıştır. İkinci büyük dönüşüm ise, kendine özgü kapitalist sistemin, Ekim 1917'de Bolşevik devrimi ile yıkılıp yerine Marksist ideolojiyi temel alan sosyalist sistemin kurulmasıdır. Son olarak da Rusya en büyük dönüşümünü 1991'de S.S.C.B.'nin dağılmasını takiben, merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçişle yaşamıştır (Menshikov,2000,s.109).

Yetmiş yılı aşkın bir süre Rusya'da egemen olan sosyalist düşünce, Karl Marx ve Friedrich Engels ile bilimsel bir niteliğe kavuşmuş ve uygulamadaki haliyle ilk olarak Ekim 1917 devrimiyle birlikte Çarlık Rusyası'nda ortaya çıkmıştır. Devrimin lideri Vladimir Lenin, genç biri olarak Rusya'da Çarlık dönemi yaşanan pek çok adaletsizliğe tanıklık etmiş ve ağabeyinin Mayıs 1887'de idam edilmesinin sorumlusu olarak da gördüğü bu adaletsizliklere karşı duyduğu öfke ve umutsuzlukla Marksizme yönelmiştir (Holmes,2000,s.35).

Lenin'in Çarlık rejimine karşı harekete geçtiği dönemde Rusya'da yaşanan gelişmeler de sosyalist devrim liderinin bir anlamda işini kolaylaştırmıştır. Nitekim,

1891-1892 yılları arasındaki kuraklık büyük kıtlıklar oluşturmuş ve bu kıtlıklar sonucu açlıktan ölen insanlar Çarlık rejimine düşman kesilmişlerdir. Bu arada, Rusya'nın Japonya ile savaşması ve bu savaştan yenik düşmesi de halkın sefaletini artırmıştır. 1905-1907 dönemindeki ayaklanmalar 22 Ocak 1905'te "Kanlı Pazar" olayı ile sonuçlanmış ve işçilerin saraya yürümesi Çar'ın kendilerine ateş açmasıyla karşılık bulmuştur. Çar'ın zulme varan davranışlarıyla gelişen bu olaylar, bir yandan komünizmin bireysel terörle değil, devrimle gerçekleşebileceğini düşünen Lenin'e uygun bir ortam sağlarken, diğer yandan da, Rus halkını ve aydınlarını da komünizme yöneltmiştir (Uludağ ve Serin,1990,s.41).

Nihai olarak 1917 yılının sonbaharında, patlak veren ekonomik bunalım ve savaş bıkınlığından yararlanan Bolşeviklerin (Lenin'i destekleyen çoğunluk) yönetimi ele geçirmesiyle sosyalist devrim gerçekleşmiş (Hill,1991,ss.7-9) ve "Ekim Devrimi" olarak tarihe geçen bu büyük dönüşüm, Marks ve Engels'in 1848'de yayınladıkları "Komünist Parti Manifestosu"nda bahsettikleri "komünizm hayaleti"nin 69 yıl sonra Rusya'da gerçekleşmiş biçimi olmuştur (Tanilli,2006,s.198).

Devrim sonrası 1918-1920 yılları arası, mevcut sanayi işletmeleri üzerinde işçi denetiminin kurulduğu, tüm önemli kararların merkezileştirildiği ve tüm sanayinin millileştirildiği hızlı bir kolektifleştirme dönemini temsil eden "Savaş Komünizmi" dönemidir. Savaş Komünizmi dönemini yaratan koşullar, I. Dünya Savaşı öncesi zaten kötü koşullardaki bir ekonominin, savaşın getirdiği yıkımla daha da kötüleşmesi ve böylesi bir ortamda Ekim Devrimi ile birlikte sosyalist bir sistemin inşa edilmek istenmesidir. Nüfusun yarıya yakın bir kısmının topraksız ya da yaşamak için emeğini satmak zorunda kalan yoksul köylülerden oluştuğu bir ekonomide, bir yandan savaşın sona erip yüzyıllardır özlemini çektikleri toprağa kavuşmayı isteyen köylüler, diğer yandan uzun dönemde sosyalist bir ekonominin kurulmasını isteyen işçilerle, devrimin arzuladığı nihai hedefe ulaşabilmek için, kapitalizmin simgesi olan özel mülkiyetin kalkması gerekmiştir (Ölmezoğulları,1999,ss.177-178).

Savaş Komünizmi dönemi bazı tarihçiler tarafından üretim ve dağıtım üzerinde devlet kontrolü ile birlikte devlet mülkiyeti kurulurken, komünizmin ilk deneyimi olarak görülürken, bazıları tarafından da bu dönem, ülke çapında kaosa neden olan bir süreç olarak yorumlanmaktadır (Lavigne,1995,s.19). Bu son argümanı güçlü kılabacak en önemli gösterge, iç ve dış savaşların alt üst ettiği bir ortamda alınmış bir takım önlemlerin ekonominin tutarsızlığını artıracak sonuçlara sebep olmasıdır. Savaş Komünizmi döneminde köylü ekonomisinin üretkenliğinin artırılması amacıyla yoksul köylülere verilen destek, üretimi teşvikte başarılı olamazken, toprakların topraksız köylülere dağıtımı küçük işletmelerin egemen biçimi haline gelmiştir. Bunun en önemli olumsuz sonucu, daha verimli ve uzmanlık isteyen ürünlerin yerine, daha ziyade gündelik geçime yönelik ürünlerde artış olmasıdır. Tarım kesiminde üretkenlikte yaşanan düşüşe sanayideki çöküş eklendiğinde Savaş Komünizmi dönemi Rusya’da gerçek bir ekonomik iflasa neden olmuştur. Kırsal kesimle bağlarını henüz tam olarak koparamayan sanayi işçilerinin bir kriz durumunda kırsal kesime geri dönmeleri sanayideki çöküşün en dikkat çekici yanını oluşturmuştur. Sözkonusu dönemde kamu giderlerinin ve sanayinin kaynak gereksiniminin karşılanması için sürekli para basılması da, Rus para birimi rublenin değer kaybetmesine sebep olmuş, bu da fiilen paranın ortadan kalktığı, ödemelerin aynı olarak yapıldığı bir durum doğurmuştur. Üretimin eski çarklarının durduğu, yenilerinin ise henüz güçlü bir tarzda devreye giremediği bu dönemi, Yeni Ekonomik Politika (NEP) dönemi izlemiştir (Ölmezoğulları,1999,ss.180-181; Hamitoğulları,1978,ss.636-637).

Savaş Komünizmi döneminin beklenen sonuçları vermemesi üzerine Mart 1921’de Komünist Parti tarafından başlatılan Yeni Ekonomik Politika, Rusça kısaltmasıyla NEP, sosyalizme geçiş sürecinde, bir bakıma zorunlu bir adım olarak, kapitalizme özgü birtakım kurumların bir süre daha devamı anlamına gelmektedir. NEP; daha önce Lenin tarafından dile getirilen *kapitalizmin devlet aracılığı ile yok edilmesi* projesidir. Daha önceki dönemde arzulanan hedeflere ulaşamayan kırsal kesimdeki çiftçilere üretme ve vergilerini ödeme imkânı verilmek istenmiş ve böylece ticaret serbestisi ve sınırlı bir piyasa oluşmuştur. Kırsal kesimdeki bu anlayış, daha sonra sanayi alanında da özellikle küçük ve orta ölçekteki işletmelere de uygulanmış ve hükümet denetiminde yabancı

sermayeye izin verilmiştir. Bu uygulamaların yanında, sanayi işletmeleri tekellere, kooperatiflere, hatta özel kişilerin yönetimine bırakılmış ve kısmen de olsa özel ticarete izin verilmiştir. Lenin tarafından, güç kazandıran bir birikime yol açarak, kapitalizmi tüm yönleriyle ortadan kaldırmaya yarayacak imkân ve araçları sağlayan bir politika aracı olarak görülen NEP döneminde, açlığın üstesinden gelmek ve ekonomiye bir düzen getirmek amacıyla, verime göre prim ve ücret rejimi uygulamaya konmuştur (Ölmezogulları,1999,s.181; Hamitoğulları,1978,s.637).

NEP döneminde büyük işletmeler, piyasa tipi bir yönetimle devlet mülkiyetinde tutulurken, daha sonra aşamalı olarak devlet kontrolünde olan monopollere dönüştürülmüşlerdir. Yine bu dönemde, hiperenflasyon ve paradan kaçışı önleyecek yeni bir kağıt para çıkarılarak, 1922-24 yılları boyunca para birimine istikrar kazandırılmıştır (Lavigne,1995,s.19).

Çarlık Rusyası'ndan S.S.C.B.'ye, birliğin resmi oluşumu da bu döneme rastlamaktadır. Nitekim Rus imparatorluğu, komşu toprakları fetih yoluyla ele geçirdikten sonra, bunları birleşik bir Rus devleti içinde birleştirmiş ve 30 Aralık 1922'de Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti, (RSFSR) Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Beyaz Rusya ve Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinden oluşan S.S.C.B.'yi kurmuştur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Estonya, Letonya ve Litvanya'dan oluşan Baltık Cumhuriyetleri ile Moldova'ya birliğe katılmıştır. Tüm birlik cumhuriyetleri bireysel olarak kendi ulusal politik, ekonomik ve kültürel kurumlarını oluşturmakla birlikte, temelde merkezi birlik kurumlarına itaat etmişlerdir. Bunun tek istisnası, Moskova merkezli Sovyet kurumlarının idare ve doğrudan kontrolüne konu olan Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur (Smith,1993,ss.2-3).

Kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinde, piyasa ekonomisine özgü kurumların kısmen de olsa varlığını sürdürdüğü NEP dönemi, kıtlık sorununun önemli bir kısmını çözmüşse de, zengin köylüler (kulak) ile orta köylülerin yatırımdan kaçınarak ürünlerinin çok küçük bir kısmını pazara yöneltmeleri, sorunun tam olarak üstesinden gelinmesine engel olmuştur. Ayrıca, açlık sorunuyla mücadele için sanayi işçisi

aleyhine köylülere verilen tavizler, sanayi sektörü içinde de tüketim malları talebini teşvik ederek, sanayi sektörünün iç dengesini bozmuştur. Sonuç olarak NEP döneminin birtakım başarıları yanında, yaşanan sıkıntıların tam olarak çözülememesi, 1924 yılında Lenin'in ölümüyle birlikte, Yeni Ekonomik Politika'ya devam edilip edilmeyeceği yönünde tartışmalara yol açmıştır (Ölmezoğulları,1999,s.184). Komünist Parti'nin o dönemde sağ kanadını oluşturan görüşlerin temsilcisi Buharin, kalkınmaya tarımsal üretimi artırmakla başlamayı önerirken, sol kanadın temsilcisi Troçki ise, tarımsal kesimin tüketimini, tarımsal kökenli malların fiyatını düşürmek suretiyle kıstak ve ne pahasına olursa olsun, sanayileşme yönünde ilerlemeyle kalkınmayı gerçekleştirmeyi savunmuştur. Bu tartışmaların sonunda 1927'de Buharin'i saf dışı tutarak Komünist Parti liderliğine oturan Stalin ile birlikte Sovyetlerde otoriter bir yöntemle hızlı sanayileşme dönemine girilmiştir (Hamitoğulları,1978,s.639).

Ekonominin merkezi bir planlama ile koordine edilmesi fikri, daha önceki yıllara uzanmakla birlikte, gerçek anlamda sosyalist merkezi planlama 1929 yılındaki Birinci Beş Yıllık Plan'la başlamış ve planın temel amacı, kısa bir süre içinde hızlı bir sanayileşme ile birlikte kapitalist ülkelerin gelişme düzeyine ulaşmak ve hatta geçmek olarak belirlenmiştir. 1929'dan itibaren de bu amaçla hızlı bir kamulaştırma dönemi başlamıştır. Kamulaştırmanın biri, kapitalizmin kırsal kesimdeki en güçlü temsilcisi olan zengin köylülüğün ortadan kaldırılması ve ülkede çoğunluğa sahip olan ve dolayısıyla rejimin politik desteğini sağlayan fakir ve orta köylülerin kooperatifler içinde birleştirilmesi, diğeri de, sanayileşmeyi güçlendirmek ve desteklemek için kentsel kesimin tedarikinin artırılması şeklinde iki acil hedefi vardır (Lavigne,1995,s.21).

Belirlenen bu hedeflere ulaşmak için öncelikle tarım kesiminde radikal politika değişiklikleri öngörülmüş ve bu amaçla 25 milyon küçük köylü işletmesi "kolhoz" adı verilen kolektif çiftlikler içinde birleştirilmiştir. Planlama dahilinde belirlenen üretim hedeflerini çok düşük fiyatlardan devlete teslim etmekle yükümlü tutulan kolhozlar, bunun dışında kalan üretimlerini pazara sunma hakkına sahip olmuşlardır (Ölmezoğulları,1999,s.188). 1933 yılında bütün köylü çiftlikleri sayısının %65'ini ve

buğday tarlalarının %74'ünü kapsayan kolhozların, sahip oldukları maddi ve teknik imkanlar yetersiz olduğu için, 1928'den başlayarak da devlet makine ve traktör istasyonları (MTS) kurulmuştur. Personeli, traktör sürücüleri, mühendisler, teknisyenler ve tarım uzmanlarından oluşan MTS'ler, kolhozlarla yapılan sözleşmeler uyarınca, toprağı sürme, ekin kaldırma gibi tarımsal çalışmalar yaparak kolhozlara büyük ölçüde teknik ve maddi destek sağlamıştır. Sonuç olarak, kooperatif mülkiyetini temsil eden "kolhozlar" ile toprağın tamamının devletin malı olduğu ve devlet mülkiyetini temsil eden tarım işletmeleri "sovhozlar", sosyalist tarımsal üretimin o zamana kadar görülmemiş yeni biçimlerini oluşturmuştur (Solus,1979,ss.32-35).

Stalin dönemi kolektifleştirmenin özellikle zengin köylülerin karşı çıkmasıyla oluşan önemli toplumsal maliyetleri de olsa, gerçekleştirilen tarımsal devrimin Sovyet sanayileşmesinin temelini oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle 1930-31 yılları arasında elde edilen tahıl mahsulünün 1928-29 yıllarında elde edilenin iki katını aşması dikkate değer bir sonuçtur. 1925 yılından sonra hız kazanan kolektifleştirmelerin sağladığı büyük iktisadi fazlalık Sovyet sanayileşmesini hızlı bir şekilde ileriye taşımış ve bu alanda tarihte benzeri olmayan bir başarı gösterilmiştir. Nitekim 1930 yılına ait Sovyet resmi rakamları sanayi üretiminde yıllık ortalama %16'lık bir büyümeye işaret etmektedir. Öte yandan, elde edilen başarı sadece yüksek sınaî büyüme oranı ile değil, aynı zamanda kentsel nüfusun artışıyla da kendini göstermiştir. 1928'den önce kırsal nüfusun yoğunlukta olduğu Sovyetler Birliği'nde 10 yıl sonra kentsel nüfus üç katına çıkmıştır. Yine bu dönemde okur-yazar oranındaki artış da dikkati çeken bir diğer gelişmedir. II. Dünya Savaşı ile yarıda kesilen bu çarpıcı gelişme süreci 1930'lardaki planlama tecrübeleriyle yeniden düzelmiş ve 1950'de brüt sanayi üretimi savaş öncesi dönemi geçmiştir (Hunt,2005,s.552).

Stalin döneminde elde edilen ve sanayileşmeye dayalı hızlı bir büyüme oranına karşın, çalışmanın bundan önceki bölümünde ayrıntılı olarak ele alınan Sovyet tipi merkezi planlamanın tıkanıklıkları ve yaşanan sorunlar, Stalin'in 1953'te ölümünden sonra Komünist Parti liderliğini ele geçiren Nikita Kruşçev tarafından ilk kez dile getirilmeye başlamıştır. 11 yıl iktidarda kalan Kruşçev, 1956'da Komünist Parti

Kongresi'nde yaptığı konuşmada Stalin'in yaptığı hataları tartışmaya açarak, S.S.C.B.'de ilk denebilecek reform girişimlerini de başlatmıştır. Kruşçev iktidara geldiği dönemde ders kitaplarının yeniden yazılması ve Stalin'in Sovyet tarihindeki rolünün küçümsenmesine kadar uzanan bir dizi Stalin karşıtı emirlerle birlikte, sanayi ve ekonomi yönetiminde adem-i merkeziyetçiliğe (yerinden yönetim) yönelmeyi amaçlayan reform fikirleri ile sadece Rusya'yı değil, Batı'yı da büyük ölçüde şaşırtmıştır. Kruşçev'in bu eylemleriyle Sovyetler Birliği totaliter Stalinizmden çıkmışsa da, reform girişimleri nihai olarak başarılı olamamıştır. Özellikle, adem-i merkeziyetçiliğin komünist partinin egemenliğine zarar vereceği yönünde Sovyet Komünist Partisi içinde güçlenen düşünce, O'nun 1964'te Küba krizinde ABD karşısındaki başarısızlığı ile birleşmiş ve parti genel sekreterliğine Leonid Brejnev'in getirilmesiyle sonuçlanmıştır (Ölmezoğulları,1999,ss.192-193; Uludağ ve Serin, 1990,s.69).

Brejnev döneminde de birtakım reformlara girişilmiş fakat Kruşçev döneminden farklı olarak, adem-i merkeziyetçiliğin büyük güçlükler yarattığı ve merkezin etkisini zayıflattığı gerekçesiyle terk edilmesine karar verilmiştir. Bu doğrultuda Cumhuriyetlere verilen yetkiler teknik bakanlıklara devredilirken, işletmelerin özerklik alanları genişletilmiştir (Ölmezoğulları,1999,s.193). Yine bu dönemde, Sovyetler Birliği'nin maddi teknik üretim seviyesi (batı literatüründe GSYİH'ya karşılık gelmektedir) ile ilgili hedefler konmuş ve sanayi üretiminin 1980'e kadar, 1960'daki düzeyine göre 6 kat artması ve ABD'nin sanayi üretimini gerilerde bırakması hedeflenmiştir. Aynı amaç doğrultusunda, tarım üretiminin 1960'a göre 3,5 kat, sanayideki iş verimliliğinin ise 4-4,5 kat arması planlanmış ve Marksist ideolojiye göre son aşama olan komünizmin maddi-teknik yapısının kurulması ve tüm Sovyet halkı için maddi ve kültürel servet bolluğunun sağlanması tasarlanmıştır. Fakat ne yazık ki, Brejnev döneminde de Sovyet Parti programının belirlediği bu hedeflere ulaşılamamıştır (Uludağ ve Serin, 1990,ss.71-72).

Brejnev döneminin başbakanlığını yapan Kosigin veya ilk defa kararların desentralizasyonundan bahseden Liberman'ın adıyla da anılan reform döneminde, her

türlü şeyin yukarıdan paylaştırıldığı, gerçek bir sermaye piyasasının bulunmadığı ve insanların kazandıklarının bile karşılığını alamadığı bir yapının merkezi planlamaya dayalı bir yapılanmadan kaynaklandığı dile getirilmiş ve temel olarak kaynak dağılımında desentralizasyonun güçlendirilmesi, işletmelere daha fazla yetki verilmesi ve devletin merkezden dayattığı taleplerin azaltılması gerektiği ifade edilmiştir (Shatalin,1991,ss.10-11).

Sadece S.S.C.B. değil, diğer sosyalist Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde de benzer temelden hareket eden reform süreci, merkezi planlama ile piyasa enstrümanlarının kombine edilmesi anlamında “piyasa sosyalizmi” kavramını yeniden tartışma gündemine getirmiş, fakat nihai sonuç tam bir başarısızlık olmuştur (Lavigne,1995,s.241). Özellikle S.S.C.B. için bu başarısızlığın temel nedeni, ekonomik reformların gerçek bir politik desteğe sahip olmamasına bağlanmaktadır (Shatalin,1991,s.11).

Brejnev'den sonra Andropov'un 1,5 yıldan kısa süren genel sekreterlik dönemini, hastalığı nedeniyle büyük kısmı yatakta geçen 13 aylık Çernenko dönemi takip etmiş (Uludağ ve Serin, 1990,s.74) ve 1985'te parti genel sekreterliğine Gorbaçov'un gelmesiyle sadece S.S.C.B. için değil, 20.y.y. dünya tarihinin en önemli gelişmelerinin yaşandığı bir başlangıç noktası olarak da tarihe geçecek yeni bir dönem başlamıştır.

IV.1.2. Merkezi Planlamadan Serbest Piyasa Ekonomisine Geçişin Başlangıç Koşullarını Hazırlayan Dönüm Noktası: Gorbaçov Dönemi

IV.1.2.1. Ekonomik ve Toplumsal Reform Gereksinimi

Ekim Devrimi'nden 1980'li yıllara kadar olan süreçte S.S.C.B.'de işgücü, toprak, petrol ve doğal gaz gibi faktörlerin zenginliğine dayanılarak büyük bir sanayileşme ve kalkınma hamlesine girişilmiş ve özellikle askeri harcamalara çok büyük kaynaklar aktarılmıştır. Stalinist sanayileşme politikasıyla birlikte dünyanın en önemli sanayileşmiş ekonomilerinden biri haline gelen S.S.C.B. nihai aşamada ABD ile uzay

yarışına girmiş ve iki kutuplu dünya düzeninin hakim olduğu dönemde dünyanın ikinci büyük süper gücü olmayı başarmıştır (Shatalin,1991,ss.9-10;Ölmezoğulları,1999,s.192).

Tüm başarılarına rağmen, merkezi planlamanın üstesinden gelinemeyen sorunları Orta ve Doğu Avrupa’da sosyalizmi benimsemiş tüm ülkelerde olduğu gibi S.S.C.B.’de de, sistemin sonunu getirmiş ve serbest piyasa ekonomisine giden yolu açmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Orta ve Doğu Avrupa’nın sosyalist ülkelerinde 60’lı yılların ortalarından itibaren belirgin bir şekilde gözlemlenen reform girişimleri S.S.C.B.’de ilk kez Kruşçev dönemi ile başlamıştır. Bu dönemde başlayan ve mevcut sistemin özünde bir değişikliğe gitmeksizin sistemin sadece aksayan yanlarının düzeltilmesine çalışılan reformcu çabalar S.S.C.B. için Gorbaçov yönetimi ile birlikte çok daha radikal bir görünüm kazanırken, aynı zamanda birliğin kaderini de değiştirecek bir dönüm noktası olmuştur.

Mikhail Gorbaçov’un Mart 1985’te Komünist Parti genel sekreterliği görevine getirildiği dönemde, Sovyet ekonomisi, minimal enflasyon ve işsizliğin olmadığı bir görünüme sahip olmakla birlikte durgun bir yapı arz etmektedir (Aslund,1995,s.26). Bu dönemde ulusal gelir içerisinde sabit sermaye yatırımlarının payı dünya ortalamasının üzerindeyken, halkın yaşam düzeyi oldukça düşmüştür. Tüm çabalar ekonomik büyümenin sağlanması doğrultusunda olmuş ve özellikle askeri harcamalara, ekonomik geri kalmışlık düzeyi ile kıyaslanamayacak düzeyde çok büyük kaynaklar ayrılmıştır (Shatalin1991,s.10). Bu politika sonucu ABD’nin en güçlü rakibi durumuna gelen S.S.C.B.’de savunma sektörü de doğal olarak GSYİH’nin önemli bir payını almıştır. Bir yandan kaynakların büyük bir kısmının askeri harcamalara ayrılması ekonominin diğer alanlarını geri bıraktırken, diğer yandan teknoloji alanında batıya ayak uydurulamaması, Sovyetler Birliği’ne katı ve eski bir görünüm kazandırmıştır. Sözkonusu dönemde batıda yükselen yeni teknolojiler, modern hizmet sektörü, telekomünikasyon gibi alanlardaki ilerlemelere karşılık, Sovyet ekonomisindeki izolasyon, sansür ve baskı bu gelişmelerin takip edilmesine izin vermemiştir (Aslund,1995,s.26).

S.S.C.B.’de II. Dünya Savaşı yıllarına kadar özellikle çelik ve petrol üretimi gibi parametrelerle ölçülen ve sorunsuz gibi görünen yüksek büyüme oranına karşın, savaş sonrasını takip eden yıllarda ekonomik sistemin giderek bir çıkmaza girdiği geniş halk kitleleri arasında da hissedilmeye başlamış ve mevcut sistemin verimlilikle ilgili problemlerle başa çıkamadığı, teknolojik yenilikleri takip edemediği iyice görünür hale gelmiştir (Shatalin,1991,s.10).

Diğer taraftan, 1973-1974 petrol krizi sonrasında yükselen petrol fiyatlarının da etkisiyle, 80’lere kadar ödemeler bilançosu açısından önemli bir sorun yaşamayan Sovyetler Birliği, 80’lere gelindiğinde, bir yandan dünya piyasalarında petrol fiyatlarının düşmesi, dış kredilerin azalması ve kendi yayılcı politikasının bir uzantısı olarak bazı ülkelere yaptığı dış yardımlar, diğer yandan tarım sektöründe yaşanan verimlilik düşüşleri ve istikrarsızlığın getirdiği ithalat artışlarıyla ödemeler dengesinde ciddi problemler yaşamaya başlamıştır (Ölmezoğulları,1999,s.202).

Kısaca belirtmeye çalışılan bu koşullar altında Sovyetler Birliği’nin başına gelen Gorbaçov, önemli ekonomik ve politik reformlar yapmak istediğini net bir şekilde dile getirmiş ve “devrimci kararlar”, “sosyal-ekonomik ilerlemenin hızlandırılması”, “ekonomide bir bütün olarak sosyal ilişkiler sisteminde derin bir dönüşüm”, “ekonomik yönetimde yeniden yapılanma (perestroyka)”, “rekabet”, “kendi kendine yönetim”, “demokratikleşme” ve “açıklık (glasnost)” gibi sloganlarla tarihteki yerini almıştır (Aslund,1995,s.27).

Şubat 1986’da yaptığı bir konuşmada Sovyetler Birliği’nde aile çiftliklerinin (family farms) kurulacağını söyleyerek bir adım daha ileri giden Gorbaçov’a göre, ancak yüksek derecede gelişmiş bir ekonomi, ülke pozisyonunun uluslararası alanda güçlenmesini sağlayacaktır. Bu nedenle de amaç S.S.C.B.’nin, ekonomik durgunluk ve ABD ile silahlanma yarışıyla tehdit edilen süper gücünün devam ettirilmesi için güçlendirilmesi ve yeniden canlandırılması olmalıdır. Bu hedef doğrultusunda yapılması gereken reformlar ise başlı başına amaç değil, araç olmalıdır (Aslund,1995,s.27).

Gorbaçov'un devlet başkanlığı dönemi boyunca sarfettiği çabaların temeli, Sovyet komünizminin reforme edilebileceğine olan inancıdır. Bu nedenle de sadece Sovyet ekonomisinin ve politik sistemin değil, aynı zamanda monopol güce sahip Komünist Parti'nin ve onun ideolojisinin de reforme edilmesi gerektiğini düşünmüş ve her zaman politik açıdan uzlaşmacı bir tavır geliştirmiştir. Öte yandan O'nun bu tavrının ve özellikle de, sistemi bütünüyle terk etmeden Sovyet komünizminin reforme edilebileceğine inancının gerek halefi Yeltsin ve gerekse birçok batılı uzman tarafından yoğun şekilde eleştirildiğini ve hatalı bulunduğunu da belirtmek gerekir (Aslund,1995,s.28).

IV.1.2.2. Perestroyka ve Glasnost Dönemi (1985-1990)

S.S.C.B. için bir anlamda dönüm noktası olan Gorbaçov reformları, biri ekonomik alanda yapılan reformlara işaret eden ve “iktisadi yeniden yapılanma” anlamına gelen **perestroyka**, diğeri de, toplumsal boyutta girişilen reformlara işaret eden ve “açıklık” anlamına gelen **glasnost**tan oluşmaktadır (Ölmezoğulları,1999,s.205).

Perestroykanın başmimarı olarak Gorbaçov'un o dönemde bir gazeteye vermiş olduğu şu demeç hem ekonomik alanda yeniden yapılanmaya neden ihtiyaç duyulduğunu, hem de bu reformların kapsamını açık bir şekilde özetlemektedir: “*Saçma bir durum ortaya çıkmaya başlamıştı: bir yanda rakipsiz yakıt ve enerji kaynakları, bir yanda yanlış kullanımdan ötürü bunların verdiği açıklar; bir yanda dünyanın en büyük tarım üreticisi, öte yanda her yıl milyonlarca ton tahıl alımı; bir yanda en yüksek doktor ve yatak sayısı, öte yanda sağlık hizmetlerinde çok ciddi eksiklikler; bir yanda Halley Kuruklu yıldızını izleyip saptayan füzeler, öte yandan ulusal ekonominin ihtiyaçlarına cevap verecek bilimsel başarıları uygulamaya geçirmede yatan boşluk...Sanırım, bütün bunlar, durumun ne denli ciddi olduğu ve köklü değişimlerin ne enli zorunlu olduğu konusunda bir fikir vermeye yeter* (Çalışlar,1988,s.11).

Perestroykanın diğer mimarlarından biri olan Abel Aganbegyan da, yeniden yapılanmaya ihtiyaç duyulmasının nedenini; “*çünkü, eski ekonomik yapı, eski ekonomik*

politika, eski yönetim sistemi, eski gelişme yolları, yani ekonominin gelişmesini belirleyen ne varsa, bunların hiçbiri yeni koşullara ve yeni ihtiyaçlara artık karşılık vermiyordu” şeklinde ifade etmiştir (Çalışlar,1988,s.11).

İktisadi alanda perestroyka 1985’te ilan edilmesine rağmen, Haziran 1987’ye kadar olan süre içerisinde daha ziyade sınırlı kapsamda reformlar yapılmıştır. Örneğin, 1985 ve 1986’da alınan en belirgin önlem, alkol ve çalışılarak kazanılmamış gelire karşı yürütülen neo-Stalinist kampanyalar olmuştur. Gorbaçov ve ekibi, Sovyetler Birliği’nde her geçen gün artan alkolik sayısının işçilerin emek verimliliğini ciddi oranda azalttığı düşüncesinden yola çıkarak ilk reform girişimlerine özellikle çok fazla tüketilen votka fiyatlarını artırmakla başlamıştır (Uludağ ve Serin,1990,ss.129-130). 1987’den itibaren ise reformlar gittikçe radikal bir değişiklik biçimini almış ve Gorbaçov, eski sistemin revize edilip geliştirilmesine yönelik teknokratik girişimleri bilfiil desteklemiştir. Bu doğrultuda ekonomik alanda yeniden yapılanma kapsamında alınan önlemler şu şekilde özetlenebilir (Aslund,1995,ss.29-31; Ölmezoğulları,1999,ss.205-208; Uludağ ve Serin,1990,ss.119-133):

•Her işletmenin kendi faaliyetlerinin sonuçlarından tam anlamıyla sorumlu kılınıp, etkin çalışmalarını sağlamak amacıyla, özerklik sınırlarının genişletilmesine karar verilmiştir. Bu amaçla da, işletmelerin kendi üretim ve pazarlama planlarını kendilerinin yapması, planlama fazlası ürettikleri ürünü ve kullanmadıkları kaynakları bağımsız olarak piyasaya sürmeleri, işletmelerin sürekli olarak merkezden yardım görmelerine ve zarar eden işletmelerin kayıplarının merkezden karşılanmasına son verilerek, zarar edenlerin iflasına izin verilmesi, fiyatların saptanmasında maliyet dışında, malların tüketim özelliklerinin ve tüketici talebini karşılama derecesinin de gözönüne alınması, ücret fonunun işletme gelirlerine bağlanması, yararsız, düşük kaliteli ve satılmayan malları üreten işletmelerin personelinin prim ve diğer gelirlerden yararlanamaması, işgücü gereksiniminin işletmece saptanarak gereğinde işçi çıkartma yetkisine sahip olunması, yöneticilerin çalışanlar tarafından seçilmesi ve devletin dış ticaret tekelinin yumuşatılarak, bazı işletme ve kurumlara da dış ticaret yetkisi verilmesi ve bu işletme

ve kurumların elde ettikleri döviz kendi yatırımlarında kullanabilmeleri gibi bir dizi önlem alınmıştır.

•Çok az bir ilerleme kaydedilmiş olsa da fiyat alanında da radikal önlemlerin alınması planlanmıştır. Fiyatların mevcut sistem içerisinde merkezi olarak belirlenmesinin etkin olmayan üretim ve kaynak dağılımına sebep olduğu gerekçesiyle, fiyatların üreticiden ve tüketiciden gelen sinyaller dikkate alınarak tespit edilmesi konusunda perakende fiyatlarla ilgili reform önerileri geliştirilmiştir. Bu amaçla, 1990 yılı başlarında konut, yiyecek gibi temel mal ve hizmetler üzerindeki sübvansiyonların kaldırılması ve bazı ücret artışı programlarıyla tüketici aleyhine olabilecek sonuçların telafi edilmesi planlanmıştır. Bu reform kapsamında, sadece sanayi malları fiyatları ile yakıt ve enerji gibi stratejik mal fiyatlarının merkezi olarak belirlenmesi kararlaştırılırken, diğer mal fiyatlarının da tüketici ve üreticiler arasındaki müzakerelerle belirlenmesine karar verilmiştir.

•Döviz girişlerinin artması, ileri teknoloji ve teçhizatın ülke içine çekilmesi ve başarılı batılı işadamlarının yönetici düzeyinde uzmanlarının transfer edilmesi amacıyla ortak girişimlere (joint-venture) yönelmek gerektiği düşünülmüştür. Bu kapsamda batılı işadamlarına mümkün olduğunca esnek davranılması için, dış ticarete de önemli reformların yapılması ve devlet tekelinin azaltılması planlanmıştır.

•Mayıs 1988'de resmen yürürlüğe giren “Kooperatifler Kanunu” ile kooperatiflere yüksek düzeyde bağımsızlık verilmesi planlanmış, ayrıca en az üç sahibi olan özel işletmelerin kooperatif olarak sınıflandırılmasına karar verilmiştir. Bunun bir sonucu olarak da, yüzlerce ticari banka kooperatif olarak ortaya çıkmıştır. 1989-1990 yılları arasında da kiralama, mülkiyet ve toprak kanunları çıkartılmıştır.

•1990 yılının ortalarında anonim şirket ve menkul kıymetlere ilişkin bir kararname çıkarılmış ve eş-anlı olarak özelleştirmeleri idare etmek üzere “Devlet Mülkiyet Fonu” oluşturulmuştur.

•Reformlar kapsamında işçilerin, yönetim veya kontrol mekanizmalarına katılımının sağlanmasına yönelik imtiyazlar elde etmesine çalışılmıştır.

•Yeni bir ücret sisteminin ve vardiyalı iş düzeninin geliştirilmesi planlanmıştır.

•Yönetim yapısında öngörülen reform çerçevesinde Sovyet merkezi planlamasının hiyerarşik olarak üst düzeyinde yer alan Merkezi Planlama Örgütü'nün (Gosplan) esas olarak uzun dönemli planlar üzerinde yoğunlaşması ve ekonominin günlük işleyişine müdahale etmemesi öngörülmüştür. Bu arada, hiyerarşik düzen içinde Gosplan'dan sonra gelen ve belirli üretim dallarının yönetiminden sorumlu iktisadi bakanlıkların ise "süper bakanlıklar" adı altında toplanarak merkezileştirilmesi ve işletmeler üzerindeki denetim ve müdahalelerinin azaltılması amaçlanmıştır. Nihai olarak yapılmak istenen, merkezi planlamanın ekonominin makro düzeyde genel rehberliğini yapması, dolayısıyla merkezi kontrolü ortadan kaldırmadan dolaylı bir biçim almasının sağlanmasıdır.

Gorbaçov dönemi reformlarının toplumsal boyutunu temsil eden Glasnost ise, "açıklık" anlamına gelmekle birlikte, tek bir kelime ile ifade edilmesi oldukça zor politik bir kavramdır. Genellikle, herhangi bir bilgiye ulaşma özgürlüğü, aşamalı olarak sansürün kaldırılması ve daha önce medyada tartışılması imkânsız konulardaki tabuların yıkılması, reform programına destek sağlanabilmesi için kamu iletişimde daha açık anlatımın ve eleştiri getirmenin serbest bırakılması ile yayın özgürlüğü olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım dikkate alındığında, glasnost, Sovyetler Birliği'nde bir bütün olarak demokratikleşme sürecini simgeleyen bir kavram haline gelmiştir. Söz konusu demokratikleşme kapsamında, işyerinde demokrasinin gelişmesi, seçim sistemlerinin demokratikleşmesi, basın, sanat ve bilime daha fazla özgürlük verilmesi, eleştiriye ve muhalefet yapanlara daha fazla hoşgörü gösterilmesi kanun hakimiyetinin ve toplumsal örgütlenmenin güçlendirilmesi gibi adımlar atılmıştır (Ölmezoğulları, 1999,ss.208-209).

Komünist Parti tekelinin azaltılması ve demokrasinin gelişmesi yönünde samimi bir çaba içerisinde olduğu kabul edilen Gorbaçov, bu amaçla merkezde parlamento veya Halk Temsilcileri Kongresi'nden (Congress of People's Deputies) oluşan yeni ve karmaşık kurumlara şekil vermek istemiş ve bu doğrultuda Temmuz 1988'de Komünist Parti'nin gücünü önemli ölçüde azaltarak, bu partinin merkezi komitesinin birçok departmanını sosyo-ekonomik departmana çevirmiştir. Mart 1990'da da parti politbürosu yeni Başkanlık Konseyi (Presidential Council) ile yer değiştirmiştir. Böylece Gorbaçov, tekelci güce sahip Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin merkezi karar alma fonksiyonunu dağıtarak bir anlamda kendisinden sonra Komünist Parti tekeli tamamen ortadan kaldıracak olan Yeltsin'in işini kolaylaştırmıştır (Aslund,1995,ss.33-34).

IV.1.2.3. Perestroyka ve Glasnost Sonrası Toplumsal Kaos ve Ekonomik Kriz Dönemi (1990-1991)

Gorbaçov'un öncülük ettiği Sovyet komünizmini dönüştürme çabaları ve bu çabalar doğrultusunda ortaya konan perestroyka ve glasnost politikaları, en azından bu politikaların baş mimarı olarak Gorbaçov'un beklediği sonuçları vermediği gibi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen önce ülkeyi derin bir ekonomik kriz ve toplumsal bir kaosa baş başa bırakmıştır.

Perestroyka kapsamında alınan reform önlemleri başlangıçta çok büyük ümitler getirmişse de, "ekonomik büyümenin hızlanması" sloganını boşa çıkaran bir gelişme göstermiş ve merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine açılan kapıyı aralayan başlangıç koşullarını oluşturmuştur. Herşeyden önce, reform programının başlangıcında ilan edilen alkol karşıtı kampanya, halkın ahlaki çöküntüsünün sadece bir yönüne karşı savaş vermiş ve bu durum insanları daha da öfkelenendirirken, bir yandan suçu doğurmuş, diğer yandan da spekülasyon davranışları körükleyerek spekülasyoncuları daha zengin hale getirmiştir (Lavigne,1995,s.92). Anti alkol kampanyası kapsamında fiyatı iki misline çıkarılan votka tüketiminde azalan talep, karaborsa piyasasını teşvik ederken, diğer yandan da evlerde içki üretimine yönelme, şeker kıtlığına sebep olarak, Sovyetler

Birliği'nin Şeker ithal etmesine yol açmıştır (Uludağ ve Serin,1990,s.130). Öte yandan, işletmeler reform kapsamında daha fazla özerklik elde etmiŐler, fakat bir çeşit örtölü merkezi planlama anlamına gelen sözde “devlet sipariŐleri” yüzünden merkezi kumanda altında faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Ayrıca, kooperatiflere ilişkin yeni kanun da girişimcilere daha büyük fırsatlar sunmuŐ, fakat bunlar gerçekte, özellikle hizmet sektöründe kazanılan yasa dışı (illegal) faaliyetlere yasal bir görünüm kazandırmak için kullanılmıştır (Lavigne,1995,s.92).

Ekonomide yeniden yapılanma kapsamında tarım kesiminde uygulamaya konan kiralama sözleşmeleri de, kendi çabası ile ifti olmaya çalışan küçük bir azınlığı (ifti adayı) motive etmede yetersiz kalmıştır. Bu kiŐiler, politikalarda ani bir değişiklik olma olasılığı ya da diğer köylülerin husumetinden endişe duydukları için sözkonusu sözleşmelere fazla ilgi göstermemiŐlerdir (Lavigne,1995,s.93).

1989 yılı yazında giderek kendini hissettirmeye başlayan ve 1991'de de ekonomiyi derin bir krize sürükleyen gelişmelerin en önemli tetikleyicilerinden biri işletmelere tanınan özerklik ve buna bağlı fiyat reformlarıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, fiyat reformu çerçevesinde özellikle enerji ve hammadde fiyatları merkezi kontrol altında tutulurken, birtakım malların fiyatları da serbest bırakılmış ve yükselmesine izin verilmiştir. Öte yandan, işletmelere kendi üretim ve pazarlama planlarını kendilerinin yapması konusunda tanınan özerklik sonucunda bu işletmeler üretimlerini yüksek fiyatlı lüks mallara yönlendirirken, tüketici taleplerinin karşılanmasına dönük üretim azalmıştır. Bu arada, ücretler üzerindeki merkezi kontrolün gevŐemesi yüksek oranlı ücret artışlarına sebep olurken (Tablo 4.1), harcanamayan fazla para stoku (monetary overhang) fiyat artışlarını daha da yukarılara iterek enflasyonu körüklemiŐtir. (Smith,1993,s.109).

Tablo 4.1.
Sovyetler Birliği'nde Yıllık Ücret Artış Oranları(1986-1991)

Yıllar	Ortalama Ulusal Ücret Artış Oranı
1986	2.9
1987	3.7
1988	8.3
1989	9.4
1990	14.2
1991	70.0

Kaynak: (Aslund,1995,s.48)

Mevcut ekonomik problemler bankacılık sistemine yönelik olarak 1 Ocak 1988'de ortaya konan reformlarla daha da şiddetlenmiştir. Sözkonusu reform, eski tek banka (monobank) sisteminin dağıtılmasını ve yatırım, konut, tarım, tasarruf ve dış ticaret alanlarında uzman beş bankanın oluşturulmasını kapsamaktadır. Bu bankaların mülkiyeti devlete ait olmuş ve Gosbank'ın genel denetimi altına alınmışlardır. Bu nedenle de, otonom rekabetçi varlıklar olarak değil, daha ziyade Gosbank'ın bir alt departmanı olarak işletilmişlerdir. Bu uzman bankaların yanında, 1988'in sonlarına doğru birçok küçük kooperatif ve ticari banka faaliyet göstermeye başlamış ve tüm bu gelişmelerin net etkisi, nakit ve kredi arzında merkezi kontrolün zayıflaması ve enflasyonist baskıların artması olmuştur (Smith,1993,ss.109-110).

1991'de Sovyet ekonomisini derin bir krize sürükleyen önemli bir gelişme de enflasyonla birlikte giderek artan bütçe açıklarıdır. Gorbaçov'un devlet başkanlığı görevine geldiği dönemde GSYİH'nin %2 ile 3'ü civarında değişen bütçe açıkları, 1986 ve 1987 yılında yaklaşık olarak yıllık %6 civarında bir artış göstermiştir (Tablo 4.2.).

Tablo 4.2.

Sovyetler Birliği'nin Konsolide Bütçe Açığı (1985-1990)

Yıllar	GSYİH % si Olarak Bütçe Açığı
1985	1.8
1986	5.7
1987	6.4
1988	9.2
1989	8.6
1990	4.1

Kaynak: (Aslund,1995,s.47)

Bütçe açığını artıran önemli bir faktör, bütçenin harcama kaleminde yer alan devlet yatırımı, tüketici sübvansiyonları ve sosyal harcamalar nedeniyle meydana gelen artışlar ile gelir kaleminde yer alan, özellikle dünya piyasalarında fiyatları oldukça düşen petrol ve yakıt gibi ihraç mallarının dış ticaret vergisinde ve anti alkol kampanyası nedeniyle alkol vergisinde meydana gelen azalışlardır. Alkol gelirleri bütçede çok önemli bir paya sahip olduğundan özellikle anti alkol kampanyası nedeniyle iki misline çıkarılan votka fiyatları sonucunda düşen alkol tüketiminin bütçe gelirlerinde ciddi bir kayba neden olduğu iddia edilmektedir (Uludağ ve Serin,1990,s.130).

Tüm bunların yanında, işletmelere büyük bir özgürlük getiren Devlet İşletmeleri Kanunu, daha önce de belirtildiği gibi, ücretlerde çok yüksek oranlı artışlara neden olurken, işletme vergilerinin azalması ve bütçe açığının artmasını da beraberinde getirmiştir. Bütçe açığının artmasına benzer bir katkı da, Gorbaçov tarafından yeniden tesis edilen Halk Temsilcileri Kongresi tarafından uygulanan popülist politikalar neticesinde hızla artan (%25 civarında) sosyal yardımlardır (Aslund,1995,s.48).

1986'dan itibaren bütçe açığını finanse etmek üzere uluslararası borçlanma da giderek artmaya başlamıştır. Hem gayri safi hem de net dış borç, Gorbaçov döneminde hızlı bir şekilde yükselmiştir. Nitekim aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi, 1984'ün

sonunda sadece 14.2 milyar\$ olarak ölçülen net Sovyet borcu, 1991'in sonuna doğru 56.5 milyar\$'a yükselmiştir (Aslund,1995,s.49).

Tablo 4.3.

Sovyet Dış Borcu (1985-1991) (Milyar Dolar)

Dış Borçlar	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Gayri Safi Dış Borç	31.4	37.4	40.2	49.4	58.5	61.1	65.3
Net Borç	18.3	22.5	26.1	34.1	43.8	52.5	56.5

Kaynak: (Aslund,1995,s.49)

Gorbaçov'un perestroyka kapsamında ortak girişim (joint-venture) ve serbest işletme bölgeleri yoluyla ekonomiyi dış yatırıma açma yönündeki teşebbüsleri de genellikle sınırlı kalmıştır. Özellikle de, dış ticaret kararları üzerindeki merkezi kontrolün kaldırılması, sıkı bütçe kısıtlamaları ve kıtlık fiyatları, imalat sanayinin sürdürülebilir bir büyüme yakalamasını engellemiştir (Smith,1993,s.137)

Gorbaçov dönemine rastlayan üç önemli gelişme, petrol ve doğal gaz gibi zengin enerji kaynaklarının ihracatına bağımlı olan S.S.C.B.'de bu bağımlılığı azaltma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri, Gorbaçov'un Sovyetlerin başına geçmesinden kısa bir süre önce, 1985'in ilk çeyreğinde, başlayan ham petrol üretimindeki büyük azalmadır. İkinci önemli gelişme, ham petrolün varil fiyatının dünya piyasalarında 1985'de ortalama 27\$'dan 1986'da 14\$'a kadar düşmesidir. Son olarak da, Nisan 1986'da meydana gelen ve benzer nükleer reaktörlerde devam eden üretimin güvenliğine ilişkin şüpheler yaratan Çernobil faciasıdır (Smith,1993,s.138).

Tablo 4.4.'de 1984-1989 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin sanayileşmiş batı ve gelişmekte olan ülkelerle gerçekleştirdiği dış ticaret rakamları gösterilmektedir.

Tablo 4.4.

Sosyalist Olmayan Ülkelerle Olan Ticaret (1984-1989) (Milyon Ruble)

	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Sanayileşmiş Batı İle Ticaret						
İhracat	21,349	18,581	13,136	14,186	14,666	16,392
İthalat	19,574	19,294	15,853	13,873	16,320	20,497
Dış Denge	+1,775	-713	-2,717	+313	-1,646	-4,105
Gelişmekte Olan Ülkelerle Ticaret						
İhracat	10,928	9,615	9,551	9,757	9,567	10,122
İthalat	7,533	7,643	4,894	4,747	5,346	6,986
Dış Denge	+3,395	+1,972	+4,657	+5,010	+4,221	+3,136

Kaynak: (Smith,1993,s.140)

Tablo 4.5.'de de 1985-1990 döneminde Sovyet petrol üretimi ve ihracat rakamları gösterilmektedir.

Tablo 4.5.

Sovyet Petrol Üretimi ve Ticareti (1985-1990) (Milyon Ton)

	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Üretim	595	615	624	624	607	570
İhracat	167	186	196	205	184	159

Kaynak: (Smith,1993,s.141)

Yukarıdaki her iki tablo, özellikle 1988 yılından sonra Sovyet ihracatı içerisinde önemli bir paya sahip olan petrol ihracatının ve üretiminin giderek azaldığını göstermektedir. Petrol üretim ve ihracatındaki azalmanın yol açtığı enerji geliri kayıpları, elmas ve değerli metaller ile silah ve askeri amaçlı kullanılan mal ihracatı ile telafi edilmeye çalışılmışsa da, özellikle batıdan yapılan makine ve ekipman

ithalatındaki artışın ihracat oranını aşması nedeniyle giderek artan dış ticaret açıklarına engel olunamamıştır (Tablo 4.6).

Tablo 4.6.
Sovyet Ticaret Dengesi (1985-1991) (Milyar\$)

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
İhracat	27.5	26.8	31.3	33.4	35.2	33.5	31.8
İthalat	26.3	23.2	-23.1	-28.7	35.4	35.1	30.7
Ticaret Dengesi	1.3	3.6	8.2	4.8	-0.1	-1.6	1.1

Kaynak: (Smith,1993,s.157)

Ödemeler dengesi üzerinde oluşan baskılar nihai olarak yurtiçi ekonomide biri arz, diğeri talep yanlı iki etki oluşturmaktadır. Arz yanlı etki, özellikle dünya petrol fiyatlarındaki düşüşü takiben meydana gelen ticari bozulmanın yurtiçi ekonomide kullanılabilir kaynaklarda önemli bir azalma oluşturmasıyla kendini göstermektedir. Piyasa ekonomilerinde dış ticarete meydana gelen çok ciddi bozulmalar (açıklar) genellikle ithalatı kısıcı etki yapan döviz kuru politikaları (örneğin devalüasyon) ile düzeltilmeye çalışılırken, Sovyetler Birliği'nde gerek mevcut fiyat yapısının ve gerekse aşırı değerlenmiş ve esnek olmayan döviz kurlarının hakim olmasından dolayı, dış ticarete meydana gelen bozulmalar merkezi otoritenin ithalatı kısma ve ihracatı artırma yönünde aldığı kararlarla düzeltilmeye çalışılmıştır. Neticede ithalatta planlanmamış diğeri bir ifadeyle duruma göre verilen ani bir kararlar meydana gelen bir azalma ve enerji ve hammaddelerin planlı yurtiçi kullanımdan ihracat sektörüne yönlendirildiği bir politika, yurtiçi arzda meydana gelebilecek tıkanıklıkların ithalatla hafifletilmesini engellemiştir (Smith,1993,ss.164-166).

Dış ticarete meydana gelen bozulmaların talep yanlı etkisi ise, yurtiçi perakende piyasası ve bütçe dengesi üzerinde kendini göstermektedir. Dış ticaret açığının ciddi boyutlara varmasını takiben ithal edilen makine ve ekipmanda yapılan kesintiler, yurtiçi perakende sektörü için gerekli malların üretiminde azalmaya öncülük etmektedir. Öte

yandan, dış ticarete oluşan dengesizlikler bütçe dengesi üzerinde de dolaylı bir etkiye sahip olmaktadır. Belirli bir ithalatı karşılamak için artırılması gereken ihracat, özellikle de hammadde ve doğal kaynak zenginliğine dayanan bir ekonomide bu kaynakları yeraltından çıkartmanın bütçede oluşturacağı yük dikkate alındığında (her ne kadar bu hesaplamalar Sovyet istatistiklerince düşük gösterilse de) harcamaları artırıcı bir etki doğururken, ithalatta kesintiye gidilmesi ise, vergi kaybı nedeniyle geliri azaltıcı bir etki oluşturacaktır. Nitekim, 1980'lerin ikinci yarısında Sovyetler Birliği'nde giderek artmaya başlayan bütçe açıkları ve enflasyonist baskılar, tüketim malları ithalatındaki kesintilerle daha da şiddetlenmiştir (Smith,1993,ss.169-170).

1989 yılı boyunca gözlemlenen bir diğer önemli gelişme de, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'nın enerji ihtiyacını karşılamasında yaşanan sorunlardır.

Tablo 4.7.

Doğu Avrupa'ya Yapılan Sovyet Enerji İhracatı (Milyon Ruble)

Enerji Ürünleri	1989	1990	Fark
Ham Petrol	5,773	3,822	-1,951
Petrol Ürünleri	686	479	-207
Doğal Gaz	3,373	3,131	-242

Kaynak. (Smith,1993,s.175)

Tabloda da görüldüğü gibi, Sovyetler Birliği tarafından Doğu Avrupa'ya yapılan enerji ihracatı, 1989'dan itibaren önemli ölçüde azalmış ve bunun nedeni olarak da, yurtiçi arz problemleri gösterilmiştir. Bu dönemde enerji kaynakları açısından büyük bir potansiyele sahip Sovyetler Birliği, yurtiçi üretim darboğazını aşmak ve enflasyonist baskıları frenlemek için gerekli ithalatı karşılayacak sağlam para (hard currency), diğer bir ifadeyle değeri yüksek konvertibil bir paraya ihtiyaç duyarken, Sovyetler Birliği ile CMEA çatısı içinde yer alan Doğu Avrupa ülkeleri ise, bir yandan enerji gereksinimlerini karşılamaya çalışırken, diğer yandan batı piyasalarının kalite

ölçütlerinin altında kalan mallarını ihraç etmenin sıkıntısını yaşamıştır. Karşılıklı yaşanan bu sıkıntılar, Doğu Avrupa coğrafyasında yaşanan siyasi gelişmelerle yeni bir rotaya girmiş ve nihai olarak da CMEA'nın 1991'de dağılmasıyla sonuçlanmıştır (Lavigne,1995,s.72).

Glasnost'un ise ekonomi alanındaki yansıması, özellikle Sovyet işçileri üzerinde kendini göstermiştir. Haber alma özgürlüğü çerçevesinde işçiler çalışma saatleri boyunca kendilerini televizyon izlemeye ve gazete okumaya vermiş, bu da işgücü verimliliğini olumsuz yönde etkilemiştir (Lavigne,1995,s.94).

Öte yandan glasnost kapsamında getirilen konuşma ve bilgi edinme özgürlüğü, Sovyet halkı genelinde sisteme dönük eleştirel bir tavrın gelişmesinin önünü açmış ve insanlar mevcut sistem içinde güçlü bir savunma sektörü ve tam istihdamla birlikte, yoğun bir politik ve ulusal baskı altında tutulduklarının farkına varmaya başlamışlardır. Bu durum bir yandan, Marksist-Leninist ideolojinin artık alternatif olarak hayatta kalamayacağı yönündeki düşünceleri güçlendirirken, aynı zamanda ideolojik bir boşluk yaratmıştır. Çünkü Gorbaçov yönetimi, daha fazla demokrasi ve daha fazla sosyalizm formülünü uygulayarak Sovyet ekonomisinin verimliliğini ve işçiler arasındaki ahlaki ve moral gücünü artırmak ve politikanın üst düzeydeki başarısızlıklarının örtbas edilmesi geleneğini yıkmak isterken, (Ölmezoğulları,1999,ss.209-210) bu amaç doğrultusunda uygulanabilecek alternatif bir ideolojik model ortaya koyamamıştır (Aslund,1995,s.32).

IV.2. GEÇİŞ SÜRECİNDE RUSYA'DA YAŞANAN MAKRO EKONOMİK İSTİKRAR SORUNLARI

IV.2.1. S.S.C.B.'den Rusya Federasyonu'na Piyasa Ekonomisine Geçişin İlk Adımları

Gorbaçov döneminin sonlarına doğru giderek artan ve toplumun her kesimi tarafından hissedilmeye başlayan ekonomik kriz radikal önlemlerin alınmasını gerekli

kılmış ve bu durum karşısında devlet başkanı Gorbaçov ile o dönem Rusya Yüksek Sovyet başkanı olan Yeltsin alternatif bir piyasa ekonomisine geçiş programı hazırlanması konusunda anlaşamaya vararak, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişin ilk işaretini vermişlerdir.

29 Mayıs 1990'da yeni oluşturulan Rus Yüksek Sovyet'inin başkanı olarak seçildiği dönemde Yeltsin, seçim kampanyası boyunca piyasa ekonomisine geçişi savunmuş ve Sovyetler Birliği'nin artık mevcut yapı içerisinde kalamayacağını ve o dönemde birlikten ayrılmak isteyen Baltık Cumhuriyetleri'nin bu talebinin desteklenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Böylelikle birliğin dağılmasına adım adım yaklaşıldığı bu dönemde, başında Stanislav Shatalin'in olduğu ve Yeltsin tarafından desteklenen 13 kişilik bir reform ekibi oluşturulmuştur. Literatüre "**Shatalin Planı**" ya da "**500 Gün Planı**" olarak geçen sözkonusu planın temel hedefi, 500 günlük bir plan dahilinde piyasa ekonomisine hızlı bir geçişin sağlanmasıdır (Shatalin,1991,s.15).

Shatalin Planı hazırlanırken, daha önce (Kasım 1989'da) ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığı görevine getirilmiş olan Abalkin, Shatalin grubunun hazırladığı planın Sovyetler Birliği'nin dağılması anlamına geldiği iddiasıyla, bu gruba rakip bir komisyon oluşturarak bir çeşit karma ekonomiye (mixed economy) yönelik çok daha kapsamlı ve ayrıntılı önerilerin yer aldığı ve "**Abalkin Planı**" olarak anılan aşamalı bir geçiş programı hazırlamıştır. Bu iki rakip program arasında bir uzlaşma sağlamak amacıyla Gorbaçov, Aganbegyan'ı görevlendirmişse de, "**Aganbegyan Planı**" olarak adlandırılan plan da gerçekte Shatalin grubunun önerilerinin modifiye edilmiş bir versiyonu olmuştur. Nihai aşamada 24 Eylül 1990'da bu üç plan ayrı ayrı S.S.C.B. Yüksek Sovyet'ine sunulmuş, fakat üçü de onay alamamıştır. Yüksek Sovyet, Gorbaçov'un "Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Ulusal Ekonominin İstikrarı İçin Temel Rehber" olarak bilinen tek bir program hazırlamasını istemiş ve gerçekte Abalkin Planı'na çok yakın olan ve 15 Ekim 1990'da S.S.C.B. Yüksek Sovyet'i tarafından onaylanarak resmi hükümet politikası haline gelen bir program uygulamaya konmuştur (Smith,1993,ss.114-115; Aslund,1997,s.11).

Hükümet planı olarak da adlandırılan Abalkin Planı'nın ayırteğici özelliği, özelleştirmenin dahil olduğu, ekonominin arz yanını geliştirici önlemlerin başlatılmasından önce, mali ve parasal kaynaklı enflasyonist baskıyı azaltıcı ve fiyat liberalizasyonunu başlatıcı önlemlerin uygulanmasına vurgu yapmasıdır. Shatalin Planı ise, tam bir piyasa ekonomisine geçiş için hazırlanan radikal ve çok ayrıntılı bir plandır. Sözkonusu planın Abalkin tarafından Sovyetler Birliği'ni sona erdirecek bir plan olarak görölmesinin sebebi de, sadece Sovyet devletinin değil, kurumlarının da gücünü büyük ölçüde azaltmayı hedeflemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Shatalin Planı'nın en ayırteğici özellikleri ise, geçiş sürecinin hızı ve sıralaması ile Cumhuriyetler ve Sovyet otoriteleri arasındaki ilişkinin doğası ve serbest bir piyasa ekonomisine yönelik güçlü taahhüdün özel girişime dayanmasıdır. Bu planın en radikal politik özelliği ise, Sovyetler Birliği'nin bizzatıhi kendisinin rolünü minimize etmesidir. Amaç, ortak dış tarife ve gümrüklerle birbirine bağlı, bağımsız bir merkez bankasından oluşan iki katlı (two-tier) bir bankacılık sistemi ve tek bir parayı devam ettirecek bir ekonomik birlik oluşturmaaktır. Bu fikir kapsamında Cumhuriyetlerin, vergileri yükseltmede tek otorite olmaları gerektiği ve savunma politikası, devlet tabanlı sosyal refah programları gibi hizmetleri finanse etmek üzere merkezi bütçeye dağıtılacak kaynaklar için kriter oluşurmada karar vermelerinin sağlanması gerektiği ileri sürölmüştür. Ayrıca, federal otoritelerin nükleer güç, telekomünikasyon ve enerji arzının yönetiminden de sorumlu olmaları gerektiği düşünölmüştür. Kısaca sözkonusu fikir, Cumhuriyet yasasının, Sovyet yasasının üzerinde olması gerektiğine vurgu yapmaktadır (Smith,1993,s.116).

Shatalin Planı aynı zamanda piyasa ekonomisine geçişin ayrıntılı olarak düzenlenmiş ve listeler halinde belirtilmiş bir zaman çizelgesini de oluşturmuştur. Bu plan, özelleştirme ve liberalizasyon önlemlerinin makro ekonomik istikrarla aynı zamanda ortaya konmasını içermektedir. Bu çerçevede 500 günlük planın ilk 100 günü ki bu 1990 yılının sonuna denk gelmektedir, reform için gerekli yasal sürecin uygulamaya konması, birtakım küçük ölçekli özelleştirmelerin başlatılması, perakende satış dükkânları, kafe, restaurant ve hotel gibi işletmelerin açılması ile konut satışı gibi hizmetlerin devreye sokulması ve böylece harcanamayan para stokunun (monetary overhang) enflasyonist baskıyı hafifletmesi ve en önemlisi de başlangıç aşamasında

programa desteği sağlayacak olan, ekonominin arz cephesinde hızlı bir iyileşmenin yaratılmasına odaklanmıştır. Makro ekonomik istikrar programının da ilk 250 gün içinde tamamlanması öngörölmüştür. Plan kapsamında, 1991 yılında para arzında bir artışın olmaması ve bütçe açığının GSYİH'nin %2.5'ine düşürölmesi, hemen hemen tüm işletme sübvansiyonlarının kaldırılması ve hükümet harcamalarının kısılması planlanmıştır. Ayrıca, değerli bazı madenler ve hammaddeler hariç, toptan fiyatların (wholesale prices) hızlı bir şekilde liberalize edilmesi, temel ihtiyaç maddeleri dışında tüm hanehalkı tüketimine yönelik malların %75-80'ini için geçerli perakende fiyatlarının da (retail prices) 1991 yılının sonlarına doğru serbest bırakılması hedeflenmiştir. Programın 250-500 günlük periyodu ise, büyük ölçekli endüstrinin özelleştirilmesine ayrılmıştır (Smith,1993,s.116-117).

Kısaca ifade edilmeye çalışılan Shatalin Planı'nın bu önerileri gücünü ilk olarak Sovyetler Birliği'nin fiili olarak dağılma sürecinde olduğunun düşünölmesinden almıştır. Dolayısıyla plan, dağılma sürecine girmiş bir birlikte daha büyük otoritenin Cumhuriyetlere transfer edilmesinin gerektiğine inanılarak hazırlanmıştır. Planın ikinci bir güç kaynağı ise, melez (hybrid) sistemlerin bir arada varolmasıyla sonuçlanan daha önceki reform önerileri tartışmalarıyla başa çıkmaktır. Bir başka ifadeyle, tek ve net bir sistem tercihi sözkonusudur, ki o da piyasa ekonomisidir (Smith,1993,s.116).

Tam anlamıyla bir piyasa ekonomisine geçişin ilk fakat uygulanamayan reform paketine karşılık, daha önce de belirtildiği gibi, Shatalin grubunun hazırladığı planla kıyaslandığında çok daha az radikal bir plan uygulamaya konmuştur. Bu şekilde, hem tek paraya sahip bir birlik yönetiminin güçlü rolü korunmak istenmiş hem de federal vergilerle finanse edilen bir birlik bütçesine sahip tek bir piyasa muhafaza edilmek istenmiştir. Uygulamaya konan plan, enerji üretimi ve dağıtımı, ulaşım, iletişim ve savunma üretimi üzerinde birlik mülkiyeti ve kontrolünün devam etmesini amaçlamıştır. Tıpkı Abalkin Planı gibi bu plan da, liberalizasyon ve özelleştirme öncesinde makro ekonomik istikrarın sağlanmasını hedeflemiştir. Bunun da ancak savunma, KGB (Rus Gizli Servisi) ile yatırım ve işletme sübvansiyonlarına yönelik harcamalarda kesintiye gidilmesiyle azaltılacak bütçe açığı ile başarılabilceği

düşünülmüştür. Yine plan çerçevesinde toptan fiyatların liberalize edilmesi, fakat perakende fiyatların idari olarak kontrol edilen fiyat artışları sonrasında 1992 boyunca sabit tutulması öngörülmüştür. Plan, çoklu mülkiyet şekillerine işaret ettiği için, özelleştirme konusunda da çok fazla spesifik olmamıştır (Smith,1993,ss.117-118).

Sonuçta fiili olarak dağılma sürecine girilen ortamda uygulamaya konan sözkonusu plan da başarılı olamamış, giderek büyüyen bütçe açıkları ve dış borçlarla 1991 krizinin üstesinden gelinememiştir. 25 Aralık 1991'de Gorbaçov'un devlet başkanlığı görevinden ayrılmasının hemen ardından da 26 Aralık 1991'de S.S.C.B.'nin resmi varlığı sona ermiştir.

Sovyetler Birliği'nin fiilen dağılma sürecine girmesi ilk olarak Baltık Cumhuriyetlerinden Estonya'nın egemenliğini ilan etmesiyle başlamış, Aralık 1989'dan Mart 1990'a kadar da diğer birlik cumhuriyetlerinin teker teker bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle devam etmiştir. Birlik dağılmadan kısa bir zaman önce, Haziran 1991'de, Rusya'nın ilk seçilmiş başkanı olarak göreve gelen Boris Yeltsin, aynı yılın Ağustos ayında komünist sistem taraftarları tarafından Gorbaçov'a yönelik düzenlenen başarısız darbe girişiminin ardından Aralık'ta, Ukrayna ve Beyaz Rusya (Belarus) liderleriyle Alma-Ata'da bir araya gelerek Sovyetler Birliği'nin resmi varlığına son verilmesi ve Rusya'nın bağımsız bir federasyon olarak kalması konusunda anlaşmıştır (Shleifer ve Treisman,2005,s.153). Bu üç ülke öncülüğünde Bağımsız Devletler Topluluğu-BDT (Commonwealth of Independent States) oluşturulmuş ve Baltık Cumhuriyetleri ve Gürcistan hariç 15 eski Sovyet Cumhuriyeti'nin 11'i de bu topluluğa katılmıştır (Aslund,1995,s.35;Smith,1993,s.1). Rusya'nın eski Sovyet Cumhuriyetlerini kendisine ekonomik ve siyasi olarak bağlayacak bir araç olarak gördüğü bu topluluğa 1993'te Gürcistan da üye olurken, 2005'te Türkmenistan topluluktan ayrılma kararı almıştır.

Yeltsin'in, başkanlığa seçildiği dönem Rusya Federasyonu'nda üç büyük geçişin eşanlı olarak başlatıldığı dönemi temsil etmektedir. Bunlardan bir Rusya'nın bağımsız bir devlet haline gelmesi, diğeri demokrasinin tesis edilmesi ve son olarak da, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine radikal bir geçişin başlatılması. Dolayısıyla, Yeltsin'le

birlikte Rusya Federasyonu'nda başlayan süreç, aynı zamanda resmi olarak piyasa ekonomisine geçişin başladığı dönemi işaret etmektedir.

IV.2.2 Rusya'da Geçiş Yönlendiren Temel Strateji ve Yaşanan Makro Ekonomik Sorunlar

IV.2.2.1. Temel Geçiş Stratejisi: Polonya Kökenli Şok Terapi (Big Bang)

S.S.C.B.'nin dağılmasının ardından bağımsız bir devlet olarak dünya coğrafyasındaki yerini alan Rusya Federasyonu, eski Sovyet topraklarının %76.2'sine ve dünya kara parçasının da %12'sine denk gelen bir toprak büyüklüğüne sahiptir. Bu toprak büyüklüğü yanında sahip olduğu nüfusla da dünya sıralamasında beşinci sıraya yerleşen Rusya, aynı zamanda zengin doğal kaynaklarıyla da eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında ekonomik potansiyeli en büyük ülke konumunda olmuştur. Bu potansiyel ülkeyi eski Sovyet coğrafyası içinde büyük bir ihracatçı konumuna getirirken, aynı zamanda kişi başına düşen gelir düzeyi açısından da aynı coğrafyada yer alan diğer ülkelere kıyasla en zengin ülke durumuna getirmiştir (Fischer,1995,s.143). Bu zengin ekonomik potansiyel ve refah seviyesi dikkate alındığında eski Sovyetler Birliği içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Rusya'da buna rağmen geçiş süreci hiç de kolay olmamış ve 90'lı yıllar boyunca devam eden oldukça derin bir geçiş resesyonu dönemi yaşanmıştır.

Rusya'da merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş, Yeltsin'in 28 Ekim 1991'de Rus Parlamentosu'nda yaptığı ve piyasa ekonomisine hızlı bir geçiş amaçlayan politika hedefini ortaya koyduğu konuşmasıyla resmen deklare edilmiştir. Bu tarihten sonra da parlamentodan, geçişin yasal altyapısını oluşturan bir dizi kanun tasarısı geçmiştir. Çok daha spesifik bir plan ise, 1992 tarihli "Rusya Federasyonu Ekonomi Politikası Memorandumu" olarak adlandırılan belgeyle hazırlanmış ve bu belge 27 Şubat 1992'de Rus Parlamentosu tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Söz konusu belgede ayrıntıları belirlenen ekonomi politikaları, temelde fiyat liberalizasyonu, ekonomik faaliyetler üzerinde bürokratik kısıtlamaların kaldırılması,

devlet sanayinin özelleştirilmesi ve batının yardımına başvurmak suretiyle makro ekonomik istikrarın gerçekleştirilmesi hedeflerini kapsamaktadır. Bu politikalar esasen Polonya hükümetine ekonomik danışmanlık yapmış olan Harvard Üniversitesi profesörlerinden Jeffrey Sachs tarafından geliştirilmiş ve 1992’de IMF’ye verilen niyet mektubu ile de şekillendirilmiştir. Böylece, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçişin resmen yürürlüğe girdiği Rusya Federasyonu’nda Polonya’dan esinlenerek hazırlanan “şok terapi” (big bang), süreci yönlendirecek geçiş stratejisi olarak kabul edilmiştir. Yeltsin döneminin ilk başbakan yardımcısı Yegor Gaidar da şok terapi olarak adlandırılan geçiş reformu programını yürütmekle görevlendirilmiştir (Desai,2005,s.88; Smith,1993,s.177).

Adı her ne kadar şok terapi de olsa uygulamada aldığı şekil terapısiz şoka dönüşen (Gerber ve Hout,1998,s.1) ve Polonya’dan esinlenilerek, daha doğru bir ifadeyle kopya edilerek uygulamaya konulan strateji sonucunda Rusya, 90’lı yılların sonuna kadar kendini toparlayamazken, 1998 yılının Ağustos ayında ciddi bir ekonomik krize girmiştir (Mueller,2007,s.3).

Şok terapinin ilk teorik temelleri David Lipton, Jeffrey Sachs ve Leszek Balcerowicz’in çalışmasında atılmıştır. Bu üç ekonomist bizzat geçiş ekonomilerindeki reform uygulamalarına katılmış ve optimal reform tercihi ve sıralamasına ilişkin sonuçlar çıkarmaya çalışmışlardır.

Lipton ve Sachs(1990), erken ve radikal fiyat ve ticaret liberalizasyonu ile hızlı bir istikrarın önemine vurgu yaparken, aynı zamanda bu politikaların başlangıçta ekonomi için negatif etkilerinin de olacağını belirtmişlerdir. Bu durumda öncelikle fiyat liberalizasyonu, eski sosyalist ekonomilerde birçok malın kıt olmasından dolayı fiyatlarda ani bir yükselmeye sebep olacaktır. Lipton ve Sachs’a göre, ani fiyat yükselmeleri karşısında daha önceki bastırılmış enflasyon (repressed inflation) açık enflasyona (open inflation) dönüşeceği için de acil olarak istikrar önlemlerinin alınmasını gerekli kılacaktır. Bu da, reel para arzının önemli ölçüde azaltılmasını gerektirmektedir. Bunun için de, sübvansiyonların kaldırılması, ücret artışlarının kontrol

edilmesi, bölgesel bütçelere, bankalara ve işletmelere dönük devlet kredilerinde ciddi bir kesintiye gidilmesi gerekmektedir. Neticede bu tür istikrar önlemlerinin ekonomi için başlangıçta sosyal maliyeti yüksek bir adım olduğu kuşkusuzdur.

Gerçekte “şok terapi” olarak adlandırılan stratejinin arkasındaki temel mantık, aşamalı (gradual) reformun piyasa ekonomisine geçişin yaratacağı sıkıntılı sonuçlara engel olamayacağına düşünülmesidir. Sözkonusu strateji taraftarları, radikal bir liberalizasyon ve istikrarın piyasa ekonomisini işletecek olan güçlerin hızla ortaya çıkmasını ve beraberinde hızlı bir ekonomik canlanmayı sağlayacağını ileri sürmektedirler. Sonuçta, geçişin başlangıcında yaşanacak çarpıcı ekonomik daralma daha sonra ekonomik büyümenin giderek arttığı hızlı bir iyileşme yaratacaktır. Bir başka ifadeyle şok terapi stratejisi taraftarları, ekonominin “U” şeklinde bir üretim artışı yaşayacağını kabul etmektedirler (Mueller,2007,ss.4-5).

Şok terapinin teorik temellerinin oluşumuna katkıda bulunan bir diğer iktisatçı Balcerowicz (1997) de, aşamalı ve yavaş reformların ciddi politik riskler yaratacağını ileri sürmektedir. Balcerowicz’in bu argümanı, “fırsat penceresi” (window of opportunity) fikrine dayanmaktadır. Buna göre bir ülke halkı geçişin ilk safhasında zor ve bir o kadar da radikal ekonomik adımları kabul etmeye isteklidir çünkü bu ekonomik adımların öncüleri için geniş destek politik değişime bağlıdır. Sözkonusu politik sermaye, kısa bir süre sonra azalarak, birçok ekonomik reformun yapılmasını imkânsızlaştıracak normal politik kaygılara dönüşecektir. Bunun da sebebi, değişime karşı olan çıkar gruplarının koordineli bir direnişe başlayacak olmalarıdır. Bu nedenle de Balcerowicz’e göre liberalizasyon ve istikrar politik sermayeyi etkin kullanmak için bir an önce başlatılmalıdır.

Geçiş sürecinde uygulamaya konan reform paketleri genellikle dışsaldır (egzojen) ve politik süreç kazanan ve kaybedenler arasında bir uzlaşma ya da müzakerede bulunma gibi ayrıntılı süreçleri kapsamaz. Bu durum beraberinde Balcerowicz tarafından da vurgulanan reformların devamlılığı için bir tehlike oluşturabilecek politik risk olarak görüldüğünden, şok terapi taraftarlarınca en çok öne sürülen argümanlardan

biri olmuştur (Havrylyshyn ve Odling-Smee,2000,s.7). Bununla birlikte, ilk kez Polonya’da uygulanan ve Rusya’da da aynen uygulanmak istenen şok terapi, Polonya’da büyük ölçüde içsel (endojen) olarak ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu ülkede şok terapi stratejisini uygulama ihtiyacı ve olasılığı gerçekte sözkonusu ülkenin kendine özgü reform tarihi ve ekonomik durumunun sonucudur. Dolayısıyla, Rusya’da şok terapiyi uygulamaya koyanların gözden kaçırdıkları en önemli nokta, reformun ön koşullarının her iki ülkede oldukça farklı olmasıdır (Mueller,2007,ss.5-6).

İki ülke arasında strateji seçimini etkilemesi gereken en önemli farklılıklardan birisi, “piyasalaşma”nın (marketization) çok farklı bir seviyede olmasıdır. Bu farklılığın da temelde iki dayanağı bulunmaktadır. Birincisi, merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistem altında geçirilen süre iki ülke için oldukça farklıdır (Dabrowski,1997,s.44). Nitekim 1948 yılında sosyalizme geçtiği gözönüne alınırsa Polonya’da bu süre 41 yılken, Rusya’da 1917’den 1991’e kadar olan süre zarfında 74 yıldır (Balam ve Veseth,2001,s.298). İkincisi, Polonya, geçişin resmen başladığı 1989’da yarı piyasa (semi-market) reformlarına zaten çok daha önce (8 yıl önce) başlamıştır. Dolayısıyla 1991’e kadar piyasa tecrübesi olmayan Rusya’ya göre piyasalaşma sürecinin ilerisinde olan Polonya’da piyasa ekonomisinin en önemli koşullarından biri olan özel sektör de daha fazla gelişmiştir (Dabrowski,1997,s.44).

Rusya ve Polonya’nın geçiş sürecine başlamalarının politik yanı dikkate alındığında ise, her iki ülkede de sürecin başlangıcında görev alan hükümetlerin bu ülkelerdeki yürütme organının komünist olmayan ilk demokratik organlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Polonya’da geçiş sürecini yöneten hükümet, önde gelen politik parti ve hareketlerin neredeyse hepsinin desteğini almıştır. Mazowiecki başkanlığındaki kabine, ülkede işçiler arasında kitlesel grevleri organize eden ve geniş ölçüde destek toplayan, sonunda da komünist rejimin yıkılmasına neden olan “Dayanışma Birliği”nin (Solidarity Union) politik pozisyon ve etkisiyle, başlatılan ekonomik ve politik reform programı etrafında ulusal bir birlik oluşturabilmiştir. Buna karşın Rusya’da, geçişin başında ortaya konan piyasa merkezli reformlara karşı güçlü politik ve entelektüel bir muhalefet oluşmuştur. Yeltsin-Gaidar yönetimi, gerek Yüksek Sovyet ve gerekse Halk

Temsilcileri Kongresi'nde programa karşı güçlü bir direnişle karşılaşmışlardır (Dabrowski,1997,ss.44-45; Mueller,2007,s.7).

Rusya'nın Polonya'nın benimsediği geçiş stratejisini kopya ederken gözden kaçırılan önemli bir nokta da, yeni oluşturulan Rus hükümetinin eski kumanda sisteminden güçlü bir endüstriyel ve tarımsal bürokrasi devralmış olmasıdır. Oysa Polonya'da bu bürokrasi 1980'lerdeki yarı-piyasa reformları sırasında aşamalı olarak politik gücünü kaybetmiştir. Sözkonusu ülkede yer alan geleneksel endüstri tröstleri 1982'de yürürlükten kaldırılarak, öncelikle gönüllü, kısmen de zorunlu birliklerle yer değiştirmiştir. Geçişin resmen başladığı 1989 yılına kadar geçen süre zarfında ekonomik aktörler belli bir piyasa mantığı kazanacak fırsatlar elde etmiş ve neticede geçiş sürecinin başlangıcında ortaya konan programa eski düzen yanlılarından gelecek direncin ciddi politik bir engel oluşturması önlenmiştir (Dabrowski,1997,ss.59-61).

Rusya'daki reform karşıtı politik lobi ise, Polonya'dakinden çok daha güçlü olmuştur. Ülkede birçok endüstriyel bakanlığın yoğunlaşma süreci gerçekte reform hükümetinin göreve geldiği dönemde başlamıştır. Hatta birliğin dağılmasından sonra, bir başka ifadeyle 1991'in sonunda, farklı sektörel bakanlık ve komitelerin sayısı Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'dakinden bile yüksek olmuştur. Ekonomi Bakanlığı, Ticaret Bakanlığı ve Dış Ekonomik İşbirliği Bakanlığı gibi birtakım bakanlıklar eski sistemden miras kalan araçlara ve korumacı yapıya dahil olmuşlardır (Dabrowski,1997,s.45).

Tüm bu farklılıkların yanında, Rusya'da Yeltsin-Gaidar yönetimi, Polonya'da karşılaşılmayan birtakım zorluklara da göğüs germek zorunda kalmışlardır. Bunlardan biri, eski Sovyetler Birliği'nin politik krizleri ve eski Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki işbirliği problemlerinin Rusya'da geçişin ilk yıllarında makro-ekonomik alanda karar almayı ciddi şekilde engellemesidir. 1992'nin başına kadar hiç kimse eski birlik topraklarında kimin para ve maliye politikasından sorumlu olduğunu bilememiştir. Ne eski S.S.C.B. Gosbank'ın Rusya tarafından millileştirilmesi ne de Rusya Merkez Bankası'na (CBR) ruble alanı üzerinde merkezi bir rol verilmesi, bu problemi

çözememiştir. 1992 yılının Haziran ayının ortalarına kadar ruble alanı içindeki para, maliye, ticaret ve gümrük politikalarının koordinasyonu, etkin piyasa dönüşümü ve istikrarlı bir makro ekonomik politikayı garanti etmek için çok fazla gevşetilmiştir. Bu politik durum, 15 bağımsız devletin para birliği ile 15 bağımsız merkez bankası arasında işbirliği yapmaya istekli olmayan tuhaf bir parasal sitsem yaratmıştır İkincisi de, Rusya'daki hükümet hem Rusya Federasyonu içinde hem de diğer BDT ülkeleri içinde ciddi etnik çatışmalarla karşılaşmıştır. Tüm bunlar sözkonusu ülkelerde politik ve ekonomik istikrarı zayıflatan önemli ve ciddi problemlerdir (Dabrowski,1997,ss.45-46).

Buraya kadar ifade edilen farklılıklar, merkezi planlama sisteminin tüm geçiş ekonomileri için ortak bir miras olmakla birlikte her ülkenin bu sistem altında geçirdiği süre ve piyasalaşma derecesi yanında sahip oldukları spesifik şartların geçiş modellerini ya da stratejilerini belirlemede ne kadar önemli olması gerektiğini göstermektedir. Nitekim bu, bir sonraki başlık altında ele alınacak makro ekonomik sorunları incelendiğinde çok daha iyi aydınlanacaktır.

IV.2.2.2.Şok Terapi Kapsamında Uygulamaya Konan Liberalizasyon Programı ve Makro Ekonomik İstikrar Politikaları

İlk uygulandığı yer olan Polonya'dan esinlenilerek Rusya tarafından da benimsenen şok terapi stratejisi kapsamındaki politikalar, daha önce çalışmanın II.Bölümü'nde de belirtildiği gibi, büyük ölçüde "Washington Konsensüsü çerçevesindeki politika önerilerinden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu tarz politikalar öncelikle fiyat ve ticaret liberalizasyonu, özelleştirme, dışa açılma ve finansal disiplinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Kolodko,1998,s.4).

Başlangıçta Latin Amerika ekonomilerinin yaşadıkları krizlere yönelik olarak geliştirilen ve daha sonra dünyanın farklı bölgelerinde de yaygın olarak uygulanan "Washington Konsensüsü"nü'nün 10 maddeden oluşan politika önerilerinin (bkz. II.Bölüm) merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece karmaşık ve bir o kadar da kendine özgü koşulları olan Rusya'nın geçiş sürecine de uygulanması son

derece ilgi çekicidir. Nitekim sürecin kendine özgü koşulları, bu politikalardan arzu edilen sonuçların elde edilmesini de engellemiştir (Kolodko,1998,s.2).

Neoliberalizm olarak da adlandırılan politikalarla eş anlamlı Washington Konsensüsü Rusya'da da IMF rehberliğinde tatbik edilmiştir. Bir başka ifadeyle, makro ekonomik istikrarın ana hedef olarak ele alındığı program kapsamında IMF, bu programların hazırlanması ve uygulanmasında öncü bir role sahiptir. IMF programlarının ülkelerin spesifik karakteristiklerini dikkate aldığı ifade edilmekle birlikte, Rusya dahil birçok geçiş ekonomisinde uygulanan bu programların temelde üç ortak ve tamamlayıcı bileşeni vardır; sürdürülebilir dış finansmanın sağlanması, özellikle programın başlangıç safhasında talep kısıtlayıcı önlemlerin alınması ve yapısal reformların uygulamaya konması (Nikolic,2002,ss.2-3).

Dış finansman kullanılabilirliği gerekli ayarlama sürecinin büyüklük ve hızını belirlemektedir. Buna göre, programın başlangıcında ödemeler dengesizliği sorunları yaşayan bir ülke fonlardan sadece cüzi bir miktarda borçlanmalıdır, çünkü sözkonusu ülke için elde edilebilecek yeni dış finansman miktarı ve şartları büyük ölçüde önceden belirlenmektedir. Bu nedenle de IMF politikası ülkenin ex-ante dış finansman açığı göstermemesini ve programın onayından önce birikmiş olabilecek borç ertelemelerini (ödenmemiş borçları) ortadan kaldırmasını gerektirmektedir (Musa ve Savastano,1999,ss.20-21).

IMF tipi programların bir diğer ortak özelliği olan talep kısıtlayıcı önlemler ise, sıkı para ve maliye politikalarını kapsamaktadır. Bu tür programların amacı, toplam talebi beklenen üretim ve mevcut ya da kullanılabilir dış finansman ve dolayısıyla sürdürülebilir cari işleme aynı çizgiye getirmektir. IMF programları kapsamında yapısal reformların uygulamaya konması ise, özelleştirme ve piyasa kurumlarının inşası üzerine yoğunlaşmaktadır ((Musa ve Savastano,1999,ss.20-21; Nikolic,2002,s.2).

Bu temel içerik kapsamında Rusya'da uygulamaya konan IMF programının başlıca bileşenleri; hızlı bir fiyat ve döviz piyasası liberalizasyonu, rublenin konvertibil bir para

haline getirilmesi, dış ticaretin liberalizasyonu, makro ekonomik istikrar, özelleştirme ve daha düşük derecede diğer sistemik, yapısal ve kurumsal reformlardır (Nikolic,2002,s.2).

Makro ekonomik istikrarı IMF tipi geçiş programlarının temel bileşenlerinden biri haline getiren en önemli etken, gerek yurtiçi fiyat liberalizasyonu ve gerekse dış ticaret liberalizasyonu ardından yaşanan yüksek oranlı fiyat artışlarıdır. Bununla birlikte, 70 yılı aşkın bir süre merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistem altında yaşayan Rusya'da makro ekonomik istikrar genellikle kesintisiz bir üretim seviyesi, tam istihdam, sıfır iflas ve çok yüksek düzeyde olmasa da istikrarlı bir yaşam standardı olarak algılanmıştır. Dolayısıyla, sosyalizm sonrası makro ekonomik istikrara bakış açısı, rekabet yoluyla ekonomik etkinliğin sağlanmasına dayalı piyasa ekonomisi gerçekliğini dikkate almamaktadır. Örneğin Rus Merkez Bankası başkanı Viktor Gerashchenko, normal bir merkez bankası başkanı gibi davranmaya çalışsa da, ne pahasına olursa olsun üretimi artırmanın enflasyonla mücadele etmekten çok daha önemli olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Benzer şekilde Rus sanayisinin makro ekonomik istikrara yaklaşımı da, enflasyonu durdurmanın tek yolunun üretimi teşvik etmek olduğuna inanmak olmuştur (Federov,1995,s.10).

Öte yandan, IMF başta olmak üzere Rusya'ya ekonomi politikası tavsiyelerinde bulunan birçok batılı uzman ve kuruluş, makro ekonomik istikrarın özellikle anti-enflasyon politikası ile eşdeğer olduğu, enflasyonun para arzının genişlemesinden kaynaklandığı ve dolayısıyla tamamen parasal bir olgu olduğu ve bu nedenle de sıkı para ve maliye politikalarının bir an önce uygulamaya konması gerektiği konusunda ilgili otoriteleri ikna etmeye çalışmışlardır (Federov,1995,s.9). İstikrar ve fiyat liberalizasyonunu başarılı bir reform sürecinin ön koşulu olarak gören bu yaklaşımın temel olarak dayandığı üç argüman vardır. Bunlardan biri politik argümandır ve hükümetin, bütçe dengesini hedeflediği ve artık zarar eden firmaları sınırsız krediyle desteklemeyeceğine dair açık bir sinyal göndermek zorunda olduğunu ifade etmektedir. Diğerleri, makro ekonomik temelli argümandır ve istikrarsızlığın devam etmesi durumunda enflasyonun hiperenflasyona dönüşeceğine ve buna geniş kapsamlı

bozulmaların eşlik edeceğine işaret etmektedir. Mikro ekonomik temelli son argüman ise, özelleştirme ve yeniden yapılanmanın doğru bir yönde ilerlemesi için fiyatların arz ve talep arasında denge kuracak seviyeye gelmesinin gerektiğine vurgu yaparak, bu durumda firmaların da piyasa disiplini dışına çıkmayacaklarını öne sürmektedir (Blanchard,1993,s.2).

Yukarıda ifade edilen argümanlar dikkate alınarak Rusya için oluşturulan istikrar programı dört temel üzerine inşa edilmiştir. Bunlar (Fischer,1994,s.10);

- 1.Rusya Merkez Bankası (CBR) tarafından sağlanan kredi genişlemesinin önemli oranda azaltılması,
- 2.Daha düşük harcama ve daha yüksek gelir yaratarak bütçe açığının azaltılması,
- 3.Bütçe açığının önemli bir kısmını kapatmak ve daha önceden hem merkez bankasından hem de hükümet bakanlıklarından sübvansiyonlu kredi (negatif faizli kredi) temin eden işletmelere fon sağlamak için dış finansmandan yararlanılması,
- 4.Fiyat ve ticaret liberalizasyonu.

Bu dört madde aslında iç ve dış liberalizasyon ile sıkı para ve maliye politikalarını içeren tipik IMF tipi istikrar politikalarına işaret etmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında öncelikle fiyat liberalizasyonundan başlayarak bu önlemlerin neleri içerdiği ve nasıl uygulandığı ele alınacak daha sonra da bu politikaların sonuçları incelenecektir.

IV.2.2.2.1. Yurtiçi Fiyat Liberalizasyonu:

Yukarıda belirtilen argümanlar çerçevesinde diğer geçiş ekonomilerinde olduğu gibi Rusya'da da piyasa ekonomisine geçiş öncelikle fiyat liberalizasyonu ile başlatılmıştır. Bilindiği gibi, fiyatların serbest bırakılması piyasa ekonomisinin olmazsa olmaz koşullarından birisidir. Dolayısıyla Rusya'da da öncelikle eski merkezi planlama sisteminin bozulmuş (çarpık) fiyat yapısının özel sektör arzının gelişimini sağlayacak şekilde değiştirilmesi gerektiği düşünülmüştür. Yerleşik kanaate göre liberalizasyon aynı zamanda, kıtlıkların da ortadan kalkmasını sağlayacaktır. Ayrıca piyasa ekonomisi

düşüncesi içinde sübvansiyonlar yoluyla fiyatların sabitlemesi oldukça maliyetli ve bütçe üzerinde ciddi bir yük olarak değerlendirilmektedir (Mueller,2007,s.16). Bu düşünce ile hareket eden Gaidar ve ekibi reformların başlangıcında iki büyük önlem üzerinde odaklanmışlardır. Bunlardan biri, geniş kapsamlı fiyat liberalizasyonu ve diğeri de, konsololide devlet bütçesinde dengenin sağlanması (Aslund,1995,s.187).

Rusya’da fiyat liberalizasyonu alanında ilk köklü adım, 2 Ocak 1992’de atılmış, fakat bu girişim hedeflendiği gibi tamamlanamamıştır. Çeşitli politik, idari ve endüstriyel lobiler, öncelikle kömür, ham petrol ve yan ürünleri, elektrik ve tüm ulaşım tarifeleri gibi ekonominin kritik sektörleri ile birlikte ekmek, süt, peynir, şeker, margarin, tuz, alkol ürünleri gibi çok sayıda tüketim malları üzerindeki fiyat kontrollerinin bir süre daha devam etmesi yönünde baskı yapmışlardır. Dolayısıyla fiyat liberalizasyonunun ilk adımı oldukça sınırlı kalmıştır (Aslund,1995,s.187).

Bu alanda ikinci adım, 7 Mart 1992 tarihli hükümet kararnamesiyle atılmış ve bu tarihe kadar kontrol altında tutulan fiyatlar serbest bırakılarak, idari fiyat belirleme yetkisi yerel ve bölgesel otoritelere devredilmiştir. Fakat yerel idareler bu yetkiyi farklı şekilde kullanmış ve bazı fiyatlar kontrol altında tutulmaya devam ederken, bazıları serbest bırakılmıştır (Dabrowski,1993,s.6). Bu durum, başlangıçta önemli derecelere varan bölgelerarası fiyat farklılıklarına yol açmıştır. Çünkü gerçekte sözkonusu yetki devri yerel idarelere fiyat liberalizasyonu veya fiyat kontrolleri arasında tercihte bulunma hakkı tanıdığından, resmi yerel idareler yanında güçlü yerel mafya yükselmiştir. Bu mafya tarzı örgütlenmeler de, mevcut piyasalara girişleri engelleyerek ya da uyguladıkları fahiş fiyatlar yoluyla liberalizasyon sürecinin yozlaşmasına neden olmuşlardır. Neticede gerek bireyler, gerekse firmalar piyasa sinyallerine göre davranamamışlardır (Berkowitz vd.,1997,s.1; Layard,1993,s.22).

Fiyatların serbest bırakılması alanında üçüncü bir adım 18 Eylül 1992’de Rusya federasyonu başkanı Yeltsin’in çıkardığı “bir kısım enerji kaynakları fiyatlarının devlet tarafından düzenlenmesi”ne ilişkin kararname ile atılmış ve ham petrol ve gaz fiyatlarının üst limiti kaldırılmıştır. 1993 yılı boyunca da fiyat liberalizasyonu

yönündeki çabalar devam etmiş ve 93 yılı baharında öncelikle ham petrol ve doğal gaz fiyatlarında geçerli olan artan oranlı vergi (progressive tax) kaldırılmıştır. Haziran ayında da kömürün fiyatı serbest bırakılırken, birçok alanda sübvansiyon uygulamalarına son verilmiştir. Benzer bir uygulama temel gıda maddesi olan ekmek fiyatlarında da yapılmıştır (Dabrowski,1993,s.7).

IV.2.2.2.2. Dış Ticaret Liberalizasyonu:

Şok terapi stratejisi kapsamında uygulamaya konan reform programları yurtiçi fiyat liberalizasyonu ile eş-anlı olarak dış ticaretin de liberalize edilmesini gerekli kıldığından, Rusya'daki reform hükümetinde görevli başbakan yardımcısı Gaidar ile dış ekonomik ilişkiler bakanı Aven, öncelikle birleştirilmiş tek bir rublenin konvertibil bir para haline getirilmesi, dış ticarete liberalizasyona gidilerek, daha önceden uygulanan kota ve lisansların tarifelerle değiştirilmesi yönünde harekete geçmişlerdir (Aslund,1995,s.146).

Bilindiği gibi, merkezi planlamaya dayalı sosyalist ekonomilerde dış ticaret organizasyonunda her zaman devlet tekeli sözkonusu olmuştur. Öte yandan, eski S.S.C.B.'de Gorbaçov dönemine kadar devlet tekeli yanında Dış Ticaret Bakanlığı da tekel gücüne sahip olmuş ve ihracat ve ithalat faaliyetlerinde bulunan firmaların büyük bir çoğunluğu bu bakanlığa doğrudan tabi kılınmıştır (Aven,1994,s.82)

Perestroyka ile birlikte dış ticarete karar almanın aşamalı olarak desantralize olmaya başlaması, Sovyet tipi "pazarlık ekonomisi"nin (bargaining economy) başlıca değişimlerinden biri olmuştur. İlk aşamada branş bakanlıklarına dış ticarete katılma hakkı verilmiş ve 1986-1988 yılları boyunca da tüm dış ticaret organizasyonlarının yaklaşık yarısı, Dış Ticaret Bakanlığı'ndan ayrılarak temelde endüstriyel bakanlıklar olmak üzere farklı bakanlıklara katılmışlardır. Kısa bir süre sonra da işletmelere dış ticaretlerini kendilerinin yönetmesi hakkı verilmiştir. 1989'dan sonra ise, "dış ekonomik faaliyetlere katılım" belgesi olarak adlandırılan özel bir sertifika almak koşuluyla herhangi bir ekonomik birimin ticarete girebilmesi sağlanmıştır. İhracatın tamamının

lisansla düzenlendiği bu sistemde, sözkonusu lisansların çıkarılması ve dağıtılmasından da merkezi S.S.C.B. yönetimi sorumlu olmuştur (Aslund,1995,s.147).

Gorbaçov döneminin sonlarına doğru artık S.S.C.B.’nin dağılmasının belirgin hale gelmesiyle birlikte, birliğe bağlı cumhuriyet otoriteleri de lisans çıkarma hakkı elde etmiş ve hatta petrol ve petrol ürünleri ihracatını kapsayan lisans alanı, çıkarılmış ve rafine edilmiş petrol miktarını aşmıştır.

Elde edilen ihracat gelirlerinin ihracatçılar ve devlet arasında paylaşımı ise mallara ve işletmelere göre farklılaşan döviz katsayıları (currency coefficients) ile düzenlenmiştir. Bu çoklu oranlar sistemiyle, yurtiçi fiyatlar düzenlemeye tabi iken ihracatçılar ile bütçe arasında bir düzen ve adil bir paylaşım yapılmaya çalışılmıştır. Uygulamada ise sözkonusu çoklu oranlar bir diğer pazarlık noktasına dönüşmüş ve ihracat yapan işletmelerin kullanımına bırakılan sağlam para miktarı aşamalı olarak artmıştır (Aven,1994,s.83).

İthalat ise merkezi olarak yapılan sağlam para dağıtımı yoluyla kontrol edilmiş ve ihracat lisans ve gelirlerinin dağıtımına benzer şekilde ithalat için gerekli dövizler de “pazarlık” esasında dağıtılmıştır. Bu arada sağlam para kısıtlamaları modern teknoloji ve tüketim malları ithalatı için gevşek bırakılmış ve dolar başına 1.6 ruble olarak belirlenen resmi döviz kuru, sağlam paranın tüm alıcılarına uygulanmıştır. İhracat ve ithalat için tarife düzenlemelerinin olmadığı sözkonusu sistemde ithalat sübvansiyonları GSYİH’nin %20’sine ulaşmıştır. (Aven,1994,s.83; Smith,1993,s.191).

Piyasa ekonomisine geçiş yönünde reform programı uygulamaya konduğunda ise dış ticaretin liberalizasyonu çerçevesinde ilk adım, petrol ve petrol ürünleri için daha önce çıkarılan tüm ihracat lisanslarının kaldırılması olmuştur. Politik olarak çok ihtilafli olmakla birlikte reform hükümetinin liberalizasyon yönünde kararlılığını sergileyen bu radikal adımla, sertifika yoluyla dış ticarete katılım ortadan kaldırılmış ve tüm ekonomik aktörler ihracat ve ithalat yapma yönünde eşit imtiyaz kazanmışlardır (Aven,1997,s.59).

Dış ticaret lisanslarının kaldırılmasının ardından ihracat kotalarına ve lisanslara konu mal listesi önemli ölçüde azaltılmıştır. 15 Kasım 1992 tarihli “Rus Federasyonu topraklarında dış ekonomik faaliyetin liberalizasyonu”na ilişkin kararname ile tüm işletmeler ya diğer bir işletmeden doğrudan satın alma yoluyla ya da açık arttırmaya (auction) katılım yoluyla döviz piyasasına girme hakkı kazanmıştır. Fakat bunun yanında, merkezi döviz dağıtım sistemi de devam ettirilmiştir (Aven,1997,ss.59-60).

1992'nin başında ihracat ve ithalat tarifeleri çıkarılmış, fakat bunlar makine ve diğer endüstriyel mallar gibi ihracat önceliği olan mallara uygulanmamıştır. Ayrıca yurtiçi fiyatlar dünya fiyatlarına yaklaştığından, 1992-1993 periyodunda ihracat tarifelerinin düzeyi aşamalı olarak azaltılmıştır. İhracat tarifeleri uygulaması, dış ticaretten büyük kar eden ihracatçılar yanında Finlandiya gibi ekonomik gelişmesinin önemli ölçüde Rusya'dan yapılan ucuz ithalata bağlı olduğu ülkeler üzerinde de şok etkisi yaratmış ve yeni tarife sisteminin kaldırılması yönünde hükümete yoğun bir baskı uygulanmıştır. Hatta birtakım ihracatçılar, ihracatlarını tamamen durdurarak yeni tarifelerin ticareti karsız hale getirdiğini göstermeye çalışmış ve yeni sistemin tamamen kalkacağını ummuşlardır. Şubat 1993'te hükümet, ihracatçılardan gelen baskıların da etkisiyle tarife düzeylerinde birtakım değişikliklere gitmiş ve bazı imtiyazlarla birlikte mevcut sistemi muhafaza etmiştir (Aven,1994,s.86).

Aşırı derecede tekelleşmiş Rus ekonomisinde yurtiçi arzda meydana gelen azalmalar da dikkate alınarak ithalat tarifesi uygulamasından sakınılmış ve hatta ithalatın önündeki engellerin kaldırılmasına çalışılmıştır. Bu nedenle de, 1992'nin ilk altı ayı boyunca ithalat tarifesi uygulanmamıştır. Bununla birlikte, daha sıkı bütçe kısıtlamaları ve üreticiler arasında giderek artan rekabet, özellikle endüstriyel lobilerin korumacı politikalar yönünde taleplerini gündeme getirmiş ve sonuçta 1992 Temmuz'unda ithalat tarifesi uygulamasına geçilerek başlangıçta %5 olarak belirlenen oran mali kaygıların da etkisiyle %15'e çıkarılmıştır. Daha önceden piyasa ekonomisi tecrübesi olmayan Rusya'da hangi endüstrilerin gerçekten dış rekabetten korunması gerektiğine ilişkin çok fazla değerlendirme yapılamadığından da başlangıçta ortaya konulan ithalat tarifesi birleşik tek bir oran olarak uygulanmış, fakat 1993'te giderek çeşitlendirilmeye

başlanmıştır. Buna göre temel gıda maddeleri ve ilaç için tarife uygulanmazken, hammadde ve yarı işlenmiş mallar için %5, tamamlanmış mallar için de %15 tarife uygulamasına geçilmiştir (Aven,1994,s.87).

Dış ticaret liberalizasyonunun önemli parçası olan konvertibilite ve birleştirilmiş tek bir döviz kuru yönünde hareket birbirini takip eden iki aşamada hayata geçirilmiştir. İlk olarak sadece belirli bankalar döviz satışı yapmakla ve bankalararası döviz sözleşmelerini idare etmekle görevlendirilirken, daha sonra Rusya genelinde döviz borsalarının açılması planlanmıştır. Son olarak da, ülkede yerleşik olmayanların bankalararası piyasalarda döviz alım satımı yapmalarına izin verilmiştir (Smith,1993,s.191).

Döviz hesabı konvertibilitesine geçiş yönünde daha ayrıntılı bir geçiş takvimi, Washington'da IMF ve sanayileşmiş on ülke arasında yapılan müzakereleri takiben 5 Mayıs 1992'de ilan edilmiştir. Bu düzenlemenin amacı, Rus otoritelerinin geçerli piyasa oranlarından daha yüksek değerli rubleyi muhafaza etmeleri için piyasadaki sağlam para arzını artırmalarını sağlayıcı 6 milyar\$'lık istikrarlı bir fon yaratılmasıdır. 1 Temmuz 1992'de mevcut çoklu döviz kurları $\pm\%7.5$ 'lik bir bant içinde dalgalanacak tek bir oran içinde birleştirilmiştir (Smith,1993,ss.191-192).

Gerçekte döviz kuru seviyesinin belirlenmesi, döviz kurlarının çokluğu ve bankalararası oranlarla piyasa oranlarının kararsızlığı nedeniyle giderek daha da zorlaşmıştır. Bu kararsızlık, kısmen 1992'nin ilk çeyreğindeki enflasyonist beklentilere yönelik aşırı tepki ve henüz gelişmemiş para piyasalarından kaynaklanmıştır. 2 Ocak 1993'te Rusya Merkez Bankası, hanehalklarının nakit işlemleri için satın alabileceği yabancı para için bir "piyasa oranı" oluşturmuştur. Bu oran, Ocak ayının sonunda dolar başına 140 rubleden Şubat'ta 70 rubleye değer kazanmıştır. Öte yandan işletmeler sağlam para kazançlarının %50'sini piyasa oranının yarısı kadar olan özel ticari bir orandan merkez bankasına teslim etmekle yükümlü kılınmıştır. Bu uygulamanın amacı da, merkez bankasının sağlam para fonu oluşturmasını temin etmektir. Bunun yanında, işletmeler adına bankalar tarafından idare edilen nakit-dışı işlemler için haftalık alış-

satışların dahil edildiği bir bankalararası döviz piyasası da kurulmuştur. Bu piyasadaki oran da kısa dönemli sert dalgalanmalarla birlikte Ocak ayının sonunda dolar başına 230 rubleden Haziran'da yaklaşık 112 rubleye değer kazanmıştır (Granville,1992,s.11,41).

Rusya'da geçişi ülkeye özgü bir nitelik haline getiren önemli etmenlerden biri de, dev endüstriyel monopollerin hakimiyeti olmuştur. Nitekim 1988'de büyük ölçekli sanayi işletmelerinde (1000 kişiden fazla çalışanı olan) çalışanların oranı, %73 iken, küçük işletmelerde (200'den daha az çalışanı olan) çalışanların oranı %5.3 olmuştur (Aslund,1995,s.152). Sistemde işsizliğin olmadığı göz önüne alındığında büyük ölçekli işletmelerin ne denli ağırlıkta olduğu bu oranlardan da açıkça görülmektedir.

Piyasa ekonomisine geçişle birlikte sözkonusu büyük monopollerin dağıtılması da liberalizasyon programının bir parçası olmuştur. Monopollere ilişkin Rusya'da hakim olan düşünce, monopollerin ticaret sektöründen ziyade, üretim sektöründe olduğu, bu nedenle de üretim monopolleriyile mücadele edilmesi gerektiğidir. Yine hakim düşünceye göre, monopollerle mücadele rekabet yoluyla değil, daha ziyade fiyat düzenlemeleri yoluyla olmalıdır. Bu düşünce doğrultusunda anti-monopol politikası Rusya'daki ekonomik reformların başarısı için gerekli görülmüş ve daha resmen piyasa ekonomisine geçiş ilan edilmeden önce, 1990 yılının sonunda, "Anti-Monopol Politikası ve Yeni Ekonomik Yapıları Destekleme Devlet Komitesi" kurulmuştur. Daha sonra, Mart 1991'de de "Mal Piyasalarında Monopolistik Faaliyetleri Kısıtlama ve Rekabet Kanunu" yürürlüğe girmiştir. Ekim 1991'de ise yukarıda ifade edilen Anti-Monopol Komitesi, monopolistik işletmeleri kayıt altına alma ve onları düzenleme ile görevlendirilmiştir. Eylül 1993'te parlamentonun feshedilmesiyle birlikte Anti-Monopol Komitesi, "Devlet Mülkiyeti Yönetimi Komitesi" ile işbirliğine başlamış ve Mart 1994'te hükümet "Ekonominin Demonopolizasyonu ve Rekabetin Gelişmesi" programını benimsemiştir. Bu çerçevede de eski düzenleyici önlemler kaldırılmış ve daha iyi bilgi sistemlerinden piyasa engellerini hafifletmeye dönük planlara kadar uzanan geniş bir yelpazede rekabetçi çabaların geliştirilmesine çalışılmıştır. Bu arada sadece doğal monopoller düzenlemeler yoluyla sınırlandırılmıştır (Aslund,1995,s.154).

Rusya’da geçiş reformlarına yönelik politika tartişmalarında ön plana çıkan önemli bir nokta da, enerji sektöründe kontrollerin kaldırılmasına ilişkindir. Bu noktada temel problem, Rus enerji fiyatlarının çok düşük olmasından kaynaklanmaktadır. Başlangıçta reform hükümeti tüm enerji fiyatlarını serbest bırakma amacıyla idari olarak beş misli artırmıştır. Fakat bu uygulama, başta devlet işletmesi yöneticileri olmak üzere, yoğun bir eleştiri almış ve bu eleştiriler başkan Yeltsin’i enerji fiyatlarında herhangi bir liberalizasyona izin vermemek konusunda ikna etmiştir. Hatta Yeltsin, yakıt ve enerji bakanı Vladimir Lapukhin’i enerji fiyatlarının serbestleştirmesinden yana olduğu için görevden almış ve yerine, Sovyetler zamanında gaz endüstrisi bakanlığı yapmış olan Viktor Chernomyrdin’i enerjiden sorumlu başbakan yardımcılığına getirmiştir. Böylece, 18 Mayıs 1992’de idari olarak %471 artırılan petrol fiyatları, %419 artırılan doğal gaz fiyatları ve %316 artırılan kömür fiyatlarından sonra bu fiyatlar, sonraki üç ay boyunca sabit kalmıştır. Eylül 1992’de ise doğal gaz dışındaki enerji fiyatları tekrar yükseltilmiştir. Bu arada, doğal gaz sektörü enerji sektörünün geri kalanından ayrı bir sektör olarak değerlendirilerek büyük bir doğal gaz monopolü yaratılmıştır (Aslund,1995,s.158).

Rusya’da enerji politikası, 1993’te Boris Federov’un fiyat politikasını üstlenmesiyle ciddi ölçüde değişime uğramıştır. Nitekim Federov’un öncelikli hedefi, enerji sektörüne yönelik devlet sübvansiyonlarını kesmek ve enerji üzerinde tüketim vergisi ya da dolaylı vergi (excise tax) yoluyla devlet gelirlerini artırmak olmuştur. Bu politika çerçevesinde birçok BDT ülkesine yapılan sevkiyat, ödeme yapılmadığı için kesilmiştir. 1993 kişından sonra da enerji fiyatları hem yükseltilmiş hem de liberalize edilmiştir. Federov zamanında ayrıca, enerji türlerinde farklılaştırmaya gidilerek, çeşitli enerji türleri üzerindeki dolaylı vergiler artırılmıştır (Federov,1997,s.119).

Federov’un girişimleri 1993 yazında hükümetin doğal gaz fiyatlarını yükseltmesiyle devam etmiş, 20 Temmuz’da fiyatlar yaklaşık %123 civarında yükseltilmiştir. Daha da önemlisi, sözkonusu enerji fiyatları endüstri toptan fiyatlarına endekslenmiş ve bundan sonra da doğal gaz fiyatı reel olarak yükselmeye devam etmiş, hatta enflasyondan daha

hızlı artmaya başlamıştır. Benzer şekilde elektrik fiyatları da Ağustos 1993'te yaklaşık 20 kat artırılmıştır (Federov,1997,s.120; Aslund,1995,ss.159-161).

IV.2.2.2.3. Para Politikası:

Geçiş ekonomileri genelinde reform programlarının hazırlanıp uygulanmasında oldukça belirleyici bir rol oynayan IMF'nin (Burhan,1996,s.3) Rusya için de geçerli olan istikrar programının temel ayaklarından biri de para politikasıdır. Bilindiği gibi bu tip programlarda para politikasının amacı, öncelikle yurtiçi enflasyonun kontrol altına alınması ve toplam talebin kısılmasıdır. Bu çerçevede alınan önlemlerden ilki, özellikle kamu sektörüne yönelik toplam banka kredisi arzının azaltılmasıdır (Bayraktutan ve Özkaya,2002,s.6).

Rusya'da ilk resmi IMF destekli program Haziran 1992'de uygulamaya konmuş ve aynı tarihte ülke hem IMF hem de Dünya Bankası'na üye olmuştur. Söz konusu dönemde IMF,

- 1.Sovyet rublesinin eski birlik halefi ülkeler için ortak para (common currency) olarak kalmaya devam etmesi,
- 2.Rusya'nın bütçe açığını dengelemesi ve
- 3.Enflasyonu kontrol altına almak için sıkı para politikası (tight monetary policy) uygulaması gerektiğini savunan bir pozisyon almıştır.

Bu çerçeve içinde çeşitli parasal hedefler belirlenmiş ve enflasyonun aylık %5'in altına düşürülmesi öngörülmüştür. İlk birkaç yılın istikrar çabalarında ne döviz kuru ne de ücret oranı nominal bir çapa (anchor) olarak kullanılmadığı için de söz konusu program, ortodoks para tabanlı bir politika kapsamında uygulanmıştır. Bunun bir diğer ifadesi, para politikasının temel hedefi olan enflasyonun tamamen parasal bir olgu olarak algılanması, bu nedenle de sıkı para politikası yoluyla kontrol altına alınmasının amaçlanmasıdır (Nikolic,2002,s.3).

Başta IMF olmak üzere birçok kuruluş ve uzman liberalizasyon sonrası hiperenflasyon eşiğine gelen fiyat artışlarının kredi genişlemesi ve para arzındaki artıştan kaynaklandığı konusunda Rus otoritelerini ikna etmeyi başarmışlardır. Enflasyonu tamamen parasal bir olgu olarak kabul eden bu yaklaşıma göre, fiyatlar genel seviyesindeki aylık artışlar, M2* para arzındaki artışları takip etmektedir (Sachs,1994,s.34). Hatta IMF'nin (1990,s.49) yaptığı tahminlere göre Rusya'da M2'nin yıllık artış indeksi 1986'da %8.5, 1987'de %14.7, 1988'de %14.1, 1989'da %14.8 ve 1990'da %15.3'tür ve bunun da temel nedeni, giderek artan bütçe açıklarıdır. Nitekim GSYİH'nin yüzdesi olarak bütçe açığı 1985'te %2.4, 1986'da %6.2, 1987'de %8.4, 1988'de %9.2 ve 1989'da %8.5 olarak hesaplanmıştır. Bütçe açığının GSYİH'ya oranı 1991 döneminde ise astronomik bir orana, %31'e yükselmiştir (IMF,1992,s.12).

Rusya'da giderek artan bütçe açıkları yalnızca merkez bankasından alınan kredilerle finanse edilmekteydi ve bununla birlikte işletmelere yönelik çok büyük bir kredi genişlemesi sözkonusuydu. Bir başka ifadeyle, Rusya Merkez Bankası (CBR), kömür madenleri, tarım, büyük ölçekli endüstri ve BDT ile kuzey topraklarını herhangi bir hükümet denetimi olmaksızın sübvans ederek (negatif faizli kredi temin edilerek) yarı-mali (quasi-fiscal) fonksiyonları da yerine getirmekteydi. Dolayısıyla, resmi bütçe dışında sözkonusu alanlara çok büyük kaynaklar aktarılıyordu (Delpla ve Wyplosz,1995,s.21). Neticede, merkez bankasının ticari bankalara, devlete ve BDT ülkelerine vermiş olduğu krediler parasal tabanı artıran temel nedenler olmuştur (Dabrowski,1993,ss.13-17) (Tablo 4.8).

*Farklı mevduat türlerine göre geliştirilen farklı para arzı tanımları mevcuttur. Buna göre;dar anlamda para arzı $M1=Dolaşımdaki\ para\ (M0)+vadesiz\ mevduat$, geniş anlamda para arzı $M2=M1+vadeli\ mevduat$ ve $M3=M2+devlet\ borç\ sertifikalarıdır$.

Tablo 4.8.

Merkez Bankası Kredi Akımları (GSYİH %si Olarak -1992)

Bütçe	8
İşletmeler	22
Ticari Bankalar Yoluyla	16
Finans Bakanlığı Yoluyla	6
Diğer Cumhuriyetler	10
Toplam	40

Kaynak: (Fischer,1994,s.10)

Bu nedenle de, sıkı para politikası kapsamında öncelikle merkez bankası kredilerinin kesilmesi ve işletmelere yönelik kredi genişlemesinin durdurulması ve böylece para arzının azaltılması hedeflenmiştir. Öte yandan, 1992 yılında uygulamaya konan sıkı para politikası devam ettirilememiş ve hem parasal taban* hem de geniş anlamda para arzını ifade eden M2 ve M3 para arzları artmaya devam etmiştir.

Parasal genişlemedeki artış neticesinde, IMF, Rusya merkez bankasını Finans Bakanlığı ile işbirliği yaparak merkezileşmiş kredi genişlemesine sınır getirmeye zorlamış ve 22 Mayıs 1993'te hükümetle merkez bankası arasında iki taraflı bir taahhüt imzalanmıştır. Bu taahhüt, sıkı para politikası uygulamasında önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu taahhüt kapsamında, faiz ödemelerinin ön-ödeme temelinde aylık olarak toplandığı göz önüne alındığında, merkez bankasının bileşik temel faiz oranı 93 yılı sonunda yıllık %210'a kadar yükseltilmiştir. Ayrıca, 1993 yılının ikinci çeyreği ile birlikte merkez bankasının hem hükümet hem de ticari bankalara yönelik toplam kredilerindeki artış, her çeyrekte "Kredi Politikası Komisyonu" tarafından belirlenen hedeflerle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bundan böyle, işletme ve branşların doğrudan

* Parasal taban, bir ekonomide dolaşımdaki para miktarı ile bankaların nakit rezervleri ve merkez bankasındaki zorunlu karşılıkları toplamından oluşmaktadır. Para arzı, parasal tabanın belli bir katsayı (para çoğaltanı) ile çarpımına eşit olduğu için de parasal taban ekonomideki para arzının belirlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

kredi talepleri sadece merkez bankası tarafından değil, sözkonusu komisyon tarafından da incelenerek kredi tavanı uygulaması getirilmiştir (Federov ve Kazmin,1994,s.27).

Haziran 1993'te Rusya Federasyonu hükümeti IMF ile Fon bünyesinde özellikle eski S.S.C.B. ülkelerinin geçiş sürecini desteklemek amacıyla oluşturulan "Sistemik Dönüşüm Kolaylığı STF" (Systemic Transformation Facility) çerçevesinde 3 milyar\$'lık bir kredi anlaşması imzalamıştır. Ancak bu kredinin tamamının bir seferde değil, taksitler halinde verilmesi öngörülmüştür. Koşula bağlı bu kredinin IMF tarafından Rusya'ya verilmesi için şu kriterler belirlenmiştir (Dabrowski,1993,ss.25-26):

1.1993'ün sonunda aylık enflasyonun tek haneli rakamlara indirilmesi ve 1994'te bu alanda daha fazla ilerleme kaydedilmesi,

2.Merkez bankası tarafından kredi genişlemesinin yavaşlatılması ve kamu sektörüne yönelik kredinin program süresince GSYİH'nin %7.3'ünü aşmaması. Ayrıca, Rusya merkez bankasından çeşitli ekonomik birimlere verilen doğrudan kredilerin Kredi Politikası Komisyonu'ndan onay alması, merkez bankası refinansman kredisi için faiz oranının bankalararası piyasa (interbank market) faiz oranının %7'sinden daha aşağıda olmaması ve Rus otoritelerinin işletmeler arası ödenmemiş borçların (payment arrears) temizlenmesi için yeni kredi dağıtmamaları,

3.Kamu sektörü bütçe açığının 1993'ün ilk yarısında 3.278 milyar ruble, (GSYİH'nin %8.6'sına karşılık gelmektedir) 1993'ün ilk üç çeyreğinde 7.104 milyar ruble (GSYİH'nin %9'u) ve 1993'ün tamamı için 10.141 milyar rubleyi (GSYİH'nin %8.3'ü) aşmaması ve bu açığın toplam 650 milyar rublelik "devlet tahvili" çıkarmak suretiyle finanse edilmesi,

4.Bütçe harcamalarında kesintiye gidilmesi, özellikle de buğday ve maden endüstrisine yönelik sübvansiyonların sınırlandırılması başta olmak üzere ithalat sübvansiyonlarının %40 azaltılması,

5.Başlangıçta dalgalı bir döviz kuru sisteminin benimsenmesi gelecekte ise, sabit kur politikasına geçilmesi. Rusya'nın yerleşik olmayanlar için döviz piyasasına giriş imkanlarını artırması, merkez bankasının net uluslararası rezervlerinin Haziran sonunda 4.4 milyar\$'dan Eylül sonunda 3.4 milyar\$'dan ve Aralık 1993'ün sonunda da 2.4 milyar\$'dan daha az olmaması,

6.Enerji dışı ürünler için ihracat kotalarının %20, enerji ürünleri için de %100 civarında yükseltilmesi, ayrıca ihracata yönelik miktar kısıtlamalarının 1993 sonuna kadar petrol, petrol yan ürünleri, 1994'ün sonuna kadar da doğal gaz için kaldırılması,

7.Ham petrol ve doğal gazdan alınacak tüketim vergisi (excise tax) yoluyla bütçe gelirlerinin artırılması, başta buğday olmak üzere krediyle ithal edilen ürünlerin satışından elde edilen fonların daha etkin idaresi ve vergi önceliklerinin aşamalı olarak kaldırılması ve yenilerinin çıkarılması,

8.Özelleştirmeye ve diğer yapısal reformlara devam edilmesi,

9.Diğer Post-Sovyet ülkeleriyle Rus rublesinin kullanılacağı konusunda anlaşmaya varılarak ruble sahası işleyişinin düzenlenmesi.

Fakat sözkonusu maddeler üzerinde yapılan anlaşmanın hayata geçirilmesi kolay olmamıştır. Hatta 1993'ün ilk üç çeyreği için gerçekleştirilen tek kriter, uluslararası rezervlere ilişkin olanıdır. Bu nedenle de Rusya, özellikle geçişin başlangıcında çok fazla IMF kredisinden yararlanamamıştır.

Rusya'da parasal istikrarın sağlanması alanında karşılaşılan en önemli problemlerden biri de, S.S.C.B.'den kalma ruble sahası (ruble zone) olmuştur. Rus hükümeti ve merkez bankası reformların başlangıcında bu problemi ciddi olarak ele almada başarısız olurken, özellikle IMF ve AB eski ruble sahasının devamı yönünde ısrarcı olmuşlardır (Sachs,1994,s.43).

Ruble sahası, eski rejimden miras kalan bir parasal sistemdir. 1988’de iki katlı (two-tier) bir bankacılık sistemi oluşturulana kadar hem merkez bankası hem de ticari bankaların fonksiyonları Devlet Bankası (Gosbank) tarafından yerine getirilmiştir. Bu banka, bir kredi ve nakit planına göre finansal akımların hükümete, işletmelere ve hanehalklarına dağıtılmasından sorumlu olmuştur. Firmalar bütçe transferlerinden finanse edilen yatırım planları ve üretimlerine göre kredi temin etmişlerdir. Bütçeyi desteklemek üzere işletme karları hükümete transfer edilirken, Devlet Bankası, harcamaları karşısında geliri azalan bu işletmelere ilave krediler temin etmiştir. Hanehalkları için de ödemeler nakit şeklinde yapılmıştır. Bu yapı içerisinde tek alternatif finansal varlık devlet tasarruf bankasındaki (Sberbank) mevduatlar olmuştur. Sonuçta, biri hanehalkları tarafından kullanılan nakit ruble (cash ruble), diğeri de işletmeler tarafından kullanılan banka mevduatı (non-cash ruble) olmak üzere iki rubleli bir parasal sistem sürdürülmüştür (Granville,1995,s.66).

Sovyet rejimi altında her bir cumhuriyet kendi devlet bankası branşına sahip olmuştur. 1990-1991’de bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde de bu yerel devlet bankası branşlarını devralarak bunları ulusal merkez bankalarına dönüştürmüşlerdir. Öte yandan bu bankaların verebildiği tek hizmet, kredi dağıtmak (non-cash ruble) olmuştur. Nakit ruble emisyonu, tüm nakit emisyonunu fiziksel olarak kontrol edebilen Rusya merkez bankasında kalmıştır. Bu durumda nakit ve nakit olmayan ruble arasındaki ayrım aşırı derecede istikrarsız bir durum yaratmıştır. Bir yanda emisyonu Rusya merkez bankası tarafından kontrol altında tutulan tek bir para, nakit ruble, diğer yanda bağımsız merkez bankası kadar çok nakit dışı ruble olmuştur. Bu sistem, eski Sovyet Cumhuriyetleri için kontrolsüz bir kredi arzı yanında nakit dağıtımında sıkı bir kısıtlama anlamına gelirken, Rusya için de yüksek enflasyon anlamı taşımaktadır (Granville,1995,ss.66-67).

Rusya IMF’nin ısrarları karşısında BDT içinde para basımı ve ödemelerin denetim sistemini güçlendirme sorumluluğunu üstlenmiştir. Mart 1992’de de Rusya ile birlikte 7 topluluk üyesi ülke arasında “Bankalararası Eşgüdüm Konseyi” kurulması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Fakat konseyin kurulmasından kısa bir süre sonra Rusya, IMF’ye verdiği taahhütlerin de baskısıyla, ya ruble sahasından çıkmaları ya da Rusya merkez

bankasının sıkı para politikasını benimsemeleri konusunda üye devletlere baskı yapmaya başlayınca konseye katılan birçok devleti bir anlamda kendi başlarının çaresine bakmaya, kupon ve bağımsız para basarak piyasaya sürmeye başlamışlardır (Burhan,1996,s.10).

1993 başlarına gelindiğinde, Rusya merkez bankası artık topluluk üyelerinin ödemeler dengesi açıklarını finanse etmeyeceğini ve yeni kredilerin sadece mevcut piyasa şartlarından verileceğini ilan etmiştir. Hemen ardından da bir parasal değişim programı uygulamasını gündeme getirmiştir. Bu programdan hemen sonra ise diğer birçok ülke de kendilerine ait yeni paralarını çıkarmaya başlamışlardır (Burhan,1996,s.10).

Bu arada eski ruble sahasının üyelerinden Rusya ile birlikte Ermenistan, Beyaz Rusya, Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan yeni tip bir ruble sahasının oluşturulması yönünde harekete geçerek, 7 Eylül 1993'te çok taraflı bir anlaşma imzalamışlardır. Ardından bu anlaşmaya imza atan ülkelerin her biri Rusya ile ekonomi politikaları arasında uyum sağlama ve Eylül ayı süresince gerekli yasal düzenlemeleri yapma konusunda iki taraflı bir anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşmalar aslında Rus rublesine dayalı bir parasal birliğe (monetary union) geçiş periyodunun kuralları üzerine odaklanmıştır. Söz konusu kurallar, para, maliye ve bankacılık ile döviz düzenlemelerinin koordinasyonu ve Rus rublesine karşı ulusal paraların devam ettirilmesi yönündeki taahhütleri içermektedir. Rusya ile anlaşmaya varılan temel konular para arzı, konsolide bütçe açıkları, merkez bankası refinansman oranları ve rezerv gereksinimleridir. Geçiş periyodunun sonunda ise rublenin parasal birli oluşturan tüm ülkelerde tek geçerli para (legal tender) olması planlanmıştır. Bu devletler aynı zamanda sağlam paralara karşı birleşik tek bir döviz kuru belirlenmesini ve rubleyi destekleyici para rezervlerine katılma konusunda da taahhütlerde bulunmuşlardır (Granville,1995,s.75: Federov ve Kazmin,1994,s.31)

Anlaşmanın üyeleri arasında yaşanan ihtilaflar 26-28 Ekim 1993'te giderek şiddetlenmiş ve Kazak ve Özbek hükümetlerinin kendilerine yeni ruble banknotları

gönderilmesini istemeleri karşısında Rusya'nın yeni birtakım koşullar öne sürmesiyle bu iki ülke Kasım 1993'te kendi paralarını çıkarmaya karar vermişlerdir. Öte yandan sürpriz denebilecek bir gelişmeyle Rusya başbakanı Chernomyrdin ile Beyaz Rusya başbakanı Kebich 12 Nisan 1994'te bir parasal birlik anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma çerçevesinde öncelikle 1 Mayıs 1994'te bir gümrük birliği uygulamaya konarak gümrük engellerinin kaldırılması ve tarifelerin birleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Yine aynı anlaşma kapsamında Rusya, Beyaz Rusya'daki askeri üssü için kira ya da petrol ve doğal gaz boru hattı ve diğer hammadde transiti için ücret ödememesi. ayrıca 1994 sonunda Rusya'nın yerli fiyatlardan Beyaz Rusya'ya enerji temin etmesi kararlaştırılmıştır. Beyaz Rusya'nın beklentisi ucuz enerji elde etmek olmakla birlikte, 1994'ün sonunda Rus enerji fiyatlarının da dünya fiyatları düzeyine geleceği tahmin edilmiştir. Bundan başka, anlaşma kapsamında Beyaz Rusya'nın merkez bankasından da vazgeçmesi gerekmiştir. Bu durum, ülkenin anayasasının da değişmesini gerekli kılacağından, Kebich, parlamentonun bunu reddetmesi durumunda gerekirse referanduma gideceğini söyleyerek Rusya ile planlanan birlik anlaşmasına sadakatini göstermiştir. Son olarak da Beyaz Rusya parası ile Rusya parası ruble arasındaki değişim oranının 1:1 olması öngörülmüş fakat nihai aşamada iki devlet arasında öngörülen bu anlaşma da uygulanamadan sona ermiştir (Granville,1995,ss.77-78).

Tüm bu yaşanan gelişmeler bir yandan geçiş döneminde parasal istikrarın sağlanmasının ne denli güç olduğunu gösterirken, diğer yandan da eski Sovyetler Birliği'nin parasal entegrasyonuna ilişkin büyük bir literatürün oluşmasına neden olmuştur. Aslında bu durum, biraz da uluslararası para ekonomisi teorisyenleri ve uzmanlarının heyecanından kaynaklanmaktadır. Nitekim "optimum para sahası" konusu modern para teorisinin en ilgi çekici alanlarından birisidir. Uluslararası para teorisi, ülkeler arasında işleyebilir bir parasal birliğin kurulabilmesi için birçok şartın yerine getirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadırlar. Dolayısıyla, geçiş sürecinde Rusya ve diğer BDT topluluğu ülkeleri arasında parasal birlik oluşturma yönündeki çabalar hem bu şartların olgunlaşmamış olması hem de politik nedenlerle somut bir sonuca ulaşamamıştır (Lavigne,1995,ss.205-207).

Rusya'da 1995 yılına gelindiğinde merkez bankası yasının kabul edilmesine paralel olarak para politikasının belirlenmesinde bankaya görel bir bağımsızlık verilmiş ve bu çerçevede hem devlete hem de banka sistemine borç vermesi engellenmiştir. Aynı yılın haziran ayında ise, döviz kuruna ilişkin düzenlemeler yapılarak, döviz kurunun 1\$=4300-4900 ruble aralığında yıl sonuna kadar geçerli olmak üzere dalgalanmasına izin verilmiştir. Ancak rubleye olan güvenin azalması neticesinde piyasa faiz oranları şiddetli şekilde yükseltilmiş ve merkez bankası rublenin değerini korumak için döviz kuru piyasasına müdahale etmek zorunda kalmıştır. Aynı zamanda bütçenin finansmanı için kullanılan büyük çaplı yabancı sermaye akımlarının parasal tabanın büyümesi üzerindeki etkileri, merkez bankası tarafından yapılan döviz satışları ile giderilmeye çalışılmıştır (IMF,1999,ss.73-74).

IV.2.2.2.4. Maliye Politikası:

IMF tipi istikrar politikalarının bir diğer önemli parçası, maliye politikasıdır. Bu politika çerçevesinde de genel amaç toplam talebin kısılması olduğundan maliye politikasının hedefi, öncelikle kamu sektörü harcamalarının azaltılması, buna karşılık gelirlerinin artırılması olarak belirlenmektedir. Yerleşik iktisat ideolojisine göre, kamu harcamaları toplam talep baskısını artırmakta ve bu da çoğunlukla da para yaratılmasıyla finanse edilmektedir. Neticede bu durum, fiyat artışlarını tetiklemenin yanında ithal mallarının fiyatlarını görece daha fazla, ihraç mallarının fiyatlarını ise görece daha az rekabetçi yapmaktadır. Bu nedenle IMF tarzı istikrar programları kamu sektörü açıklarının para yardımı ile değil, özel finans piyasaları ile finanse edilmesini savunmakta ve kamu harcamalarına da mümkün olduğunca sınır getirmeye çalışmaktadır. Kamunun gelir kısmında ise, vergilerin artırılması, sübvansiyonların kesilmesi ve kamusal mal ve hizmetlerin fiyatlarının artırılmasıyla kamu sektörü gelirlerinde artış sağlanması amaçlanmaktadır. Benzer şekilde toplam talebin düşürülüp kamunun borçlanma gereğinin azaltılmaya çalışılması da temel hedefler arasındadır. IMF ayrıca, fiyat sisteminde saptalara neden olduğu gerekçesiyle vergi yapısının da dolaylı vergilerden doğrudan vergilere doğru değiştirilmesini savunmaktadır. Bununla

birlikte, uygulamada hızlı sonuç almak için vergi geliri yapısını dolaylı vergi yönünde değiştirmektedir (Bayraktutan ve Özkaya,2002,s.7).

Rusya’da temel hatları yukarıda ifade edildiği gibi bir maliye politikası çerçevesinde yapılan değişiklikleri daha iyi kavrayabilmek ve bu politikanın sonuçlarını daha gerçekçi şekilde değerlendirebilmek için eski sosyalist sistemde, dolayısıyla Rusya’da uygulanan maliye ve bütçe politikasının çok kısaca hatırlanması faydalı olacaktır.

Her şeyden önce sosyalist sistemde maliye politikası, merkezi planlamaya yardımcı bir nitelik ve anlam taşımakta ve diğer ekonomi politikası araçları gibi ekonomiye yön veren makro ekonomik planlamayı tamamlayan ve uygulanmasına yardımcı olan mali ve parasal alanlardaki girişimlerden oluşmaktadır. Bu bağlamda maliye politikasının temel amacı da, devletin plan metinlerinde yazılı toplumsal politikalarını gerçekleştirebilmesi, ekonomik gelişmeyi aksatmadan sürdürebilmesi ve yapılan harcamaları karşılayabilmesi için gerekli olan mali kaynakları yeterli ölçüde sağlamak ve oluşturulan parasal olanakları nihai tüketim malları arzına uygun biçimde dağıtmaktır. Sosyalist sistemde bütçe ise, genel mali planların en önemli alt dilimidir ve yalnızca merkeze ulaşan ve merkezden harcanan parasal fonları ve bunların net bakiyelerini kapsamaktadır (Burhan,1989s.35,43,59).

Sosyalist sistemde bütçenin en temel ilkelerinden biri, bütçenin sürekli fazla verir bir yapıda olmasıdır. Bu ilke aynı zamanda sosyalist tipte bütçeyi piyasa ekonomilerindeki bütçeden ayıran en önemli özelliklerden biridir. Sosyalist sistemde bütçe gelir ve harcama kalemleri de piyasa ekonomilerindekinden hem bileşim hem de tür olarak önemli farklılıklar göstermektedir. Nitekim eski S.S.C.B.’de zaman içinde yapılan çeşitli düzenlemeler ve değişiklikler sonrasında bütçe gelirleri, biri halktan toplanan gelirler diğeri de kamu kesiminden gelen gelirler olmak üzere iki ana kalemden oluşmaktadır. Halktan toplanan gelirler, halkın ödediği vergilerle, halktan alınan ödünçlerden oluşurken, kamu kesiminden gelen gelirler, kooperatif gelirlerinden alınan vergiler, devlet işletmelerinden alınan kar payları, muamele vergisi, toplumsal güvenlik fonuna kesilenler ve açıklanmayan gelirlerden oluşmaktadır. Bütçenin

harcama kalemleri ise, sanayi ve inşaat, devlet çiftlikleri, iç ve dış ticaret, haberleşme ve ulaşım, mahalli düzeyde ekonomik işler, konut vb. harcamalardan oluşan *ulusal ekonominin finansmanı*, eğitim, sağlık, bilim ve sosyal güvenlik gibi *toplumsal ve kültürel işler* ile savunma, yönetim ve borç servisi ile diğer harcama kalemleridir (Burhan,1989s.64,116).

Bu kısa hatırlatmadan da görülebileceği gibi, sosyalist bir sistemdeki maliye politikası ve bütçe sistemi ile bir piyasa ekonomisindeki maliye politikası ve bütçe sistemi arasında oldukça önemli farklılıklar vardır. Sovyetler Birliği tarihinde birçok tabunun yıkıldığı ve piyasa ekonomisine geçişin temellerinin atıldığı Gorbaçov döneminde (amaç sosyalizmi yıkmak olmasa da) uygulamaya konan perestroyka ile Sovyet bütçesinde ilk kez geleneksel olarak benimsenmiş fazla verme ilkesi terkedilmiş ve 1988’de bütçe açıkları verilmeye başlamıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi, sözkonusu bütçe açıkları 1989’dan itibaren giderek artmış ve ekonomi 1991’de ciddi bir kriz içine girmiştir. S.S.C.B.’nin dağılmasını takiben de Rusya’da ekonomin başına geçen Gaidar, “0” açıklı bir bütçe hayal etmiş, buna rağmen, piyasa ekonomisine geçiş yönünde ilk reform önlemlerinin alındığı 1992 yılı, GSYİH’ye oranı %18 olan bir bütçe açığı ile sonuçlanmıştır (Federov,1995,s.11).

Geçiş dönemi Rusya’sının en ciddi sorunlarından biri olan bütçe açıklarının temel sebepleri şu şekilde ifade edilebilecektir (Sancak,1999,ss.55-59):

•Sovyet döneminde vergi kaynakta kesiliyor, halk eline geçen net maaşla geçimini sağlıyordu. Öte yandan devlet halkın geçim seviyesini belli bir sınırdan tutmak için temel gıda ürünleri başta olmak üzere pek çok temel ihtiyacı suni biçimde sübvansiyonla ediyordu. Dolayısıyla pek çok ürün tüketiciye maliyetinin çok altında bir fiyatla ulaşırken, devlet bu sübvansiyonun bir kısmını para basarak, bir kısmını da borçlanarak finanse ediyordu. Öte yandan sözkonusu harcamalara karşın, toplanan vergi son derece yetersizdi. Bunun en önemli nedenlerinden biri de vergi sisteminin çok fazla net olmaması ve çok sayıda muafiyetin uygulanmasıydı. Sonuçta gelirleri aşan harcamalar ciddi bütçe açıklarına

neden oluyordu. Bu durum, 1991'de giderek ciddi bir nitelik kazanmış ve piyasa ekonomisine geçiş öncesi Rusya'yı bütçe açığı sıkıntısıyla baş başa bırakmıştır.

•Özellikle 1992'de ilk olarak uygulamaya konan sıkı para politikası nakit kıtlığı yaratarak pek çok çalışanın maaşlarının ödenmesini engellemiştir. Dolayısıyla liberalizasyon sonrası enflasyon hızla yükselirken gelirlerin aynı hızla artmaması halkın tasarruflarını silip süpürmüş ve yeni iş sahalarının açılmasını de engelleyerek hem üretim seviyesinin düşmesine hem de vergi toplama oranının azalmasına neden olmuştur.

•Piyasa ekonomisine geçiş aynı zamanda düşünce yapısında ve alışkanlıklarında da köklü dönüşümü gerektiren bir süreç olduğundan, yeni sisteme yönelik yeni alışkanlık ve düşünce yapısının gelişmesi için gerekli süre, halkın vergi verme yükümlülüğüne adapte olmasını da gerektirmektedir. Bu nedenle vergiden kaçınma psikolojisi vergi gelirlerinin toplanmasını güçleştiren önemli bir sorundur. Vergi toplamayı güçleştiren önemli bir neden de özellikle geçiş sürecinde giderek daha yoğunlaşan rüşvet ve mafya düzeninin hakimiyetidir.

•Rusya'da bütçe açıklarını artıran önemli bir etmen de, yüksek düzeydeki savunma harcamalarıdır. Ülkenin geçmişten gelen ve her fırsatta ve her dönemde askeri üstünlüğünü ve diplomatik siyasi gücünü devam ettirme çabası kaynakların büyük bir kısmının bu alan yönlendirilmesine neden olmakta ve bu da bütçe harcamalarında önemli bir pay oluşturmaktadır.

Tüm bunlar göz önüne alınarak 1993'te IMF ile varılan mutabakat çerçevesinde harcamaları frenlemek ve gelirleri artırmak için birçok girişimde bulunulmuş ve birtakım ilerlemeler de kaydedilmiştir. Öncelikle, BDT ülkelerine yönelik kontrolsüz krediler hemen hemen tamamen durdurulmuş, ithalat sübvansiyonları kaldırılmış ve çeşitli bütçe dışı kalemler bütçeye ilave edilmiştir. Bu ve benzeri çabalar sonuç vermiş ve bütçe açığı 1993 yılının sonunda GSYİH'nin %10'una kadar düşürülmüştür. Söz konusu oran 1994 yılında da aşağı yukarı aynı kalmıştır. Fakat bütçe açığının

neredeşye tamamına yakınının doğrudan merkez bankası kaynaklarından finanse edilmesi ve bu finansmanın her yıl %10 genişlemesi, bütçe açığı rakamlarının gerçekte ne kadar sağlıklı olduğunu göstermektedir. Nitekim 1994'te 70 trilyon rubleye karşılık gelen konsolide devlet bütçesi açığı, batı hesap sisteminde %500'lük bir faiz oranına karşılık gelmektedir. Bu tablo, IMF öncülüğünde finansal istikrarın gerçekleştirilmesi için harcamaların kısılması, gelirleri artırıcı yeni bir vergi politikasının uygulanması ve bütçe açığının finansman metotlarının değiştirilmesi gerektiği yönünde kararların alınmasına neden olmuştur (Federov,1995,ss.11-12).

1994'te IMF'ye taahhütte bulunulan 45 trilyon ruble açık rakamına karşılık 70 trilyon ruble olarak gerçekleşen bütçe açığı, harcama kesici önlemlerin son derece güç bir görev olduğunu düşündürmüş ve bu noktadan yola çıkılarak harcama ve gelir önlemlerine bağlı bir vergi reformunun öncelikli önlemler olması gerektiği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda da kamu gelirlerinin özellikle de vergilerin daha sağlıklı toplanması için çaba gösterilmiş fakat gerçek bir başarı elde edilememiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, vergi alanında sağlam ve gerekli kurumsal bir yapının oluşturulamamasıdır. Öte yandan konunun politik olarak oldukça hassas olmasıve politik olarak vergi imtiyazlarının adeta bir kural haline gelmesi ve hükümetlerin bunları kaldırmaya pek yanaşmaması da önemli nedenler arasında yer almaktadır (Federov,1995,s.12).

Maliye politikası alanında uygulamaya konan istikrar önlemleri çerçevesinde girişilen reform önlemleri kapsamında tipik vergi enstrümanları paketi hazırlanmış ve bu kapsamda katma değer vergisi (VAT), tüketim veya harcama vergisi, gümrük vergisi, kişisel gelir vergisi ve işletme gelir vergisi gibi yeni vergi araçları oluşturulmuştur. Fakat vergi toplamadaki organizasyonel zorluklar çözülemediğinden vergi otoriteleri özellikle katma değer vergisi ile ihracat vergilerini toplamada büyük güçlükler yaşamışlardır (Dabrowski,1997,s.50).

1994'ün başında yeni bir mali sistemin yürürlüğe konması da dikkat çekici bir diğer gelişmedir. Daha önceden vergi gelirlerinin dağıtımı oldukça keyfi yapıldığından bu

durum Moskova'da bulunan Finans Bakanlığı ile 88 bölgesel otorite arasında uzun süren müzakerelere neden olmuştur. Yeni sistem temelde açık ve net kurallar ortaya koymuş ve buna göre, vergi gelirlerinin belli bir kısmının bölgesel otoritelere, diğer bir kısmının da federal hazineye gönderilmesine karar verilmiştir. Bu düzenlemeyle aynı zamanda harcama sorumlukları da belirlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, transferlerin gerçek ihtiyaçlardan ziyade politik değerlendirme esasına göre yapıldığı ve görece güçlü bölgelerin vergi gelirlerinin kendi çıkarlarına göre dağıtılmasını talep ettikleri yönünde şikayetler yükselmiştir (Aslund,1995,s.199,203).

Sonuçta tüm düzenlemeler rağmen bütçe dengesi hedefi gerçekleştirilememiş ve Rusya ekonomisi 1992'de başlayan geçiş süreci reformları sonrasında 1998 yılının Ağustos ayında ciddi bir ekonomik krize sürüklenmiştir.

IV.2.2.3. Makro Ekonomik İstikrar Politikalarının Sonuçları ve 1998 Krizi

Rusya'da ilk olarak Yeltsin-Gaidar ekibi tarafından benimsenen şok terapi stratejisi kapsamında başlatılan geniş kapsamlı reform programının ilk yansıması, sözkonusu stratejiyi uygulamaya koyan tüm ülkelerde olduğu gibi, Rusya'da da "geçiş resesyonu" olmuştur. Bu süreç Rusya'da 9 yıl sürmüş ve GSYİH'da meydana gelen büyük azalışlarla kendini göstermiştir. Nitekim 1999'a kadar ülkede GSYİH'deki değişim oranları sürekli bir şekilde negatif değerler almıştır (EBRD,2005).

Geçiş sürecinde yaşanan resesyon dönemine ilişkin farklı yaklaşımlar daha önce çalışmanın II.Bölümü'nde ayrıntılı olarak incelenmişti. Geçiş sürecinde yaşanan büyük üretim düşüşlerine farklı perspektiflerden açıklamalar getiren sözkonusu yaklaşımların ortak noktası, bu sürecin "geçiş"e ait kaçınılmaz bir süreç olmasıdır. Bununla birlikte, başta Rusya olmak üzere BDT ülkeleri genelinde çok daha derin ve uzun süreli yaşanan bu resesyon süreci oldukça ilgi çekicidir. Özellikle bu süreci bizzat yönlendirme girişimlerinde bulunan birçok birey ve kuruluş tarafından sıklıkla dile getirilen bir iddia ise en az resesyon döneminin derinliği ve uzunluğu kadar şaşırtıcıdır. Bu iddiaların temel dayanağı, Sovyet istatistiklerinin rakamları gerçekte olduğundan farklı yansıtması

ve bu nedenle de üretim düşüşlerinin gösterildiği kadar fazla olmadığı şeklindedir. Öte yandan sözkonusu iddialar, komünist planlama altında üretimin gerçekte olduğundan daha yüksek gösterilmiş olduğu, üretim rakamlarının özel sektördeki küçük yeni firmaların üretimini yansıtmadığı için gerçekte olduğundan daha düşük olduğu ve üretimdeki daralmaların temelde etkin olmayan yatırımlardaki çöküşü gösterdiği ve tüketimdeki daralmaları yansıtmadığı gibi versiyonlara sahiptir (Mundell,1997,s.76).

İleri sürülen bu iddiaların özellikle geçiş sürecine dönük bilgi birikimin çok fazla olmadığı ilk dönemlerde bugün olduğundan çok daha akla yatkın olduğu söylenebilir. Gerçekten de eski merkezi planlı ekonomilerde hem istatistiki hatalar hem de işletmelerin “patolojik” davranışları nedeniyle üretim rakamlarının her zaman gerçeği yansıtmadığı doğrudur. Yine aynı şekilde, başta Rusya olmak üzere eski sosyalist ülkelerin hemen hemen tamamında önemi küçümsenmeyecek bir yer altı ekonomisinin (underground economy) olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat tüm bunlar geçiş sürecinde Rusya ve diğer BDT ülkelerinde yaşanan resesyonun diğer Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kıyasla çok daha derin ve uzun süreli yaşandığı gerçeğini değiştirmemektedir. Rakamlardan sapmalar olsa da Rusya, geçişi takiben uzun bir süre GSYİH’da ciddi azalmalar yaşamıştır (Mundell,1997,s.77).

Rusya’da 1990’ların üretim azalışı periyodunda önceki yılların verimlilikteki artış yerine kaynakların mobilizasyonuna dayalı Sovyet tipi büyüme modelinin etkisi olmakla birlikte 1992’den 1997’ye kadar kesintisiz devam eden ve kümülatif olarak %40 oranında gerçekleşen üretim düşüşlerinde, sıkı para ve maliye politikalarının bir yansıması olarak işletmelere yönelik yumuşak bütçe uygulamalarına son verilmesi dolayısıyla kredi genişlemesinin kısıtlanması, bu arada devlet işletmelerine yönelik bütçe desteği azaltılırken, özel sektörün gelişmesini sağlayıcı piyasa koşullarının oluşturulamaması, çok daha önemli etkenler olarak ortaya çıkmıştır (Dolinskaya, 2002,ss.155-156).

Sıkı bütçe kısıtlamaları nedeniyle uygulamaya konan kredi tayinlaması politikası, henüz bankacılık ve finans sisteminin gelişmediği bir ortamda bir yandan işletmelerin

fiyatları artırmalarına neden olup enflasyonu körüklerken, diğer yandan da karşılıklı ödemelerin durması nedeniyle işletmeler arası borçluluğun artmasına ve dolayısıyla üretimin kesilmesine neden olmuştur (Layard,1993,ss.19-20).

Rusya’da geçiş sürecini başlatan fiyat liberalizasyonunu kalıcı ve hızlı bir enflasyon periyodu takip etmiştir. Nitekim fiyat liberalizasyonundan bir yıl sonra, 1993 başında, Rusya aylık %30 enflasyonla hiperenflasyon olgusu yaşamış ve 1993’ün ilk yarısında Boris Federov öncülüğünde uygulamaya konan sıkı para ve maliye politikasına rağmen uzunca bir süre fiyat istikrarını sağlayamamıştır (Sachs,1994,s.34).

Fiyatlar serbest bırakılırken özellikle yerel ve bölgesel idarelere geçen fiyat belirleme yetkisi ve bazı fiyatlar kontrol altında tutulurken, bazılarının liberalize edilmesi bir yandan önemli derecede bölgelerarası fiyat farklılıklarına yol açarken, diğer yandan güçlü yerel mafyanın yükselmesine neden olmuştur (Berkowitz vd.,1997,s.1). Bu arada doğal kaynak fiyatlarının bilinçli olarak düşük tutulması, “rant kollama” tavrının gelişmesine sebep olmuş bu da, ekonomik yapıdaki mevcut bozuklukları daha da şiddetlendirmiştir. Özellikle de petrol ve doğal gaz gibi kaynakların fiyatlarının başlangıçta çok düşük tutulması, bunları ülke içinde çok ucuza satın alıp, batı piyasalarında pahalıya satan ve milyonlarca hatta milyarlarca dolar kazanan yeni zenginler yaratmıştır (Stiglitz,2004,s.166).

Fiyatlardaki ani ve büyük oranlı artışlara karşın, ücretler artmadığından hatta uzunca bir süre ödenmediğinden, reel ücretler de 1985’deki seviyesinin yaklaşık 2/3’ü oranında azalmıştır. Bu durum toplam tüketimde de çarpıcı bir düşüşe öncülük etmiştir (Layard,1993,s.19).

Üretimde yaşanan sert düşüslere rağmen, istihdamdaki azalışların görece düşük kalması geçiş sürecinde Rusya’da yaşanan ilgi çekici gelişmelerden biri olmuştur (Bracho ve Lopez,2005,s.5). Aslında bu durum, geçiş reformlarını yöneten Gaidar ve ekibinin bilinçli olarak belirlediği bir politik seçimdir. Bilindiği gibi, geleneksel Philips eğrisi yaklaşımına göre ekonomide işsizlik ve enflasyon arasında bir değiş-tokuş (trade-

off) sözkonusudur. Dolayısıyla, enflasyonla mücadelenin temel hedef olarak belirlendiği bir ekonomide sözkonusu politika işsizlikte artış pahasına uygulanacaktır. Oysa Rusya'da reform programını yürüten otoriteler, işsizlikteki artışın hükümeti zayıflatacağını ve ekonomik reformları engelleyeceği düşüncesiyle tercihlerini istihdamın çok fazla düşmemesinden yana yapmışlardır (Layard,1993,ss.17-18). Bu nedenle de birçok işletmede işçi çıkartma yerine ücretsiz izin, düşük ücret ya da ücret ödemelerinde erteleme gibi uygulamalara gidilmiştir (Layard ve Richter,1995,ss.126-127). Bir başka ifadeyle, işçiler çalışıyormuş gibi yaparken, firmalar da maaş ödüyormuş gibi yapmışlardır (Stiglitz,2004,s.170).

Geçiş sürecinde Rusya'da yaşanan en ciddi ve hatta en önemli problemlerden biri de, giderek artan bütçe açıkları olmuştur. Nitekim 1992'nin başında uygulamaya konan sıkı para ve maliye politikaları çerçevesinde işletmelere yönelik sübvansiyonların, savunma ve yatırım harcamalarının kesilmesine rağmen, konsolide bütçe açığının 1992 sonunda GSYİH'ye oranı %18.9 olarak gerçekleşmiştir (EBRD;2005).

Bütçe uygulamalarına ilişkin analiz yaparken göz önünde bulundurulması gereken iki önemli nokta sözkonusudur. Bunlardan biri, analizlerde dikkate alınan konsolide bütçenin federal, bölgesel ve yerel bütçelerle ekstra bütçe fonlarını içermesidir. Diğeri de, bütçe dışı kalemlerin varlığıdır. Bunlar, emeklilik fonları, sosyal güvenlik fonu, işsizlik fonu gibi sosyal fonlarla bütçelenmemiş ithalat sübvansiyonlarından (iki taraflı ticari krediler) oluşmaktadır. 1993'te bütçe dışı fonların büyük bir kısmı kademeli olarak kaldırılmış ya da resmi bütçeye dahil edilmiştir. Ayrıca Rusya merkez bankası tarafından hem Rus firmalarına hem de BDT ülkelerine verilen gizli sübvansiyonlar önemli ölçüde kesilmiştir (Delpla ve Wyplosz,1995,s.36).

Rusya'da bütçe açığını yönlendiren önemli bir faktör, harcamalarda yapılan kesintilere rağmen bütçe gelirlerinde sürekli ve kalıcı bir artışın sağlanamamasıdır. Zira 1993'te konsolide bütçe harcamalarının GSYİH'ye oranı %43.6 iken, vergi gelirleri %25.7 olarak gerçekleşmiştir. Bunun da %10.5'i federal bütçe, %15.2'si de yerel yönetim bütçelerine aittir (Delpla ve Wyplosz,1995,s.40).

Reform programı çerçevesinde yeni çıkarılan birtakım vergilerin de bütçe gelirlerini artırmada etkili olamaması, aslında 90'lar boyunca Rusya ekonomisinin genel görünümü dikkate alındığında doğal bir sonuçtur. Çünkü bir yandan fiyat liberalizasyonu ve ardından yaşanan hiperenflasyon sürecinin sebep olduğu toplam talep azalışı ve reel gelirden meydana gelen düşüşler gelir vergisini olumsuz etkilerken, diğer yandan sıkı para ve maliye politikalarının yansıması olarak meydana gelen üretim düşüşleri, bütçe gelirleri içinde önemli bir paya sahip işletme kârı vergisi, satış vergisi gibi vergi gelirlerinin toplanmasını zorlaştırmıştır. Öte yandan, dış ticaret faaliyetlerinden beklenen gelirler de çok sınırlı kalmıştır. Gerek 90'ların başında petrol ve doğal gaz üretiminde meydana gelen azalmalar gerekse reel döviz kurunun aşırı değerlenmesi ve bu arada uluslararası petrol fiyatlarının düşmesi dış ticaretten elde edilecek gelirlerin azalmasındaki en önemli faktörlerdir.

Rusya'da 90'lı yıllar boyunca gözlemlenen önemli bir diğer gelişme de büyük miktarlara varan sermaye kaçıdır (Tablo.4.9). Politik kargaşa, makro ekonomik istikrarsızlık, görece yüksek ve farklı uygulanan vergi oranları, güçsüz bir bankacılık sistemi ve mülkiyet haklarının korunmasına yönelik ciddi eksiklikler ülkeden sermaye çıkışının başlıca nedenlerini oluşturmaktadır. Her ne kadar, Temmuz 1993'te tüm Rus ihracatçıları için sağlam para gelirlerinin %50'sini rubleyle değiştirme zorunluluğu getirilmiş ve bu oran daha sonra %75'e çıkarılmışsa da, bu tür önlemlerin kısa dönemde etkin olsa bile uzun dönemde etkinliğini kaybedeceği ve daha büyük yolsuzluklara neden olacağı ileri sürülmüştür (Laungani ve Mauro,2000,s.15).

Tablo 4.9.

Rusya'da Sermaye Kaçışı (Net Hata ve Noksanlar), 1994-1998

1994	1995	1996	1997	1998
-273	-8,751	-5,674	-8,030	-9,237

Kaynak: (Nikolic,2002)

Rusya’da geçişle birlikte uygulamaya konan reform programının temel unsurları olan para, maliye, dvız kuru ve liberalizasyon politikalarının toplam talep ve arz üzerindeki etkilerini Keynesyen perspektiften ele alan önemli bir çalışma dikkat çekicidir. Bracho ve Lopez (2005) tarafından yapılan söz konusu çalışmaya göre;

•Rusya’da 1992-1998 yılları arasında üretimde meydana gelen daralmanın arkasında Keynesyen türde faktörlerin, bir başka ifadeyle “bastırılmış efektif talep”in etkisi vardır. Dolayısıyla temel faktör, kamusal talebin okmesidir. Kredi kısıtlaması, doğrudan tüketimi etkileyerek olmasa da yatırımları etkileme yoluyla toplam talep üzerinde de negatif yönlü bir etkide bulunmuştur.

•Devlet harcamalarının azalmasının devlet yatırımı üzerindeki etkisi, devlet tüketimi üzerindeki etkisinden çok daha fazladır. Nitekim devlet yatırımları resesyon boyunca sürekli ve keskin bir şekilde azaldığından, 1989’da azalmaya başlayan yatırım düzeyi, 90’lı yıllar boyunca da herhangi bir düzelme göstermemiştir. Devlet yatırımının azalması ise, doğrudan sermaye malları talebini azaltarak, dolaylı olarak diğer mal ve hizmetlere yönelik talebi ve toplam üretim düzeyini aşağıya çekmektedir.

•nceleri S.S.C.B.’de daha sonra da Rusya’da işletmelere yönelik verilen sübvansiyonların etkin olmayan faaliyetleri de desteklediği yadsınamaz bir gerçek olmakla birlikte, birçok durumda bu sübvansiyonların birim maliyetlerini azaltarak arz koşullarının iyileşmesine katkıda bulunduğu da şüphesizdir. Dolayısıyla geçişle birlikte doğrudan sübvansiyonların azalmasıyla düşen devlet harcaması, işletmeleri ve üretilen malları i ve dış piyasa rekabetinden koruyucu önlemleri de ortadan kaldırmıştır.

•Kullanılabilir kredi eksikliği de arz koşullarını olumsuz etkileyen faktördür. Özellikle nispeten istikrarlı bir periyot olarak kabul edilebilecek 1995-1997 dönemi boyunca yüksek faiz oranları, firmaların krediye erişimini zorlaştırmıştır. Öte yandan kredi kısıtlamasının üretimde yol açtığı azalma aynı zamanda istihdam ve ücretlerde de azalmayı beraberinde getirdiğinden, talep üzerinde de negatif bir etkiye sahiptir.

•Ticaret liberalizasyonu ve ulusal paranın değerlenmesinin de arz ve talep üzerinde etkisi olduğu şüphesizdir. Ticaret liberalizasyonu birkaç nedenle toplam talep üzerinde bir etkiye sahiptir. Bunlardan biri, birçok ithalat kalemi ile yurtiçi üretim arasındaki tamamlayıcılıktır. Diğeri de, daha önceden çok pahalı ya da elde edilebilir olmayan malların ucuz ve elde edilebilir hale gelmesinin yatırım ve tüketimi teşvik etmesidir. Bir diğer neden de, ticaret liberalizasyonunun ithalatı artırması ve daha önce yurtiçi üretime yönelik talebin bir kısmını emmesidir. Döviz kuru politikasının talep üzerindeki etkisine ilişkin yaygın görüşlerden biri ise, Rusya’da olduğu gibi, ulusal paranın aşırı değerlenmesinin ihracat üzerindeki negatif etkisinden dolayı toplam talebi bastırmasıdır. Bununla birlikte bir diğer görüş, reel para değerlenmesinin genişletici etkisine vurgu yapmakta ve bunun karlardan ücretlere doğru bir değişime öncülük ederek tüketimde artışa neden olduğunu ileri sürmektedir.

Son olarak da, ticaret liberalizasyonu ve ulusal paranın değerlenmesinin daha önceden pahalı ve ulaşılamayan girdilere erişimi sağlayarak toplam arz üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabileceği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte gerek ticaret liberalizasyonu ve gerekse ulusal paranın değerlenmesinin toplam talep ve toplam arz üzerindeki net etkisi, diğer birçok faktörün de devreye girmesi nedeniyle belirsizleşmektedir. Nitekim, Rusya’nın 1992-1999 boyunca yaşıdığı tecrübeler, ticaret liberalizasyonu ve ulusal paranın değerlenmesinin yukarıda ifade edildiği gibi yatırımı teşvik edip üretimi artırmadığını göstermektedir. Kaldı ki, Rusya’daki firmalar dış ticaret liberalizasyonu öncesinde de gerekli girdileri çok ucuza temin edebilmişlerdir. Gerçekte yatırımlar azaldığı için 90’lı yıllar boyunca girdi ithalatında da çok büyük bir artış gözlenmemiştir.

Buraya kadar ifade edilen gelişmeler aşağıdaki tabloda toplu olarak gösterilmektedir.

Tablo 4.10.

Rusya'nın Temel Makro Ekonomik Göstergeleri (1990-1999)

Makro Ekonomik Göstergeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Reel GSYİH'daki Değişim Oranı	-3.0	-5.0	-14.8	-8.7	-12.7	-4.0	-3.6	1.4	-5.3	6.4
İşsizlik Oranı	0.0	0.1	5.3	6.0	7.7	9.2	9.3	10.8	11.9	12.9
Tüketici Fiyatları (yıl sonu % değişim)	-	-	2.506,1	840.0	204.4	128.6	21.8	10.9	84.5	36.8
Geniş Tanımlı Para Arzı M2 (yıl sonu % değişim)	-	-	-	-	200	125.8	30.6	29.8	19.8	57.2
Merkez Bankası Refinansman Oranı	-	-	-	210	180	160	48	28	60	55
Hazine Bonosu Faiz Oranı (tüm vadeler için)	-	-	-	263	104.1	132.4	63.1	26.0	56.4	25.5
Genel Kamu Dengesi/GSYİH (%)	-	-	-18.9	-7.3	-10.4	-6.6	-9.4	-8.5	-8.1	-3.1
Cari İşlem/GSYİH (%)	-	-	-	-	2.8	2.2	2.8	0.0	0.1	12.6
Dış Borç/GSYİH (%)	-	-	-	-	3.6	6.4	36.7	44.6	70.4	90.3

Kaynak. (EBRD,2005)

Tablodaki veriler incelendiğinde, 1995-1997 yılları arasında önceki yıllara kıyasla kısmen de olsa olumlu gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Örneğin, reel GSYİH'daki azalışlar 1994'te %-12.7'den 1995'te %-4'e, 1996'da %-3.6'ya gerilerken, 1997'de ilk kez pozitif bir değişim kaydedilmiştir. Benzer olumlu gelişmeler tüketici fiyatlarındaki artış oranlarında da yaşanmış, 1995'te üç haneli enflasyon oranından 1996'da ilk kez tek haneli rakamlara gelinmiştir.

1995-1997 dönemine rastlayan olumlu fakat suni gelişmelerde IMF'den alınan kredi desteğinin etkisi önemlidir. Aslında bu gelişmelere suni bir nitelik kazandıran da tam olarak bu kredilerdir. IMF, geçişin başlangıcından bu yana Rusya'ya ilk kez ciddi bir kredi desteği sağlamış fakat bunu kısıtlayıcı politikalara bağlamıştır. Bu kredinin de etkisiyle Rusya'da bütçe açığı para emisyonu dışında fakat dış borçla finanse edilmeye başlamıştır. Bu arada, 1996'daki başkanlık seçimleri arifesinde IMF Rusya'ya 10 milyar\$ değerinde 3 yıllık yeni bir kredi desteği sağlamış ve Yeltsin'in ikinci kez

seçilmesinin de yarattığı zafer ortamında 1992 sonrasında ilan edilen moratoryum sonrasında Sovyet borcunun yeniden yapılandırılması kararı alınmış ve kapılar sınırsızca yabancı özel sermayeye açılmıştır. 1996'nın ortalarından itibaren de büyük miktarda yabancı finansal sermaye (sıcak para) Rusya'ya girmeye başlamıştır. Böylece, fazla iyimser bir değerlendirme ile “yükselen piyasa” (emerging market) olarak adlandırılan Rusya ekonomisinde yabancı yatırımcılar hisse senedi, ruble cinsinden hazine bonosu ve hükümet tarafından çıkarılan eurobondları satın almaya başlamışlardır (Bracho ve Lopez,2005,s.5).

17 Ağustos 1998'de rublenin %50'yi aşan devalüasyonu, dış borçlarda moratoryum ilanı, kısa dönemli dış borç alımının yasaklanması, gecelik faizlerde %100'lerden %250'lere varan artışlar ile banka ve firmalarda iflas beklentileri ile sonuçlanan derin bir ekonomik kriz (İyibozkurt,1999,s.157) bu iyimserliğin ne denli abartılı olduğunu ve 1995-1997 yılları arasındaki iyileşme belirtilerinin ne kadar suni olduğunu tüm açıklığıyla gözler önüne sermiştir.

1997'deki iyimser beklentileri bir anlamda büyük hayal kırıklığına uğratan sözkonusu krizin nedenlerin ilişkin çok sayıda açıklama mevcuttur. Bunların birçoğu, dünya ekonomisinde yaşanan parasal krizleri açıklamaya dönük olarak geliştirilmiş teorik para krizi modelleri kapsamında Rusya'da yaşanan krize farklı açılardan, farklı açıklamalar getirmektedir (Sipilä,2002,s.3).

Aslında 1991 yılının sonundan itibaren Rusya'da yaşanan gelişmelere bir bütün olarak bakıldığında, 1998 krizini tek yönlü bir yaklaşımla açıklamaya çalışmanın yetersiz kalacağı da görülecektir. Yaşanan kriz ne sadece bir döviz krizi ne de sadece bir borç krizidir. Gerçekte merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece zor ve bir o kadar da kompleks bir süreç içinde olan ülkede bu süreci yönlendiren politika tercihlerinin ve izlenen yolun krizden bağımsız olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu arada 1997-98 Doğu Asya ülkelerinde yaşanan krizin ve dünya petrol fiyatlarında yaşanan gelişmelerin de Rusya'daki krizi şiddetlendiren dışsal faktörler olduğunu belirlemek gerekir.

Geçişin başlangıcından itibaren IMF reçetelerinin harfiyen uygulanmaya çalışıldığı Rusya'da 2 Ocak 1992 fiyat liberalizasyonunu takiben yaşanan hiperenflasyon süreci, Fon'un da direktifleri doğrultusunda istikrara dayalı bir döviz kuru programının seçilmesine neden olmuştur. 1995'in ortalarına gelindiğinde Rusya merkez bankası oldukça dar sınırlar arasında hareket eden bir döviz kuru sistemi olarak sürünen parite (crawling peg) sistemini uygulamaya koymuştur. Program, IMF'ye verilen taahhütler çerçevesinde para arzındaki büyümenin aşağıya çekilmesi ve enflasyonun fenlenmesine yönelik hükümet ve merkez bankası kararlılığına dayanmıştır. 1995'teki bu programın temel vurgusu, bütçe açığının makul limitlere çekilmesi ve açığın anti-enflasyonist yollarla finanse edilmesidir. Nitekim de üç yıl boyunca hükümet IMF'ye verdiği taahhütlere sadık kalmaya çalışmış ve bu amaçla bütçe gelirleri vergi toplamının iyileştirilmesine yönelik tüm çabalara rağmen azaldığından, bütçe harcamalarında önemli miktarda kesintiler yapmıştır. Yine IMF'ye verilen taahhütler doğrultusunda mevcut bütçe açığı kısmen kısa dönemli ruble cinsi hazine bonoları çıkarılarak, kısmen de uluslararası finansal kurumlardan, batı devlet ve bankalarından ve eurobond piyasalarından borçlanılarak finanse edilmeye çalışılmıştır. Böylece 1995-1997 yılları arasında makro ekonomik istikrar bir realite haline gelirken, enflasyon oranının iki haneli rakamlara gerilemesi ve GSYİH'deki azalış oranlarının düşmesi iyimser bir hava yaratarak, ülkenin ekonomik büyümeye yönelik beklenti içine girmesine neden olmuştur. Oysa bu gelişme çizgisi içinde gözden kaçırılan en önemli nokta, mevcut tablonun aşırı değerli ruble üzerine oturan zayıf bir niteliğe sahip olmasıdır (Popov,2001,ss.3-4).

Aşırı değerli ulusal para, ülkeye giren ithal mallarını artırırken, yerli üreticilerin rekabet gücünü de oldukça zayıflatmıştır. Öte yandan bütçe harcamalarında yapılan kesintilerle kaynakların daha üretken alanlara yönlendirileceği, böylece daha fazla tüketim malı ya da bunları üretecek makine üretiminin artacağı öngörülmüş, fakat ne yatırım artmış ne de tüketim malı üretilmiştir (Stiglitz,2004,s.169). Hatta 90'lı yıllar boyunca Rusya ekonomisi incelendiğinde dikkati çeken en çarpıcı özellik sektörel yapıdaki değişim eksikliği olmuştur. Oysa piyasa ekonomisine geçişle birlikte ekonomide sektörlerarası kaynak dağılımının değişeceği ve ekonomide sanayi ve

tarımın payı azalırken, hizmet sektörünün payın kayda değer ölçüde artacağı ileri sürülmüştür. Fakat 1990-1997 yılları arasında Rusya ekonomisinin sektörel yapısı incelendiğinde (Tablo 4.11) beklentileri karşılayacak ölçüde bir değişimin yaşanmadığı görülmektedir (Dyker,2000,s.7).

Tablo 4.11.
Rusya Ekonomisinin Temel Sektörel Yapısı (GSYİH'ya Oran Olarak)
(1990-1997)

Temel Sektörler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Sanayi	35.4	37.6	34.5	32.4	31.5	28.7	27.5	25.7
Tarım	15.4	13.7	7.2	7.4	5.8	7.1	6.7	6.5
İnşaat	8.9	9.3	6.4	7.5	8.7	8.2	7.6	7.9
Hizmetler	32.6	36.7	52.7	46.3	49.3	48.6	49.7	50.5

Kaynak: (Dyker,2000,s.6)

Sonuç itibarıyla, yapısal değişimin oldukça sınırlı kaldığı bir ekonomik yapıda aşırı değerli ulusal paradan faydalanan sadece lüks ithal mallarını satın almak ya da paralarını yurtdışına çıkarmak amacıyla hareket eden yeni zenginler olmuştur (Stiglitz,2004,s.170).

1998'de yaşanan krizin önemli bir diğer ayağı da bütçe gelirlerini toplamada yaşanan sıkıntılardır. Rusya'da bütçe gelirlerinin GSYİH'ye oranının oldukça düşük kalması bütçe açığının azaltılmasını zorlaştıran çok önemli bir faktördür. Harcamalar kısıldığı halde vergi toplamada kayda değer bir ilerlemenin sağlanamaması, bütçe üzerindeki baskıyı artırmanın yanında ertelenen ya da uzunca bir süredir ödenmeyen ücret ve emeklilik aylıkları nedeniyle sosyal istikrarsızlığın da artmasına neden olmuştur (Gobbin ve Merlevede,2000,s.143). Paul Krugman (1999,s.140) Rusya'da yaşanan bu durumu şu ifadelerle dile getirmektedir: *“Oligarklar-gerçekten ciddi miktarda vergi ödeyebilecek yegane Ruslar-özellikle bunu seçmemişlerdir (birçok politikacıyı satın aldıklarını hatırlayın), hükümeti kalıcı bir mali krizle baş başa bırakıp,*

gitgide artan aşırı faizlerle borçlanmaya zorlanmışlardır". Neticede, firmalar vergilerini ödemezken, devlet de tedarikçilerine ve çalışanlarına ödeme yapamamış ve 1992'den itibaren ödenmemiş borçlarda meydana gelen kesintisiz artış, Temmuz 1998'e gelindiğinde GSYİH'nin yaklaşık %35'ine ulaşmıştır (Gobbin ve Merlevede,2000,ss.143-144).

Bu noktada önemli bir bakış açısından da söz etmek gerekir. Goddy ve Ickes (1998), gerçekte ödenmemiş borçların önemli olduğu durumlarda sözkonusu ekonominin bir takas toplumu olduğunu, bu nedenle de iktisadi temeller üzerine özellikle de bütçe açığı üzerine yoğunlaşmanın Rus ekonomisini analiz ederken yanlış olacağını ileri sürmektedirler. Goddy ve Ickes, bu tabiata sahip bir ekonomiyi "sanal ekonomi" (virtual economy) olarak adlandırmakta ve bu nedenle de bütçe açığına ilişkin rakamların sadece bu sanal ekonominin yansımaları olduğunu iddia etmektedirler.

Bu arada yaşanan ek bir problem de, devlete vergisini ödeyemeyen firmaların borçlarını kapatabilmek için kullandıkları dengeleme (offsets) yöntemidir. Bu yöntem, firmanın vergi ödeme yerine devlete bir miktar mal arzemesine dayanmaktadır. Sonuçta devlet gerekli harcamaları yapmak için vergi geliri toplayamazken, gereğinden fazla satınalm yapmış olmaktadır. Üstelik sözkonusu durumu daha da kötüleştiren, firmaların talebi olmayan gereksiz malları kullanmalarıdır (Gobbin ve Merlevede,2000,ss.143-144).

Rusya'da vergi toplama sistemindeki başarısızlık, devletin yüksek faiz oranlarıyla borçlanmasını adeta kaçınılmaz hale getirirken, bütçenin daha da problemlili hale gelmesine yol açmıştır. Aşağıdaki tabloda 1995-1999 yılları arasında federal devlet bütçesinin toplam gelir ve harcamaları ile faiz ödemeleri gösterilmektedir.

Tablo 4.12.

Rusya’da Federal Devlet Bütçesi’nin Toplam Gelir ve Harcamaları ile Faiz Ödemeleri (milyar ruble)

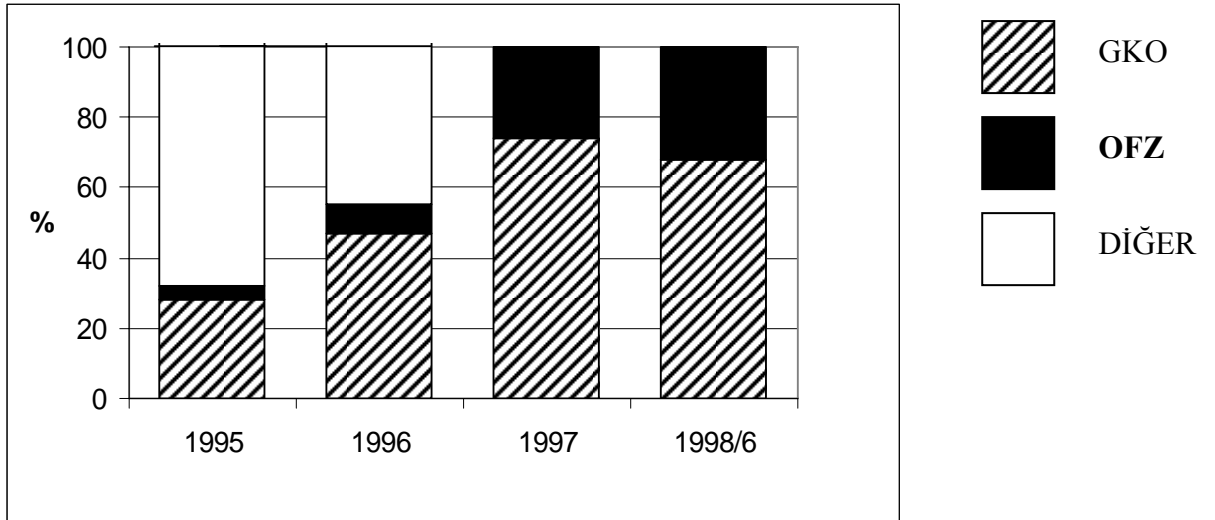
Federal Devlet Bütçesi	1995	1996	1997	1998	1999
Toplam Gelirler	201.0	253.8	311.6	273.0	606.0
Toplam Harcamalar	286.2	427.1	494.8	407.2	680.2
Faiz Ödemeleri Toplamı	54.6	124.5	117.8	106.8	162.6

Kaynak: (Sipilä,2002,s.33)

İç borcun yapısı incelendiğinde ise, ilk kez 1993 yılında çıkarılmaya başlayan kısa vadeli hazine bonolarının-GKO (treasury bills)iç borçlanma yapısı içinde en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Diğer iç borçlanma araçlarından birisi de en az 1 yıl vadeli borcu ifade eden OFZ’lerdir (Gobbin ve Merlevede,2000,ss.144-145)

Grafik4.1.

Rusya’da İç Borcun Yapısı

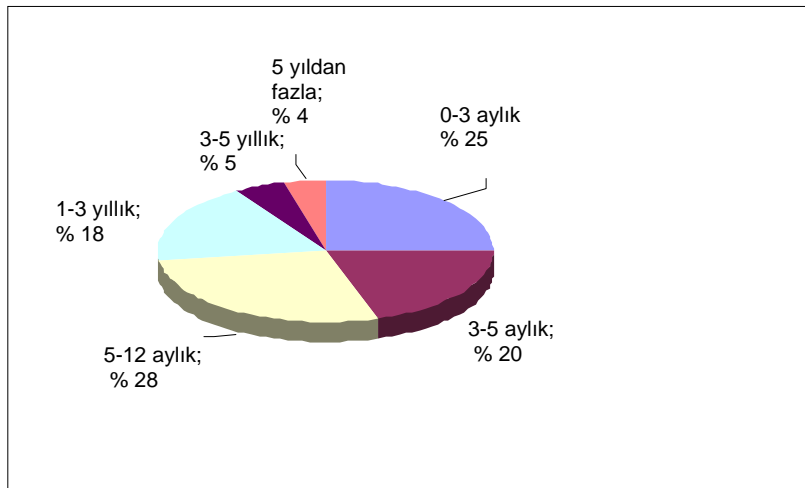
Kaynak: (Gobbin ve Merlevede,2000,s.145)

Yukarıdaki grafikte de görüldüğü gibi iç borçlanma araçları içerisinde en çok kullanılanı GKO'lardır ve bunlar, bütçe açıklarının enflasyonist parasal finansmanına karşı geliştirilmiş alternatif borçlanma araçlarıdır. GKO'ların bu niteliği yüksek getiri sağlama özelliği ile birleştiğinde, özellikle yabancı yatırımcılarla denizaşırı Rus yatırımcıları için oldukça çekici bir yatırım aracı haline gelmiştir. Bu arada sürünen parite sistemi döviz kuru riskini de makul seviyede tuttuğundan, kısa vadeli GKO'ların çekiciliği daha da artmıştır. Nitekim, 1998 yılının Mayıs ayında yaklaşık 20 milyar\$'lık yabancı spekülasyon sermaye GKO'lara yatırılmıştır. Bu rakam merkez bankasının aynı dönemde sahip olduğu 9.6 milyar\$'lık uluslararası rezervleri dikkate alındığında hem çok çarpıcı hem de 98 krizinin önemli bir halkasıdır. Çünkü GKO'lara göre oldukça düşük uluslararası rezerv miktarı, sabit döviz kurunu muhafaza etmenin zorluğuna işaret etmektedir (Gobbin ve Merlevede,2000,s.146).

Aşağıda yer alan grafik ise, iç borcun vade yapısını göstermektedir. Grafikteki paylar dikkate alındığında, kısa vadeli borçların önemli bir ağırlığa sahip olduğu görülmektedir ki, bu durum ekonominin kırılganlığını artıran önemli bir risk kaynağıdır.

Grafik4.2.

İç Borcun Vade Yapısı

Kaynak: (Gobbin ve Merlevede,2000,s.147)

1992 sonrası federal hükümetin yabancı para cinsinden dış bor yapısı incelendiğinde de, IMF ve Dünya Bankası'ndan yapılan borçlanmaların başı çektiği görülmektedir. Bu iki kuruluşu paylarına göre sırasıyla, resmi kreditorler, eurobond piyasaları ve ticari kreditorler izlemektedir. Tüm borç veren kuruluşlar dikkate alındığında ise 90'lı yıllar boyunca sürekli artma eğiliminde olan dış borç/GSYİH rasyosu, Rusya'nın temel makro ekonomik göstergelerine ilişkin verilerin yer aldığı Tablo 4.10'daki gibidir.

Rusya ekonomisine ilişkin olarak tüm bu ifade edilenler, 1995-1997 arasında olumlu gibi görünen tablonun aslında ne denli hassas ve kırılgan bir zemin üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Nitekim Doğu Asya krizinin şok dalgası Rusya'ya da çarpmış ve bu hassas zemin üzerindeki ekonomiyi alabora etmeyi başarmıştır. Rusya ekonomisi üzerinde Ocak 1998'den itibaren etkisini gösteren Doğu Asya krizi, yükselen piyasalara yatırım yapma konusunda genel bir ürkekliğe yol açmış ve yatırımcılar bu ülkelere fon sağlamak için daha yüksek kazançlar talep etmişlerdir. Bu koşullar altında zaten ağır bir borç yükü altında olan Rusya, giderek daha derin bir borç batağına saplanmıştır. İki yakası zar zor bir araya gelen bütçeler yapmasına karşın IMF ve Dünya Bankası tarafından hızla özelleştirme yapması için baskı altında tutulan Rusya, aktiflerini çok az bir ücret karşılığında satmak zorunda kalmıştır. Etkin bir vergi sistemi yürürlüğe girmeden yapılan bu özelleştirmeler, gerçekte herhangi bir başka ülkede ödeyeceklerinden çok daha az vergi ödeyen güçlü bir egemenler sınıfı (oligark) yaratmış ve Rusya Doğu Asya krizi sırasında zengin doğal kaynaklara sahip, fakat fakir bir devlet konumuna gelmiştir (Stiglitz,2004,ss.168-169).

Bir tür "Hollanda Hastalığı"*nın (Dutch Disease) geliştiği Rusya'da (Popov,2001,s.4) Asya krizinin tetiklediği yüksek faiz oranları ciddi bir gerilim yaratırken, yine bu krizin yarattığı durgunluk neticesinde azalan talebin neden olduğu

* Hollanda hastalığı terimi, herhangi bir ülkede ekonomik getirisi yüksek olan zengin doğal kaynakların keşfinin imalat sanayi üzerindeki olumsuz etkilerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Doğal kaynak keşfinin neden olduğu refah artışları çerçevesinde ortaya çıkan talep artışları ekonomideki verimli kaynakların ticarete konu olmayan mal sektörüne kaymasına neden olmakta bu da imalat sektöründe üretim daralmasına neden olmaktadır. Hollanda'nın zamanında denizde doğal gaz veya petrol bulup imalat sanayini ihmal etmesi ve sonuçta bunun ekonomideki yansımalarına katlanmak zorunda kalmasından yola çıkılarak da belirtilen bu durum için sözkonusu terim kullanılmıştır.

petrol fiyatındaki düşüşler ekonomiyi tam bir çıkmaza sokmuştur. Petrolün Rusya için ne kadar önemli bir ihraç ürünü ve aynı zamanda gelir kaynağı olduğu düşünüldüğünde sözkonusu fiyat düşüşlerinin ülke için ne denli olumsuz bir gelişme olduğu daha iyi anlaşılacaktır. 1997'deki ortalama fiyatlarla karşılaştırıldığında 1998'in ilk altı ayında petrol fiyatlarında yaşanan düşüş %40 olmuştur. Bu durum mevcut döviz kuruyla Rusya'nın petrol endüstrisinin karlılığının kalmadığını gösterirken, devalüasyon yönündeki baskıları da artırmıştır (Stiglitz,2004,s.169).

1998'in ilk yarısında petrol fiyatlarında yaşanan bu ciddi düşüşler, artan ithalatla birleşerek 1996'da 20 milyar\$'a varan ticaret fazlalarını tamamen silip süpürmüş ve cari hesap 98'in ilk yarısında negatife dönmüştür. Yaşanan bu gelişmelerin etkisiyle yabancı yatırımcılar Rusya Borsası'ndan çekilmeye başlamışlardır (Popov,2001,s.6). Bu dönemde 20 milyar\$ olarak tahmin edilen sıcak paranın (hot Money) 5-10 milyar\$'lık kısmının ülkeden çıktığı görülmektedir (İyibozkurt,1999,s.158). Rusya merkez bankası bu sıcak para çıkışlarını önlemek için refinansman oranını %150'ye kadar çıkarmışsa da IMF'nin baskısıyla son ana kadar aşırı değerlenmiş ruble politikasına sadık almıştır. IMF'nin devalüasyona yanaşmamasının temelinde hiperenflasyon kaygısı yatmaktadır. Bu nedenle de Fon, 20 milyar\$'lık yeni bir yardım paketinin ilk 4 milyar\$'lık kısmını, tükenen döviz rezervlerinin düzelmesine yardımcı olması amacıyla doğrudan merkez bankasına göndermiştir (Popov,2001,s.6).

IMF'nin devalüasyona karşı çıkan tüm kurtarma çabalarına karşın 17 Ağustos 1998'de Rus Hükümeti rubleyi çok geniş bir marjda dalgalanmaya bırakmış ve bu da %50'lere varan oranlarda devalüasyona yol açmıştır. Ayrıca dış borçlarda moratoryum ilan edilerek dış borç ödemeleri 90 gün süreyle durdurulmuştur. Kısa dönemli dış borç alımı yasaklanırken refinansman oranları da %250'lere tırmanmıştır Dış borç moratoryumu ardından bankalara başlayan hücum, bir bankacılık krizine dönüşmüş ve birçok banka ve beraberinde şirket iflasa sürüklenmiştir (İyibozkurt,1999,s.157; Popov,2001,s.9).

IV.2.3. Geçiş Süreci Rusya'sında Şok Terapi ve IMF'nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme

1998 yılı, Rusya için sadece derin bir ekonomik kriz dönemini değil, aynı zamanda geçişin başından itibaren izlenen stratejinin ve bu stratejinin yakın takipçisi IMF'nin rolünün de ciddi derecede tartışılmaya başlandığı bir döneme işaret etmektedir.

Başından beri hızlı ve eş-anlı bir liberalizasyon, istikrar ve özelleştirme üçlemesi üzerine inşa edilen şok terapi stratejisinin piyasa ekonomisine geçiş için gerekli ve hatta büyük ölçüde yeterli olabileceği düşünülmüş ve aşamalı reform stratejisi, reform karşıtlarını güçlendirip, piyasa oluşumunu engelleyeceği gerekçesiyle reddedilmiştir. Sonuçta, başta IMF olmak üzere Rusya'da geçişi yönlendiren birçok uluslararası kuruluş ve uzman desteği altında radikal bir reform sürecine girilmiştir.

Şok terapi taraftarları bu radikal reformların başlangıçta büyük oranlı üretim azalışları, işsizlikte artış ve yüksek oranlı enflasyona neden olacağını kabul etmekle birlikte bunun kaçınılmaz bir süreç olduğunu ve alınan radikal reform önlemleri ile kısa bir süre sonra ekonomik büyümenin yeniden başlayacağını ileri sürmüşlerdir. Oysa sadece Rusya değil, birçok geçiş ülkesinde yaşanan gelişmeler bu öngörülerini doğrulayamamıştır. Eski S.S.C.B.'nin en büyük ve ekonomik potansiyeli en güçlü ülkesi Rusya'da yaşanan geçiş resesyonu 9 yıl sürmüş ve 1998 krizine adım adım yaklaşılan bir süreç yaşanmıştır. Bir başka ifadeyle, beklentilerin çok daha yüksek olduğu şok geçiş, Rusya'da tam bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Hatta bir bütün olarak eski Sovyetler Birliği'nin halefi ülkelerde GSYİH, 1989'daki resesyon öncesi düzeyinin bile %50 altına düşmüştür. II. Dünya Savaşı'nda S.S.C.B.'nin ulusal gelirinin %20 civarında azaldığı ya da 1929 bunalımında batı ekonomilerinde GSYİH'nin ortalama %30 oranında azaldığı göz önüne alındığında geçiş resesyonunun ne denli derin ve ağır yaşandığı daha iyi anlaşılmaktadır. Öte yandan bu derin resesyona paralel olarak bir yandan kişi başına gelir düzeyi keskin şekilde düşerken, diğer yandan da gelir eşitsizlikleri giderek artmış ve ölüm oranlarının da artmasıyla yaşam beklentisi oldukça azalmıştır (Popov,2007,ss.2-3).

Rusya’da piyasa ekonomisine geçişin yedinci yılında yaşanan ciddi ekonomik kriz, doğal olarak süreci yönlendiren politikaların ve IMF’nin rolünün sorgulanmasına ve Rusya’da neyin hatalı yapıldığına yönelik tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu noktada öncelikle Sachs gibi, şok terapi taraftarlarınca da işaret edilen ve IMF’nin ve genel olarak batı dünyasının daha ziyade teknik denilebilecek hatalarını ortaya koyan eleştirilere değinmek gerekmektedir. Birçoğu Sachs tarafından yapılan sözkonusu eleştiriler şu şekilde özetlenebilir (Sachs,1994;Sachs,1995,ss.54-55; Nikolic,2002,ss.13-15):

i.Herşeyden önce IMF politikaları stratejik politika oluşturmaktan ziyade kısa dönemli politika oluşturmaya yönelik olmuştur. Bir başka ifadeyle, IMF için öncelik, şarta bağlı değişimleri dikkate almaksızın kısa dönemli finansal performans kriteri olmuştur. Bu nedenle de, Fon’un bütçe açığı, yurtiçi kredi genişlemesi ve uluslararası rezervler için koyduğu kriterler çeyrek yıllık hatta aylık olmuş ve bu da politika yapımcıları çok kısa bir zaman ufku içinde bırakmıştır.

ii.Geçiş süreci içinde yapılan önemli hatalardan biri de, fiyat liberalizasyonu ardından yaşanan fiyat artışlarının oldukça düşük tahmin edilmesidir. Örneğin, gerek IMF gerekse Rusya başbakanı, liberalizasyon sonrası fiyatlardaki artış oranının %100’ü aşmayacağını beklerken, %50 civarında tahmin ettikleri para stoku fazlalığının (monetary overhang) enflasyonu kontrol altında tutacağına inanmışlardır. Oysa sadece Ocak 1992’deki fiyat artışı %245 olmuştur.

iii.IMF, Rusya dışındaki cumhuriyetlerin kendi paralarını idare etmeye henüz hazır olmadıklarını gerekçe göstererek, 1992 yılı süresince cumhuriyetlerin ayrı ayrı kendi ulusal paralarını çıkarmalarına karşı olmuş, bunun yerine Fon himayesi altında para politikalarının koordine edilmesini istemiştir. Oysa IMF, Sovyet rublesinin ortak para olarak kullanılmaya devam edilmesinin yüksek derecede enflasyonist politikalara davetiye çıkaracağını ve dolayısıyla istikrar politikasının gücünü zayıflatacağını fark etmede başarısız olmuştur. BDT ülkeleri arasında ortak para kullanımının doğrudan

sonucu olarak Rusya, 1992 boyunca GSYİH'nin %10'u civarında diğer cumhuriyetlere yönelik kredi genişlemesine son vermiştir.

iv.Bütçe açığına yönelik politikalarda da IMF'nin pozisyonu oldukça tartışmalıdır. Nitekim Fon, başlangıçta Rusya'nın batı finansmanına ihtiyaç duymaksızın bütçe dengesini hedeflemesi gerektiğinde ısrar etmiştir. IMF, Rusya'nın içinde bulunduğu bütçe krizinin derin olduğunu ve açık oranını OECD ülkelerinin seviyesine düşüremeyeceğini tahmin ettiğinden, 1994'ün sonuna kadar Rusya ile borç ya da bağış şeklinde enflasyonist olmayan bir bütçe finansmanı görüşmesine yanaşmamıştır. Henekadar Mayıs 1992'de 24 milyar\$ ve Temmuz 1993'te 28 milyar\$'lık bir yardım paketi sunulacağı ilan edilse de, bu paketler hayata geçirilememiş ve gerek G7 ülkeleri ve gerekse IMF, Rusya'nın bütçe finansmanı için batı desteğine ihtiyacı olduğunu kavrayamamışlardır.

v.IMF başta olmak üzere Rusya'yı finanse edebilecek birçok kuruluşun, enflasyonist olmayan bütçe açığı finansmanından ziyade açığın kapatılmasına odaklanmaları nedeniyle, merkez bankası finansmanına alternatif finansman araçlarının (örneğin hazine bonosu) çıkarılmasına da yardımcı olmamışlardır. Ancak 1994'ten sonraki dönemlerde görünmeye başlayan alternatif borçlanma araçları için ise, rubleye güvenin azalması, yoğun bir sermaye kaçıışı gibi nedenlerle yüksek bir faiz maliyetine katlanılmak zorunda kalınmıştır. Bu durum henüz sağlam altyapısı olmayan bir ekonomik yapı içinde mevcut kırılganlığı daha da artırmıştır. Nitekim, 1998 krizinde birçok banka ve şirketin iflasa sürüklenmesinde bu kırılgan yapı etkili olmuştur.

vi.IMF ve de batının en büyük hatalarından biri de, örneğin Polonya'nın iki aşamalı borç iptaline karşın, Rusya'nın eski Sovyet döneminden miras aldığı borçların kısmen bile olsa silinmesini reddetmeleridir. Bu yük zaten bozuk olan devlet bütçesine ilave bir külfet yüklemiş ve ülkenin mali dengesizliğini büsbütün artırmıştır.

vii.Özellikle 90'lı yılların ilk yarısında geçerli önemli bir hata da, klasik parasal hedeflemenin (monetary targeting) benimsenmesine öncülük edilmesidir. Bu politikanın

devam ettirilmesi, bir yandan rubleyi aşırı değerli hale getirirken, öte yandan büyük miktarda bir uluslararası rezerv bulundurma gerekliliğini ortaya çıkarmış ve sonuçta 1998 krizine denk gelen büyük oranlı devalüasyonu kaçınılmaz kılmıştır.

viii.IMF'nin Rusya'nın geçiş sürecindeki tutumuna ilişkin bir diğer dikkat çekici eleştiri, enflasyon ve geniş tanımlı para arzı (M2) arasındaki iki taraflı nedensellik ilişkisinin varlığının göz ardı edilmesidir. Bir başka ifadeyle, enflasyon ve geniş tanımlı para arzı arasındaki geri bildirim (feedback)ya da iki taraflı nedensellik, geniş tanımlı para arzını parasal hedef için sürdürülemez hale getirmektedir. Bilindiği gibi, IMF'nin rehberlik ettiği istikrar çabalarının en önemli parçası, sıkı para politikası kapsamında uygulanan parasal hedeflemedir (monetary targeting). Oysa Rusya gibi henüz tam anlamıyla parasallaşmamış bir ekonomide hedef, net bir sinyal verememiştir. Sonuç olarak da parasal hedefin tutturulamaması bir yana, enflasyon da kontrol altına alınamamıştır. Soros'un ifadesiyle, parasal hedefler parasal olmayan ekonomide konmuştur.

Bizzat şok terapi taraftarlarınca dile getirilen bu hataların da etkisiyle 98 krizinin yaşandığı Rusya'da bu krizin ülke ekonomisine kazandırdığı en önemli sonuç, yüksek oranlı devalüasyonla birlikte ithal mallarıyla rekabet eden sektörlerin teşvik edilmesi olmuştur. Bu planlanmamış sonuç, Rusya'da uzun zamandır beklenen GSYİH artışına neden olmuştur (Stiglitz,2004,s.175). Geçişin başlangıcından itibaren hiç pozitif değere ulaşamayan GSYİH ilk kez 1998 sonrası artmaya başlamıştır. EBRD'nin (2005) verilerine göre, 1999'da reel GSYİH'deki artış %6.4 olarak gerçekleşirken, 2000'de bu oran %10'a yükselmiş, izleyen yıllarda da sırasıyla; 2001'de %5.1, 2002'de %4.7, 2003'te %7.3, 2004'te %7.1 ve 2005'te %6.4'lük artışlar yaşanmıştır.

Reel GSYİH'de gerçekleşen düzelmelerle birlikte, 2000 yılından itibaren de konsolide bütçe dengesi ilk kez fazla vermiştir. Yine EBRD (2005) verilerine göre, bütçe dengesinin GSYİH'ye oranı 2000'de %3.2, 2001'de %2.7, 2002'de %0.6, 2003'te %1.1 ve 2004'te %5, 2005'te de %8.1 olmuştur.

Geçişin başlangıcından itibaren yanlış yönlendirilen politikalara rağmen gerek GSYİH ve gerekse bütçe dengesinde gözlemlenen iyileşmeler, rublenin yabancı para karşısında zayıflaması yanında uluslararası petrol fiyatlarında yaşanan yükselmelere bağlı olarak gerçekleşmiştir. Uluslararası petrol fiyatları ile döviz kurunun Rusya ekonomisinin üzerindeki etkisinin ölçülmesine ilişkin ekonometrik çalışmalarla da bu durum kanıtlanmıştır. Bu çalışmalardan biri, Jouko Rautava (2002) tarafından Rusya için yapılmış ve 1995'in ilk çeyreği ile 2001'in 3.çeyreği arasındaki dönemi kapsayan araştırmada bu iki değişkenin ekonomi üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Elde edilen sonuç, uluslararası petrol fiyatlarında %10'luk sürekli bir artışın (azalışın) GSYİH'da %2.2'lik bir artışa (azalışa) neden olduğu, öte yandan rublenin dolar karşısında %10'luk değer kaybının (değer kazanmasının) üretimde %2.4'lük bir artış (azalış) meydana getirdiği şeklindedir. Bu sonuçlar aynı zamanda, Rusya'da bütçe gelirlerinin önemli ölçüde petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara da bağlı olduğunu teyit etmektedir (Cukrowski,2004,s.1).

Rusya ekonomisindeki iyileşmenin büyük ölçüde petrol fiyatlarına bağlı olduğunu gösteren bir başka kanıt da, reel GSYİH ve bütçe dengesi oranlarında özellikle 2004'te dikkati çeken iyileşmedir. Sözkonusu yılda reel GSYİH %7.1 artarken, bütçe dengesi GSYİH'ye oranla %5'lik bir fazla vermiş hatta bu oran 2005'te %8.1'e yükselmiştir (EBRD,2005). Aynı yılın Ocak ayında uluslararası petrol fiyatları 55.33\$'a yükselmiş ve 15 Ekim tarihine kadar da %70-80'lik artışlar kaydedilmiştir (Döğüş,2004).

1998 krizi sonrasında Rusya'da büyük ölçüde petrol fiyatlarına bağımlı olarak gözlemlenen iyileşme, elbetteki ülkede geçiş sürecinin tamamlandığı ya da tam anlamıyla bir piyasa ekonomisinin işlerlik kazandığı anlamına gelmemektedir. Zaten vurgulandığı gibi, bu olumlu gelişmeler, uygulamaya konan geçiş programı sayesinde değil, bu programa rağmen elde edilmiştir. İyileşmedeki etken faktörler de içsel olmaktan ziyade dışsaldır. Bu nedenle de, Rusya'nın geçiş sürecinde şok terapi stratejisinin ya da IMF'nin başarılı olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.

Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. coğrafyasında merkezi planlama sistemi sona ererken başta ABD olmak üzere birçok batılı kaynak bu süreci, ekonomik anlamda piyasa ekonomisine, siyasi anlamda da demokrasiye geçiş olarak tanımlamış ve “geçiş” kavramı uluslararası literatüre de bu anlamıyla yerleşmiştir. Oysa bugün gelinen nokta itibarıyla bakıldığında özellikle Rusya ve BDT ülkelerinde ne tam anlamıyla piyasa ekonomisi ne de demokrasi işlemektedir. Buna rağmen Aslund’un (1995,ss.3-5) öncülüğünü yaptığı birçok şok terapi taraftarı, Rusya’da tüm aksamalarına rağmen bir piyasa ekonomisinin oluşmuş olduğunu ileri sürmektedirler. Bu grupta yer alanların dayandıkları temel argümanlar özetle; devlet mülkiyetinin kalkması, işletmeler üzerinde uygulanan gevşek bütçe kısıtlamalarının yerini sıkı bütçe kısıtlamalarına bırakması, yurtiçi fiyatlar ve dış ticaret üzerindeki kontrollerin kaldırılması ve özelleştirme gibi piyasa ekonomisi görüntüsü veren reformların gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Birçok şok terapi taraftarı da, 1998 kriziyle sonuçlanan süreçte yaşanan gelişmeleri bu stratejinin gerektirdiği reçetelerin tam olarak uygulanmamasına bağlamışlardır. Oysa gözden kaçırılan önemli bir nokta, asıl hatanın, bu reçeteleri tam olarak uygulamayan siyasi otoritelerden ziyade, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece kompleks ve spesifik özelliklere sahip bir sürecin, üstelik daha önceden hiçbir piyasa ekonomisi tecrübesi olmayan ülkelerde, geleneksel reçetelerle yönlendirileceğine inanıp bunu sağlamaya çalışan uzman kuruluş ve kişilerde olduğudur. 1995’ten 1998’e kadar Rusya merkez bankasının başkanlığını yapan Dubinin’in buna ilişkin yorumu dikkat çekicidir. Dubinin, IMF’nin Rusya’ya yardımcı olmaya çalıştığını, fakat bunu diğer ülkelerde uyguladığı modelin aynısını kullanarak yapmaya çalıştığını ifade etmiştir. Rus hazinesi ile Fon arasında yaşanan gerilimlere de dikkat çeken Dubinin, IMF’nin anti-enflasyon programı, vergi toplama çabası ve iflas uygulamalarında çok daha sert tedbirlerin alınmasında oldukça ısrarlı davrandığını belirtmiştir. Gaidar ise IMF koordinatörlüğünde uygulanan reform programının başında olmasına rağmen, daha ziyade politik bir perspektiften değerlendirme yaparak, 1990-1991’de güçlü bir imparatorluğun dağıldığını, varolan kurumların işlevi ortadan kalkarken, yerine yeni kurumların yaratılmadığını kabul etmiş ve bu anlamda Rusya’nın ihtiyacı olan desteği alamadığını beyan etmiştir (Desai,2005,ss.100-101).

Rusya'nın bir piyasa ekonomisi olup olmadığı tartışmalarında Paul Krugman(2001,s.139) tarafından yapılan bir benzetme de oldukça dikkat çekicidir. Krugman, gerçekte olmayan ve arkasında yatanlarla hiçbir ilişkisi bulunmayan, yalnızca bir görünüşten ibaret şeyleri ifade etmek için kullanılan “Potemkin* köyü” deyişini kullanarak, Rusya'nın 90'ların ikinci yarısından itibaren bir tür Potemkin ekonomisi haline geldiğini ifade etmiştir. Hemen hemen aynı anlama gelebilecek bir başka benzetme de Joseph Stiglitz (2004,s.214) tarafından dile getirilmiş ve Stiglitz, Rusya'da oluşan şeyin “taklit kapitalizmi” olduğunu ileri sürmüştür. Stiglitz'e göre Rusya'da batıdakilere benzer şekil ve isimlerle çeşitli kurumlar oluşturulmuştur, fakat bu kurumlar batıdakilerle aynı işlevi yerine getirmekten oldukça uzaktır.

Özellikle 1990'lar boyunca sadece akademik uzmanlar tarafından değil, birçok politikacı ve gazeteci tarafından da Rusya, komünist geçmişiyle başa çıkmaya çalışan ve dünya ekonomisinde yerini belirlemeye çalışan orta gelir grubunda bir ülke olarak değil, dağılmış bir suç devleti (criminal state) olarak tanımlanmıştır. Hatta Washington'da hem sol hem de sağ kanat, bu görüşte birleşmiş ve genel bir ifadeyle Rusya, devlet düzenine rüşvet ve kişisel ilişkilerin hakim olması anlamına gelen “kleptokrasi” (kleptocracy) olarak tanımlanmıştır (Shleifer ve Treisman,2005s.151).

Rusya'da 1992 yılıyla birlikte uygulamaya konan piyasa reformları gerçekte daha önceki sistemde devlete ait üretici değerleri kendi özel çıkarları için kullanan ve yeraltı ya da gölge (shadow) ekonomi olarak adlandırılan yasa dışı (illegal) düzen içinde gelişmiş sınıfın, devletin zenginliklerini devralmasına yol açmıştır. Geçmişteki derin illegal yaşamlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu yeni sınıf, hiçbir ahlak ve yasa sınırı tanımaksızın suçlarla dolu bir işleyiş içine girmiş, böylece bir yağma ekonomisinin oluşmasını sağlamışlardır. Nitekim ülkedeki en büyük maden veya petrol şirketlerinin ele geçirilmesi çoğu kez şiddet kullanılarak mümkün olmuştur. Öte yandan

* Çarlık Rusya'sı döneminden kalma bir çeşit efsaneye göre, başbakan Grigori Aleksandroviç Potemkin, Rus Çariçesi Katerina imparatorluğun güney eyaletlerini gezdiği sırada Çariçenin gideceği yerlere ondan bir gün önce gidip kötü görünüşleri düzeltir, perişan halde görünen köylerin güzel görünmesini sağlamış, sonra da güzelleştirmek için kullandığı malzemeleri söküp, bir sonraki yere götürürmüş. O zamandan beri de “Potemkin köyü” deyişi, gerçekte olmayan şeyleri ifade etmek için kullanılmaya başlamıştır.

eskiden devlete ait işletmeler yok pahasına özelleştirilerek önemli hisselerin birçoğunun eski yöneticilere ya da onların kontrol ettiği kişilere geçmesine olanak tanınmıştır. Kalan hisseler ise eşit paylarla halka dağıtılmak yerine yine yok pahasına spekülâtör yatırım şirketlerine satılmıştır. Ayrıca, sadece bu tarz özelleştirmelerle değil, birtakım imtiyazlar tanıma yoluyla da bizzat hükümetler tarafından bazı şirketlere önemli ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu şekilde sadece birkaç şirket, petrol, maden ve metal gibi son derece stratejik kaynakları ihraç etme ayrıcalığı elde ederken, aynı zamanda ihracattan elde ettikleri karlarından vergi ödememe ve dövizlerini de ülkeye getirmeme hakkına sahip olmuşlardır (Menshikov,2000,ss.111-113). Dolayısıyla, bir yandan sosyal hizmet ve kamusal mal sağlayan eski devlet fonksiyonları tek tek yıkılırken diğer yandan, düzeni sağlama, kanun ve sözleşmeleri uygulama ve genel kamusal malların temini gibi fonksiyonların illegal organizasyonlara konu olmasıyla bir çeşit “mafya kapitalizmi” (mafia’s capitalism) yaratılmıştır (Ericson,1999,s.8).

Sonuç itibarıyla, istikrar ve hızlı özelleştirme üçlemesine dayalı şok terapi, ahabpçavuş ilişkisine dayanan, politikacıların üzerinde son derece güçlü etkiye sahip, sadece kendi kişisel çıkarlarını düşünen “oligarşik” bir sınıf yaratmış bu da, Rusya ekonomisini büyük ölçüde zayıflatmıştır.

İktidarın azınlık bir grubun eline geçmesi anlamında kullanılan “oligarşi”nin Rusya’da ifade ettiği anlam, *ulusal politikaları etkilemek için stratejik kaynakları kontrolü altında tutan bir grup işadami* olarak dile getirilmektedir. Dünya Bankası tarafından yapılan bir çalışmaya göre, 2003 yılında Rusya’da 45 sektörde yaklaşık 1700 büyük firmadan oluşan bir oligarşik yapılanma sözkonusudur. Daha çok madencilik, imalat, inşaat ve piyasa hizmetleri alanında görülen bu sektörlerde istihdamın payı %42’dir (Guriev ve Rachinsky,2005,s.132). Rusya ekonomisinin anlamlı bir payını kontrolleri altında tutan bu oligarklar ya da bir başka ifadeyle, ciddi miktarda vergi ödeyebilecek yegâne Ruslar, birçok politikacıyı satın alarak kendi çıkarlarına hizmet eden düzenlemelerle servetlerine servet katarken, bütçe açığı kriziyle başa çıkmaya çalışan hükümetleri giderek artan faizlerle borçlanmak zorunda bırakmışlardır

(Krugman,2001,s.140). Dolayısıyla 1998’de yaşanan derin ekonomik krizde bu zengin sınıfın payı yadsınamayacak derece önemlidir.

Rusya’da yaşanan tüm bu olumsuzlukların temelde nedeni, özellikle son zamanlarda IMF ve Dünya Bankası’nın da farkına varmaya başladıkları “kurumsal” gelişimin göz ardı edilmiş olmasıdır. Her ne kadar piyasa reformcuları kurumsal altyapıdan söz etmiş olsalar da uygulamada kurumsal altyapısı olmayan bir ekonomide kestirmeden piyasa ekonomisini oluşturmaya çalışmışlardır. Oysa iyi tanımlanmış mülkiyet hakları, sözleşmelerin uygulanmasını ve ticari anlaşmazlıkların çözümünü sağlayıcı yasal düzenlemeler, menkul kıymet piyasalarının adil şekilde işlemlerini sağlayıcı bir araçlar sistemi, etkin bir bankacılık sisteminin gelişmesini sağlayıcı sağlam bankacılık yasaları gibi piyasa ekonomisinin güçlü temellere yerleşmesi için son derece gerekli ve önemli birçok kuruma ihtiyaç olduğu tartışmasız bir gerçektir. Üstelik gerek formel gerekse informal kurumların ekonomideki rolü yeni kavranan bir olgu da değildir. Kurumların ekonomideki önemine işaret eden çalışmalar eski kurumsal iktisat ekolü içinde yer alan Veblen ve Commons’a kadar uzanmaktadır. Günümüzde ise özellikle kalkınma iktisadının 1980’lerde girdiği krizlerden geleneksel IMF reçeteleri ile çıkılamayacağını anlaşılmaya başlandı üzerine kurumsal iktisat, iktisat literatüründe yeniden yükselişe geçmiştir. Bu gelişim içinde IMF ve Dünya Bankası gibi dünya ekonomisine yön veren kuruluşlar da kendini sorgulamaya başlarken, Washington Konsensüsü’nün ikinci bir versiyonu olarak ortaya çıkan Post-Washington Konsensüsü de “iyi kurumlar” a yönelik özel bir vurgu yapmıştır (Aysan,2007,ss.29-30; Rodrik,2006).

Kurumların ekonomide ne denli önemli bir yere sahip olduğu tartışmasız kabul edilmesine rağmen, Rusya gibi uzun yıllar sosyalist merkezi planlama sistemi altında yaşayan bir ülkede, piyasa ekonomisinin gerektirdiği kurumsal altyapının her şeyden önce gerekli olduğunun gözden kaçırılması son derece vahim bir kurumsal boşluk yaratmıştır. Bu boşluk içerisinde de yukarıda ifade edilen olumsuz gelişmelerin yaşanması doğaldır. Bu nedenle de özellikle son zamanlardaki bilimsel çalışmalarda Rusya’da neyin hatalı olduğu yönündeki tartışmalar doğrultusunda, güçlü otoriter rejimin korunduğu ve yeni piyasa kurumları oluşturulmadan eski merkezi planlama

sistemine ait kurumların dağıtılmadığı, aşamalı bir geçiş stratejisi uygulayarak büyük bir başarıya imza atan Çin tecrübesi özel bir ilgi alanı oluşturmaktadır. Bu anlamda Rusya ve Çin'in geçiş süreçlerini karşılaştırmaya dönük çalışmaların da sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu tarz çalışmalarda temel vurgu, güçlü kurumsal yapının ülkeler arasındaki performans farklılığını açıklamadaki gücü ve önemidir. Şunu da önemle belirtmek gerekir ki, Rusya'da son zamanlarda yaşanan gelişmeler bu düşüncelerin sadece bilimsel çalışma düzeyinde olmadığını, pratikte de, Putin öncülüğünde 90'lı yılların reform çabalarına ters yönde uygulamaların olduğunu göstermektedir. Zira bugünlerde Rusya'da atom enerjisinden balıkçılığa kadar uzanan çok geniş bir yelpazede yeni kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) oluşturulmaya başlaması, "*Rusya yeniden devletçiliğe mi dönüyor?*" sorusunu sorduracak kadar ilgi çekicidir (Kepenek,2007).

Fakat birçok uzmanının Çin'in çok farklı başlangıç koşullarına sahip olduğunu ileri sürerek bu iki ülke arasında karşılaştırma yapılmasını uygun bulmadıklarını da ifade etmek gerekir. Bu grupta yer alanların çoğunluğu, ülkeler arasındaki performans farklılığının asıl nedenlerini reformların hızına ve ekonomik liberalizasyonun gücüne bağlamaktadırlar. Bu düşüncenin altında yatan temel çıkarsama ise, "*ne kadar çok liberalizasyon o kadar iyi ekonomik performans*" olarak ifade edilmektedir (Popov,2007,s.4,9). Oysa mevcut neo-klasik iktisat çerçevesinde yapılan bu değerlendirme son derece yüzeyseldir. Diğer taraftan, planlı bir ekonominin arkasındaki mekanizmalar tam olarak anlaşılmadan ve de ekonomik sistem dönüşümü gibi son derece karmaşık bir sürecin esasları belirlenmeden, her şeyden önemlisi de böylesi bir sürecin çok kapsamlı ve doğası gereği uzun bir zaman dilimine yayılması kaçınılmaz kurumsal reform dinamiklerini objektif biçimde ortaya koymadan belirlenecek politika önerileri yüzeysel olmaktan öteye geçemeyecektir (Yifu Lin,2004,s.3).

Rusya'da yaşanan dönüşüm sürecinin kaybedenleri ve kazananları da net bir biçimde ortadadır. Eski sistemde devlete ait birçok varlığı neredeyse yok pahasına satın alarak, ekonomide bir değer yaratmaktan ziyade kendi servetine servet katmaya çalışan eski nomenklatura üyeleri, üst düzey yöneticiler, şimdinin yeni zenginleri ve egemen

sınıfı *kazananlar* tarafında yer alırken, çoğunluğu oluşturan üç grup *kaybedenler* tarafında yer almaktadır. Bunlar, Rusya nüfusu içinde önemli bir paya sahip sabit gelirle yaşamak zorunda olanlar, daha önce sanayi ve tekstil gibi sektörlerde çalışmış, fakat geçiş sürecinde işini kaybetmiş yeni işsizler ile kimsesiz insanlardan oluşmaktadır. Bugün için Rusya'nın önemli problemlerinden biri de giderek artan işsizliktir (Bannell,s.14,20). EBRD(2005) verileri incelendiğinde Rusya'da 1998 krizinden 2005 yılına kadar olan süreçte işsizlik oranının ortalama %10 civarında arttığı görülmektedir.

Günümüz Rusya'sında yaşanan en ciddi problemlerden biri de, giderek yükselen gelir dağılımı adaletsizliği ve yoksulluktaki artıştır. Aşağıdaki tabloda Dünya Bankası ekonomistlerinden Nitra ve Yemstov (2006,s.6) tarafından yapılan çalışma kapsamında, gelir dağılımının ölçüsü olarak kullanılan "Gini Katsayısı"nın Rusya için geçerli değerleri gösterilmektedir.

Tablo 4.13.

Rusya'nın Gini Katsayısı Değerleri

Yıllar	Gini Katsayısı Değerleri
1987-1990	0.259
1991	0.260
1992	0.289
1993	0.398
1994	0.409
1995	0.381
1996	0.375
1997	0.381
1998	0.398
1999	0.399
2000	0.394
2001	0.396
2002	0.398
2003	0.404

Kaynak: (Mitra ve Yemtsov,2006,s.6)

Gini katsayısının 1'e yaklaşması, gelir dağılımında mutlak eşitsizliğe yaklaşma anlamına geldiğine göre, tablodaki veriler Rusya'da giderek artan gelir adaletsizliğinin ve dolayısıyla yoksulluğun ne denli ciddi olduğunu göstermektedir. Rakamların gösterdiğinin ötesinde, EBRD'nin Mayıs 2007'de Rusların Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından geçen 16 yıllık sürede piyasa ekonomisine geçiş hakkında ne düşündüklerine ilişkin yaptığı kamuoyu araştırması oldukça çarpıcı sonuçlara ulaşmıştır. Sözkonusu araştırmaya dahil insanların en çok, düşük yaşam standardı, yolsuzluk ve devlet destekli sağlık ve eğitim hizmetlerindeki azalmalardan şikayet ettikleri görülmektedir. Dikkat çekici önemli bir nokta, daha ziyade genç neslin geçişe ilişkin pozitif düşüncelere sahip olmalarına karşın, ömrünün büyük kısmını eski sosyalist sistem altında yaşamış olan (özellikle 45 yaş üstü) insanların mevcut ekonomik durumu 1989'dan da kötü bulmalarındır. Bu grupta yer alanlar öncelikle düşük yurtiçi üretim, imalat ile düşük maaş ve ücret ve her geçen gün artan sosyal eşitsizlik ve giderek küçülen sosyal devletten yakınmaktadırlar. Hatta benzer yakınmalar sadece yaşça büyük insanlar tarafından değil, sosyalist sistemi tanımak için son derece genç olanlar tarafından da dile getirilmiştir. Bir oran vermek gerekirse, araştırmaya katılanların %41'i mevcut koşullar altında planlı bir ekonomiyi piyasa ekonomisine tercih ettiklerini söylerken, %28'lik bir grup, piyasa ekonomisini tercih ettiklerini ifade etmiştir. %32'lik bir grup ise kendileri için belirgin bir sistem tercihinin olmadığını belirtmişlerdir.

Geçiş sürecine sadece maddi değil, bilimsel anlamda da zenginlik katan ve tarafsız olarak faaliyet gösteren ciddi bir kuruluş olarak EBRD'nin yapmış olduğu bu araştırma bile Rusya'da geçiş süreci hatalarının nelere yol açtığını göstermektedir.

SONUÇ

1980'lerin sonu 90'ların başında dünya ekonomisi ölçeğinde yaşanan gelişmeler, 20.yüzyıla damgasını vurmakla kalmamış, 21. yüzyıl dünya düzenini de şekillendirmiştir. Bu gelişmeler, 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla başlamış, ardından S.S.C.B.'ye bağlı cumhuriyetlerin teker teker bağımsızlıklarını ilan ederek birlikten ayrılmaları ve sonunda Sovyetler Birliği'nin resmen dağılmasıyla devam etmiştir. Sözkonusu olan, geçmişte iki kutuplu dünya düzeninin ikinci süper gücü S.S.C.B. ve onun etki alanındaki coğrafya ise, böylesi büyük bir gücün dağılmasının dünya düzenini etkileme gücü de tartışılmaz olmaktadır.

Yıllarca sosyalist merkezi planlama sistemiyle idare edilen ülkelerin serbest piyasa ekonomisine geçtiklerinin resmen ilan edildiği süreç, bir yandan dünya ekonomisini yeniden şekillendirirken, diğer yandan da literatüre “geçiş ekonomileri” (transition economies) olarak geçen yeni bir alanının doğmasına neden olmuştur. Nitekim sözkonusu süreçle birlikte merkezi planlamadan serbest piyasa ekonomisine geçen ülkeler “geçiş ekonomisi” kavramıyla ifade edilmiş, böylece özel bir anlam kazanan geçiş, iktisat ve hatta diğer sosyal bilimlerin en popüler alanlarından biri haline gelmiş ve bu alanda çok zengin bir literatürün de oluşmasına öncülük etmiştir.

Çalışmanın kapsamı içinde genel olarak ele alınan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile özelde Rusya'da yaşanan geçiş sürecinin ekonomik alanda en önemli problemlerinden biri, makro ekonomik istikrar sorunları olmuştur. Bu sorunlar, üretim düzeyinde meydana gelen keskin düşüşler ve işsizlik oranlarında artışlarla karakterize edilen ve geçiş ekonomisi literatüründe yaygın olarak kabul edilen nitelendirmeyle “geçiş resesyonu”, fiyatlar genel düzeyinde hiperenflasyon boyutunda yaşanan artış, giderek artan bütçe açıkları ve ödemeler bilançosunda önemli boyutlara varan dengesizlikler şeklinde kendini göstermiştir. Bu dönem, kapitalizme dayalı piyasa ekonomisinden tamamen farklı merkezi planlamaya dayalı sosyalist sistem dönüşümünün kaçınılmaz bir sonucu olarak ele alınmış ve tarihte benzeri olmayan bu dönüşüm sürecinin farklı niteliklerine vurgu yapan farklı yaklaşımlarla açıklanmıştır. Öte yandan sözkonusu

dönem, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetlerinde görece olarak kısa süreli ve daha hafif yaşanırken, Rusya ve diğer BDT ülkelerinde çok daha uzun ve şiddetli yaşanmıştır. Bu bağlamda gerek yaşanan resesyonun derinliği ve gerekse ülkelerin geçiş süreci içinde gösterdikleri ekonomik performans farklılıklarına ilişkin öne sürülen yaklaşımlar, hem teori hem de pratikte günümüze kadar uzanan tartışmaların merkezine oturmuştur.

Bir grup yaklaşım, geçiş sürecinde yaşanan makro ekonomik sorunların derinliğini ve bu sorunların çözümündeki performans farklılığını farklı başlangıç koşullarına bağlarken, bir grup yaklaşım da geçiş sürecini yönlendiren politika ve stratejideki hatalara dikkati çekmektedir. Gerçekte geçiş ekonomisi kapsamına giren tüm ülkelerin ortak özelliği, merkezi planlama sistemine dayalı sosyalist bir sistemin mirasçıları olmalarıdır. Bununla birlikte, sözkonusu ülkelerin her biri ekonomik anlamda geçiş sürecine aynı koşullar altında girmemişlerdir. Merkezi planlama yapısı içerisinde kalınan süreden, piyasa ekonomilerine coğrafi yakınlığa kadar değişen birçok faktör açısından değerlendirildiğinde, ortak mirasa rağmen ülkelerin birbirinden oldukça farklı koşullarla sürece dahil oldukları görülmektedir. Kaldı ki, temelde aynı ideolojik kökene sahip olmakla birlikte merkezi planlama sisteminin işleyişinde bile bir homojen yapı sözkonusu olmamıştır. Dolayısıyla, sadece “piyasa ekonomisine yakınlık” bile süreç içerisinde ekonomik performansı etkileyen başlı başına bir etmendir. Nitekim bu faktör gözönüne alındığında, BDT’ye göre çok daha avantajlı olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin piyasa ekonomisine geçiş süreci nispeten kolay olmuştur. Neticede ampirik çalışmalarla da kanıtlanan başlangıç koşullarının etkisi, şüphesiz dikkate alınması gereken önemli bir açıklamadır.

Öte yandan bilimsel araştırmalara dayanan bir diğer gerçeklik, ülkelerin geçiş sürecinde gösterdikleri farklı performansı açıklayan farklı başlangıç koşullarının etkisinin zamanla hafiflemesidir. Bu gerçekten yola çıkıldığında, geçişin birçok Avrupa ülkesinde başarılı bir şekilde yürütülürken, Rusya ve diğer BDT ülkelerinde yaşanan sorunların, sürecin üzerinden 15 yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen devam etmesinin nedenlerine ilişkin daha doyurucu açıklamalara ihtiyaç olduğu şüphesizdir.

Merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi doğası gereği son derece zor ve karmaşık bir sürecin, sosyalist sistemin nitelikleri de gözönüne alınarak geliştirilen çok özel politika ve stratejilere gereksinim gösterdiği açıktır. Oysa iktisadi anlamda bir bakıma hazırlıksız yakalanılan geçiş süreci, birçok ülkede günümüz dünya ekonomisine hakim bir ideoloji olarak, neoklasik (ortodoks) iktisat çerçevesinde şekillenmiş ve bu kapsamda hızlı ve eş-zamanlı liberalizasyon, istikrar ve özelleştirme üçlemesine dayalı şok terapi (shock therapy) ya da big bang olarak adlandırılan politikalarla yönlendirilmiştir. Adını ilk olarak Polonya’da 1 Ocak 1990’da uygulamaya konan politikalardan alan ve esasen “Washington Uzlaşması”nın dayandığı politika önerilerinden esinlenilerek hazırlanan şok terapi modeli, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da ısrarla savunulmuş ve geçiş ekonomileri bu çerçevede yönlendirilmiştir.

Çalışmada daha yakından incelenen Rusya, geçiş sürecini yönlendiren politika ve strateji kapsamında uygulamaya konan politikaların, ekonomik performans üzerinde ne denli etkili olduğunun açık bir örneğidir. Başlangıç koşulları dikkate alındığında diğer geçiş ülkelerinden önemli farklılıklarla ayrılan Rusya ekonomisinde yaşanan gelişmeler, farklı koşullar dikkate alınmadan klasik reçetelerle yönlendirilen geçiş sürecinin ne tür olumsuz gelişmelere yol açabileceğini göstermesi açısından çarpıcıdır.

Rusya’da geçiş süreci, henüz göreve gelmeden önce yürüttüğü seçim kampanyası sırasında, piyasa ekonomisine hızlı ve radikal bir geçişten yana olduğunu açıkça bildiren Yeltsin’le birlikte, Polonya’dan ithal edilen şok terapi stratejisi ile başlamıştır. Bu strateji çerçevesinde hızlı bir liberalizasyon sürecine girilmiş ve yurtiçi fiyatlar büyük ölçüde serbest bırakılırken, eş-zamanlı olarak dış ticaret üzerindeki kısıtlamalar da kaldırılmış ve yine hızlı bir şekilde özelleştirme süreci başlatılmıştır. Bu kapsamlı reform programının ilk yansıması, sözkonusu stratejiyi uygulamaya koyan tüm ülkelerde olduğu gibi, Rusya’da da “geçiş resesyonu” olmuştur. Yurtiçi üretimde meydana gelen büyük düşüşlerle kendini gösteren bu süreç 9 yıl sürmüş ve 1999’a kadar ülkede GSYİH’deki değişim oranları sürekli bir şekilde negatif değerler almıştır.

Öte yandan geçiş sürecini başlatan fiyat liberalizasyonunu kalıcı ve hızlı bir enflasyon dönemi takip etmiş ve aylık %30 enflasyonla hiperenflasyon olgusu yaşanmıştır. 1993'ün ilk yarısında uygulamaya konan sıkı para ve maliye politikasına rağmen uzunca bir süre de fiyat istikrarı sağlanamamıştır. Fiyatlardaki ani ve büyük oranlı artışlara karşın, ücretler artmadığından, hatta uzunca bir süre ödenmediğinden, reel gelirler de ciddi oranda azalmış, bu durum toplam tüketimde de çarpıcı bir düşüşe öncülük etmiştir.

Geçiş sürecinde Rusya'da yaşanan en ciddi ve hatta en önemli problemlerden biri de, giderek artan bütçe açıkları olmuştur. Nitekim 1992'nin başında uygulamaya konan sıkı para ve maliye politikaları çerçevesinde işletmelere yönelik sübvansiyonların, savunma ve yatırım harcamalarının kesilmesine rağmen, konsolide bütçe açığının GSYİH'ye oranı %20'lere yaklaşmıştır. IMF direktifleri doğrultusunda bütçenin harcama kalemlerinde ciddi kesintiler yapılmasına rağmen, asıl problem olan vergi geliri toplanmasındaki sorunlar, bütçe açığı probleminin giderek daha ağırlaşmasına neden olmuştur.

1995-1997 döneminde GSYİH ve enflasyon göstergelerinde IMF'den alınan kredilerin de etkisiyle kısmen de olsa bir iyileşme gözlenmiş, fakat bu suni bir değişim olduğundan fazla uzun sürmemiştir. Mevcut yapısal kırılganlıklara rağmen bizzat şok terapi taraftarlarınca da eleştirilen hatalı IMF politikaları ile daha da kırılgan hale gelen Rusya ekonomisi, 1998 yılının Ağustos ayında, rublenin %50'yi aşan devalüasyonu, dış borçlarda moratoryum ilanı, kısa dönemli dış borç alımının yasaklanması, gecelik faizlerde %100'lerden %250'lere varan artışlar ile banka ve firmalarda iflas beklentileri ile sonuçlanan derin bir ekonomik krize saplanmıştır. Sonuçta, 1995-1997 döneminde yaşanan suni iyileşmeleri, Rusya'yı "yükselen piyasalar" kategorisinde değerlendirecek kadar aşırı bir iyimserlikle karşılayanlar, büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardır.

Dünya ekonomisinde yaşanan parasal krizleri açıklamaya dönük olarak geliştirilmiş teorik para krizi modelleri kapsamında Rusya'da yaşanan krize farklı açılardan, farklı açıklamalar getirilmişse de, 1991 yılının sonundan itibaren ülkede yaşanan gelişmelere

bir bütün olarak bakıldığında, 1998 krizini tek yönlü bir yaklaşımla açıklamaya çalışmanın yetersiz kalacağı da görülecektir. Yaşanan kriz ne sadece bir döviz krizi ne de sadece bir borç krizidir. Gerçekte merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece zor ve bir o kadar da karmaşık bir süreç içinde olan ülkede bu süreci yönlendiren politika tercihlerinin ve izlenen yolun krizden bağımsız olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Aynı dönemde Doğu Asya ülkelerinde yaşanan krizin ve dünya petrol fiyatlarında yaşanan gelişmelerin de Rusya'daki krizi etkilediği bilinmekle birlikte, bunların, krizin asıl nedenleri olmadığı, sadece krizin şiddetini artıran dışsal faktörler olduğu açıktır.

Gerçekte 1998 yılında yaşanan ekonomik kriz, Rusya'da geçiş sonrası mevcut sorunların ve yapılan hataların bir çeşit dışa vurumudur. Orta ve Doğu Avrupa ile eski S.S.C.B. coğrafyasında merkezi planlama sistemi sona ererken başta ABD olmak üzere birçok batılı kaynak bu süreci, ekonomik anlamda piyasa ekonomisine, siyasi anlamda da demokrasiye geçiş olarak tanımlamış ve “geçiş” kavramı uluslararası literatüre de bu anlamıyla yerleşmiştir. Oysa bugün gelinen nokta itibarıyla bakıldığında özellikle Rusya ve BDT ülkelerinde ne tam anlamıyla piyasa ekonomisi ne de demokrasi işlemektedir. Buna rağmen birçok şok terapi taraftarı, Rusya'da tüm aksamalarına rağmen bir piyasa ekonomisinin oluşmuş olduğunu ileri sürmektedirler. Bu grupta yer alanların dayandıkları temel argümanlar özetle; devlet mülkiyetinin kalkması, işletmeler üzerinde uygulanan gevşek bütçe kısıtlamalarının yerini sıkı bütçe kısıtlamalarına bırakması, yurtiçi fiyatlar ve dış ticaret üzerindeki kontrollerin kaldırılması ve özelleştirme gibi piyasa ekonomisi görüntüsü veren reformların gerçekleştirilmiş olmasıdır.

Birçok şok terapi taraftarı da, 1998 kriziyle sonuçlanan süreçte yaşanan gelişmeleri bu stratejinin gerektirdiği reçetelerin tam olarak uygulanmamasına bağlamışlardır. Oysa gözden kaçırılan önemli bir nokta, asıl hatanın, bu reçeteleri tam olarak uygulamayan siyasi otoritelerden ziyade, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş gibi son derece zor ve kendine has özelliklere sahip bir sürecin, üstelik daha önceden hiçbir piyasa ekonomisi tecrübesi olmayan ülkelere, geleneksel reçetelerle yönlendirileceğine

inanıp, bunu sağlamaya çalışan uzman kuruluş ve kişilerde olduğudur. Zira piyasa ekonomisine geçişin ölçüsü sadece özel mülkiyet, sıkı para ve maliye politikası ile ölçülemeyecek kadar derin ve kapsamlıdır. Bugün Rusya'nın bir piyasa ekonomisi olup olmadığı tartışmalarında dünyanın önde gelen iktisatçıları tarafından yapılan değerlendirmelerin oldukça ilgi çekici olduğunu belirtmek gerekir. Bunlar içerisinde büyük bir çoğunluk Rusya'yı "mafya kapitalizmi" olarak nitelendirirken, azımsanmayacak sayıda diğer bir grup da, illegal örgütlenmelerin hakimiyetine dikkati çekerek, "suç devleti" olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla bugün gelinen noktada stratejik kaynakları kontrolü altında tutan ve bu şekilde ulusal politikaları tamamen kendi çıkarları doğrultusunda etkileyen oligarkların elindeki Rus ekonomisini gerçek anlamda bir piyasa ekonomisi olarak nitelendirmek pek olası değildir.

Sosyalizmden piyasa ekonomisine geçişe reçete olarak sunulan politikalar, aslen günümüzün gelişmekte olan ülkelerinin yaşadıkları krizlere yönelik olarak oluşturulmuş politiklardır. Oysa bu politikaların uygulandığı ülkelerle geçiş sürecindeki ülkeler benzer reçeteleri uygulayamayacak ölçüde farklı niteliklere sahiptirler. Örneğin, Meksika, Brezilya ya da Türkiye gibi ülkeleri Rusya ile aynı çerçevede değerlendirip, benzer politikalar uygulamaya zorlamak çok da gerçekçi olmamaktadır. Kaldı ki, geleneksel IMF reçeteleri ile gelişmekte olan ülkelerde bile başarılı sonuçların alındığına dair örnekler çok sınırlıyken, bu tarz politikalarla, çok daha özel koşullara sahip geçiş ekonomilerinde başarılı sonuçların alınmasını beklemek, hayal kırıklığı yaratacaktır. Aksi takdirde, sahip oldukları özelliklere ve gelişme düzeylerine göre yapılan ülke sınıflandırmalarının da bir anlamı olmayacaktır. Bu açıdan bakıldığında, Rusya'da temel hata, geçişin özel niteliğinin gözardı edilmesidir.

Özellikle 1998 krizi sonrası gözlerin bir kez daha çevrildiği Rusya'da geçiş sürecinin hatalı yönlendirildiği ve özellikle de son zamanlarda IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların da farkına varmaya başladıkları "kurumsal" gelişimin ihmal edildiği konusunda yaygın bir kanaat oluşmuştur. Bu bağlamda en büyük hata, eski kurumlar ortadan kaldırılırken yenilerinin oluşturulamamış olmasıdır. Benzer hata Gorbaçov döneminde de yapılmış ve oluşan kurumsal boşluk büyük bir karmaşa getirmiş ve

illegal yapılanmalara neden olmuştur. Geçişin sadece ekonomik değil, aynı zamanda çok kapsamlı toplumsal davranış ve alışkanlıklarda bir dönüşümü içerdiği gözönüne alındığında, kurumsal yapının tesis edilmesinin ne denli önemli olduğu bir kez daha görülecektir. Üstelik sözkonusu olan 70 yıldan fazla bir süre sosyalist sistem altında yaşayan bir toplum olduğunda, geçişin sadece belirli ekonomik göstergelere indirgenemeyecek kadar hassas olduğu açıktır. Nitekim bunun en belirgin örneği, geçiş sürecinin başlamasından bu yana bütçe gelirlerini artırmaya dönük çabaların sonuç vermemesidir. Uluslararası kuruluşlar da dahil ilgili tüm otoriteler ne kadar ciddi önlemler alırsa alsın, vergi ödeme alışkanlığının ve sorumluluğunun yerleşmediği, kurumsal ve yasal boşlukların önemli olduğu toplumda alınan önlemler, Rusya’da olduğu gibi, arzulanan sonuçları vermeyecektir.

Ekonomik olduğu kadar sosyal ve siyasal dönüşümü de içine alan geçiş, her şeyden önce bir süreçtir ve süreç olduğu için de “zaman” bu dönüşümün temel ögesidir. Eğer amaç, geçici çözümlerin ötesine geçip, güçlü bir piyasa ekonomisi oluşturmaksa, bunun için öncelikle yapılması gerekli olan şeyin, sağlam bir kurumsal altyapı oluşturmak olduğu Rusya tecrübesiyle bir kez daha görülmüştür. Nitekim son zamanlarda Çin ve Rusya’nın karşılaştırmalı olarak analiz edildiği bilimsel çalışmalarda da öncelikle vurgu, kurumsal gelişim üzerine yapılmakta ve Rusya’ya karşı Çin’in başarılı piyasa sosyalizmi modeli alternatif bir model olarak ön plana çıkartılmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Abed, G.T. ve Davoodi, H.R. (2000). "Corruption, Structural Reforms and Economic Performance in the Transition Economies". **IMF Working Paper**
- Ahrend, R. (2005). "Speed of Reform, Initial Conditions or Political Orientation? Explaining Russian Regions Economic Performance". **Post-Communist Economies**, 17(3)
- Aktan, C.C. (1999) "Değişen Dünya ve Yeni Dinamikler". **Toplumsal Dönüşüm ve Türkiye**. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Aktan, C.C. (2004). **Yeni İktisat Okulları**. Ankara: Seçkin Yayınları
- Akyüz, Y. (2006). "Makroekonomik ve Finansal Politikalar: İstikrar, Büyüme ve İstihdam Üzerindeki Etkileri". **Türk İktisadının Öncülerinden Nejat Bengül'e Armağan**. Ankara: Mülkiyeliler Vakfı Yayınları.
- Arestis, P. ve Bain, K. (1995). "The Independence of Central Banks: A Nonconventional Perspective". **Journal of Economic Issues**. 29(1).
- Arestis, P. ve Howells P. (1992). "Institutional Developments and the Effectiveness of Monetary Policy". **Journal of Economic Issues**. 26(1).
- Arestis, P. ve Sawyer M. (1993). "Political Economy: An Editorial Manifesto". **International Papers in Political Economy**. 1(1).
- Arestis, P., Dunn, S. ve Sawyer, M. (1999). "A post Keynesian Economics and Its Critics". **Journal of Post Keynesian Economics**. 21(4).
- Aristovnik, A. (2006). "Current account deficit sustainability in selected transition economies". 24(1)
- Arthus, G. (2001). "Transitional Economies and The Myth of Democracy and The Free Market: American Dominance In The World Economic System". **International Manas University Conference In Economics**.
- Aslund, A. (1992). **Post-Communist Economic Revolutions, How Big Bang?**. Washington DC: The Center for Strategic and International Studies
- Aslund, A. (1993). "Comment on "gradual versus rapid liberalization in socialist economies" by McKinnon". **Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economies**. New York: World Bank.
- Aslund, A. (1994). "Lessons of the first years of systematic change in Eastern Europe" **Journal of Comparative Economics**. 19(1).

- Aslund, A. (1995). **How Russia Became a Market Economy**. Washington DC: The Brookings Institution.
- Aslund, A. ve Olcott, M.B. (1999). **Russia After Communism**. Ed: A. Aslund ve M. B. Olcott. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- Aslund, A., Bone P.P. ve Johnson, S. (1996). "How to stabilise?. Lessons from post-communist countries". **Brooking Papers on Economic Activity**. (1).
- Aven, P. (1997). "Problems in Foreign Trade Regulation in the Russian Economic Reform". **Russia's Economic Transformation in the 1990's**. Ed: A. Aslund. London and New York: Pinter.
- Aysan, A.F. (2007). "Yönetişim ve Kurumlar Kavramlarının İktisat Literatüründeki Yükselişi Üzerine Bir Değerlendirme". **Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları**. 1(2).
- Bahçeci, S. (1997). "Ortodoks ve Heteredoks İstikrar Programları". (<http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/politika/bahcecis/istikrar.html>)
- Bal, H. (2002). "Geçiş Ekonomilerinde Sermaye Kaçışının Boyutları". International Manas University Conference In Economics.
- Balam, D.N. ve Veseth, M. (2001). **Introduction to Intenational Political Economy**. 2. Baskı. USA: Prentice Hall.
- Balcerowicz, L. (1994). "Understanding postcommunist transitions". **Journal of Democracy**, 5(4).
- Balcerowicz, L. (1995). **Socialism, Capitalism, Transformation**, CEU, Budapest.
- Banerjee, A.V. ve Ghatak, M. (2005). "Symposium on Institutions and Economic Performance". **Economics of Transitions**, 13(3).
- Barkowitz, D., DeJong, D.N. ve Husted, S. (1997). "Transition in Russia: It's Happening". **The William Davidson Institute Working Paper**. (33).
- Bayraktutan, Y. ve Özkaya, M.H. (2002). "IMF İstikrar Politikalarının Doğu Asya'da Ekonomik Performans Sonuçları". **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 3(1).
- Beck, T. ve Leaven, L. (2005). "Institution Building and Growth in Transition Economies". **World Bank Policy Research Working Paper**, (3657)
- Berg, A. (1994). "Does macroeconomic reform cause structural adjustment: lessons from Poland". **Journal of Comparative Economics**, 18(1).

- Berg, A. ve Blanchard, O. (1994). "Stabilization and Transition in Poland, 1990-1991". **The Transition in Eastern Europe**. Ed: O. Blanchard, K. Froot ve J. Sachs. Chicago: National Bureau for Economic Research ve University of Chicago Press.
- Berksoy, T. (2004). "Piyasa Ekonomisi Kurgusu ve Kamu Müdahalesi". **Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bettelheim, C. (1973). **Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları**. Çev: Kenan Somer, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Bim, A. (1992). "The role of the state in transitional postcommunist economies". **The Post-Soviet Economy: Soviet and Western Perspectives**. Ed: A. Aslund. New York: St. Martin's Press.
- Blanchard, O. (1997). **The Economics of Post-Communist Transition**. Oxford: Clarendon Press.
- Blanchard, O. Ve Kremer. (1997). "Disorganization". **Quarterly Journal of Economics**, (111)
- Blanchard, O. ve Layard, R. (1993). "Overview". **Post-Communist Reform. Pain and Progress**. O. Blanchard, M. Boycko, M. Dabrowski, R. Dornbusch, R. Layard ve A. Shleifer, London: The MIT Press.
- Blejer, M.I. ve Skreb, M. (1997). "Stabilization After Five Years of Reform: Issues and Experiences". in **Macroeconomic Stabilization in Transition Economies**. Ed: Blejer, M. I. ve Skreb, M. UK: Cambridge University Press.
- Boettke, P.J. (1999). "The Russian crisis: Perils and prospects for Post-Soviet Transition". **American Journal of Economics and Sociology**. 58(3).
- Boettke, P. J., C.J. Coyne, P.T. Leeson ve F. Sautet. (2005). "The New Comparative Political Economy". **The Review of Austrian Economics**, 18:3/4.
- Boratav, Korkut. (1982). **Sosyalist Planlamada Gelişmeler**. 2.Baskı., Ankara: Savaş Yayınları.
- Bracho, G. ve Lopez, J. (2005). "The Economic Collapse of Russia". (<http://www.networkideas.org>).
- Bratkowski, A.S. (1993). "The shock of transformation or the transformation of the shock? The big bang in Poland and official statistics". **Communist Economies and Economic Transformation**. 5(1).
- Brezis, E.S. ve Schnytzer, A. (2003). "Why Are the Transition Paths in China and Eastern Europe Different?" **Economics of Transition**, 11(1).

- Brixi, P., Papp, A. ve Schick, A. (1999). "Hungary: Fiscal Risks and the Quality of Fiscal Adjustment". **World Bank Policy Reserach Working Paper**. (2176). Washington: World Bank.
- Bucknall, K.B. (1997). "Why China has done beter than Russia since 1989". **Working Papers in Economics**. Griffith University.
- Burhan, N. (1989). **Merkezi Planlamada Maliye Politikası ve Son Gelişmeler (Açıklık-Yeniden Yapılanma)**. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Burhan, N. (1996). "Rusya'da Çözülme Sonrası Para-Banka Sistemi". **Para ve Finans Ansiklopedisi**, Cilt.2.
- Byung-Yeon, K., ve Pirttila, J. (2003). "The political economy of reforms: Empirical evidence from post-communist transition in the 1990's". **BOFIT Discussion Paper**. (4).
- Calvo, G.A. ve Frenkel, J.A. (1991). "Credit markets, credibility and economic transformation". **Journal of Economic Perspectives**. 5(4).
- Calvo, G. ve Coricelli, F. (1993). "Output Collapse in Eastern Europe: The Role of Credit". **IMF Staff Papers**, 40(1).
- Campbell, R.W. (1974). **Soviet-Type Economies**. UK: The Anchor Press.
- Cao, Y.Z., Qian, Y. ve Weingast, R. (1999). "From federalism, Chinese style to privatisation, Chinese style". **Economics of Transition**. 7(1).
- Cardim de Carvalho, F.J. (1995). "The Independence of the Central Bank: A Critical Assessment of the Arguments". **Journal of Post Keynesian Economics**. 18(2).
- Carothers, T. (2002). "The End of The Transition Paradigm". **Journal of Democracy**,13(1).
- Carrington, S. (1992). "The remonetisation of the commonwealth of independent states". **American Economic Review Papers and Proceedings**. 82/(2).
- Chen, K., Jefferson, G.H., ve Singh, I. (1992). "Lessons from China's economic reform". **Journal of Comparative Economics**. 16(2).
- Coricelli, F. (1998). **Macroeconomic Policies and the Development of Markets in Transition Economies**. Budapest: Central European University Press.
- Coşkun, N. (1996). "Doğu Avrupa Ülkeleri ve Rusya'da Uygulanan İstikrar Politikaları ve Sonuçları (1990-1995)". **Ekonomik Yaklaşım** 7(22)

- Csaba, L. (2003). "Transition as Development". **Post-Communist Economies**, 15(1)
- Csaba, L. (2005). "Regulation and Public Sector Development: A Post-Transition Perspective". **Post-Communist Economies**, 17(2).
- Cukrowski, J. (2004). "Russian Oil: The Role of the Sector in Russia's Economy." **Post-Communist Economies**. 16(3).
- Çalışlar, A. (1988). **Tüm Yönleriyle Perestroyka**. İstanbul: Amaç Yayıncılık.
- Dabrowski, M. (1993). "Two Years of Economic Reforms in Russia. Main Results". **CASE, Working Paper**, Warsaw.
- Dabrowski, M. (1997). "The First Half-Year of Russian Transformation". **Russia's Economic Transformation in the 1990's**. Ed: A. Aslund. London: Pinter.
- De Manil, G. (1997). "Trade policies in transition economies: a comparison of European and Asian experiences". In **Economies in Transition. Comparing Asia and Europe**. Ed:W. T. Woo, S. Parker ve J. D. Sachs. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- De Melo, M., C. Denizer ve A. Gelb. (1996). "From Plan to Market". **Policy Research Working Paper World Bank**
- De Melo, M., C. Denizer, A. Gelb ve S. Tenev.(1997). "Circumstance and Choice: The Role of Initial Conditions and Policies in Transition Economies". **The World Bank International Finance Corporation**.
- Delpla, J. ve Wyplosz, C. (1995). "Russia's Transition: Muddling Through". **Russian Economic Reform at Risk**. Ed: A. Aslund, London and New York: Pinter.
- Denizer, C. (1997). "Stabilization, Adjustment and Growth Prospects in Transition Economies". **World Bank Policy Research Working Paper** Washington. World Bank
- Dequech, D. (1999). "Expectations and Confidence Under Uncertainty". **Journal of Post Keynesian Economics**.21(3).
- Desai, P. (2005). "Russian Retrospectives on Reforms from Yeltsin to Putin". **Journal of Economic Perspectives**. 19(1).
- Desai, R.M. ve Olofsgard, A. (2006). Constitutionalism and Credibility in Reforming Economies. **Economics of Transition**,14(3).
- Dewatripont, M. ve Roland, G. (1992). "The virtues of gradualism and legitimacy in the transition to a market economy". **The Economic Journal**. 102(411).

- Doğruel, F. ve A.S. Doğruel. (2006). **Bıçak Sırtında Büyüme ve İstikrar**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Dolinskaya, I. (2002). “Explaining Russia’s Output Collapse”. **IMF Staff Papers**. 49(2).
- Döğüş, İ. (2004). “İki Eski “Yoldaş” Paslaşarak Petrol Fiyatlarıyla Dünya Kapitalizmini Sarsıyor”. **Petrol ve Petrol Ürünleri Sektörel Araştırmalar Haftalık Bilgilendirme Notu**. Ekonomistler Platformu.
- Duranton, G. ve Haniotis, T. (2004). “A Comparison Between Economic System with Application to Transition”. **Journal of Public Economics**, 88. 2125-2157
- Dyker, D. (2000). “The Structural origins of the Russian Economic Crisis”. **Post Communist Economies**. 12(1).
- EBRD, (1999). **Transition Report**. London: The Bank.
- EBRD. (2005). **Transition Report**. London: The Bank
- EBRD. (2007). “What do Russians think about transition?”. (<http://www.ebrd.org>).
- Egeli, H.A., ve Emsen, Ö.S. (2002). “Geçiş Ekonomilerinin Makroekonomik Performansları ve Kırgızistan Üzerine Bir Değerlendirme”. **Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu**. Bişkek-Kırgızistan: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Eke, B. ve Kutan,A.M. (2005). IMF-Supported Programmes in Transition Economies: Are They Effective ? **Comparative Economic Studies**, 47. 23-40
- Ellman, M. (1993). “General Aspects of Transition”. **Economic Transition in Eastern Europe**. Ed: P. H. Admiraal, UK: Blackwell Publishing
- Ellman, M. (1994). “Transformation, Depression and economics: Some Lessons”. **Journal of Comparative Economics**. 19(1).
- Eren, E., ve Bildirici, M (1999). “On Yıl Sonra Post Sosyalist Ülkeler: Plan Mı, Piyasa Mı?.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi.
- Eren, E. ve Bildirici, M. (2001). “Eski Sosyalist Ülkelerde Başarı ve Başarısızlıklar”. **İktisat İşletme ve Finans**. 16(180)
- Eren, E.. (1991). **Piyasa Özgürlük ve Eşitlik: Piyasa Sosyalizmi**. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları
- Ericson, R.E. (1999). “The Post-Soviet Russian Economic System: An Industrial Feudalism?”. **BOFIT Discussion Papers**. (8).

- Esty, D.C. (1997). "Environmental protection during the transition to a market economy". In **Economies in Transition. Comparing Asia and Europe**. Ed: W. T. Woo, S. Parker ve J. D. Sachs. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Falcetti, E., T. Lysenko ve P. Sanfey, (2005). "Reforms and Growth in Transition". **European Bank Working Paper**, 90
- Fardamanesh, M. ve Tan, L. (2005). "From Command to Market: A Performance Perspective for Transition Economies". **Economic Growth Center, Yale University**
- Federov, B. (1992). "Monetary, financial and foreign Exchange policy". **The Post-Soviet Economy. Soviet and Western Perspectives**. Ed: A. Aslund. New York: St. Martin's Press.
- Federov, B.G. (1997). "Macro-economic Policy and Stabilization in Russia". **Russia's Economic Transformation in the 1990's**. Ed: A. Aslund. London: Pinter.
- Federov, B. G. Ve Kazmin, A. I. (1994). "1993: The First Experiences of the Russian Financial and Monetary Stabilization Policy". **Economic Transformation in Russia**. Ed: A. Aslund, New York: St. Martin's Press.
- Fischer, S. (1994). "Stabilization and Economic Reform in Russia". **Rebuilding Capitalism. Alternative Roads after Socialism and Dirigisme**. Ed: A. Solimano, O. Sunkel, ve M. I. Blejer, USA: The University Michigan Press
- Fischer, S. (1996). "Comment and discussion on: how to stabilise; lessons from post-communist countries. **Brooking Papers on Economic Activity**. (1).
- Fischer, S. ve Frenkel, J. (1992). "Macroeconomic issues of soviet reform". **American Economic Review papers and Proceedings**. 82(2).
- Fischer, S. ve Gelb, A. (1991). "The process of socialist economic transformation". **Journal of Economic Perspectives**. 5(4).
- Fischer, S. ve Sahay, R. (2000a). "Taking Stock". **Finance&Development**. IMF.
- Fischer, S. ve Sahay, R. (2004). **Transition Economies: The Role of Institutions and Initial Conditions**. IMF, Festschrift in Honor Guillermo A. Calvo
- Fischer, S. ve Sahay, R. (2000b). "The Transition Economies After Ten Years". **NBER Working Paper**
- Fish, M.S. (1994). "Russia's Fourth Transition". **Journal of Democracy**. 5(3).

- Frank, A.G. ve Gills, B.K. (2003). “Dünya Sisteminde Çevrimler, Krizler ve Hegemonik Değişiklikler: MÖ 1700-MS.1700”.**Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Bin Yıllık mı?**. Der: Frank, A. G. ve Gills, B. K. Çev: Esin Soğancılar. Ankara: İmge Yayınları.
- Freedom House. (2006). “Democracy Score Rankings”.
- Friebel, G. (2000). “Bureaucracies in the Russian voucher privatization”. **The Economics of Transition**. 8(1).
- Frydman, R., Rapaczynski, A. ve Turkewitz, J. (1997). “Transition to a private property regime in the Czech Republic and Hungary”. **Economies in Transition. Comparing Asia and Europe**. Ed:W. T. Woo, S. Parker ve J. D. Sachs. Cambridge, Massachusetts: MIT Pres.
- Ge, W. (2006). “Institutional Economics and Transition Economies: Some Analytical Issues”. **TIGER Working Paper**, 87
- Gelb, A. (1999). “The End of Transition?”**When is Transition Over?**. Ed: A. Brown. MI: Upjohn Institute for Employment Research.
- Gerber, T.P. ve Hout, M. (1998). “More Shock Than Therapy: Market Transition, Employment and Income”. **American Journal of Sociology**. (104).
- Gerry, C ve Mickiewicz, T.M. (2007). Inequality, Democracy and Taxation: Lessons from the Post-Communist Transition. **University College London SSEES Working Paper**
- Giddens, A. (2001). **Üçüncü Yol ve Eleştirileri “Tartışmaya Önemli Bir Katkı” Tony Blair**. Çev: Nihat Şad. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Gillies, J., J. Leiman ve R. Peterson. (2002). “Making a Successful Transition from a Command to a Market Economy: The Lesson from Estonia”. **Corporate Governance**, 10(3).
- Gobbin, N. ve Merlevede, B. (2000). “The Russian Crisis: A Debt Perspective”. **Post-Communist Economies**. 12(2).
- Gomulka, S. ve Lane, J. (2001). “The transformational Recession under a Resources Mobility Constraint”. **Journal of Comparative Economics**. 29(3).
- Gökten, K. (2006). “İktisatta Evrim Düşüncesi ve Evrimci İktisatın Teknolojiye Yaklaşımı”. **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, (11)
- Graham, C. (1997). “Strategies for addressing the social costs of market reforms: lessons for transition economies in East Asia and eastern Europe”. **Economies**

- in Transition. Comparing Asia and Europe.** Ed:W. T. Woo, S. Parker ve J. D. Sachs. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Graham, N.A. (2001). "Assessing the Progress of Economic Liberalization in Post-Communist States". Conference on Progress and Challenges in Democratization and Economic Liberalization in Eastern Europe and the Former Soviet Union, Romania, Babes-Bolyai University.
- Granville, B. (1997). "Farewell rouble zone. **Russia's Economic Transformation in the 1990's.** Ed: A. Aslund. London: Pinter.
- Gros, D. ve Suhrcke, M. (2000). Ten Years After: What is Special About Transition Countries? **European Bank Working Paper, 56**
- Guerrien, B. (1991). **Neo-Klasik İktisat.** Çev: Ertuğrul Tokdemir. İstanbul: İletişim Yayınları
- Guriev, S. ve Rachinsky, A. (2005). "The Role of Oligarchs in Russian Capitalism". **Journal of Economic Perspectives.** 19(1).
- Haan, J.D., S.Lundström ve J.E. Sturm (2006). "Market-Oriented Institutions and Policies and Economic Growth: A Critical Survey". **Journal of Economic Surveys,** 20(2)
- Hamitoğulları, B. (1978). **Çağdaş İktisadi Sistemler:Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım.** Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.
- Hardach, G. ve Karras, D. (1993). **Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi.** Çev: Sabri Çalkı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Hare, P.G. (1991). "Hungary: In transition to a market economy". **Journal of Economic Perspectives.** 5(4).
- Havrylyshyn, O. (2001). "Recovery and Growth in Transition: A Decade of Evidence". **IMF Staff Paper**
- Havrylyshyn, O. ve McGetting D. (1999). "Privatization in transition countries: a sampling of the literature". **IMF Working Paper.** 6.
- Havrylyshyn, O. ve Odling-Smee, J. (2000). "Political Economy of Stalled Reforms". **Finance&Development.** IMF.
- Helliwell, J.F. (1994). "Empirical Linkages between Democracy and Economic Growth". **NBER Working Paper.** 4066.

- Hill, C. (1991). **Lenin ve Rus Devrimi**. Çev: A. Erinç, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Ho, L. (1995). "Democracy and Economic Development". **Hong Kong Economic Papers**. (23).
- Hodgson, Geoffrey M. (2006). "Institutions, Recessions and Recovery in the Transitional Economies". **Journal of Economic Issues**, XL(4)
- Holmes, L. (2000). **Post Komünizm**. Çev: Yavuz Alogan, İstanbul: Mavi Ada Yayınları
- Horne, J. (1995). "The Economics of Transition and The Transition of Economics". **The Economic Record**, 71(215).
- Hornik, R. (1994). "Bursting China's Bubble". **Foreign Affairs**. 73(3).
- Howells P., ve Hussein K.A. (1999) "The Demand for Bank Loans and the State of Trade". **Journal of Post Keynesian Economics** 21(3).
- Huberman, L. (1991). **Sosyalizmin Alfabeti**. 14. Baskı. Çev: Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Hudson, J. (1999). "A Generalized Theory of Output Determination". **Journal of Post Keynesian Economics**. 21(4).
- Hunt, E. K. (2005). **İktisadi Düşünce Tarihi**. Çev: Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hussain, A. ve Stern, N. (1993). "The Role of the State, Ownership and Taxation in Transitional Economies". **Economics of Transition**. 1(1).
- IMF. (2000). **World Economic and Financial Surveys**.
- Iwasaki, I. (2003). "Transition Strategies and Economic Performances in the Former Soviet States: A Comparative Institutional View". **Hitotsubashi University The Institute of Economic Research Discussion Paper**
- İşgüden; T. ve Köne, A.Ç. (2002). "Ortodoks İktisat Üzerine Notlar". **Doğuş Üniversitesi Dergisi**. (5).
- İyibozkurt, E. (1999). "Rusya Krizi". **Küreselleşme ve Türkiye**. E. İyibozkurt, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- İyibozkurt, Erol. (2001). **Uluslararası İktisat: Teori-Politika-Uygulama**. Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 4.Baskı., Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları

- Jefferson, G.H. ve Rawski, T.G. (1994). "Enterprise reforms in Chinese industry". **Journal of Economic Perspectives** 8(2).
- Jin, D. ve Haynes, K.E. (1997). "Economic transition at the edge of order and chaos: China's dualistic and leading sectoral approach". **Journal of Economic Issues**. 31(1).
- Johnson, J. (1994). "Should Russia adopt the Chinese model of reform?". **Communist and Post-Communist Studies**. 27(1).
- Kapstein, E.B. ve Milanovic, B. (2000). "Dividing the spoils: pensions, privatization and reform in Russia's transition". **Working Paper**. 2292. The World Bank: Washington, DC.
- Kazgan, G. (2005). **Küreselleşme ve Ulus-Devlet Yeni Ekonomik Düzen**. 4. Baskı İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Keşen, Y. (2007). "Küresel Düşünme Yetisi!" **Cumhuriyet**, 22.Ekim.
- Kersan, I. ve S. Krtalic. (1998). "The Deficit of Current Account Balances and Budgetary Deficit in Countries in Transition". European Regional Science Association 38. European Congress Vienna, Austria
- Kızılyallı, H. (1993). **Economics of Transition: A New Methodology For Transforming A Socialist Economy To Market-Led Economy, A Review of Market Reforms of The Countries in Transition&Prospects, And a Critique of The Current Macroeconomic Theories**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi
- Kim, B.Y. ve Pirtilla, J. (2003). The Political Economy of Reforms: Empirical Evidence from Post-Communist Transition in The 1990s. **BOFIT Discussion Paper**, 4
- Kolodko, G.W. (1993). "Stabilisation, recession and growth in a post-socialist economy". **Economic Journal on Eastern Europe and the Former Soviet Union**. 1.
- Kolodko, G. W. (1998). Ten Years of Postsocialist Transition: The Lessons for Policy Reforms. **The World Bank Development Research Group**
- Kolodko, G.W. (1999). "Transition to a market economy and sustained growth. Implications for the Post-Washington consensus". **Communist and Post-Communist Studies**. 32(39).
- Kolodko, G.W. (2000). "Transition to a market and entrepreneurship: The systemic factors and policy options". **Communist and Post-Communist Studies**. 33(3).

- Kolodko, G.W. (2004). "Transition to a Market System: Gradualism versus Radicalism". **TIGER Working Paper**, 60
- Konings, J. ve P. P. Walsh. (1998). "Disorganisation in the Transition Process: Firm Level Evidence from Ukraine". **LICOS Discussion Paper**, (71)
- Kornai, J. (1990). **The Road to a Free Economy**. New York: Norton.
- Kornai, J. (1992). "The postsocialist transition and the state: Reflections in the light of Hungarian fiscal problems". **The American Economic Review**. 82(2).
- Kornai, J. (1994). "Transformational Recession: The Main Causes". **Journal of Comparative Economics** 19(1).
- Kornai, J. (1997). **Struggle and Hope: Essays on Stabilization and Reform in a Post-Socialist Economy**. Cheltnam: Edward Elgar Publishing Limited.
- Kornai, J. (2000). "What the Change of System From Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean". **Journal of Economic Perspectives**. 14(19.)
- Kornai, J., Maksin, E. ve Roland, G. (2003). "Understanding the Soft-Budget Constraint". **Journal of Economic Literature**. (41).
- Kornai, J. (2006). "The Great Transformation of Central Eastern Europe: Success and Disappointment". **Economics of Transition**, 14(2).
- Kosmarskii, V. (1992). "Public attitudes to the transition". In **The Post-Soviet Economy: Soviet and Western Perspectives**. Ed: A. Aslund. New York: St. Martin's Press.
- Kostadinova, P. (2004). "Using the Stage Model of Policy Making to Measure Economic Reform in the Transition Economies". 62. Annual National Meeting of the Midwest Political Science Association,
- Köse, A.H., ve Öncü, A. (2006). **Tahsildarlar ve Borçlular. Karşıt İktisat Gözüyle Dünya Kapitalizmi ve Türkiye**. İstanbul: Evrensel Yayınları.
- Krugman, P. (2001). **Bunalım Ekonomisinin geri Dönüşü**. Çev: N. Domaniç, İstanbul: Literatür yayıncılık.
- Kuznetsov, E. (1992). "Post-Socialist Transition from a Neo-Schumpeterian Perspective: The Case of the Former Soviet Union". **Communist Economies and Economic Transformation**. 4(4).
- Lah, M. ve Susjan, A. (1999). "Rationality of Transitional Consumers: A Post Keynesian View". **Journal of Post Keynesian Economics**. 21(4).

- Lau, L. J., Qian, Y. ve Roland; G. (2000). "Reform without losers: an interpretation of China's dual-track approach to transition". **Journal of Political Economy**. 108(1).
- Lavigne, M. (1995). **The Economics of Transition**. Newyork: St. Martin's Press.
- Layard, R. (1993). "Stabilization versus Reform? Russia's First Year". **Post-Communist Reform. Pain and Progress**. O. Blanchard, M. Boycko, M. Dabrowski, R. Dornbusch, R. Layard ve A. Shleifer, London: The MIT Press.
- Layard, R. ve Richter, A. (1995). "Labour Market Adjustment-the Russian Way". **Russian Economic Reform at Risk**. Ed: A. Aslund, London and New York: Pinter.
- Lee, F.S. (1996). "Marginalist Controversy and Post Keynesian Price Theory". **Journal of Post Keynesian Economics**. 13(2).
- Legeida, N. (2000). "Measurement of The Fiscal Deficit In A Transition Economy, Case Of Ukraine". Kyiv-Mohyla Academy.
- Leijonhufvud, A. ve Ruhl, C. (1997). "Russian dilemmas". **The American Economic Review**. 87(2).
- Li, D. (1996). "A theory of ambiguous property rights in transition economies: the case of the Chinese non-state sector". **Journal of Comparative Economics**. 23(1).
- Lipton, D. ve J. Sachs (1992). "Prospects for Russia's Economics Reforms. **Brookings Papers on Economic Activity**, (2).
- Lipton, D. ve Sachs, J. (1990). "Creating a market economy in eastern Europe: the case of Poland. **Brookings Papers on Economic Activity**. (1).
- Litwack, J. M. (1991). "Legality and market reform in Soviet-type economies". **Journal of Economic Perspectives**. 5(4).
- Loungani, P. ve Mauro, P. (2000). "Capital Flight From Russia". **IMF Policy Discussion Paper**
- Mandel, E. (1992). **Marksizme Giriş**. Çev: O. Dilber ve Ş. Ozansü. İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marangos, J. (2003). "Price Liberalization, Monetary, and Fiscal Policies for Transition Economies: A Post Keynesian Perspective". **Journal of Post Keynesian Economics**, 25(3).
- Marangos, J. (2005b). "A Political Economy Approach To The Neoclassical Gradualist Model Of Transition". **Journal of Economic Surveys**. 19(2).

- Marangos, J. (2006a). "Was Market Socialism a Feasible Alternative for Transition Economies?". **International Journal of Political Economy**, 35(3).
- Marangos, John. (1999). "The Market and Political Freedom". **The Freeman**, 49(6).
- Marangos, John. (2000). "A Post Keynesian View of Transition to Market Capitalism: Developing a Civilized Society". **Journal of Post Keynesian Economics**, 23(2).
- Marangos, John. (2002a). "A Political Approach to The Neoclassical Model of Transition". **American Journal of Economics and Sociology**, 61(1).
- Marangos, John. (2002b). "The Political Economy of Shock Therapy". **Journal of Economic Surveys**, 16(1).
- Marangos, John. (2002c). "A Post Keynesian Critique of Privatization Policies in Transition Economies". **Journal of International Development**, (14).
- Marangos, John. (2005a). "Alternative Paths to The Transition Process". **International Journal of Social Economics**, 32(4).
- Marangos, John. (2006b). "Were Chinese Reforms a Feasible Alternative for Transition Economies?" **International Journal of Social Economics**, 33(3).
- Martinez-Vasquez, J ve J. Boex. (2000). "Budgeting and Fiscal Management in Transitional Countries". Georgia State University, International Studies Program Andrew Young School of Policy Studies.
- McKenna, E.J. ve Zannoni, D. (1997) "Post Keynesian Economics and the Philosophy of Individualism". **Journal of Post Keynesian Economics**.20(2).
- McKinnon, R.I. (1991). "Financial control in the transition from classical socialism to a market economy". **Journal of Economic Perspectives**. 5(4).
- Menshikov, S. (2000). "Bugünkü Rus Kapitalizmi". **2000'li Yıllara Girerken Kapitalizm**. Der. ve Çev: A. B. Kafaoğlu, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Merlevede, B. (2000). "A Note On Reform Reversals And Output Growth In Transition Economies". **LICOS Discussion Paper**. (9400)
- Merlevede, B. ve K. Schoors. (2004). "Gradualism Versus Big Bang: Evidence From Transition Countries". **Ghent University Working Paper**.
- Merlevede, B. ve K. Schoors. (2005). "On the speed of economic reform: tale of the tortoise and hare". **BOFIT Discussion paper**, (11)

- Mickiewicz, T.M. (2005). "Post-Communist Recessions Re-examined". **School Of Slavonic&East European Studies Working Paper** (55)
- Minsky, H.P. (1996). "Uncertainty and Institutional Structure of Capitalist Economies". **Journal of Economic Issues**. 30(2).
- Minsky, H.P. ve Whalen, C.J. (1996). "Economic Insecurity and the Institutional Prerequisites for Successful Capitalism". **Journal of Post Keynesian Economics**. 19(2).
- Mitra, P. ve Yemtsoy, R. (2006). "Increasing Inequality in Transition Economies: Is There More to Come?". **World Bank Policy Research Working Paper**. 4007.
- Mueller, H. (2007). "Why Russia to Follow Poland: Lessons for Economists". **STICERD**, London.
- Murrell, P. (1991). "Symposium on economic transition in the Soviet Union and Eastern Europe". **Journal of Economic Perspectives**. 5(4).
- Murrell, P. (1992). "Evolutionary and radical approaches to economic reform". **Economics of Planning**. (25)
- Murrell, P. (1995). "The transition according to Cambridge, Mass". **Journal of Economic Literature**. (33).
- Murrell, P. ve Olson, M. (1991). "The devolution of centrally planned economies". **Journal of Comparative Economics**. (15).
- Murrell, P. ve Wang, Y. (1993). "When privatization should be delayed: The effect of communist legacies on organizational and institutional reforms". **Journal of Comparative Economics**. (17).
- Naughton, B. (1994). "What is distinctive about China's economic transition? State enterprise reform and overall system transformation". **Journal of Comparative Economics**. 18(3).
- Nee, V. ve Young, F. (1990). "Peasant entrepreneurs in China's second conomy: an institutional analysis. **Economic Development and Cultural Change**. (39)
- Nelson, J.M. (1994). "Linkages between politics and economics". **Journal of Democracy**. 5(4).
- Nikolic, M. (2002). "Russia and the IMF: Pseudo Lending for Pseudo Reforms". **School Of Slavonic&East European Studies, Working Paper**. (6)

- North, D.C. (2002). **Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans**. Çev: Gül Çağalı Güven. İstanbul: Sabancı Yayınları.
- Nuti, D.M. (1992). "Market Socialism: The Model that Might Have Been But Never Was", **Market Socialism or the Restoration of Capitalism**. Ed: A. Aslund. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nuti, M.D. (1997). "Employeeism: Corporate Governance and Employee Share Ownership in Transitional Economies". **Macroeconomic Stabilization in Transition Economies**. Ed: Blejer, M. I. ve Skreb, M. UK: Cambridge University Press.
- Oberschall, A. (1996). "The Great Transition: China, Hungary and Sociology Exit Socialism into the Market". **American Journal of Sociology**. 101(4).
- Ölmezoğulları, N. (1999). **Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm**. Gözden Geçirilmiş-Genişletilmiş 3.Baskı., Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Papava, V. (2005). "On The Theory of Post-Communist Economic Transition to Market". **International Journal of Social Economics**, 32(1/2).
- Perkins, D. (1994). "Completing China's move to the market". **Journal of Economic Perspectives**. 8(2).
- Pirttila, J. (2000). "Fiscal Policy and Structural Reforms in Transition Economies: An Empirical Analysis". **BOFIT Discussion Paper**, (5)
- Poirot, C. (1996). "Macroeconomic policy in a transitional environment: Romania, 1989-94". **Journal of Economic Issues**. 30(4)
- Poirot, C. (1997). "The Return to Barbarism". **Journal of Economic Issues**. 31(1)
- Polanec, S. (2004). "Price Liberalization and Output Decline in Transition". **LICOS Discussion Paper**
- Polanyi, K. (2000). **Büyük Dönüşüm Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri**. Çev: Ayşe Buğra. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Popov, V. (2001). "Currency Crises In Russia and Other Transition Economies". (<http://www.iseas.edu.sg/pub.html>)
- Popov, V. (2007). "China's rise, Russia's fall: Medium term perspective". **TIGER Working Paper Series**. (99).
- Popov, V. (2006c). "Why Shock Therapy May Lead to Worse Performance Than Gradual Transition". **Beyond Transition**.

- Popov, V. (2006a). "Life Cycle of the Centrally Planned Economy: Why Soviet Growth Rates Peaked in 1950s". **TIGER Working Paper**,(86)
- Popov, V. (2006b). "Shock Therapy Versus Gradualism Reconsidered: Lessons from Transition Economies After 15 Years of Reforms". **TIGER Working Paper**, (82)
- Potts, J. (2007). "Evolutionary Institutional Economics". **Journal of Economic Issues**, XLI(2)
- Prokopijevic, M. (2001). "Transition". **ICER Working Paper**.
- Radulescu, R. ve Barlow, D. (2002). "The Relationship Between Policies and Growth in Transition Countries". **Economics of Transition**, 10(3).
- Rapaczynski, A. (1996). "The roles of the state and the market in establishing property rights". **Journal of Economic Perspectives**. (10).
- Rautava, J. (2002). "The role of oil prices and the real Exchange rate in Russia's economy". **BOFIT Discussion Papers**. (3).
- Redek, T. ve Susjan, A. (2005) "The Impact of Institutions on Economic Growth: The Case of Transition Economies". **Journal of Economic Issues**, xxxix(4)
- Rodrik, D. (1996). "Understanding Economic Policy Reform". **Journal of Economic Literature**. 34(1).
- Rodrik, D. (2006). "Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990's: learning from a Decade of Reform". **Journal of Economic Literature**. XLIV.
- Roland, G. (1994). "On the speed and sequencing of privatisation and restructuring". **The Economic Journal**. 104.
- Roland, G. (2000). **Transition And Economics, Politics, Markets, And Firms**. London: MIT Press.
- Roland, G. (2001). "Ten Years After...Transition and Economics". **IMF Staff Papers**. 48
- Roland, G. ve Verdier, T. (1997). "Transition and the Output Fall". **The William Davidson Institute Working Paper**, 37
- Rosati, D. (1994). "Output Decline during Transition from Plan to Market". **Economics of Transition**. 2(4).

- Rostowski, J. (1994). "Dilemmas of Monetary and Financial Policy in Post-Stabilization Russia". **Economic Transformation in Russia**. Ed: A. Aslund, New York: St. Martin's Press.
- Roubini, N. ve Wachtel, P. (1998). "Current Account Sustainability In Transition Economies". **NBER Working Paper**. 6468. Cambridge: MA.
- Rutherford, M. (2001). "Institutional Economics: Then and Now". **Journal of Economic Perspectives**, 15(3).
- Sachs J. ve Lipton, D. (1990). "Poland's economic reform". **Foreign Affairs**. 69(3).
- Sachs, J. (1994). "Prospects for Monetary Stabilization in Russia". **Economic Transformation in Russia**. Ed: A. Aslund, New York: St. Martin's Press.
- Sachs, J. (1997a). "An overview of stabilisation issues facing economies in transition". **Economies in Transition. Comparing Asia and Europe**. Ed:W. T. Woo, S. Parker ve J. D. Sachs. Cambridge, Massachusetts: MIT Pres.
- Sachs, J. (1997b). "Why Russia Has Failed to Stabilize". **Russia's Economic Transformation in the 1990's**. Ed: A. Aslund. London and Washington: Pinter.
- Sachs, J. ve Lipton, D. (1997). "Remaining Steps to a Market-Based Monetary System in Russia". **Russia's Economic Transformation in the 1990's**. Ed: A. Aslund. London and New York: Pinter.
- Sachs, J. ve Woo, W. T. (1994). "Experiences in the transition to a market economy". **Journal of Comparative Economics**. 18(3).
- Samarry, C. (1992). **Plan, Piyasa ve Demokrasi**. Çev: D. Işık. İstanbul: Yazın Yayıncılık
- Sanin, L. (1994). "İstikrar ve Reform Programları: Doğu Avrupa'da Geçiş Ekonomisi Deneyimi: 1989-1991". **Ekonomik Yaklaşım**, 5(13).
- Saravens, V. (1999). "Macroeconomic Model of Transition Economy: A Stochastic Calculus Approach". **BOFIT Discussion Paper**, (7)
- Savaş, V. (2000). **İktisatın Tarihi**. 4. Baskı., Ankara: Siyasal Kitabevi
- Shatalin, S. (1991). **Sosyalist Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Geçiş**. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul.
- Shleifer, A. ve Treisman, D. (2005). "A normal Country: Russia After Communism". **Journal of Economic Perspectives**. 19(1).

- Sipila, V. (2002). "The Russian Triple Crisis 1998: Currency, Finance and Budget." **School Of Slavonic&East European Studies, Working Paper.** (17)
- Smith, A. (1993). **Russia and the World Economy: Problems of Integration.** London and New York: Routledge.
- Smyth, R. (1997). "The township and village enterprises sector as specific example of regionalism-some general lessons for socialist transformation". **Economic Systems**, 21(3).
- Smyth, R. (1998a). "New Institutional Economics in The Post-Socialist Transformation Debate". **Journal of Economic Surveys**,12(4)
- Smyth, R. (1998b). "Property rights in China's economic reforms". **Communist and Post-Communist Studies.** 31(3).
- Solimano, A. (1994). "After Socialism and Dirigisme: Which Way Now?. **Rebuilding Capitalism Alternative Roads after Socialism and Dirigisme.** Ed: A. Solimano, O. Sunkel ve Mario I. Blejer. USA: The University of Michigan Pres.
- Solus, G. P. (1975). **Sosyalizmin Ekonomi Politikği.** Çev: Muzaffer S. Kabagil. Ankara: Sol Yayınları.
- Staehr, K. (2003). "Reforms and Economic Growth in Transition Economies: Complementary, Sequencing and Speed." **BOFIT Discussion Paper,** (1)
- Stark, D. (1990). "Privatization in Hungary: From Plan to Market or From Plan to Clan?". **East European Politics and Societies.** 4(3).
- Stern, N. (1996a). "The transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Some Strategic Lessons from the Experience of 25 Countries Over Six Years". **EBRD Working Paper,** (18)
- Stern, N. (1996b). "Macroeconomic Policy and the Role of the State in a Changing World". **European Bank Working Paper,** (19)
- Stern, N. (1998). "The Future of the Economic Transition". **European Bank Working Paper,** (30)
- Stiglitz, J. (2004). **Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı.** 2.Baskı Çev: Arzu Taşçıoğlu&Deniz Vural, İstanbul: Plan B Yayınları
- Sutela P. (1992). "The Role of the External Sector During the Transition". **The Post-Soviet Economy. Soviet and Western Perspectives.** Ed: A. Aslund. New York: St. Martin's Press.

- Svejnar, J. (1991). "Microeconomic issues in the transition to a market economy". **Journal of Economic Perspectives**. 5(4).
- Svejnar, J. (2002). "Assistance to the Transition Economies: Were There Alternatives?" **World Bank Working Paper**
- Svejnar, J. (2001). "Transition Economies: Performance and Challenges". **William Davidson Working Paper**, (415).
- Szego, A. (1991). "The Logic of a Shortage Economy: A Critique of Kornai from a Kaleckian Macroeconomic Perspective". **Journal of Post Keynesian Economics**. 13(3).
- Tandırcıoğlu, H. (2002). "Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme". **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4(3).
- Tanilli, S. (2006). **Uygarlık Tarihi**. 22. Baskı. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Tanzi, V. (1997). "Economic Transformation and the Policies for Long-Term Growth". **Macroeconomic Stabilization in Transition Economies**. Ed: Blejer, M. I. ve Skreb, M. UK: Cambridge University Press.
- Taylor, L. (1994). "The Market Met Its Match: Lessons For The Future From The Transition's Initial Years". **Journal of Comparative Economics**. 19(1).
- Ter-Minessian, T. (2006). "Fiscal Adjustment for Stability and Growth". IMF, Fiscal Affairs Department.
- Thomas, V. ve Wang, Y. (1997). "East Asian lessons from economic reforms". ". In **Economies in Transition. Comparing Asia and Europe**. Ed:W. T. Woo, S. Parker ve J. D. Sachs. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Tokatlıoğlu, İ. (2006). "Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Çin Halk Cumhuriyeti Ekonomik Reformları: 1978-1990 Dönemi". **Tisk Akademi Dergisi**, 1(1).
- Tsang, S. (1996). "Against Big Bang in Economic Transition: Normative and Positive Arguments". **Cambridge Journal of Economics**, (20).
- Uludağ, İ. ve Serin, V. (1990). **S.S.C.B.'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri**. İstanbul: İTO Yayınları.
- Uzun, A. (2001). "Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkıları". **CÜİBF Dergisi**, 2(1).
- Van Brabant, J. M. (1993). "Lessons from the wholesale transformations in the East". **Comparative Economic Studies**. 35(4).

- Vasiliev, S.A. (1997). "Economic reform in Russia: Social, political and institutional aspects". **Russia's Economic Transformation in the 1990's**. Ed: A. Aslund. London: Pinter.
- Wachtel, Paul. (1998). "Current Account Balances and External Debt in Transition Economies: Lessons for Central Asia". **Challenges to Economies in Transition: Stabilization, Growth and Governance**. International Conference in honor of the 5. Anniversary of the Kyrgyz som. Bishkek, Kyrgyz Republic
- Weitzman, M.L., ve Xu, C. (1994). "Chinese township-village enterprises as vaguely defined cooperatives" **Journal of Comparative Economics**. 18(2).
- Williamson, O. (1990). "A Comparison Of Alternative Approaches To Economic Organisation". **Journal of Institutional and Theoretical Economics**. (146)
- Williamson, J. (2007). "Shock Therapy and The Washington Consensus". **Comparative Economic Studies**, 49(59-60)
- Winiecki, J. (1993). "Heterodox Stabilisation In Eastern Europe". **European Bank Working Paper**.
- Wolf, T.A. (1991). "The Lessons Of Limited Market-Oriented Reform". **Journal of Economic Perspectives**. 5(4).
- Woo, W.T. (1994). "The Art of Reforming Centrally Planned Economies: Comparing China, Poland And Russia". **Journal of Comparative Economics**, 18(3).
- Woo, W.T. (1997). "Improving The Performance of Enterprises In Transition" **Economies in Transition. Comparing Asia and Europe**. Ed: Woo, W. T. , Parker, S. ve Sachs, J.D. Cambridge, MA. MIT Pres
- World Bank. (2000). **The First Ten Years of Transition**.
- Yang, X. (1994). "A Theory Of The Socialist Economic System And Differences Between The Economic Reforms In China And Russia". Monash University Departmental Seminar Series 12/(4).
- Yavlinsky, G. ve Braguinsky S. (1994). "The Inefficiency of Laissez-Faire in Russia: Hysteresis Effects and Need for Policy-Led Transformation". **Journal of Comparative Economics**. 19(1).
- Yenal, O. (1999). **İktisat Siyaseti Üzerine Denemeler**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları
- Yıldırım, K., ve Karaman, D. (2003). **Makroekonomi**. 3. Baskı, Eskişehir: Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, 145.

- Yılmaz, F. (2002). “Güç İlişkileri ve Firma Teorisi”, **AÜSBF Dergisi**, 57(1).
- Yılmaz, İ. (2006). “Çin Ekonomisinde Büyümenin Dinamikleri”. **Ekonomik Büyümenin Dinamikleri ve İstihdam Kaynaklar ve Etkiler**. Ed: Bilin Neyaptı. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Yusuf, S. (1994). “China’s macroeconomic performance and management during transition”. **Journal of Economic Perspectives** 8(2).
- Zhao, M., K. Fogel, R. Morck ve B. Yeung, (2006). “Trade Liberalization and Institutional Change”. **HIER Discussion Paper**
- Zweynert, J. ve Goldschmidt, N. (2006). “The Two Transitions in Central and Eastern Europe as Process of Institutional Transplantation”. **Journal of Economic Issues**, XL/(4)

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve Soyadı	ESRA GÜLER ÇOKÜNLÜ		
Ünvanı	ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ		
Bölümü	İKTİSAT		
Anabilim Dalı	İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT		
Kadro Ünvanı	ARAŞTIRMA GÖREVLİSİ		
Doğum Yeri ve Tarihi	ERZURUM 10.05.1975		
E-mail adresi	esrag@uludag.edu.tr		
ÖĞRENİM DURUMU	KURUMUN ADI	MEZUNİYET YILI	Yabancı Ülke ise Ülke Adı
İlkokul	MERİNOS İLKOKULU	1986	
Ortaokul	BURSA ATATÜRK LİSESİ	1989	
Lise	BURSA ATATÜRK LİSESİ	1992	
Yükseköğretim (Lisans)	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ	1996	
Yüksek Lisans	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ	2000	
Doktora	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ	2007	
BİLDİĞİ YABANCI DİLLER			
İNGİLİZCE			
İLGİ ALANLARI			
Uluslararası iktisat, İktisadi Sistemler, Politik İktisat, Geçiş Ekonomisi, Dünya Ekonomisi			
BİLİMSEL ÇALIŞMALARI			
a) Bilimsel Yayınları			
“Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’ndeki Türk Müteahhitlik Hizmetlerinin Ekonomik Analizi” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2000			
“3 Kasım 2002 Seçimi Öncesi Siyasi Partilerin Ekonomik Programlarına Bakış”, Mülkiye Dergisi, Eylül-Ekim 2002 (Prof.Dr. Nalan Ölmezoğulları, Arş.Gör. Metin Özdemir ve Arş.Gör. Ozan Başkol İle birlikte)			
“Geçiş Ekonomilerinde Makro Ekonomik İstikrar Sorunları: Rusya Örneği” Doktora Tez Çalışması			
“Geçiş Ekonomilerinde Uygulanan Ortodoks İktisat Politikalarına Alternatif Politika Önerileri” başlıklı tebliğ. ODTÜ 10.Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi. 28-30 Kasım 2007			
c) Bilimsel Faaliyetleri			
“Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’ndeki Türk Müteahhitlik Hizmetlerinin Ekonomik Analizi”, Güz 2001, İktisat Bölüm Semineri			
“Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye Arasındaki Ekonomik ve Ticari İlişkiler: Mevcut Durum ve Beklentiler”, Bahar 2002, İktisat Bölüm Semineri			
“Uluslararası Sermaye Akımları ve Tobin Vergisi”, Güz 2003, İktisat Bölüm Semineri			